

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

Он екі томдық шығармалар жинағы

Қазақ және орыс тілдерінде

Төртінші том

Тіл-құрал

Астана, 2022

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2
Б 20

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
«Алаш» мәдениет және рухани даму институты
Ахмет Байтұрсынұлы «Тіл – құрал» оқу-әдістемелік,
ғылыми-зерттеу орталығы

ҚР Мәдениет және спорт министрлігі «Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату, қазақтың мәдени мұрасын сақтау, зерделеу мен насихаттау және мұрағат ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу, басып шығару және тарату» кіші бағдарламасы бойынша жарық көрді

Құрастырып, баспаға дайындағандар:

С. Жүсіп, Р. Имаханбет, Д. Қамзабекұлы, С. Жұмағұл, Қ. Кемеңгер, Х. Маслов, А. Мырзағали.

Жауапты редактор: *Р. С. Имаханбет*

Жауапты шығарушы: *С. А. Жүсіп*

БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АХМЕТ

Б 20 Шығармалары – Сочинения. Он екі том. Тіл–құрал. Қазақ және орыс тілдерінде /Ахмет Байтұрсынұлы. – Астана: «Алашорда» ҚҚ, 2022.

ISBN 978-601-337-718-6

Т. IV: –384 б.

Ахмет Байтұрсынұлының 12 томдық шығармалар жинағының төртінші томына «Тіл–құрал» жинағының бірінші, екінші, үшінші жылдық кітаптары топтастырылып, факсимилелері берілді.

Жинақтың екінші бөліміне ағартушының орыс, қазақ тілінде жарық көрген мақалалары хронологиялық тәртіппен топтастырылды. 1913–1914 жылдар аралығындағы мақалаларының кейбірінің телнұсқалары берілді.

Жинақ ЖОО студенттері мен оқытушыларына, магистранттар мен докторанттарға, ғалым-зерттеушілерге, сонымен бірге мектеп оқушылары мен мұғалімдеріне, жалпы әдебиетті сүйетін оқырман қауымға арналған.

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2

ISBN 978-601-337-718-6

ISBN 978-601-337-727-8

© Байтұрсынұлы А. 2022

© «Алашорда» ҚҚ., 2022

© А.Байтұрсынұлы «Тіл–құрал» ОӘҒЗО., 2022

БІРІНШІ БӨЛІМ

ТІЛ-Қ,ҰРАЛ

Бірінші жылдық

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

ТІЛ - ҚҰРАЛ

(қазақ тілінің сарфы)

Бірінші жылдық

Орынбор – 1914

СӨЗ БАСЫ

Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. Осы дүниедағы адамдар тілінен айырылып, сөйлеуден қалса, қандай қиындық күйге түсер еді. Осы күнгі адамдар жазудан айырылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен айырылғаннан жеңіл болмас еді. Біздің заманымыз – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман. Алыстан ауызбен сөйлесуге болмайды: жазумен дүнияның бір шетіндегі адам екінші шетіндегі адаммен сөйлеседі. Сондықтан сөйлей білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі онан да артық. Сөйлгенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек. Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге: қай сөз қандай орында қалай өзгеріліп, қалайша біріне-бірі қиындасып, жалғасатын дағдысын білу керек. Халық өмірі бір жылдап, он жылдап, хәттә¹ жүз жылдап та емес, мың жылдап саналады. Сондай ұзақ өмірінің ішінде һәр халықтың дағдылы тұтынып келе жатқан сөздері, ол сөздерінің біріне-бірі жалғасып тізілетін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады, һәр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде һәм сондай басқалық болады. Біздің жасынан орысша иә ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағыз қазақша келтіріп жаза алмайды иә жазса да қиындықпен жазады. Себебі жасынан қазақша жазып дағдыланбағандық. Орысша оқығандар орыс сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген. Ноғайша оқығандар ноғай сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген. Қазақ сөздерін алып, орыс иә ноғай сөзінің жүйесімен тізсе, әрине, ол нағыз қазақша болып шықпайды. Сондай кемшілік болмас үшін һәр жұрт баласын әуелі өз тілінде оқытып, өз тілінде жазу-сызу үйретіп, өз тілінің жүйесін білдіріп, жолын

¹ «Хәттә» (арабша) – хәтті тіпті деген мағынаны білдіреді.

танытып, балалар әбден дағдыланғаннан кейін басқаша оқыта бастайды. Біз де тіліміз бұзылмай сақталуын тілесек, өзгелерше әуелі өз тілімізбен оқытып, сонан соң басқаша оқыту тиіс. Қазақтың бастауыш мектебінде басқа білімдермен қатар, қазақ тілінің *наху, сарфы* да үйретілерге керек. Үш жылдық бастауыш мектептегі оқуға шамалап қазақ тілінің *наху, сарфын* бөліп, балаларға оқытуға ыңғайлы түрмен осы – «Тіл – құрал» деген кітапшаларды шығарудамыз.

«Тіл – құрал» деген аты қандай жат көрінсе, ішкі мазмұны да әуелгі кезде сондай жат көрінер, үйткені бұл – қазақта бұрын болмаған жаңа зат. Халықта бұрын болмаған нәрсе жаңа шыққан кезінде жат көрініп, бірте-бірте бойы үйренген соң жатырқау қалатын. Арабша һәм орысша *наху, сарф* үйренгендерге жат көрінгенмен, түсініксіз болмас. Араб һәм орыс *наху, сарфларында* оқылатын заттар мұнда да оқылады. Айырмасы сол ғана: онда арабша иә орысша айтылған есімдер мұнда қазақша айтылады. Олай болғанда оқылатын заты бір, аты ғана басқа.

«Тіл – құрал» 3 жылға бөлінгенде бірінші жылда оқытуға ұйғарғанымыз: Сөйлеу мен сөйлемді айыру, сөз бен сөздің буынын айыру, буын мен буындағы дыбысты айыру, қазақ тіліндегі дыбыстар һәм оларға арналған харіфтер; Қазақ сөзіне жазылатын харіфтер турасындағы ережелер, қазақ тіліндегі сөздердің тұлғалары. Бірінші жылда үйретуге осы жеткілікті болар, үйткені «Тіл – құралдағы» заттар қазақша һәм арабша алифбалардағы харіфтерді балалар үйреніп болғаннан кейін үйретіледі. Балаларға көп үйретем деп, асығып шала-шарпы үйретуден, аз да болса, анықтап нық үйрету абзал. Әсіресе, бірінші жыл оқылатын «Тіл – құралы» тіл білімінің негізі болғандықтан нық үйретілерге керек.

Қазақ тілі – түркі тілінің бір тарауы. Дүниядағы жұрттың тілі негізінде үшке бөлінеді: 1) Түбіршік тіл. 2) Жалғамалы тіл. 3) Қопармалы тіл. *Түбіршік тіл* түпкі қалпынан өзгерілмей жұмсалады, мәселен, қытай һәм иапон тілдері.

Жалғамалы тіл – сөздің аяғына жалғау қосылып өзгерілетін тіл, мәселен, түрік, фин тілдері. *Қопармалы тіл* – сөз түбірімен қопарылып өзгерілетін тіл, мәселен, орыс тілі, араб тілі. Біздің қазақ тілі түркі тілдің бір тарауы болғандықтан жалғамалы. Қазақ сөзінің түбірі өзгерілмей аяғына жалғау² қосылып өзгеріледі. Жалғау екі түрлі: бірі сөздің тұлғасын өзгертсе де, ішкі мағынасын өзгертпейді, екіншісі сөздің тұлғасын да, мағынасын да өзгертеді. Сондықтан бастапқысы тысқарғы, соңғысы ішкергі жалғау деп аталады. «Құлақ» деген сөзге «-тың» деген жалғау қоссақ «құлақтың» болады. Тұлғасы өзгерді, мағынасы өзгерген жоқ. «Құлақтың» дегенде бастың мүшесінің атын көрсетеді. Егерде «құлақ» деген сөзге «-шын» деген жалғау қоссақ «құлақшын» болады. Мұнда тұлғасы да, мағынасы да өзгерді. «Құлақ» бастың мүшесін көрсетуші еді, «құлақшын» болған соң, басқа киетін киімнің атын көрсетіп тұр. Міне, сондықтан «-тың» тысқарғы, «-шын» ішкергі жалғау³ болады.

Екі түрлі жалғаудың тысқарғысы – сөйлегенде, жазғанда сөздерді біріне-бірін қиындастырып тізу үшін қажет, ішкергісі – бір мағыналы сөзден екінші мағыналы сөз шығарып, сөзден сөз туғызып, көбейтіп тілді байыту үшін қажет. Ішкергі жалғаудың бірсыпырасы осы бірінші жылдық «Тіл – құралда» сөз тұлғасын сөйлеген орындарда көрсетілді. Тысқарғы жалғау туралы екінші жылдық «Тіл – құралда» айтылмақшы. Сөзді дұрыс тізіп сөйлеу, әсіресе дұрыс тізіп жазу туралы үшінші жылдық «Тіл – құралда» айтылмақшы.

«Тіл – құралда» дағдыландыру, сынау деген сөздер ұшырайды. «Тіл – құралымен» балаларды оқытқанда һәр қағида иә ережені оқытқаннан кейін, балалар әбден түсіну үшін сөйлем, сөздерді, мақалдарды үлгіге алып, олардың ішінен қағида иә ережеге келетін жерлерін балаларға таптыртып, басқалардан айыртып үйрету. Солай бірнеше

² Жалғау – бұл жерде «қосымша» деп ұққан жөн, себебі жұрнақ пен жалғау екі түрлі екендігі бізге мәлім (Құрастырушы).

³ Ішкергі жалғау – «жұрнақ» деген атауға ие (Құрастырушы).

ірет істеп көрсеткеннен кейін балалар керек сөздерді өздері тауып, өздері айыруға дағдыланады. Сонан соң балалар дағдыланып, үйреніп болды ғой дегенде, нық біліп болған-болмағанын байқау керек, сынау керек. Сынағанда үйренген қағида иә ережелерді орнына келтіріп жаза ала ма? Жаза алмай ма? Соны сына, сондықтан мұғалім балалардың үйренген қағидасы, ережесі келетін сөздерді, ауыздан жаздыру тиіс. Яки кітапшадағы жорта қате жазып қойған сөздерді дұрыстап жаздыру тиіс. Бір қағида иә ережені балалар әбден үйреніп, тиісті орнында жұмсай білгеннен кейін ғана келесі қағида иә ережені үйрету.

А.Б.

СӨЗ МҮШЕЛЕРІ

СӨЙЛЕУ ҒӘМ СӨЙЛЕМ

1. *Жер жұтуға тоймайды; От отынға тоймайды; Құлақ естуге тоймайды; Кісі ойға тоймайды; Бөрі қойға тоймайды.*

Бұл сөйлеуде бес сөйлем сөз бар.

2). *Еділ бойы тоғай бар, тоғай толған ноғай бар; Бурыл атта бұғау бар, оны да кесер егеу бар, сом темірге, балға бар, сомсынғанға Алла бар.*

Бұл сөйлеуде алты сөйлем сөз бар.

Жоғарыда жазылған екі сөйлеуден көрінеді: бір сөйлеудің ішінде бірнеше сөйлем болатындығы. Алайық тағы да басқа бір сөйлеу, мәселен, *«Аш бала тоқ баладай ойнамайды, тоқ бала аш болам деп ойламайды»* деген мақалды.

Бұл сөйлеудің ішінде екі сөйлем сөз бар. Оның бірі: *«Аш бала тоқ баладай ойнамайды»*. Екіншісі: *«Тоқ бала аш болам деп ойламайды»*.

Дағдыландыру. Төмендегі жазылған сөйлеулердің һәр қайсысының ішінде неше сөйлемнен барын айыртып, балаларды дағдыландыру керек.

Ақыл жастан шығады, асыл тастан шығады. Жоқтық ұят емес, байлық мұрат емес. Мал – жаным садағасы, жан – арым садағасы. Жалғыз ағаш үй болмас, жалғыз жігіт би болмас. Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ. Сай сайға құяды, бай байға құяды, өзен өзенге құяды. Күн ортақ, ай ортақ, жақсы ортақ. Ашу дұшпан, ақыл дос, ақылыңа ақыл қос. Сабыр түбі сары алтын, сарғайған жетер мұратқа, асыққан қалар ұятқа. Шалқайғанға шалқай Пайғамбардың ұлы емес, еңкейгенге еңкей атаңнан қалған құл емес. Атаң жаман кісі еді: ат бергеннің құлы еді, енең жаман кісі еді: Мәскеудің кара күні еді. Іш қазандай қайнайды, күресуге дәрмен жоқ, қоян қолтық алысып, жығылсаң да арман жоқ.

СӨЙЛЕМ ҺӘМ СӨЗ

Бір сөйлемнің ішінде бірнеше сөз болады. Мәселен, «*Аш бала тоқ баладай ойнамайды*» деген сөйлемнің ішінде бес сөз бар: 1) аш, 2) бала, 3) тоқ, 4) баладай, 5) ойнамайды.

Алайық, «*Тоқ бала аш болам деп ойламайды*» деген сөйлемді. Мұның ішінде алты сөз бар: 1) тоқ, 2) бала, 3) аш, 4) болам, 5) деп, 6) ойламайды.

Дағдыландыру. Төмендегі жазылған сөйлемдердің һәр бірінің ішінде неше сөзден барын айырту.

Үлкен бастар, кіші қостар. Қоянды қамыс өлтірер, ерді намыс өлтірер. Орақшының жаманы орақ таңдайды. Хас жорға-дан жортақ туар, хас батырдан қорқақ туар, хас шеберден шорқақ туар. Өз ақылын шамалаған қор болмас. Өзі білмес, өзгенің тілін алмас. Тентектің ақылы түстен кейін енеді. Атадан бала туса игі, ата жолын қуса игі, бетіне келер ұятын өзі біліп жуса игі. Ананың көңілі балада, баланың көңілі далада. Көп баланың ішіндегі қарт бала болар, көп қарттың ішіндегі бала – дана болар. Білген кісі тауып айтады, білмеген кісі қауып айтады. Жібекті сақтай білмеген жүн етеді, қызды сақтай білмеген күң етеді.

Сынау. Төмендегі сөйлемдер ішінде неше сөзден бар екенін айырып, һәр сөйлемнің ішіндегі сөздерді бастан-аяқ нөмірлеп, жақша⁴ ішіне нөмірлерін қойып жазыңдар.

Үлгі: «*Балалы үй базар*» жазу керек: 1) балалы, 2) үй, 3) базар.

Өлген келмес, өшкен жанбас. Берген алар, еккен орар. Жер таусыз болмайды, ел даусыз болмайды. Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді. Шам жарығы түбіне түспес. Аузы жаман елді былғар, аяғы жаман төрді былғар. Білегі толық бірді жығар, білімі толық мыңды жығар. Екі қатын алғанның дауы үйінде, жаман қатын алғанның жауы үйінде. Қайтып кірер есікті қатты серіппе. Төс табаны жайылған атан жүрер жол екен, төсегінен айырылған адам жүрер жол екен.

⁴ Жақша деп мынаны – () айтады.

СӨЗ ҺӘМ БУЫНДАР

Бір сөздің ішінде бірнеше буын болады. Мәселен, *ат* деген сөзде бір-ақ буын бар. *А-та* дегенде екі буын, *а-та-лар* дегенде үш буын; *а-та-лар-ға* дегенде төрт буын; *а-та-ла-ры-ма* дегенде бес буын. Сөз буын санына қарай бір буынды, екі буынды, үш буынды, төрт буынды, онан көбі көп буынды сөз деп аталады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің буындарын айырту.

Бал, бала, балалар, сау, саулық, саусақ, сауда, саудагер, тай, тайау, тайғак, тайлак, тайғанақ, тайсалу, тайпалу, тайану, аш, ашық, ашқыш, ашқан, ашқарақ, ашқылтым, жан, дене, самай, сақал, мойын, кеуде, алақан, шеміршек, апа, қарындас, немере, нағашы, құдаша, қаз, қарға, қарағұс, қарлығыш, жапалақ, балықшы, жағалтай, күйкентай, безгелдек, қызғаншақ, қарғануға, сақтануға, аударуға, құлатуға, сескенуге, өстіруге, солкылдауға, сандырақтауға, шашыратуға, аударыстыруға, ұшыратуға.

Сынау. Төмендегі сөздерді буынға бөліндер. Буындар арасына сызықша (-) қойындар.

Үлгі: *сау-да, са-йақ, а-сық, тұш-қыл-тым, са-рым- сақ, мақ-та-ну-ға, жал-пыл-дау-ға, а-тыс-ты-ру-ға.*

Ел құлағы елу. Бұлт ала, жер шола. Дауыл болмай, жауын болмас, ит баласы сауын болмас. Жақсы келсе құт, жаман келсе жұт. Тисе терекке, тимесе бұтаққа. Ер туған жеріне, ит тойған жеріне. Көп қорқытады, терең батырады. Ұяда не көрсе, ұшқанда соны алар. Арзанның сорпасы татымас. Бақыр қазан піскені баршамызға пайдалы. Көшсе, көш қасындамыз, отырса от басындамыз. Үйге келгенде, үйдей өкпенді айтпа. Ас қадірін білмесең ашаршылық берер сазанды, ат қадірін білмесең жайаушылық берер сазанды. Шақырғандарға бар, шаққандардан қаш. Шақырғандарды шақырармын, шақырмағандарға қақырармын.

БУЫН ҺӘМ ДЫБЫС

Бір буынның ішінде бірнеше дыбыс болады. Мәселен, «не?» «же!», «мә!», «ат», «аш» деген сөздердің ішінде бір-бір буыннан бар. Мұндағы һәр буында екі-екі дыбыстан бар. «Н-е?» (бірінші дыбыс «н», екінші дыбыс «е»); «ж-е!» (бірінші дыбыс «ж», екінші дыбыс «е»); «м-ә!» (бірінші дыбыс «м», екінші дыбыс «ә»); «а-т» (бірінші дыбыс «а», екінші дыбыс «т»); «а-и» (бірінші дыбыс «а», екінші дыбыс «и»).

Қап, бас, жел, күл, мес, бай, жау деген сөздер бір буынды, бірақ бұлардың һәр буынында екіден емес, үш-үштен дыбыс бар: қ-а-п, б-а-с, ж-е-л, к-ү-л, м-е-с, с-о-р, б-а-й, ж-а-у.

Бір дыбысты буындар да болады. Мәселен, а-ра, а-та, а-ғу, а-су, а-зу, а-сы деген сөздердің бірінші буындарында бір-бір дыбыстан, екінші буындарында екі-екі дыбыстан бар.

Дыбыс таңбасын **харіф** деп атаймыз, сондықтан жазған сөз ішінде пәлен харіф бар дейміз; айтқан сөз ішінде пәлен дыбыс бар дейміз. Дыбыс һәм харіф – екеуі екі басқа нәрсе. Біріне-бірін қатыстырып шатастырмасқа тиіс. Дыбыс естілетін, көрінбейтін нәрсе, харіф көрінетін, естілмейтін нәрсе.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің буындарында неше харіфтен бар екенін айырту.

Ақ, тоқ, саз, бет, құн, ай, бай, сай, тау, бау, ана, ара, жала, шана, азы, аты, асы, жасы, саны, жаны, аран, ажар, сараң, салақ, сарай, солай, бұлай, асау, жалау, тонау, ұзау, бұрау, арзан, шортан, бұршақ, қармақ, салмақ, алмалы, салмағы, тармағы, шарбағы, атпаған, жатпаған, қалмаған.

Сынау. Төмендегі сөздерді буынға бөлу һәр буындағы харіфдің санын буын үстіне сипырмен қою керек.

Жарлы болсаң, арлы болма. Бар болсаң таспа, жоқ болсаң саспа. Барымен базар, жоқты қайдан табар. Пайдасыз болса, байдан без, панасыз болса, сайдан без. Бар мақтанса табылар, жоқ мақтанса шабылар. Талтаңдасаң, талтаңда,

ақшаң болса қалтаңда! Күлме досыңа, келер басыңа. Досқа күлкі, дұшпанға таба болма. Ақшаны жолда тапсаң да санап ал. Аңдамай сөйлеген ауырмай өлер. Ақыл жас ұланнан, жүйрік тай құнаннан. Сыйыр сыйпағанды білмес, жаман сыйлағанды білмес. Көше білмес жамандар, көшсе көлік өлтірер, сөйлей білмес жамандар, сөзді өзіне келтірер.

ҚАЗАҚ СӨЗІНДЕГІ ДЫБЫСТАР ҺӘМ ОЛАРДЫҢ ХАРИФТЕРІ

Қазақ тілінде 24 дыбыс бар. Олардың харіфтері мынау:

(а) ا, (б) ب, (п) پ, (т) ت, (ж) ج, (ш) ش, (д) د, (р) ر, (з) ز, (с) س, (ғ) غ, (к) ق, (к) ك, (г) گ, (н) ن, (л) ل, (м) م, (н) ن, (о) و, (ү) و, (и) ي, (е) ه, (ы) ی.

Дыбыстар дауысты, дауыссыз һәм жарты дауысты⁵ болады. Соған қарай харіфтер де дауысты, дауыссыз һәм жарты дауысты болып бөлінеді.

Дауысты харіфтер: ا, و, о, و, ұ, ы -и, ه, ي (е).

Сынау. Төмендегі сөздерді буынға бөліп, буын ішіндегі дауысты харіфтердің астын сызып көрсетіңдер.

Басқа келген бөледен бастан құлақ садаға. Соқыр көргенінен жазбас. Соқырдың қолына түспе, саңыраудың астына түспе. Бір аштың бір тоқтығы бар. Не ексең, соны орасың. Таспен ұрғанды аспен ұр. Құлақ естігенді көз көрер. Ағаш көркі жапырақ, адам көркі шүберек. Кімнің жерін жерлесей, соның жырын жырларсың. Берген жомарт емес, алған жомарт. Ат ерін-ді келер, ер мұрынды келер. Өгізді өрге салма қанатың талар, жаманға жүзің салма сағың сынар. Адақанның артындағысы білер, жаңылғанның жанындағысы білер.

Дауысты дыбыстар сөз басында келсе, олардың харіфтерінің алдына сүйеу таяқ қойылып жазылады.

Дауыссыз харіфтер: (б) ب, (п) پ, (т) ت, (ж) ج, (ш) ش, (д) د, (р) ر, (з) ز, (с) س, (ғ) غ, (к) ق, (к) ك, (г) گ, (н) ن, (л) ل, (м) م, (н) ن.

⁵ Жарты дауысты дыбыс орта дыбыс деп те аталады.

Сынау. Төмендегі сөздерді буынға бөліп, буын ішіндегі дауыссыз харіфтердің астын сызып көрсетіндер.

Басқа келген бәледен бастан құлақ садаға. Соқырдың қолына түспе, саңыраудың астына түспе. Бір аштың бір тоқтығы бар. Не ексең, соны орасың. Таспен ұрғанды аспен ұр. Құлақ естігенді көз көрер. Ағаш көркі жапырақ, адам көркі шүберек. Кімнің жерін жерлесең, соның жырын жырларсың. Берген жомарт емес, алған жомарт. Ат ерінді келер, ер мұрынды келер. Өгізді өрге салма, қанатың талар, жаманға жүзің салма, сағың сынар. Адасқанның артындағысы білер, жаңылғанның жанындағысы білер.

Жарты дауысты яки орта дыбыстардың өз алдына оңаша харіфтері жоқ. Олардың орнына бүтін дауысты «у» һәм «й» харіфтері жүреді. Жарты дауысты дыбыстардың харіфтері екендігі дауысты дыбыстардың соңында иә алдында «у» иә «й» тұрса, ол жарты дауысты харіфтер болады, мәселен: «ау» деген сөзде «у» дауысты харіфтің соңында тұр. Мұнда «у» бүтін емес, жарты дауысты харіф. «Ай» деген сөзде «й» дауысты харіфтің соңында тұр. Мұнда «й» бүтін емес, жарты дауысты харіф, «у» һәм «й» харіфтері дауысты дыбыстарға да, жарты дауысты дыбыстарға да ортақ харіфтер болғандықтан, «*тел*» *харіфтер* деп аталады. Жарты дауысты харіфтер шолақ «у», шолақ «й» деп те аталады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі жарты дауысты «у» һәм «й»-лерді айырту.

Бай – байға құяр, сай – сайға құйар. Өзі тойса да көзі тоймайды. Айбар керек, әл керек, әлсіз айбар не керек? Ауру қалса да әдет қалмайды. Денсаулық – зор байлық. Айналдырған ауру алмай қоймас. Сарт байыса там салар, қазақ байыса қатын алар. Тойға барсаң тойып бар, жұмысыңды қойып бар. Ат аяғын тай басар. Айудан қорыққан тоғайға бармас. Жер таусыз болмайды, ел даусыз болмайды. Тай тулап үйірінен шықпас. Ішің удай ашыйды, неш амал жоқ етерге.

Сынау. Төмендегі сөздердің ішіндегі жарты дауысты харіфтердің астын сызып көрсетіндер.

Той – тондынікі, ас – аттынікі. Бәрің бірдей тойшы болсаң қу боларсың, бәрің бірдей қойшы болсаң, құл боларсың. Ақсақ қой түстен кейін маңырайды. Май сасыса тұз себер, тұз сасыса не себер. Түйенің үлкені көпірде тайақ жейді. Бір байдың жұртына екі тышқан таласыпты. Ат аунаған жерде түк қалады. Атты қамшымен айдама, жеммен айда. Қойшы көп болса, қой арам өлер. Аспен ойнасаң күйерсің, баламен ойнасаң шаршарсың. Соңғы түйенің жүгі ауыр. Тай тулап, үйірден шықпас. Шірікке шыбын айнарлар. Жыртық үйге тамшы үйір, арық атқа қамшы үйір. Байтал шауып бәйге алмас. Екі кеме құйрығын, ұста, жетсін бұйрығын.

Дауыссыз дыбыстардың кейі **қатаң**, кейі **ұяң** болады. Соған қарай харіфтері де қатаң һәм ұяң деп аталады. *Қатаң харіфтер: б, п, т, д, ш, с, з, қ, к, г.*

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі қатаң харіфтерді айырту. Соқырдың қолына түспе, саңыраудың астына түспе. Берсең аларсың, ексең орарсың. Ат ерінді келер, ер мұрынды келер. Базарға бар да, бағың сына. Ұлын өссе ұлықтымен ауыл бол, қызың өссе қылықтымен ауыл бол. Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер. Атаңа не қылсаң, алдыңа сол келер. Бүркіт қартайса, тышқан аулар. Ит жеңгенін талайды. Қуда сүт жоқ, жылқыда өт жоқ.

Сынау. Төмендегі сөздердің ішіндегі қатаң харіфтердің астын сызып көрсетіндер.

Өлген келмес, өшкен жанбас. Жақсы келсе құт, жаман келсе жұт. Тисе терекке, тимесе бұтаққа. Жемісті ағаштың басы төмен. Көп тілегі көл. Ел құлағы елу. Жеті рет піш, бір рет кес. Көз қорқақ, қол батыр. Жер анасы, мал баласы. Күлме досыңа, келер басыңа. Тамыр тартқан тарықпас. Сақтықта қорлық жоқ. Шөп біткен жерге бітер. Аспанға қарай оқ атпа, өзіңнің түсер басыңа. Аш тамағым, тыныш құлағым. Тез қасында қисық ағаш жатпас. Шам жарығы түбіне түспес. Қойшы көп болса, қой арам өлер. Ит семірсе, иесін қабар.

Ат аунаған жерінде түк қалады. Аман болса бұл басым, тағы шығар бұл шашым.

Ұяң харіфтер: ж, р, з, л, м, н, ң.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі ұяң харіфтерді айырту. Талтаңдасаң талтаңда, ақшаң болса қалтаңда. Берсең аларсың, ексең оарсың. Базар бар да бағың сына. Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер. Оқу – білім азығы, білім – ырыс қазығы. Асың барда ел таны, атың барда жер таны.

Сынау. Төмендегі сөздердің ішіндегі ұяң харіфтердің астын сызып көрсетіңдер.

Жақсыдан жаман туады, жүйріктен шабан туады. Тон жағасыз болмас, ел ағасыз болмас. Батыр ортақ, ай ортақ, төресі әділ би ортақ. Ханның басын хан жұтар, қардың басын қар жұтар. Сенікі, менікі деген – көңіл тарлығы, әрі жат, бері жат – төсек тарлығы. Тау мен тасты су бұзар, кісі арасын сөз бұзар. Кімнің жерін жерлесең соның жырын жырларсың. Берген жомарт емес, алған жомарт.

Ұяң харіфтер өзара екіге бөлінеді: 1) Ымыралы харіфтер. 2) Ымырасыз харіфтер.

Ымыралы харіфтер: ж, р, з, л. Ымырасыз харіфтер: м, н, ң.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерді көшіріп, ымыралы харіфтердің астын бір сызып, ымырасыз харіфтердің астын екі сызып көрсетіңдер.

Сан тимеске сан тиді, табақ-табақ нан тиді. Саңырауға сәлем берсең, атаңның басы дер. Көне садақты деме, атқанын көрерсің, көне етікті деме, атасын білерсің. Жорға мінген жолдасынан айрылады, көп жасаған құрдасынан айрылады. Жығылған күреске тоймас. Саяқ жүрсең, таяқ жерсің. Тыңдамасқа сөйлеген есіл сөзім, жыламасқа жылаған екі көзім. Аузы күйген үріп ішер. Жеген білмес, тураған білер. Бұйдалаған тайлақтай, жетелеген мойнақтай. Көңіл кірі айтса кетер, көйлек кірі жуса кетер. Шын жомарт жоқтығын елемес, шын жүйрік тоқтығын елемес. Түлен түртпесе, түнде қайда барасың?

(ЖАЗУ) ҚАҒИДАЛАРЫ

1-інші ереже.

«А» дыбысының харфі сөз басында (l) мен жазылады, басқа орында (l)⁶ жазылады. Мәселен: *ات* (ат), *قوراق* (құрақ), *جبرا* (жыра).

Сынау. Төмендегі сөздердің (ء) жазылатындарына оны қойып, қойылмайтындарына қоймай жаздырту.

Ауру* астан, дау қарындастан. Отпен ойнама күйерсің, баламен ойнама шаршарсың. Ұлың өссе, ұлықтымен ауыл бол, қызың өссе, қылықтымен ауыл бол. Ел ерге қарайды, ер жерге қарайды. Аузың қисық болса, айнаға өкпе жоқ. Иесін сыйлағанның итіне сүйек таста. Ер қапталы батқанын иесі білмес, ат білер, ағайынның азғанын ағайын білмес, жат білер. Арпа-бидай ас болар, алтын-күміс тас болар. Алыстан арбалағанша, жақыннан дорбала.

Ескерту.** Сөз басында «l» дыбысы жоқ жерде l харфі тұрса, ол басқа дауысты дыбысқа сүйеу үшін қойылған таяқ есебінде қойылса да айтылмайды.

2-нші ереже.

«О» дыбысы сөздің бас буынында ғана естіледі. Басқа буындарында һәм дауысты дыбыстардан соң қазақ сөзінде һеш орында естілмейді, сондықтан бас буыннан басқа орында яки дауысты дыбыстан соң *و* (o) жазылса, *ۇ* (ұ) қылып оқу тиіс.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіртіп, *و* (o) келетін жеріне *و* (o) қойдырып, *ۇ* (ұ) келетін жеріне *ۇ* қойдырып жаздырту.

Күресін қар көбейтер, қара қарын дау көбейтер. Бәрің бірдей қойшы болсаң, құл боларсың, бәрің бірдей тойшы болсаң қу боларсың. Ауыл қонағы айда-жылда бір қонар. Құтты қонақ келсе, қой егіз табар, құтсыз қонақ келсе, қойға қасқыр шабар. Ауруда шаншу жаман, сөзде қаңқу жаман. Ас – адамның арқауы. Аман болса бұл басым, тағы шығар бұл

⁶ Жакша ішінде таңба үстіндегі кішкене ирек сызық көрсетілген.

* Бұлар жорта қате жазылған, түзетіп жаздыру керек.

** Жоғарыдағы ескертулер төте жазудың ерекшеліктеріне орай айтылған (Құраст.)

шашым. Дертін тұмау болсын, қысың тұман болсын. Татулық – байлық. Төртеу түгел болса, төбедегіні алады, алтау ала болса, ауылдағы кетеді. Бай бір жұттық, батыр бір оқтық. Тоқал ешкі мүйіз сұраймын деп құлағынан айырылған. Алуан-алуан жүйрік бар, әліне қарай жүгірер.

3-нші ереже.

«У» қысқа айтылатын дыбыс, «у» ұзын естілсе, ол жерде екі «у» болғандықтан, оның алдыңғысы *бүтін* «у», соңғысы *жарты* «у», *шолақ* «у», «у» ұзын естілетін жерге екі «у» жазу тиіс.

Мысал: тұмсық, тұра, тұура, сұлұу, суу.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіртіп, бір «у» жазатын жерге бір «у», екі «у» жазатын жерге екі «у» жаздыру.

Сұрап бергенше, соғып бер. Ұяда не көрсен, ұшқанда соны аларсың. От пен су – тілсіз жау. Ер туған жеріне. Сиыр судан жерір, су сиырдан жерір. Егіз қозыдай тату бол. Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ. Хакім тура болмаса, жұрт бұзылар, сауда таза болмаса, нарық бұзылар. Құда сүт жоқ, жылқыда өт жоқ. Шешінген судан тайынбас. Ұялған тек тұрмас. Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу. Рудан аз – адасқан қаз. Татуда бота тату. Сүмбіле туса, су суыр. Ашу келсе ақыл кетер, ашудан ақыл көп болса, ашу не етер. Қуыс үйден құр шықпас.

Қарны ашқан ханға қарайды, суыққа тоңған күнге қарайды. Білегі жуан бірді жығады, білімі жуан мынды жығады (жорға қаталы).

4-нші ереже.

Шолақ **ә** (у) дауысты дыбыстардан соң ғана естіледі, сондықтан дауысты харіфтерден соң жазылған «у» шолақ болады. Бүтін «у» неш орында дауысты харіфтен соң жазылмайды. Мәселен, *тау, туу, кеуде* деген сөздерде ірі жазылған харіфтер шолақ «у», «у» дыбысы ұзын естілетін орындарға екі «уу» жазылады. Тіпті ұзын естілетін орындарға үш ууу жазылады. Дауыссыз дыбыс соңында бас буыннан басқа орында яки дауысты дыбыс соңында, қай буында болса да, «у» үтірсіз жазылса да қате болмайды.

Сынау. Төмендегі сөздердің ішіндегі шолақ «у»-лардың астын сызып көрсетіндер. *Сөз сөзден тұады⁷ сөйлемесе неден тұады?*

Жақсы болсаң, жердей бол, бәрін шыдап көтерген, таза болсаң сұудай бол, бәрін жұуып көтерген. Жақсыдан жаман тұады, жүйріктен шабан тұады. Ерден тұуған қырымға қарайды, иттен тұуған жырымға қарайды. Қатты жерге су төксең, сұуыққа тайғақ болар, жаманға сырынды айтсаң, таршылықта айғақ болар. Аяғы жаман төрді былғар, ауызы жаман елді былғар. Көсеу ұзын болса, қол күймес. Жел аударған қаңбақтай, сұу аударған дінгектей. Күйеу жүз жылдық, құда мың жылдық. Дауыл болмай, жауын болмас; шұуақ болмай, қауын болмас; ит баласы сауын болмас; дау аяғы ауыл болмас, ауыл болса да, тәуір болмас. Дауды азсынба: көздей іс көлдей болууы оңай, қол сұуалмағы қиын. Тарыдай іс таудай болууы оңай, тау таусылмағы қиын.

5-нші ереже.

«**Ы**» харфі бас буында һәм барша бітеу* буында жазылмайды. Ашық** буында қалмай жазылды. Мәселен: «мысық» жазылады «ы»-сыз *مسیق* болып «Мысығына» деген сөзде «ы» қалмай «мысығына» болып жазылады. Үйткені: «мы-сық» деген сөзде екі буын, бір буын «мы», екінші буын «сық», «мы» буынға -«ы» жазбаймыз бас буын болғандықтан, «сық» буынға «ы» жазбаймыз бітеу буын болғандықтан, сүйткен соң «мысық» *مسیق* болып жазылмай, «мсқ» *مسیق* ғана болып жазылады «мысығына» деген сөзді буынға бөліп, харіфтерін түгел жазсақ, мәселен, «мы-сы-ғы-на» деп төрт буын болады. Бас буынға «ың» жазбаймыз: басқа «сы», «ғы» буындарға жазамыз, үйткені бұлар ашық буындар⁸.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, «ы» жазылатын буындарына «ы» жазындар.

⁷ Бұл мәтінде ұу, уу әріптер тіркесі әдейі жазылды (Құраст.)

* Бітеу буын деген бас харфі де аяқ харфі де дауыссыз, яки жарты дауысты буын.

** Ашық буын: бас харфі, иә аяқ харфі дауысты буын.

⁸ «ы» бас буыннан басқа жерде шолақ «й»-дің алдында бір буынның ішінде келсе, бітеу болса да, қалмай жазылады.

Алтын алма алғыс ал, алғыс алтын емес пе? Асың-асың асына, береке берсін басыңа. Сабасына қарай піспегі, мұртына қарай іскегі. Жақын жолдың алысы жаман. Құлды құл десең өлгісі келер, биді құл десең күлкісі келер. Жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын, жаманның жамандығын айт, құты қашсын. Жаманнан жақсы туады, адам айтса нанғысыз, жақсыдан жаман туады, бір аяқ асқа алғысыз. Дәм-тұзым тат, расыңды айт. Өтірік деген дұшпан бар, отқа сүйреп салады. Арамзаның құйрығы тұтам. Жарлының байлығы – денінің саулығы. Ерте тұрғанның ырысы артық. Төсегіңе қарап, аяғыңды көсіл. Жарлылықтан жақсы жоқ: жатып ішер ас болса. Қанағат қарын тойғызар, қанағатсыздық жалғызын сойғызар. Барлық не дегізбейді, жоқтық не жегізбейді. Шөбі жоқ деп жерден түңілме, малы жоқ деп ерден түңілме.

6-ншы ереже.

Шолақ «й» дауысты дыбыстардың ғана соңында алдында естіледі, сондықтан дауысты дыбыстардан соң жазылған «и» бүтін «и» емес, шолақ «й» болады. Мәселен, *тай, қой-лар, құй-мақ, кій* деген сөздердегі «й»-лер бұл ережеге теріс сияқты көрінер «и» жазылмайтын бас буындар. Мәселен, «қыйсық» деген сөзде шолақ «и» дауыссыз «қ»-ның соңынан келіп тұр. Олай болғаны бас буында бүтін «и» жазылмағандықтан.

Бас буыннан басқа орындарда «и» ұзын естілген жерлерге екі «и» жазылады, тіпті ұзын естілген орындарға үш «и» жазылады.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, шолақ «й»-лердің астын сызып көрсетіндер.

Бай байға құяр, сай сайға құяр. Ауызы қыйсық болса да, байдың ұлы сөйлесін. Ақшалының қолы ойнар, ақшасыздың көзі ойнар. Байғұстың ауызы асқа тисе, мұрны қанайды. Кедейдің бір асағаны – шала байығаны. Тату болсаң балдай бол, араз болсаң тұздай бол. Айырылайын деген тамыр ердің артқы қасын сұрайды. Көз ауырса, қолың тый. Ит жүйрігін

түлкі сүймес. Айналдырған ауру алмай қоймас. Ұры байы-
мас, сұқ семірмес. Жаманменен кеңессең, алдайды дер,
жаман атпен су кешсең, жалдайды дер. Күнге күле сөйлесең,
көйлегіне жамау сұрар. Аталы сөзді арсыз қайырар, жүйелі
сөзді жөнсіз қайырар.

7-нші ереже.

А, о, ы дыбыстары жіңішке естілетін сөздердің алдына
дәйекші (**ء**) қойылады. Бұл дыбыстар жіңішке естілсе де,
дәйекші қойылмайтын сөздер: **к, з, е** кіріскен сөздер.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп «ء» қоярлық сөздер-
дің алдына дәйекші қойыңдар.

Өзіміздікі дегенде өгіз қара күшім бар, кісінікі дегенде
қол тимейтін ісім бар. Иесі семіз, аты арық тұз жұтынан
сақтасын; қатыны семіз, ері арық үй жұтынан сақтасын.
Баланың сөзі батпандай, келіннің сөзі кетпендей. Ағаны
көріп іні өсер, апаны көріп сіңлі өсер. Атасы басқа аттан
түс, аталасым атқа мін. Түбі бірге тұтпейді. Көрдім деген
көп сөз, көрмедім деген бір сөз. Өзі білмес, білгеннің тілін
алмас. Бір көрген біліс, екі көрген таныс. Түсі қара болса да,
іші сара. Ит жеңгенін талайды. Шортанның өзі өлсе де, тісі
өлмес; адамның өзі өлсе де, ісі өлмес. Білімсізбен алыспа,
текке өмір тауыспа. Құста сүт жоқ, жылқыда өт жоқ. Оқу
– білім азығы, білім – ырыс қазығы. Жібек асырай алмаса
жүн болады, қыз асырай алмаса күң болады. Бала, баланың
ісі шала. Інісі бардың тынысы бар. Сенікі, менікі деген
көңіл тарлығы, әрі жат, бері жат деген төсек тарлығы (бұлар
дәйекшісіз жорта қате жазылған).

8-нші ереже.

«ء» сөздің бас буынында ғана жазылады. Басқа буындарда
«ء» жазылады. Мәселен: *ерке, кереге, терезе, келеке.*

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, (*) қойылған
жерлерге тиісіне қарай ء, ء, ء харіфтерін қойыңдар.

Өсекке⁹ кірмесе, есепке кірмес. Сүтпен кірген мінез сүй-

⁹ Қазіргі жазуға көшірілгенде (*) қойылған жоқ, е әрпі өз орнында жазылды. Ал түпнұсқада е әрпі келген жерлерде арабша үш түрлі таңбаның қайсысын жазу керектігін сынау үшін «*» таңбасы қойылған (Құраст.).

екпен бірге кетер. Ер басына күн түссе, етігімен су кешер. Берсең – аларсың, ексең – оарарсың. Еңкейгенге еңкей басың жерге жеткенше. Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді. Бақ-бақ еткен текені қар жауғанда көрерміз, батырсынған жігітті жау келгенде көрерміз. Көп жүрген білмес, көп көрген білер. Өнерді үйрен де жирен. Өнерлі өрге жүзер. Білмегенді үйрету – жерге соқа сүйрету. Келбеті келгеннен кеңес сұра. Көше білмес жамандар көшсе көлік өлтірер, сөйлей білмес жамандар сөзді өзіне келтірер. еріншек өлер, көңілшек өлер. Өткен іске өкінбе. Бекерден Тәңірім безер. Төртеу түгел болса төбедегіні алады, алтау ала болса ауыздағы кетеді. Ер шекіспей бекіспес. Айбар керек, әл керек, әлсіз айбар не керек? Есітпеген елде көп, есек мінген сартта көп. Көк ит жеңбес, көп ит жеңер. Көрмес түйені де көрмес. Ел жоқта құрбақа көл менікі дер, ер жоқта жамандар ел менікі дер.

Қ һәм **Һ** дыбыстары

Кей орында «қ» дыбысы «ғ» болып өзгереді. Ондай орында айтылуынша «ғ» харфін жазу тиіс. *Ақ-ағы, бақ - бағы, сақ - сағы.*

Істің ағы білмес, жігіттің бағы білер. Иттің сағы жақсы. Аяқ – аяғынан, таяқ – таяғынан. Келіннің аяғынан, қойшының таяғынан.

Кей орында «к» дыбысы «г» болып кетеді Ондай орында естілуінше «г» харфін жазу тиіс. *Етік – етігі; Етігі жаман төрге шықпас. Еңбек – еңбегі, өнбек – өнбегі. Еңбегі молдың өнбегі де мол.*

«Қ» һәм «Һ» дыбыстар неш уақытта жіңішкермейді яғни жіңішке айтылмайды.

«К» һәм «Г» дыбыстар неш уақытта жуандамайды яғни жуан айтылмайды, сондықтан бұл дыбыстар *тон дыбыстар* деп аталады.

Сөз тұлғалары

Сөздер тұлғасына қарай беске бөлінеді. 1) Түбір сөз; 2) Туынды сөз; 3) Қос сөз; 4) Қосалқы сөз; 5) Қосымшалар.

1. *Түбір сөз* дегеніміз – бастапқы мағынасындағы, бастапқы тұлғасындағы сөз, мәселен: *бас, тас, шаш, қол*.

2. *Туынды сөз* дегеніміз – бастапқы тұлғасы да, мағынасы да өзгерген сөз, мәселен: *бастық, тастақ, шашақ, қолтық*.

3. *Қос сөз* дегеніміз – қосарынан айтылатын сөздер, мәселен: *аяқ-табақ, киім-кешек, төсек-орын, жүн-жұрқа, бақа-шаян, құрт-құмырсқа, түйе-мүйе*.

4. *Қосалқы сөз* дегеніміз – өз алдына мағынасы кем басқа сөздің маңайында тұрғанда мағына шығатын сөз, мәселен: *да, зой, ғана* (мал да, жан да, солай ғой, осы ғана).

5. *Қосымшалар* дегеніміз – сөз емес, сөзге жалғанатын буындар; бұларда өз алдына мағына да жоқ, басқа сөзге жалғанбай бөлек айтылмайды да. Сондықтан бұлар қосымшалар деп аталады. Қосымшалар екі түрлі: біреулері жалғанған сөзінің тұлғасын ғана өзгертіп, мағынасын өзгертпейді; екіншілері жалғанған сөзінің тұлғасын да, ішкі мағынасын да өзгертеді. Сондықтан бастапқы қосымшалар тысқарғы жалғаулар тікелей жалғау деп аталады; екінші қосымшалар ішкергі жалғаулар тікелей жұрнақ деп аталады.

Түсінікті болу үшін мысал келтірейік. Алалық, «жылқы» деген сөзді һәм «-шы», «-ның» қосымшаларды. «Жылқы» деген сөзге «-шы» қосымшаны да, «-ның» қосымшаны да қосып байқайық: қайсысы жалғау, қайсысы жұрнақ болып шығар екен. *Жылқы-жылқы-шы, жылқы-жылқының, жылқышы*» дегенде сөздің бастапқы тұлғасы да, мағынасы да өзгерілді яғни «жылқышы» деген сөз енді малдың есімін көрсетпейді, адамның есімін көрсетеді. «Жылқының» дегенде, сөздің тұлғасы өзгерілді, мағынасы, өзгерген жоқ яғни «жылқының» деген сөз бәрібір малдың есімін көрсетіп тұр. Бұл айтылғаннан мәлім енді болды: «-шы» қосымша жұрнақ екендігі, «-ның» қосымша жалғау екендігі.

Жалғау аз, жұрнақ көп. Жалғау түбір сөзде де, туынды сөзде де болады. Жұрнақ түбір сөзде жоқ, туынды сөздерде ғана болады.

Сөз жазуының жалпы ережесі

Һәр түбір сөз һәм туынды сөз жұрнақтарымен, жалғауларымен бірге, тұтас жазылады, бірақ үзетін харіфтер келген жерде үзіледі (үзетін харіфтер: *a, d, z, p, o, ʏ, e*).

2. Қос сөздердің арасы сызықша (–)–мен айырылып жазылады (*аяқ-табақ, киім-кешек*).

3. Қосалқы сөз бөлек жазылады.

4. Жұрнақтар барша сөзге қосылып жазылады. Жұрнақ ішіндегі дүдәмал естілетін дыбыстар естілген қалыпша жазылады.

5. Жалғаулар. Түбір сөзге де, туынды сөзге де қосылып жазылады. Жалғауда «т» мен «д» дыбыстары дүдәмал болса, «т» жазылмай, «д» жазылады.

Жұрнақтар түбір сөздің, жалғаулар түбір һәм туынды сөздің аяқ дыбысының түріне қарай өзгеріліңкіреп жалғасады.

Жұрнақтар

1. Жұрнақ «-лық». Бұл жұрнақ түбір сөздің аяғы дауысты жарты дауысты дыбыс болса яки «р» болса осы «-лық» күйінде жалғанады. Мәселен: *бала-балалық, жсау-жсаулық, қу-қулық, жабы-жабылық, бай-байлық*.

Түбір сөздің аяғы ұяң дыбыс болса, жұрнақ -лық өзгеріліп, -дық болып жалғасады, мәселен: *қымыз-қымыздық, хаж-хаждық, сал-салдық, ком-комдық, хан-хандық, аң-аңдық*.

Түбір сөздің аяғы қатаң дыбыс болса, -лық, жұрнағы -тық болып жалғасады. Мәселен: *қап-қаптық, жсұрт-жсұрттық, аш-аштық, жас-жастық, сақ-сақтық*.

Жіңішке сөздерде «-лық» орнына «-лік», «-дық» орнына «-дік», «-тық» орнына «-тік» болып жалғасады. Мәселен:

ер-ерлік, ел-елдік, тең-теңдік, ерке-еркелік, кедей-кедейлік, көп-көптік.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерге «-лық» жұрнағын жалғатып туынды сөз еткізу.

Бас, қас, мұрын, ауыз, ерін, тіл, қабырға, арқа, тері, өкпе, бел, тамыр, сан, тізе, балтыр, өкше, ұлтан, ата, ұл, аға, іні, апа, жиен, күйеу, бажа, құда, жігіт, қарт, шал, ас, су, шөп, от, ине, ат, жорға, айғыр, бұқа, қошқар, ит, қасқыр, түлкі, маймыл, ай, күн, жарық, қар, құйын, жыл, шілде, күз, түс, түн, күміс, төс, ала, сау, батыр, қу, жақын, зор, игі, жаман, тірі, нашар, қатты, семіз, жауыз, рас, ірі, қисық, сұлу, көркем, әдемі, мықты, жуас, ұяң, әңгі, монтаны, қиын, паң, аңқау, нас, салақ, шапшаң, таз, бос, дұрыс, тура, соқыр, сараң, тоқ, мас, сұм.

2. Жұрнақ «-шы». Бұл жұрнақ жуан-жіңішке сөздерге бірдей жалғанып, бірдей жазылады, бірақ жуан сөзде жуан айтылады, жіңішке сөзде жіңішке айтылады. Мәселен: *мал-малшы, ел-елші, жылқы-жылқышы, түйе-түйеші, алау-алаушы, егін-егінші.*

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-шы» жұрнағын қостырып, туынды сөз еткізу.

Аң, өлең, нан, үй, пеш, аяқ, қазан, темір, көмір, қырман, орақ, ат, бие, сиыр, балық, ойын, жыр, домбыра, қобыз, сырнай, арба, қарауыл, отын, шалшық, алтын, күміс, сыр, балта, бата, ара, етік, тігін, ой, той, төсек, өтірік, қала, базар, бас.

3. Жұрнақ «-шыл». Бұл жұрнақ та жуан-жіңішке сөздерге бірдей жалғанып, бірдей жазылады, жуан сөздерде жуан болып айтылады, жіңішке сөздерде жіңішке айтылады. Мәселен: *қазақ-қазақшыл, жетек-жетекшіл, қара-қарашыл, күн-күн-шіл, қайғы-қайғышыл.*

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-шыл» жұрнағын қостырып, туынды сөз істету.

Тер, кір, жер, қайың, төл, кек, есеп, ауыл, су, қымыз, жұрт, соқа, аян, өсек, жетек, уайым, тәуекел, ырым, амал, қызыл, өзім, өзге, ойын, шын, басқа, ертең, бүгін, еркін, тор, көп, тәсіл, әдіс.

4. Жұрнақ «-лас». Бұл жұрнақ түбір сөздің аяғы дауысты жарты дауысты дыбыс болса яки «р» болса, осы «-лас» күйінде жалғасады. Мәселен: *қора-қоралас, ау-аулас, ай-айлас, ақы-ақылас, сыр-сырлас.*

Түбір сөздің аяғы ұяң дыбыс болса «-лас» орнына «-дас» болып жалғасады. Мәселен: *жол-жолдас, мұң-мұңдас, қан-қандас, ым-ымдас, тұз-тұздас.*

Түбір сөздің аяғы ұяң дыбыс болса, «-лас» орнына «-тас» болып жалғасады. Мәселен: *от-оттас, тап-таптас, ошақ-ошақтас, қос-қостас, борыш-борыштас.*

Түбір сөз жіңішке болса, «-лас» орнына «-лес», «-дас» орнына «-дес», «-тас» орнына «-тес» болып жалғасады. Мәселен: *төбе-төбелес, көл-көлдес, жер-жерлес, тілек-тілектес, шек-шектес, шөп-шөптес.*

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-лас», «-лес», «-дас», «-дес», «-тас», «-тес» жұрнақтарын жалғатып туынды сөз еткізу.

Бас, бауыр, бу, тізе, өкше, ата, қайын, құда, тоғай, сабақ, табақ, су, егін, туыс, заман, әріп, қарын, тұқым, қара, әлек, одақ, ақыл, пайда, жарна, қырман, соқа, үн, жайлау, суат, көңіл, бата, аяқ, отан, ру, енші, ен, таңба, ірге, сыбай, ұл, өріс, құдық, тек, дәм, олжа, аман, тілеу, от, шабын, қоныс, бөлік, сыбаға, кіндік.

5. Жұрнақ «-лы» – түбір сөздің аяғы дауысты жарты дауысты дыбыс болса яки «р» болса, осы «-лы» күйінде жалғасады. Мәселен: *бала-балалы, тау- таулы, тай-тайлы, қар-қарлы.*

Түбір сөздің аяғы ұяң дыбыс болса, «-лы» орнына «-ды» болып жалғасады. Мәселен: *мал-малды, саз-сазды, мұң-мұңды, сан-санды.*

Түбір сөздің аяғы қатаң дыбыс болса, «-лы» орнына «-ты» болып жалғасады. Мәселен: *сап-сапты, ат-атты, тас-тасты, құлақ-құлақты, бұрыш-бұрышты.*

Түбір сөз жіңішке болса, жұрнақтар да жіңішке болып жалғасады. Мәселен: *шеге-шегелі, түйе-түйелі, тіреу-*

тіреулі, кегей-кегейлі, үрей-үрейлі, тек-текті, жел-желді, жер-жерлі, күш-күшті, ес-есті.

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-лы» жұрнағын қостырып, туынды сөз еткізу. Кісі, адам, дене, бас, шаш, сақал, самай, иек, мұрт, маңдай, кеуде, жүрек, бүйір, қарын, тамыр, тізе, табан, тобық, ата, ана, аға, іні, күйеу, жаға, етек, тон, мақта, ет, қымыз, айран, су, шөп, тары, сұлы, жуа, ағаш, мойыл, үй, томар, жылқы, жорға, құлын, бота, шағала, аң, аю, қасқыр, балық, ақша, бүйі, май, сүмбе, құндақ, алтын, күміс, ақыл, ес, үміт, сана, саңылау, қайғы, ашу, құла, күрен.

6. Жұрнақ «-лау» – түбір сөздің аяғы дауысты жарты дауысты дыбыс болса яки «р» болса, осы «-лау» күйінде жалғасады. Мәселен: *бала-балалау, қара-қаралау, тау-таулау, сұлу-сұлу-лау, тар-тарлау, жар-жарлау.*

Түбір сөздің аяғы ұяң дыбыс болса, «-лау» орнына «-дау» болып жалғасады. Мәселен: *шал-шалдау, паң-паңдау, аз-аздау, шын-шыңдау.*

Түбір сөздің аяғы қатаң дыбыс болса, «-лау» орнына «-тау» болып жалғасады. Мәселен: *ақ-ақтау, жас-жастау, аш-аштау.* Түбір сөз жіңішке болса, жұрнақ да жіңішкереді: «-лау» орнына «-леу», «-дау» орнына «-деу», «-тау» орнына «-теу» болып жалғасады. Мәселен: *көне-көнелеу, ірі-ірілеу, кір-кірлеу, семіз-семіздеу, кең-кеңдеу, кем-кемдеу, төмен-төмендеу, көк-көктеу, сирек-сиректеу.*

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-лау» жұрнағын қостырып, туынды сөз еткізу.

Жаман, меңіреу, батыр, ер, қу, сұр, сары, кедей, жақын, жуық, үлкен, зор, өткір, биік, ескі, қызық, сасық, бүкір, қалың, жұқа, ыссы, суық, керен, терең, жылтыр, тегіс, жақсы, қымбат, алыс, ұзын, арзан, нашар, сұйық, ащы, жауыз, ерке, бұзық, тіке, қысқа, шолақ, көркем, жуас, ұяң, жеңіл, оңай, ылас, ылай, жас, ұсақ, аласа, салақ, нас, сақау.

7. Жұрнақ «-сыз». Бұл жұрнақ түбір сөзге һәмән осы күйінде қосылады. Жуан сөзге қосылса, жуан болып айтылады, жіңішке сөзге қосылса, жіңішке айтылады. Мәселен: *құлақ-құлақсыз, иек-иексіз.*

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-сыз» жұрнағын қостырып, туынды сөз еткізу.

Бас, аяқ, қол, жол, пұл, жем, жең, тек, тең, ем, жел, көл, бет, еп, ат, қой, түйе, мал, ет, сүт, сорпа, нан, жан, ел, күн, бала, жала, қала, қора, албар, ау, тау, бота, жота, күй, ін, ой, от, құт, бақ, жақ, оқ, серік, ар, жар, түр, төл, түп, тол, түк, жіп, мұң, сан, тон, дақ, дәт, дәм, дәме, мін.

8. Жұрнақ «-ғы». Бұл жұрнақ түбір сөз жуан болса, осы «-ғы» күйінде жалғасады. Мәселен: *бұрын-бұрынғы, ар-арғы, соң-соңғы*. Түбір сөз жіңішке болса, «-ғы» жұрнақ «-гі» болады. Мәселен: *кеше-кешегі, бүгін-бүгінгі, кейін- кейінгі, төме -төменгі*.

Қатаң дыбыстардан кейін жуан сөздерде «-қы» болып, жіңішке сөздерде «-кі» болып өзгереді. Мәселен: *арт-артқы, сырт-сыртқы, түп-түпкі, шет-шеткі*.

9. Жұрнақ «-еке». Бұл жұрнақ түбір сөзге жалғаспай сызықпен бөлініп жазылғаны қолайлы: «еке» деген жұрнақ -еке деген сөзден азып болған сөз: *би-еке, төре еке, батыр-еке, Нұр-еке, әке-еке, аға-еке, шеше-еке*.

10. Жұрнақ «-нишы». Бұл жұрнақ жуан сөзге жалғасса, жуан айтылады, жіңішке сөзге жалғасса, жіңішке болып айтылады. Мәселен: *бірінші, екінші, үшінші, төртінші, бесінші, алтыншы, жетінші, сегізінші, тоғызыншы, оныншы, жиырмамыншы, отызыншы, қырқынышы, елуінші, алтысыншы, жетпісінші, сексенінші, тоқсаныншы, жүзінші, мыңыншы*.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерге «-нишы» жұрнағын қостырып, туынды сөз еткізу.

Он бір, он екі, он үш, он төрт, он бес, он алты, он жеті, он сегіз, он тоғыз, жиырма тоғыз, отыз сегіз, қырық жеті, елу алты, алпыс бес, жетпіс төрт, сексен үш, тоқсан екі, бір жүз, он мың, жүз мың, жүз он, жүз жиырма.

11. Жұрнақ «-у». Бұл жұрнақ түбір сөздің аяғы дауысты дыбыс болса яки жарты дауысты «у» болса, осы күйінде бір «у» болып жалғанады. Мәселен: *қара-қару, аса-асау, өте-өтеу, бу-буу*.

Түбір сөздің аяғы дауыссыз дыбыс яки жарты дауысты «у» болса, «-у» жұрнағы екі уу болып жалғасады. Мәселен: *ат-ату, қи-қию. Ескерту.* Түбір сөздің аяғы «ә» болса, «у» жұрнағы болып қосылады. Оның мәнісі мынау: «у» дыбысының алдында «ы» дыбысы келсе, «-у»-мен тұтасып, «у» сияқты айтылады. Мәселен: *оқы-оқу, тоқы-тоқу.*

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-у» жұрнағын жалғатып, туынды сөз еткізу.

Ал, ұр, саба, қорық, күре, адас, сүз, ас, иле, тез, ауна, қайт, оқы, тоқы, сұрт, ұлы, өлше, құр, сөйле, сыз, шірі, қалғы, сау, тый, ти, жи, ой, істе, тіле, жу, бу, қу, ту.

12. Жұрнақ «-ғыш». Бұл жұрнақ түбір сөздің аяғы дауысты жарты дауысты дыбыс болса яки ұяң дыбыс болса, осы «-ғыш» күйінде жалғасады. Мәселен: *сана-санағыш, оқы-оқығыш, сау-сауғыш, бу-бугыш, тай-тайғыш, ал-алғыш.*

Түбір сөздің аяғы қатаң дыбыс болса, «-ғыш» орнына «-қыш» болып жалғасады. Мәселен: *айт-айтқыш, тап-тапқыш, бақ-баққыш, бас-басқыш, аш-ашқыш.*

Түбір сөз жіңішке болса, «-ғыш» орнына «-гіш» болып, «-қыш» орнына «-кіш» болып жалғасады. Мәселен: *сөйле-сөйлегіш, бер-бергіш, сұрт-сұрткіш.*

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-ғыш» жұрнағын жалғатып, туынды сөз еткізу.

Үр, көр, күрес, сақта, мақта, жық, таста, баста, тер, көр, қақ, жақ, кір, сұрт, сас, асық, таңда, өлше, нан, кеп, теп, қара, кейі, бұйы, қый, мүжі, қары, қу, жу, бу, ой, қой, той, сой, же, де, тіле, кес, тес, ес, шаш, қаш, шеш, таң, жан, сал, бол, сол, құла, қала, қаз, бар, жар, көм, ем, ен, ер, жи, тый, қый, ій, ти, тұт, жорт, қыз, аз, жыр.

13. Жұрнақ «-ғын». Бұл жұрнақ та «-ғыш» сияқты түбір сөздің түріне һәм аяғына қарай «-қын», «-кін», «-гін» болып жалғасады. Мәселен: *қу-қуғын, аз-азғын, қаш-қашықын, тас-тасқын, көш-көшкін, жүр-жүргін.*

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерге «-ғын» жұрнағын жалғатып, түбір сөз еткізу.

Ас, көр, төк, түр, тарт, жұт, ұр, сау, жет, күт, өр, қыс, шақ, жек, төз, шап, қат, тап, той, тол, қыр, үз, бак, бүр, сок, сат тай, оз, от, сол, ту, жырт, кес, сөз, шаш, айт, ат, ау, кой, қос, күл, тық, түс, ек, ер, ақ, бат, сүрт.

14. Жұрнақ «-к». Бұл жұрнақ түбір сөз жуан болса, осы «к» күйінде жалғанады, жіңішке болса, «к» орнына «к» болып жалғанады. Мәселен: *аш-ашық, тес-тесік*.

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөзге «-к» жұрнағын қостырып, туынды сөз істету.

Ал, сал, ас, ал, төз, көр, кір, біл, сез, сыз, шірі, бөл, бер, сау, қыты, жет, ой, тіле, сасы, өксі, қада, қыс, жап, боя, біт, қаз, жар, ұш, сүй, сын, қат, кез, тес, тол, ұза, қатыр, кекір, оз, жұл, таң, түсін, бұз, бұйыр, ес, жаз, жап, тіл, жүз, иле, түкір, төле, үз, сол жырт, жай, кес, отыр, ау, жас, жара, жина, суы, тұр, құс.

15. Жұрнақ «-ақ». Бұл жұрнақ түбір сөз жуан болса, осы «ақ» күйінде, жіңішке болса, «-ақ» орнына «-ек» болып жалғанады. Мәселен: *тұр-тұрақ, кес-кесек*.

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-ақ» жұрнағын жалғатып, туынды сөз еткізу.

Жат, қос, қорық, сүз, жұл, бол, жет, көм, тап, ор, аш, от, құм, шаш, айт, ат, ій, шеш, көн, жүр, құш, қон, ұл, жат, қап жіп, көп, көн, түп.

16. Жұрнақ «-ыс». Бұл жұрнақ түбір сөз жуан болса жуан айтылады, жіңішке болса жіңішке айтылады. Мәселен: *бар-барыс, кел-келіс*.

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-с» жұрнағын жалғатып, туынды еткізу.

Ал, бер, жүр, тұр, айт, қон, тарт, ту, ат, жап, сау, бүр, біл, сок, қақ, таны, жүк, той, біт, шал, кір, шық, көр, тап, жұт, бөл, ұр, ти, жек, төз, жат, ұқ, қара, жу, бақ, жұл, тала, жон.

17. Жұрнақ «-м». Бұл жұрнақ түбір сөз жуан болса, жуан айтылады, жіңішке болса, жіңішке айтылады. Мәселен: *атта-аттам, тісте-тістем*.

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-м» жұрнағын жалғатып, туынды сөз істету.

Ат, сал, жар, бел, кел, кет, ас, қос, тарт, сұқ, соқ, кес, от, күт, же, жаз, жыр, тіл, қала, байла, ора, іш, шайна, түт, жұт жай, сық, қыс, төз, қайт, қада, өлше, іл, үз, шаныш, тақ, түрт, сыз, ол, сүйе, сүйке, жала, тат, ақ, тек, сау, түс.

18. Жұрнақ «-нды». Бұл жұрнақ та жуан сөзге жалғанса жуан болып, жіңішке сөзге жалғанса жіңішке айтылады. Мәселен: *қос-қосынды, кес-кесінді*.

Дағдыландыру. Төмендегі өздерге «-нды» жұрнағын жалғатып, туынды сөз істету.

Қу, бу, ту, жұу, бас, ас, тас, ақ, жақ, тақ, ұқ, тық, ек, төк, жүгір, сат, қайт, сұрт, шық, жұл, үз, мүжі, жұт, сөйле, қыр, ой, қуыр, ор, шақыр, қаз, боя, тап, жат, түкір, жібер, семір түрт, шеш, байла, тала.

19. Жұрнақ «-ма». Бұл жұрнақ түбір сөздің аяғы дауысты жарты дауысты дыбыс болса яки «р», «л» болса, осы «-ма» күйінде жалғасады. Мәселен: *сана-санама, тасы-тасыма, ту-тума, сау-саума, жай-жайма, қыр-қырма, сал-салма*.

Түбір сөздің аяғы ұяң дыбыс болса, «-ма» орнына «-ба» болып жалғасады. Мәселен: *жаз-жазба, оң-оңба, жон-жонба*.

Түбір сөздің аяғы қатаң болса, «-ма» орнына «-па» болып жалғасады. Мәселен: *бас-баспа, ат-атпа, ақ-ақпа, жап-жаппа, аш-ашпа*.

Түбір сөздер жіңішке болса, «-ма» орнына «-ме», «-ба» орнына «-бе», «-па» орнына «-пе» болып жалғасады. Мәселен: *кер-керме, іл-ілме, ій-ійме, кез-кезбе, көм-көмбе, кес-кеспе, ек-екпе*.

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге *-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе* жұрнақтарын жалғатып, туынды сөз істету.

Сал, қаз, бат, жап, сүз, таста, ас, күре, қақ, қада, кір, төк, сұрт, таңда, қара, жек, қыдыр, сыз, ұр, соқ, тый, ой, қуыр, ор жап, ұста, тұттық, ора, сына, айнал, боя, бас, тура, жар, үш, жала, құй, қына, жақ, қыр, үз, шеш, құс, құла, жыр, жүз, кеш, көтер, тай, оз, жаныш, жай, соз, шаш, қайна, ау, қой, сық, ки, тоқы, шұқы, қыс, тара, көш.

АТАУЫШ СӨЗДЕР

I. ЗАТ ЕСІМ

Сөздердің кейбіреуі нәрсенің өзін атайды. Мәселен: *жер, тау, тас, су, ағаш, шөп, жапырақ, күн, ай, жұлдыз, бұлт, қар, жаңбыр, жел, су, сағым, кісі, мал, аң, құс, бақа, шаян, шыбын, шіркей, құрт, құмырсқа, қала, үй, төсек, орын, аяқ, табақ, киім, қазан, ошақ, арба, шана, ер, тоқым, қамыт, доға, арқан, жіп, тамақ, сусын, қалам, сия, астық, жеміс, бақан, сойыл, құрық, таяқ, асық, топай, доп, қобыз, домбыра, сыбызғы, ақша, кез, қадақ, мылтық, найза, қылыш, қанжар, оқ.*

Осындай нәрсенің өзін атайтын сөздерді *зат есім* дейміз. Зат туралы *кім? не?* деп сұраймыз. *Кім?* деп сұраймыз адам туралы. *Не?* деп сұраймыз басқа заттар туралы.

Мысалы: 1) *«Ат ерінді келер, ер мұрынды келер».* «Кім мұрында келер?» – «ер». «Не ерінді келер?» – «ат».

2. *«Ауруда шаниу жаман, сөзде қаңқу жаман».* «Не жаман?» – «шаншу». «Не жаман?» – «қаңқу».

3. *Жылы-жылы сөйлесең, жылан іннен шығады, қатты-қатты сөйлесең, кәфір діннен шығады».* «Не іннен шығады?» – «жылан». «Кім діннен шығады?» – «кәфір».

4. *«Ит тойған жеріне, ер туған жеріне».* «Не тойған жеріне?» – «ит». «Кім туған жеріне?» – «ер».

5. *«Ас – адамның арқауы».* «Адамның арқауы не?» – «ас». «Ас кімнің арқауы?» – «адамның».

6. *«Ананың көңілі балада, баланың көңілі далада».* «Кімнің көңілі балада?» – «ананың». Кімнің көңілі далада?» – «баланың». Ананың көңілі кімде? – «балада». «Баланың көңілі неде?» – «далада».

Осындай *кім? не?* деп сұрауларға жауап болып айтылатын хәм нәрселердің атын көрсететін сөздерді зат есім дейміз.

Дағдыландыру. Төмендегі сөйлемдердің ішіндегі зат есім сөздерді айырты.

Аш кісі ұрысқақ, арық қой тырысқақ. Таспен ұрғанды аспен ұр. Еменнің иілгені – сынғаны, ердің ұялғаны – өлгені. Бұтаға қорғалаған торғай да қала- ды. Сиыр судан жериді, су сиырдан жериді. Аюдан қорыққан тоғайға бармас. Мұртына қарай іскегі, сабасына қарай піспегі. Май сасыса тұз себер, тұз са- сыса не себер? Жел болмай, шөп қозғалмас. Жаз шананды сайла, қыс арбанды сайла. Пышақ берсең қынымен бер, қынын берсең шынымен бер. Күн ортақ, ай жақсы ортақ. Қазыға тойса, қарта әлем сасиды. Оқ жетпес жерде қылыш суырма. Үйді қозғасаң көшірерсің, отты қозғасаң өшірерсің. Шоттың басын бассаң, сабы өзіңе тиер. Айран сұрай келіп аяғынды жасырма. Құр қасық ауыз жыртар. Тоқпағы зор болса, киіз қазық жерге кірер. Қалауын тапса қар жанар. Ет етке, сорпа бетке.

Сынау. Төмендегі сөйлемдердің ішіндегі зат есім сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Бағың артқан шағында жапалақ салсаң, қаз ілер, бағың тайған шағында сұңқар салсаң, аз ілер. Мал басқа бітер, қына тасқа бітер. Нар жолында жүк қалмас. Таяқ тайға жеткізер, тай құнанға жеткізер, құнан атқа жеткізер. Ата даңқымен қыз өтеді, мата даңқымен бөз өтеді. Ағасы бардың жағасы бар, інісі бардың тынысы бар. Кісі болған кісіні кісесінен танымын, кісі болмас кісіні мүшесінен танымын. Бұлт ала, жер шола. Ай мен күндей һәркімге бірдей. Би баласы биге ұқсар: биік-биік тауға ұқсар; хан баласы ханға ұқсар: қанатын жайған қазға ұқсар; бай баласы байға ұқсар: байланбаған тайға ұқсар. Қайырымсыз болса, ханнан без, өткелсіз болса судан без; асусыз болса таудан без, пайдасыз болса байдан без, панасыз болса сайдан без. Асық ойнаған азар, доп ойнаған тозар, қой бағып, қойыртпақ ішкен озар. Үйеңкінің түбінен үйіріп алған қобызым, қарағайдың түбінен қайырып алған қобызым.

II. СЫН ЕСІМ

Сөздің кейбіреулері нәрсенің сынын атайды. Мәселен: *жақсы, жаман, биік, зор, аласа, ұзын, қысқа, терең, тайыз, қатты, жұмсақ, қою, сұйық, бай, жарлы, жақын, алыс, аш, тоқ арзан, қымбат, қалың, жұқа, зерек, кешише, өткір, топас, семіз, арық, қараңғы, жарық, тұнық, лай, кәрі, жас, қиын, оңай, ауыр, жеңіл, сау, ауру, ақылды, ақымақ, есті, есалаң, ескі, жаңа, ұсақ, ірі, таза, тентек, жуас, сараң, жомарт, мырза, жылы, суық, тар, кең, бұзыр, тегіс.*

Осындай нәрселердің сынын көрсететін сөздер **сын есімдер** деп аталады.

Сын есімнің сұрауы: *қандай?* Мәселен: *жаман төре жан алар. Арық атқа қамшы жүк.* Қандай атқа қамшы жүк? – Арық атқа қамшы жүк. «Жаман», «арық» деген сөздер «қандай?» деп сұрағанға жауап хәм өздері нәрсенің сынын көрсетеді. Осындай «қандай?» деп сұрағанға жауап болатын сөздердің бәрі де сын есім болады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерді айырту: қайсысы зат есім, қайсысы сын есім?

Жақсы кісі, жаман мал, биік тау, аласа ағаш, ұзын арқан, қысқа жіп, терең теңіз, тайыз көл, қатты құрт, жұмсақ нан, қою ауыл, өткір пышақ, топас кісі, семіз қой, арық ат, қараңғы қора, жарық түн, тұнық су, лай қақ, кәрі түйе, жас айғыр, қиын күй, оңай өлең, ауыр жүк, жеңіл сандық, сау жылқы, ауру сиыр, ақылды бала, ақымақ жігіт, ескі етік, жаңа шапан, ұсақ құм, ірі тары, таза жұрт, лас қора, сақ ит, салақ қатын, сұм бала, аңқау қойшы, жуан қарағай, жіңішке тал, жылы жаз, суық қыс, тар шалбар, кең жаға, бұдыр жер, тегіс дала.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, сын есім сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Аш бала тоқ баладай ойнамайды. Қатты жерге қақ тұрар, қайратты ерге мал тұрар. Жаман сайға су түссе, өткел бермес кешуге. Бай кісі балпаң келер, жарлы кісі қалтаң келер. Жақсы кеңес жарты ырыс. Ұзын көсеу қол күйдірмес.

Тура биде туған жоқ. Ауру күлкі сүймес. Жүйрік итті түлкі сүймес. Қысқа жіп күрмеуге келмес. Құтты қонақ келсе, қой егіз табар. Өткір пышақ қынға қас, өтірік сөз жанға қас. Арық малды асырасаң аузы-мұрның май етер. Қараңғы үйде қабан күркүреді. Кәрі түйе ойнақтаса, жұт болады. Арық атқа ауыр қамшы да жүк. Жыртық үйге тамшы ойнар. Шабан үйрек бұрын ұшар. Құрғақ қасық ауыз жыртар. Қуыс үйден құр шықпа. Аз асқа жасауыл болма. Көп асқа бөкеуіл болма! Жақын жолдың алысы жаман. Тез қасында қисық ағаш жатпас.

III. САН ЕСІМ

Кей сөздер нәрсенің санын атайды. Мәселен: *бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он, он бір, он екі, он үш, он төрт, он бес, он алты, он жеті, он сегіз, он тоғыз, жиырма, отыз, қырық, елу, алпыс, жетпіс, сексен, тоқсан, жүз, бір жүз, екі жүз, үш жүз, төрт жүз, бес жүз, алты жүз, жеті жүз, сегіз жүз, тоғыз жүз, мың, миллион.*

Нәрсенің санын сұрағанда *неше?* деп яки *қанша?* деп сұраймыз.

Неше? деп сұраймыз нәрсенің дәл санын білуге, мәселен: *неше кісі келеді?»* – үш кісі келеді.

Қанша? деп сұраймыз нәрсенің дәл санын білуге емес, шамасын ғана білуге, мәселен: *«қанша күн жүресің?»* – «үш-төрт күн жүремін».

Тойда неше кісі болды? деп сұрамайды, қанша кісі болды? деп сұрайды, үйткені тойдағы кісілердің анық санын білуге емес, шамасын ғана білуге сұралады. Жауап беруші тойдағы кісілердің анық санын айта алмай, шамасын ғана айтады, мәселен, *«екі жүз кісі болды»* демейді, *«екі жүздей кісі болды»* дейді.

Жоғарғы келтірілген мысалды: *«Неше кісі?»* дегенге *«үш кісі»* деген сөз жауап; қанша кісі дегенде *«екі жүздей кісі»* деген сөз жауап; басқаша айтқанда *«неше?»* дегенге *«үш»*, *«қанша»* дегенге *«екі жүздей»* деген сөздер жауап болып тұр.

Міне, осы сияқты неше? қанша? деп сұрауға жауап болатын һәм нәрсе-нің санын көрсететін сөздерді **сан есім** дейміз.

Неше? деген сұрау нешеу? деп де айтылады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі сан есім сөздерді айырту.

Бір кісі, екі бит, үш жұмыртқа, төрт түйе, бес ат, алты бала, жеті қарға, сегіз бөрене, тоғыз үй, он балық, он бес сиыр, жиырма сом, жиырма төрт тиын, отыз тай, отыз алты асық, қырық жұлдыз, қырық үш күн, елу тоғыз жас, алпыс ара, алпыс екі құрт, жетпіс қой, жетпіс бір лақ, сексен кез, сексен жеті құлаш, тоқсан тоғай, тоқсан тоғыз торғай, жүз топай, мың пұт.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, сан есімнің астын сызып көрсетіндер.

Мың қойшыға бір басшы. Екі рудан би болса, ел байсал таппас, екі кісі қағысса, бір кісіге орын болар. Ер қаруы – бес қару. Бір кісі мың кісіге олжа салады. Бір күн дәм тартқанға қырық күн сәлем. Үйінде екі қатын болса ойран болар, екі сиыр болса айран болар. Елу жылда ел жаңа. Жетесіз жаман жас бала тоқсандағы шалмен тең. Тоғышардың баласы жиырма бесте жасын дер, ораздының баласы он бесінде жасын дер. Жеті атасын білмеген – жетімдіктің салдары, әзіл сөзді ауырлау – шетіндіктің салдары. Өтірік – екеу, шын – төртеу. Жігіт кісіге жетпіс өнер де аз. Бір тәуекел бұзады мың қайғының қаласын, бір жақсы сөз бітірер мың көңілдің жарасын. Бас екеу болмай, мал екеу болмас. Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді. Төртеу түгел болса, төбедегіні алар, алтау ала болса, ауыздағы кетер. Сексен інген боталап, сегіз келін қомдасын.

IV. ЕСІМДІК

Кейбір сөздерді зат есімнің, сын есімнің, сан есімнің орнына жүргендіктен **есімдік** дейміз. Мәселен, «Нұрман отыр» дегеннің орнына «ол отыр» деп айтамыз. «Мұғалім» дегеннің орнына «мен» деймін, «шәкірт» дегеннің орнына «сен» деймін. Мұндай сөздер көбіне өзге есімдердің орнына жүретін болғандықтан **есімдік** деп аталады.

Мәселен, есімдік сөздер: *Мен, сен, ол, біз, сіз, олар, кім, не, қайсы, қандай, өзім, өзің, өзі, бұл, ол, мынау, анау, бірі, бәрі, менікі, сенікі, оныкі, өзімдікі, өзінікі, өзімдікі, басқанікі.*

Сынау. Төмендегі сөйлемдердің ішіндегі есімдік сөздерді айырту.

Әрі жат, бері жат демек – төсек тарлығы, сенікі, менікі демек – көңіл тарлығы. Өзімдікі дегенде өгіз қара күшім бар, өзгенікі дегенде анау-мынау ісім бар. Құлан өз қағынан жерімес. Сиыр өз тілінен қыршаңқы болады. Не ексең, соны орасың. Кім мықты, кім нашары мәлім болар, түскенде той томаға белін буып. Үйдің жылы-суығы қыс келгенде білінер, кімнің алыс-жуығы іс келгенде білінер. Аттың бәрі тұлпар емес, құстың бәрі сұңқар емес. Сіз деген – әдет, біз деген – көмек. Бүгін айдың нешесі? Қара қайсы? Хан қайсы? Елді ойлаған жан қайсы? Кімнің жерін жерлесен, соның жырын жырлайсың. Оны тастап мұны алдың, мұннан тағы құр қалдың. Өзі қандай болса сөзі сондай. Сен сұңқарсың, мен қумын. Саған дұшпан маған жау. Жылқыда тұлпар сен едің, жігітте сұңқар мен едім. Сен астымда сау тұрсаң қыдыра жалды қыл күйрық сенен озбас деп едім. Аяғы екеу бір басты менен озбас деп едім. Бұл сөздің бәрі де рас, емес жалған.

V. ЕТІСТІК

Кей сөздер нәрсенің істейтін ісін атайды. Мәселен: *арт, тарт, ал, ұр, саба, соқ, қорық, күрес, маңыра, сөк, сүз, таста, шық, жық, ас, ал, төз, көр, қақ, қада, кір, төк, өксі, таңда, сескен, ұлы, өлше, кеп, біл, сыз, бер, бас, ұста, ұр, ти, ой, күт, тұр, ор, шақ, жап, жек, бар, кет, тара, қара, жап, жала, құй, жап, қой, той, сой жой, жуу, бу, қу, жи, тый, қи, ки, ий*. Мұндай сөздер **етістік сөз** деп аталады.

Етістік сөздердің сұрауы: *не емнек? не істемек? не қылмақ? не болмақ?* Етістіктің жалпы сұрауы: *не емнек?*

Мысалы: 1) «Қар жаады, кетеді» «Қар не етеді? – «жаады», «Қар не етеді?» – «кетеді». «Қой маңырайды, түйе боздайды, «Қой не істейді?» – «маңырайды». «Түйе не істейді?» – «боздайды». «Күн күркірейді», «Күн не қылады?» – «күркірейді». «От сөнді, ел жаты». «От не қылды?» – сөнді». «Ел не қылды?» – «жатты». «Жас өсер, жарлы байыр», «Жас не қылар?» – «өсер», «жарлы не қылар» – «байыр». «Жаады», «кетеді», «маңырайды», «боздайды», «күркірейді», «жатты», «сөнді», «өсер», «байыр» деген сөздер *не етеді? не істейді, не қылады?* деп сұрағанға жауап хәм өздері істеген істі атайтын сөздер. Сондай *не емнек? не істемек? не қылмақ?* деген сұрауларға жауап болатын сөздердің бәрі де етістік болады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөйлемдердің ішіндегі сөздерді айырту. Қайсысы зат есім, қайсысы етістік?

Кісі сөйлейді. Бала ойнайды. Түйе боздайды, ит үреді, қой маңырайды, қозы жамырайды. Мен жүремін. Сен жүгіресің. Ол жазып отыр. Бұл оқып отыр, Бірман күліп тұр, Нұрман жылап тұр. Жел соғып тұр. Боран бұрқырап тұр. Көкті бұлт торлады. Күн шықты, тұман сейілді, жұрт оянды, төсектен тұрды. Мал өрді, өріске кетті. Нұрман киінді, жуынды, шай ішті, кітаптарын алды, оқуға кетті. Жаз болды. Қар еріді. Сулар ақты. Өзендер тасыды. Ел қыстаудан шықты. Жер

көгерді. Мал тойынды. Малшы мал бағады. Жыршы өлең айтады. Домбырашы күй тартады. Егінші егін егеді. Хатшы қағаз жазады.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, етістік сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Құс баласы қырымға қарайды, ит баласы жырымға қарайды. Күн жазға айналды, ет азға айналды. Сай сайға құяды, бай байға құяды. Оңқа ойын бұзар, тентек жиын бұзар. Көп азға қылған зорлығын айтады, аз көптен көрген қорлығын айтады. Жыртық тесікке күледі. Тез қасында қисық ағаш жатпайды. Шаруа жаз жазылады, қыс қысылады. Ұялмаған өлеңші болар. Ерінбеген етікші болар. Бақ-бақ еткен текені қыс түскенде көреміз, батырсынған жігітті іс түскенде көреміз. Жер таусыз болмайды, ел даусыз болмайды. Үйді қозғаған көшірер, отты қозғаған өшірер. Құр қасық ауыз жыртар. Сиыр судан жериді, су сиырдан жериді. Есек түйе болмайды, сиыр бие болмайды. Жақсы айғырдың үйірін ат жақтайды. Аталы сөзді арсыз қайырар. Мал көтерер өлімді, дос көтерер көңілді. Бірлік болмай, тірлік болмас. Жауға жаныңды бер, сырынды берме. Қылыш жарасы бітер, тіл жарасы бітпес. Ел ұрысыз болмас, тау бөрісіз болмас. Ордалы құлан ақсағын білдірмес. Жалт-жүлт етеді, жалмай жұтады. Қара сиырым қарап тұр, қызыл сиырым жалап тұр.

ШЫЛАУ СӨЗДЕР

I. ҮСТЕУ

Кей сөздер басқа сөздердің мағынасын толықтыру үшін үстеу болады. Мәселен, «әрең келдім» дегенде «әрең» демесе де келгендігі көрініп тұр, бірақ «әреңді» қосқанда келгендіктің үстіне қалай келгендік көрініп тұр. «Әбден бітірді» дегенде «әбден» демей де бітіргендік көрініп тұр, бірақ қалай бітіргендігі көрінбейді. «Бітірдінің» үстіне «әбден» деген сөз жамалса, қалай бітіргендігі көрінеді. «Дөп тиді» дегенде «дөп» деп айтпасақ та көрінеді, бірақ қалай тигендігі көрінбейді. «Ол әрі кетті», «Мен бері келдім» дегенде «әрі», «бері» деген сөздерді айтпасақ та оның кеткендігі, менің келгендігім көрініп тұр, бірақ оның қайда кеткендігі, менің қайда келгендігім «әрі», «бері» деген сөздерді айтпасақ көрінбейді.

Сондай-ақ, «*Бұрын адам аз, жер кең болған, енді адам көп, жер тар болды*». «Бұрын» деген сөзді айтпасақ та адам аз болғаны, жер кең болғаны көрінігі тұр, бірақ адам қашан аз болғаны, жер қашан кең болғаны көрінбейді. «Бұрын» деген сөзді қосып айтсақ, қашан болғандығы да көрініп, сөздің мағынасы түгелденеді. «Енді» деген сөзді айтпай «адам көп, жер тар болды» десек те адам аз, жер тар болғандығы көрінеді, бірақ қашан солай болғандығы көрінбейді. «Енді» деген сөзді қосып айтсақ, адам қашан аз болғандығы, жер қашан тар болғандығы анық көрініп, сөздің мағынасы түгелденеді. Осындай сөз үстіне қосылып, сөздің мағынасын толықтыратын сөздерді үстеу сөз дейміз.

Көбінесе үстеу сөз орнына басқа сөздер яки басқа сөзден туынды үстеу сөздер жүреді. Нағыз таза үстеу сөздер қазақ тілінде аз. Үстеу сөз де, туынды үстеу сөз де, үстеу сөз орнындағы басқа сөз де – бәрі сұраудан білінеді. *Қалай?*

қашан? қайда? деген сөздерге жауап болып айтылатын сөздердің бәрі де үстеу сөз, соның орнындағы төлеу сөз.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, үстеу сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Кеше ыстық болды. Бүгін жаңбыр болып тұр. Былтыр қар ерте кетті, биыл кеш кетті. Мана басым ауырып еді, осы кезде ауырғаны қойды. Дүркін-дүркін ит үріп жатты.

Соңыра барып келермін. Баяғыда бір бай болған екен. Ат артынан аулақ жүр. Нұрман кітапты жылдам оқып шықты, Бірман шабан оқиды. Екі кісі ауыл сыртында оңаша сөйлесіп отыр екен. Ана кісі арман бара жатыр. Мына кісі бермен келе жатыр. Анда-санда айтақтаған дауыс естіледі. Екеуміз жүзбе-жүз сөйлестік. Осы сөзімді әдейі ауызба-ауыз өзіне айт. Құс кеш келді. Екеуі далаға бірге шықты. Ауылға жаяу келіп, жаяу жүрді. Бірге келіп, босқа кетті. «Бүгін ойнайын, ертең оқырмын» деп жалқау бала айтады, «бүгін оқиын, ертең ойнармын» деп іскер бала айтады .

II. ДЕМЕУ

Демеу дегеніміз – екі сөздің арасын яки екі сөйлемнің арасын жалғастыруға демеу болатын сөздер. Мәселен. «*Мен де, сен де сонда болдың*». «*Ол оқыды да, жазды да*».

«Да», «де» деген сөздер екі сөздің арасындағы жүйені келтіріп, жалғастыруға демеу болып тұр.

«*Я ол тұрар, мен тұрармын*». «*Бұл жұмыс бітер, я бітпес яки осы күйінде қалар*».

«Я», «яки» деген сөздер басқа сөздің арасындағы жүйелерін келтіріп, жалғастыруға демеу болып тұр.

«Мен саған ұрыстым ба?» «Әйтпесе сөктім бе?» «Немесе соқтым ба?» «Балаң қазақша оқи ма, орысша оқи ма, әлде тіпті босқа жүр ме?».

«Ба», «бең», «ма», «ме», «әлде», «әйтпесе», «немесе» деген сөздер басқа сөздердің арасындағы жүйесін келтіріп, жалғастыру үшін тұр.

Демеу сөздер қазақ тілінде аз. Оның көбі басқа сөзден шыққан туынды демеулер; мәселен: *үйткені, сүйткені, үйтседе, бүйтседе, сүйтседе, әйтседе, әйтпесе, үйтпесе, бүйтпесе, немесе* – бәрі туынды демеулер.

Сынау. Төмендегі сөйлемдерді көшіріп, ішіндегі демеу сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Ол соған әлде күйеу, әлде құда, сүймейді қой атаулы мені жүдә. бөлең жиенің, нағашың – әйтеуір саған ұқсас еді ол да. Адам да, ұшқан құс та, жүрген аң да жұмыссыз тек тұрған жоқ һеш бір жан да. Мен бүгін сабаққа бара алғаным жоқ, үйткені басым ауырғаннан. Басың ауырған шығар, сүйтсе де сабақтан қалғаның жарамаған екен. Әлде мен сылап-сипап бақпадым ба? Болмаса, жемнен қысып сақтадым ба? Әйтпесе әбзелдерің сәнді емес пе? Жібектен тізгінінді тақпадым ба? Малдырып үзеңгінді сары алтынға, тағанды шын күмістен қақпадым ба? Оқымадың, қой бақтың, сүйткенде сен не таптың?! Қалаға баланды жібер немесе өзің барып кел. Үйтсе де, бүйтсе де һеш нәрсе өнетін емес. Береді деп ойлаймын, сүйтсе де сұрап көр. Бір мәнісі бар шығар, әйтпесе неге жазбасын. Ол саған ұрсар, әйтсе де бару, керек. Ол сенің арызынды бермес, үйткені жазбайтын адам.

III. ЖАЛҒАУЛЫҚ

Кей сөздер жалғау орнына жүреді һәм жалғаулар сияқты басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайды. Сондай сөздерді *жалғаулық* дейміз. Жалғаулық сөздер қазақ тілінде тіпті аз. Мәселен: *менен, үшін, арқылы, тақырыпты, туралы*.

«Менен» алдындағы дыбыстың түріне қарай «бенен» болып та айтылады, қысқа түрінде «мен», «бен» болып айтылады.

Сынау. Төмендегі сөйлемдерді көшіріп, жалғаулық сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Күштіменен күреспе, байменен тіреспе. Отпен ойнама, күйерсің, баламен ойнама, шаршарсың. Бұлардың дауы жер тақырыпты. Олардың дауы жесір тақырыпты. Хабарды телеграф арқылы алдым, хатты почта арқылы алдым. Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін, жоқ-барды, ертегіні термек үшін, Сөзімді көкірегі, тілі орамды жастарға жаздым үлгі бермек үшін. Ат туралы сөзді қысқарталық. Қолымен істегенді мойынмен көтереді. Таспен ұрғанды аспен ұр.

IV. ОДАҒАЙ СӨЗ

Кей сөздер басқа сөздерден оңаша, *одағай* айтылады. Мәселен: *апырым-ай, шошып кеттім зой. Ай-қай, қай! Жаным жаңа райыс тапты зой. Ай-қай! Менің өз үйім, кең сарайым боз үйім! Әлди-әлди! Ақ бөнем. Пай-пай! Қалай аяндайды? Ау-қау! деп дауыстап еді сиыр мәңіреді. Тарс-тұрс еткен мылтықтың дауысы естіледі. Соран! Соран! деген дауыс құлағымға келді.*

Апырым-ай! ай-қай-қай! ай-қай! әлди-әлди! пай-пай! ау-қау! тарс-тұрс! соран! соран! Осылай айтылатын сөздерді одағай сөздер дейміз.

Одағай сөз қазақ тілінде көп. Қуаныш, реніш, күйініш, уайым, қайғы жан күйзелгенде, тән күйзелгенде, жан рахат

тапқанда, тән рахат тапқанда шығатын дыбыстар, дауыстар, айтылатын сөздер, жанды һәм жансыз заттардың дыбысын, дауысын еліктеп, айтатын сөздер, хайуандарға айтатын сөздер, дауыстар, шақырулар бәрі одағай сөз табына кіреді.

Мәселен: *әһ! ах! ой-бай-ай! жаным-ай! құдайым-ай! апырым-ай! ау! отағасы-ау! апырым-ау! ал! ай-қай-қай! е-е-е! Ой, Тәңірім-ай! Ойбай-ай! күс-күс! құр-құр! хош! қош, қош!, қош! құру! Шөре-шөре! ау-қау! сорап! шаум-шаум! кә! кә! шоқ-шоқ! әүкім-әүкім! өк! миш-миш! айт-айт! тарс-тұрс, дүңк-дүңк, сықыр-сықыр, тырс-тырс, сылдыр-сылдыр, күлдір-күлдір, тық-тық, күмп-күмп, сарт-сұрт, қаңқ-қаңқ, пыс-пыс.*

Сынау. Төмендегі сөйлемдерді көшіріп ішіндегі одағай сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Алақай! Әкем кітап әкеп берді. Ойбай! Көзі аларып кетті. Бұ қорлыққа қалай шыдармын, ойбай! Уһ! жаңа адам болдым ғой. Жарықтық-ау! Не істе дейсің? Ой Тәңірі-ай! Жоқ сөзді айтқаны несі. Апырым-ау! мына бала таласады. Ойбай-ау! Құдай-ау! мынасы кім еді? Е-е-е! манағы көрген адамым сол екен ғой. Қой! жай отыршы. Күс-күс! жануар. «Әүкім-әүкім» деп еді, сиыр тыпырлағанын қойды. «Сорап-сорап» деген дауысты естіп түйелер құдыққа келді. Арбаға сиыр сүйкеліп жатыр «Өк!» деші. Түйе тұрып кетер, «шоқ-шоқ!» деп тұрғайсың. Қамыс ішінен «тарс-тұрс» еткен мылтық дауысы шықты. «Күмп-күмп» пісіп сабадан қымыз құйды.

Күлдір-күлдір кісінетіп күрең мінген бар ма екен? Ал, келдік жаман жерге енді сақтан. Ай-қай! менің өз үйім.

ҚОРЫТУ

Сүйтіп, сөздер тұлғасына қарай беске бөлінеді: Түбір сөз; 2) Туынды сөз (туғын сөз; 3) Қос сөз; 4) Қосалқы сөз; 5) Қосымшалар. Сөздер мағынасына қарай тоғыз тапқа бөлінеді: 1) Зат есім; 2) Сын есім; 3) Сан есім; 4) Есімдік; 5) Етістік; 6) Үстеу; 7) Демеу, 8) Жалғаулық; 9) Одағай.

ТАСЫМАЛ

Жазып келе жатқанда, жол аяғында орын аз қалып, сөз сыймайтын болса, ол сөзге тасымал керек яғни екі бөліп, бір бөлегін сол жолда қалдырып, екінші бөлегін келесі жолға асыру керек.

Тасымал үшін әуелі, сөзді буынға бөлу, сыймаған буындарын келесі жолға асыру. Бұл туралы қағида мынадай.

1). Тасымалдағанда әр буын бөлінбей тұтас қалады, я тұтас асырылады. Мәселен, жол аяғында «шақырғанға» деген сөз тұтас сыймайды. Не істемек керек? – Сөзді дұрыстап буынға бөлу керек болады: «Ша-қыр-ған-ға», «ша» буынды қалдырып, басқаларын келесі жолға асыруға болады; «шақыр» деген екі буынын қалдырып, басқаларын асыруға болады, «ша-қырған» деген буындарын қалдырып, жалғыз «ға» буынды асыруға да болады. Егерде «шак» деп бөліп, қалғанын асырсақ яки «шақырға» деп бөліп, «нға»-ны асырсақ, дұрыс болмайды. Неге десек қағида бойынша буын бөлінбеске тиіс. Мұнда буындар бөлініп тұр яғни «шак» деп бөлгенде, «қыр» буын екі бөлініп тұр: «шақырғанға» деп бөлгенде «ған» буын екі бөлініп тұр.

1). Жалғыз харіф буын бола тұрса да, қалынбайды да, асырылмайды да, мәселен, а-ға-лар деген сөзде бас буын жалғыз харіф «а». Қағида бойынша «а» өз алдына буын бола тұрса да қалынбайды яғни «а»-ны ғана қалдырып, басқа буындарын келесі жолға асырмаймыз.

Сүйтіп, жолға сыймаған сөзді тасымалдау үшін не істеу керек?

Әуелі, сөзді буынға дұрыс бөлу; екінші, бір буынды бөлмей, тұтас күйінде асыру; үшінші, жалғыз харіфті, буын бола тұрса да, қалдырмай келесі жолға асыру.

Дағдыландыру. һәр түрлі сөздерді алып тасымалдатып үйрету.

МУҒАЛІМДЕР ҮШІН БАЯНДАМА

Қазақтың нағыз өз тіліндегі дыбысы – 24. Бұлар 3 түрлі болғандықтан 3-ке бөлінеді.

5 дыбыс ашық айтылатын болғандықтан, дауыстап айтуға көнетін болғандықтан, **ашық дыбыс** яки **дауысты дыбыс** деп аталады.

Он жеті дыбыс тұйық айтылатын болғандықтан яғни дауыстап айтуға көнбейтін болғандықтан, **тұйық дыбыс** яки **дауыссыз дыбыс** деп аталады.

Екі дыбыс дауысты дыбыстардай нағыз ашық айтылмайтын болғандықтан һәм дауыссыз дыбыстардай тым тұйық айтылмайтын болғандықтан, **орта дыбыс** яки **жарты дауысты дыбыс** деп аталады.

24 дыбысқа араб харіфтерінен үйлескендерін өзгертпей, үйлеспегендерін өзгертіп харіфтер арналды.

Әуелі араб харіфтері үйлесетін дыбыстарды айтып көрсетелік (Дыбыс үні қате ұғылмас үшін арабша һәм орысша екі әліппемен қатар көрсетеміз).

Дауысты дыбыстар: жоқ.

Дауыссыз дыбыстар: ب (б), ت (т), ج (ж), د (д), ر (р), ز (з), س (с), ع (жок), ق (жок), ك (к), ل (л), م (м), ن (н) бәрі он үш, жетпейтіні төртеу.

Жарты дауысты дыбыстар: (жок) ي (й)-екеу (түгел).

Дауысты дыбыс қазақ тілінде бесеу: оларға тура келетін араб әліппесінде бір де харіф жоқ.

Дауыссыз дыбыстар қазақ тілінде он жеті. Оларға тура келетін араб әліппесіндегі харіфтер он үш, демек, төртеу: жетпейді. Бұл харіф жетпейтін дауыссыз төрт дыбыс үшін харіфтер бұрын арналған. Арналған харіфтер бәрібір

араб хари́фтері, бірақ олай-бұлай шет пұшпақтары ғана өзгертілген; мәселен, **ب** (б) хари́фінің нүктесін өзгертіп, **پ** (п) жасаған. **ج** хари́фінің нүктесін өзгертіп, **چ** (ш) жасаған; **ك** (к) хари́фінің үстін қосарлап **گ** (г) жасаған; **ق** (к) хари́фінің үстіне үш нүкте қойып **ق** (ң) жасаған. Осы даяр хари́фтерді біз де қабыл етеміз.

Дауысты дыбыстардың хари́ф жетпейтіндері үшін мұндай арналған даяр хари́фтер жоқ. Олай болған соң, жоғарғы үлгі бойынша араб әріптерінің негіз тұлғасын бұзбай, шет пұшпағын ғана өзгертіп дауысты дыбыстарға да хари́ф арнау тиіс.

1) Араб хари́фі тура келмейтін дауысты дыбыс: *ат, жат, боран* деген сөздерде: 1-сөзде ең әуелі естілетін, 2-сөзде «*ж*»-дан соң естілетін, 3-сөзде «*р*»-дан тең естілетін дыбыс; бұл дыбыс орысша «*а*» хари́фімен жазылады. Араб хари́фінен бұл дыбыс үшін **ا** (*а*) хари́фін арнадық.

2) Араб хари́фі тура келмейтін дауысты дыбыс: *боқай, тоғай, қомағай* деген сөздерде: 1-сөзде «*б*»-ның соңында, 2-сөзде «*т*»-ның соңында, 3-сөзде «*қ*»-ның соңында естілетін дыбыс. Бұл дыбыс орысша «*о*» хари́фімен жазылады. Араб хари́фінен бұл дыбыс үшін жарты дауысты **و** хари́фін арнадық. Басқаны алмай мұны алудағы мәніс: жарты дауысты **و** дыбысы қазақ сөзінде дауысты дыбыстардың соңында ғана айтылады; «*о*» дыбысы қазақ сөзінде һеш орнында дауысты дыбыстан соң айтылмайды. Олай болған соң дауысты хари́фтің соңындағы **و** хари́фін «*о*» шығар деп күдіктенуге орын жоқ, дауыссыз хари́фтің соңындағы **و** хари́фін жарты дауысты **و** шығар деп күдіктенуге орын жоқ.

3) Араб хари́фі тура келмейтін дауысты дыбыс: *тұмсық, сұйық, жұмыс* деген сөздерде: 1-нші сөзде «*т*»-ның соңында, 2-нші сөзде «*с*»-ның соңында, 3-нші «*ж*»-ның соңында естілетін дыбыс. Бұл дыбыс орысша «*у*» хари́фімен жазылады.

Араб хари́фінен бұл үшін «*у*» хари́фін алып, үстіне «*‘*» (үтір) қойып, «*ؤ*» жасап отырмыз.

Бұл жерде айтып ескертерлік бір сөз бар, ол мынау: жоғарыда айтып едік, «*у*» хари́фі дауысты «*о*» дыбысы мен жарты дауысты **و** дыбысы үшін – екеуіне бірдей

жүреді деп. Солай бола тұрса да осы үшінші пункттегі «**ج**» дыбысы мен жарты дауысты **و** дыбысы – екеуінің үні жақын болғандықтан, оңайлық үшін жарты дауысты «**ج**» орнында «**و**» харфін жұмсаймыз. Асылында дұрысы арабтың жарты дауысты **و** харфін қазақ тілінде де жарты дауысты дыбыс үшін жұмсау. Бұлай айту араб әліппесін оқытқанда, балаларды шатастырмасқа да жақсы. Бұл туралы мұғалімдер хәм басқалар не пікір айтар екен?

4) Араб харфі тура келмейтін дауысты дыбыс: *тазы, тары, жабы* деген сөздерде: 1-нші сөзде, 3-ның соңында, 2-нші сөзде **р**-дың соңында, 3-інші сөзде **б**-ның соңында естілетін дыбыс. Бұл дыбыс орысша «ы» харфімен жазылады.

Араб харфінен бұл үшін жарты дауысты **ي** (**й**) харфін арнап отырмыз. Мұны алудағы мәніс: әуелі, бұл екі дыбыстың үндері жақын; екінші жарты дауысты **ي** дауысты дыбыстан соң **н**еш орында естілмейді. Солай болған соң дауысты харіфден соң тұрған **ي** (**й**) харфін «**ы**» дыбысы шығар деп күдіктенуге орын жоқ.

5) Араб харфі тура келмейтін дыбыс: *мен, сен, жем* деген сөздерде: 1-інші сөзде **м**-нің соңында, 2-нші сөзде **с**-ның соңында, 3-нші сөзде **ж**-ның соңында естілетін дыбыс Бұл дыбыс орысша «**э**» харфімен жазылады. Бұл дыбысты бұрын **ي** харфімен жазушы едік. **ي** харфі екі дыбысқа тел болып тұр. Оны да амалсыздықтан теліп отырмыз; енді үшінші дыбысқа телу қаншама амалсыздық дегенмен өте қолайсыз. Әсіресе қолайсыз болатын себебі: «**э**» дыбысының **ي** (**е**) дыбысына ешбір ұқсастығы, жақындығы жоқ. **ي** дыбысы «**э**» дыбысы **ا** (**а**)-ға жақын. «**э**» дыбысына арабтың «**ه، هـ**» харфі үйлесімді.

Сүйтіп «**э**» дыбысына «**ه، هـ**» (**е**) харфі алынды, бірақ сөздің басында келетін орында бұл харіфтердің жазуға қолайсыздығы болғандықтан, бас буынға ғана «**هـ**» харфі жазылады.

Жаңа бір айтарлық сөз: қазақша *ақша, неше, жетінші, үш*, уа ғайри сондай сөздер **ش** (**ш**) дыбысымен айтылса да, ондай-дыбыс үшін **ش** харфін алмай, **ج** харфін алдық. Олай айтудағы мәніс: басқа түркілерден тым алыс кетпес үшін. Оны алғаннан қазақ тіліне келерлік еш кемшілік жоқ.

چار چۇزىنىڭ ھېكەتلىرى، بىرگىچە!

بايتۇرسىن ۇلى 7 اقمەت.

ءتىل - قۇرال

دېيىس جۇيەسى مەن تۇرلەرى.

I ءتىل تانتىقىش كىتاب.

قازاق-قىرعىز بىلىملىرىنىڭ 1-بىشى
توبىنىڭ ئاۋلىسى بويىنشا وزگەرتىلىپ
7-بىشى باسلىۋى.

Baıtursın ulı Aqmet
·ТЬL·QURAE
ДЬВЬS жуеьS men turlerъ
I 7-ъ tabь7ъe kыtav
7-псъ basь7ъbъ

А Байтурсунов
ГРАММАТИКА КАЗАКСКОГО ЯЗ.
„ТИЛЬ-КУРАЛ“
Часть I-я, Фонетика
VII издание

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО К.А.С.С.Р.

1927

Типография
Семипалатинского Губерн. Из-ва
«СЕМГУБИЗДАТ»
Зак. № 666!

82!

PK

Кавглавлит № 423.

Тираж 15000.

Семгублит № 91.

Семгублит «Күбиздат» баспаханасы

1927

ГОС. БИБЛИОТЕКА
Ка.ССР им. А. С. Пушкина
ИНВ. № 085639

سوز باسى.

ئىل ادامنىڭ ادامدىق بەلگىسىنىڭ، زورى، جۇمىياپۇن قارىۋىنىڭ بىرى. وسى دۇنيەدەگى ادامدار ئىلىقەن اپىلىپ. سويلەۋدەن قالسا، قانداي قىيىندىق كۆيگە تۇسىرەدى، وسى كۆنگى ادامدار جازىۋدان اپىرىلىپ، جازا المايتۇن كۆيگە ۇشماسا، ۇنداعى كۆيى دە ئىلىقەن اپىرىلغاننان چەڭىل بولماس ەدى. بىزدىڭ زامانىمىز جازىۋ زامانى: جازىۋ مەن سويلەسەۋ اۋىز بەن سويلەسەۋدەن ارتىق داراجاغا چەتكەن زامان. ئىستان اۋىز بەن سويلەسەۋگە بولمايدى. جازىۋ مەن دۇنيەنىڭ بىر شەئىندەگى ادام ەكەنشى شەئىندەگى ادام مەن سويلەسەدى. سۇندىقتان سويلەي بىلىۋ قانداي كەرەك بولسا، جازا بىلمەۋدىڭ كەرەكتىكى ۇنان دا ارتىق. سويلەگەندە سوزدىڭ جۇيەسىن، قىيىسىن كەلتىرىپ سويلەۋ قانداي كەرەك بولسا، جازعاندا دا سوزدىڭ كەستەسىن كەلتىرىپ جازىۋ سۇنداي كەرەك. سوزدىڭ جۇيەسىن، قىيىسىن كەلتىرىپ جازا بىلمەۋگە سوز قانداي ۇرىندا قالاي ۇزگەرىلىپ، قالاشا بىردە بىرى قىيىنداسىپ جالغاسانۇن جۇيەسىن بىلىۋ كەرەك. قالىق ۇمىرى بىر جىلداپ، ۇن جىلداپ، قاتتا جۇز جىلداپ دا ەمەس، مىڭ جىلداپ، سانالادى، سۇنداي ۇزاق ۇمىرىنىڭ ئىشىندە ار قالمىقتىڭ تۇتىنىپ كەلە جاتقان سوزدەرى، ول سوزدەرىنىڭ بىرىنە بىرى جالغاسىپ تۇرد. ئەنۇن داغىلى جولى، جۇيەسى، قىيىسىنى بولادى. ار جۇرتتىڭ تۇرىندە، تۇتىنغان جولىندا، مىنەزىندە قانداي باسقالىق بولسا، ئىلىقەن دە سۇنداي باسقالىق بولادى. بىزدىڭ جاسىنان نە ۇرىشسا، نە ۇعايشا ۇقمان باۋۇرلارىمىز سوزدىڭ جۇيەسىن، قىيىسىن ناغىز قازاقشا كەلتىرىپ جازا المايدى، نە جازاسادا قىيىندىق بىەن جازادى، سەيەبى: جاسىنان قازاقشا جازىپ داغدىلانبايدىق. ۇرىشسا ۇقماندار ۇرىس سوزىنىڭ جۇيەسىنە داغدىلانىپ ۇيرەنگەن، ۇعايشا ۇقماندار ۇعاي سوزىنىڭ جۇيەسىنە داغدىلانىپ ۇيرەنگەن، قازاق سوزدەرىن الىپ ۇرىس نە. ۇعاي جۇيەسى مەن تۇرسە، ارىنە، ول ناغىز قازاقشا بولىپ شىقبايدى. سۇنداي كەشىلىك بولماس ۇشىن ار جۇرت بالاسىن اۋەلى ۇزتىلىندە ۇقنىپ، ۇز تىلىندە جازىۋ سوزىۋ ۇيرەتىپ، ۇز تىلىنىڭ جۇيەسىن بىلىدىرىپ، جولىن تانىپ، بالالار بىدان داغدىلانغان كەيىن باسقاشا ۇقنا باستايدى. بىزدە تىلىمىز بۇزىلماي ساتقالىق تىلسەك، ۇزگەلەرشە اۋەلى ۇز تىلىمىز بەن ۇقما

ئىب، سونان سولۇ باسقاشا وقتىمۇ تېپىس. قازاننىڭ باستاۋىش مەكتەبىنىدە باسقا بىلىمدەر مەن قاتار قازاق ئىلمىنىڭ دىپىس، سوز، سويلام جۇيەلەرىن دە ۋىرەتمۇ كەرەك. باستاۋىش مەكتەپىتىگى ۋەتەنغا شامالاب قازاق ئىلمىنىڭ دىپىس، سوز، سويلام جۇيەلەرى بالالارغا ۋەتەنمۇغا وسى «ئىل-قۇرال» دەگەن كىتابشالاردى شىعاردىق.

باستاۋىش مەكتەپىنە بالالارغا ئىل ئاننىمۇ ئۇش تىاراۋ بولىپ بولمىدى (1) دىپىس جۇيەسى مەن تۇرلار، (2) سوز جۇيەسى مەن تۇرلەرى، (3) سويلام جۇيەسى مەن تۇرلەرى.

1-نەشى بولمىسى سويلەۋمەن سويلەمدى، سويلام مەن سوزدى، سوز بەن بۇۋىندى، بۇۋىن مەن دىپىستى ئاننىدە دىپىس ئانمۇدان قارىپ ماسىلىسى تۇۋادى. دىپىس بەن قارىپ ماسىلىسىنەن جازىۋ ەرەجەلەرى مەن سوز تۇرلەرى، تۇلعالارى، سوز تۇرلەنمۇ، وزگەرۋلەرى تۇۋادى.

سۇيتىپ «ئىل-قۇرالنىڭ» 1-نەشى بولمىنىدەگى دىپىس جۇيەسى مەن تۇرلەرى دەگەن. ئىل ئاننىمۇ بىلىمىنە وسى ايتىلعان نارسىلەردىڭ بىرى دە كىرەدى، ار قايسىنان باسقاشا باستاۋىشتى داراچالى بىلىم بىرىلدى.

«ئىل-قۇرال» ۋىشكە بولىنگەن مەن ار قايسىسى ار جىل وقىلمايدى بۇل ۋىشكە بولۇۋ جىلدىق وقىۋ بولشەرى مەن مەدىس ئىل بىلىمنىڭ جۇيەسى بويىشا ۋىرەتكەن ۋاقىتتا ار جۇيەسىنەن بالالاردىڭ شاماسىغا قاراي الى كەلەرلىكتەرى العىنىپ ۋىرەتىلەيدى. قانداي قاي جىلدا ۋىرەتىلەننى باستاۋىش مەكتەپ پىراە رام بارىندا كورسەتىلگەن.

مۇنداعى باياننىڭ العان جىل بىلىمنىڭ قايسىسىن قانداي ادىس بەن ۋىرەتمۇ جاعى دا تولىق كورسەتىلگەن جوق. «ئىل-قۇرال» قازاق ئىلمىنىڭ جۇيەلەنگەن بىلىمىن باياندايتۇن نارسە، ار مۇعالىم ار تۇرلى ادىس بەن ۋىرەتسەدە، بالالاردىڭ ۋىرەنەتۇن بىلىمى وسى «ئىل-قۇرالداغى» بىلىم ۋىلەپ شىمباق.

قازاننىڭ ئىلى تۇرىك ئىلىنىڭ بىر تاراۋى. دۇنيەدەگى جۇرتنىڭ غىنلى نەگىزىندە ۋىشكە بولمىدى (1) تۇبىرشىك ئىل (2) جالعامالى ئىل (3) قوپار-مالى ئىل. تۇبىرشىك ئىل تۇبىكى قالغىنان وزگەرلىمەي دۇمبالادى، ماسەلەن: قىتاي، جاپون تىلەرى. جالعامالى ئىل مەسوزدىڭ اياغىنا جالعاۋ قوسىلىپ وزگەرلىمەتۇن ئىل ماسەلەن: تۇرىك، پىمىن تىلەرى. قوپارمالى ئىل سوز تۇبىرى مەن قوپارىلىپ، وزگەرلىمەتۇن ئىل ماسەلەن: روس غىنلى، اراب غىنلى. عىبۇ-دىڭ قازاق ئىلى تۇرىكى ئىلنىڭ بىر تاراۋى بولغاندىقتان جالعامالى ئىل. قازاق سوزىنىڭ غىنلىرى وزگەرلىمەي اياغىنا جالعاۋ قوسىلىپ وزگەرلىدى. جالعاۋ ەكى ئۇرلى: بىرى سوزدىڭ تۇلغاسىن وزگەرتسەدە، نىشى ماغاناسىن وزگەرتەيدى؛ ەكىنچىسى سوزدىڭ تۇلغاسىن دا، ماغاناسىن دا وزگەرتىدى سوندىن تان باستاۋىقىسى تىسقارغى، سوككىسى نىشكەرىكى جالعاۋ دەپ انالادى.

«قۇلاق» دەگەن سۆزگە «نىڭ» دەگەن جالغاۋ قوسساق «قۇلاقتىڭ» بولادى. تۇلعالىسى وزگەردى، ماعانالىسى وزگەرگەن جوق. «قۇلاقتىڭ» دەگەندە باستىڭ مۇشەسىنىڭ اتىن كۆرسەتتى. «قۇلاق» دەگەن سۆزگە «شەن» دەگەن جالغاۋ قوسساق «قۇلاقتىن» بولادى. مۇنا تۇلعالىسى، ماعانالىسى دا وزگەرەدى. «قۇلاق» باستىڭ مۇشەسىن كۆرسەتتۇشى ەدى، «قۇلاقتىن» بولغان سوڭ باسقا كىيەتۇن كىيەننىڭ اتىن كۆرسەتتەن نۇر. «مىنى سوندىقتان نىڭ» تىسقارغى «شەن» نىشكەرگى جالغاۋ بولادى.

ەكى نۇرلى جالغاۋدىڭ تىسقارغىسى سويلەگەندە، جازغاندا سۆزدەردى بىرىنە بىرىن قىيىندا سىتىرىپ تىزىۋۇ «ۋشىن قاچت» نىشكەرگىسى بىر ماعانالى سۆزدەن ەكىنشى ماعانالى سۆز شىعارىپ، سۆزدەن سۆز نۇۋەمىزىپ، كۆپەيتىپ، تىلدى بايتىمۇ «ۋشىن قاچت نىشكەرگى جالغاۋدىڭ» بىر سىپىراسى وسى «بىرىنشى جىلدىق» «تىل-تۇرال» دا سۆز تۇلعالىسىن سويلەگەن ورنىداردا كۆرسە تىلدى، تىسقارغى جالغاۋ تۇۋرالى ەكىنشى «تىل-تۇرال» دا ايتىلىماقتى. سۆزدى دۇرىس تىزىپ سويلەۋ، اسىرەسە دۇرىس تىزىپ جازىۋ تۇۋرالى «ۋشىنشى جىلدىق» «تىل-تۇرال» دا ايتىلىماقتى.

«تىل-تۇرال» دا داغدەنلەندىرۋ، سىناۋ دەگەن سۆزدە ۋشىرايدى «تىل- تۇرال» مەن بالالاردى وقتىقتاندا ار رەجە تۇۋرالى اڭدانۇ اڭگىمەسى بولغان. مان كەيىن، بالالار «ابدان نۇسەنمۇ ۋشىن سويلەم-سويلەم سوردەردى، ماقالا- لىاردى ۇلكىگە تىپ، ولاردىڭ نىشەن رەجەگە كەلەتۇن جەرلەرىن بالالارعا تاپتىرىپ، باسقارلاردان ايتىرۇ.

مولاي بىر نەشە نەت سىناپ كۆرسەتكەننەن كەيىن بالالار كەرەك سۆز - دەردى ورتەرى تاۋىپ، وزدەرى ايتىرۇعا داغدەنلەندى، سونان سوڭ بالالار داغدەن لىنىپ، ۇيرەنىپ بولدى عوي دەگەندە نىقى تىلىپ بولغان، بولماغانن بايقاۋ كەرەك، سىناۋ كەرەك، سىناغاندا ۇيرەنگەن رەجەلەردى ورنىغا كەلتىرىپ جازا (الما؟ جازا الماي ما؟ سونى سىناۋ. سوندىقتان مۇعالىم ياللايدىڭ ۇيرەنگەن رەجەسى كەلەتۇن سۆزدەردى اۋىزدان جازدىرۇ تىمىس، ياكى كىتابشاداعى چورتا تانە جازىپ قۇبىغان سوردەردى دۇرىستاپ جازدىرۇ تىمىس. بىر رەجەنى بالالار «ابدان ۇيرەنىپ، تىمىستى ورنىندا جۇمىساي تىلگەننەن كەيىن عانا كەلەسى رەجەنى ۇيرەتۇمۇ.

تەل مۇشەلەرى .

سويلەۋ مەن سويلەم .

1) جەر جۇنۇغا تويمايدى؛ وت وتىنغا تويمايدى؛ قۇلاق ەستىۋگە تويمايدى؛ كىسى ويغا تويمايدى؛ بۇرى قويغا تويمايدى .

بۇل سويلەۋدە 5 سويلەم سوز بار .

2) ەدىل بويى توغاي بار؛ توغاي تولى توغاي بار؛ بۇۋىل انتا بۇغاۋ*) بار؛ ونى دا كەسەر ەگەۋ بار؛ سۈم قەمىرگە بالغا بار؛ سۇمىنغانغا وردا بار .

بۇل سويلەۋدە 6 سويلەم سوز بار .

جوعارىدا جازىلعان ەكى سويلەۋدەن كورىنەدى . بىر سويلەۋدىڭ ئىشىنە بىر نەشە سويلەم بولاتتىغى . الايىق تاغىدا باسقا بىر سويلەۋ، ماسەلەن «اش بالا توق بالاداي ويئامايدى، توق بالا اش بولام دەپ ويئامايدى» دەگەن ماقالىدى . بۇل سويلەۋدىڭ ئىشىنە ەكى سويلەم سوز بار؛ ونىڭ بىرى «اش بالا توق بالاداي ويئامايدى»، ەكىنچىسى: «توق بالا اش بولام دەپ ويئامايدى» . داغدىلاندىرىۋ: تومەندە جازىلعان سويلەۋلەردىڭ ار قايسىسىنىڭ ئىشىنە نەشە سويلەمەنن بارىن ايىرتىپ، بالالاردى داغدىلاندىرىۋ كەرەك .

اقل جاستان شىعادى؛ اسمل تاستان شىعادى . جوتتىق ۇيات مەس؛ بايلق مۇرات مەس . مال جانىم-ساداعاسى؛ جان ارىم ساداعاسى . جالغىز اعاش مۇي بولماس؛ جالغىز جىگىت بېي بولماس . تۇۋرۇ بىيدە تۇۋعان جوق؛ تۇۋعاندى بىيدە نىمان جوق . ساي سايعا تۇيادى؛ باي بايغا تۇيادى . وزەن وزەنگە تۇيادى؛ كۇن ورتاقى ، اي ورتاقى ، جاقسى ورتاقى . اشۇ دۇسيان ، اقل دوس؛ اقلنىڭا اقل قوس . سايمىر تۇيى سارى التىن : سارعايعان جەتەر مۇراتقا ، اسمقان قالار ۇياتقا . شالقايعانغا شالقايعا : بايعامباردىڭ ۇلى مەس؛ ەككەيگەنگە ەككەي :

(* بۇغاۋ كىسەن

انامگان قالغان قۇل مەمس. اناڭ جامان كىسى ەدى. ان بەرگەننىڭ قۇلى ەدى؛ ەندڭ جامان كىسى ەدى؛ ماسكادىڭ تارا كۆڭى ەدى. *ش قازانداي قاينايدى، كۆرەسمۇگە دارمەن جوق؛ قۇيان قۇلتىق نىسب، جىمىلساڭدا ارمان جوق.

سويلەم مەن سوز.

*بىر سويلەمنىڭ ئىشىندە *بىر نەشە *سوز بولادى؛ ماسەلەن، «اش بالاتوق بالاداي وينامايدى» دەگەن سويلەمنىڭ ئىشىندە بىس *سوز بار: (1) اش، (2) بالا، (3) توق، (4) بالاداي، (5) وينامايدى.

الايىق «توق بالا لىش بولام دەپ ويلامايدى» دەگەن سويلەمدى. مۇنىڭ ئىشىندە: (1) توق، (2) بالا، (3) اش، (4) بولام، (5) دەپ، (6) ويلامايدى. داغدىلارنىڭ نۇمبىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سويلەمدەردىڭ *ار *بىرىنىڭ ئىشىندە نەشە سوزدەن بارىن ايرىتمۇ.

ۈلكەن باشتار، كىشى قۇستار. قۇياندى قامدىس ولتىرەر؛ ەردى نامىس ولتىرەر. ۇراقشىڭ جامانى ۇراق ناڭدايدى. قاس جورعادان جورئاق تۇۋار؛ قاس باتىردان شورئاق تۇۋار؛ قاس شەبىردەن شورئاق تۇۋار. *وز اقمىن شامالاعان قور بولماس. *وزى بىلمەس، وزگەنىڭ *تىلىن الماس. نەنتە كىنىڭ اقمىلى تۇستەن كىيىن ەندى. اتادان بالا نۇۋسا بىگى؛ انا جولىن قۇۋسا بىگى؛ بەتمىنە كەلەر *ۇيانىن *وزى *بىلىپ جۇۋسا بىگى، انانىڭ كۆڭىلى بالادا؛ بالانىڭ كۆڭىلى دالادا. كۆپ بالانىڭ ئىشىندەگى قارت بالا بولار؛ كۆپ قارتنىڭ ئىشىندەگى بالا دانا بولار، بىلىگەن كىسى نۇبى ايتادى؛ بىلمەگەن كىسى قۇبىپ ايتادى. جىبەكتى شاقئاي بىلمەگەن *جۇن ەندى؛ قىزدى شاقئاي بىلمەگەن كۆڭ ەتەدى.

بىمناۋ. تۇمەندەگى سويلەمدەردىڭ ئىشىندە نەشە سوزدەن بار ەكەنن ايرىپ، *ار سويلەمنىڭ ئىشىندەگى سوزدەردى باشتان اياق نومىرلەپ، چاقشا (*) ئىشىندە نومىرلەردىن قۇبىپ جازىڭدار. ۈلكى: (1) بالالى، ۇي بازار، جازىۋ كەرەك. (1) بالالى، (2) ۇي، (3) بازار.

ۈلكەن كەلمەس؛ ۈشكەن خانئاس، بەرگەن الار؛ ەككەن ۇرار، چەر تاۋسىز بولمايدى؛ ەل داۋسىز بولمايدى. بىرەۋ ئويىپ سەكەرەۋى؛ بىرەۋ ئوڭىپ سەكەرەدى. شام جارىنى تۇبىنە تۇسبەس. اۋزى جامان ەلدى بىلغار؛ اياغى جامان *توردى بىلغار. بىلىگى ئولىق *بىردى جىغار؛ *بىلمى ئولىق مىڭدى جىغار. ەكى قاتىن العاننىڭ داۋى ۇبىندە؛ جامان قاتىن العاننىڭ جاۋى ۇبىندە. قايتىپ كىرەر ەسكى قاتنى سەربىيە. *توسى تابانى جاپىلغان، اتان جۇرەر جولى ەكەن. تۈسەگىمەن ايرىلغان ادام جۇرەر جولى ەكەن.

(* چاتشا دەپ مىنانى () ايتادى.

ءسوز بىن بۇۋىندار.

مېر سوزدىڭ ئىشىنىدە مېر نىشە بۇۋىن بولادى. ماسەلەن: «ات» دەگەن سوزدە مېرراق بۇۋىن بار؛ «اتا» دەگەندە ەكى بۇۋىن بار؛ «اتا-تالار» دەگەندە «ۇش بۇۋىن؛ «اتا-تالارغا» دەگەندە «ئورت بۇۋىن؛ «اتا-تالارغا» دەگەندە بەس بۇۋىن، مېر بۇۋىن سانغا قاراي مېر بۇۋىندى، «ۇش بۇۋىندى، ئورت بۇۋىندى، ونان كوپى كوپ بۇۋىندى مېر دەپ اتالادى

داعدىلاندىرىۋى. نومەندەگى سوزدەردىڭ بۇۋىندارىن ايرىتۇ:

بال، بالا، بالالار، ساۋ، ساۋلىق، ساۋساق، ساۋدا، ساۋداكەر، تاي، تايۋ، تايغاق، تايلاق، تايغاناق، تايسالۇ، تايپالمۇ، تايانمۇ، اش، اشقى، اشقىش، اشقان، اشقاراق، اشقىلتىم، جان، دەنە، ساماي، ساقال، موپىن، كەۋدە، الاقان، شەمىرشەك، ابا، قارىنداس، نەمەرە، تاغاشى، ئۇداشا، قاز، قارغا، قارا قۇس، قارىلغاش، جايلاق، بالىشقى، جاعالناي، كۆيكەنتاي، بەزگەلەك، قىزغانشاق، قارغانۇغا، ساقانمۇغا، اۋداربۇغا، قۇلانمۇغا، سەسكەنمۇگە، وستىرئۇگە، سولقىلداۋغا، ساندىراتتاۋغا، شاشىراتمۇغا، اۋدارىستىرئۇغا، ۇشىراتمۇغا.

سىنا . نومەندەگى سوزدەردى بۇۋىنغا بولىگەر، بۇۋىندار اراسىغا سىزىقىشا «-» قويىڭدار.

ۇلگى: ساۋدا، ساياق، اسىق، تۇشقىما، تىم، سارىم، ساق، ساق-نانمۇغا، جال-پىلداۋغا، اتىم-ئىۋغا.

ەل قۇلغى ەلۇ. بۇلىت الا، جەر شولا. داۋىل بواماي جاۋىن بولماس؛ نىت بالاسى ساۋىن بولماس، جاتسى كەلسە قۇت؛ جامان كەلسە جۇت. نىسە نەرەككە، تىمىسە بۇنانقا، ەر تۇۋغان جەرنە، نىت ئويغان جەرنە. كوپ قورتىتادى؛ قەرەك بانىرادى. ۇيادا نە كورسەك، ۇشقاندا سونى الارىدىن. ارزاننىڭ سورپاسى تاتماس، باقىر قازان پىشكەنى بارشامزغا پايدالى. كوشسە، كوش قاسنىدامز؛ وتىرسا، وت باسنىدامز. ۇيگە كەلگەندە ۇيدەي وكبەگدى ايتبا، اس قادىرىن بىلمەسەك؛ اشارشلىق بەرەر سازاگدى؛ ات قادىرىن بىلمەسەك، جايۋلىق بەرەر سازاگدى. شاقىرماندارغا بار؛ شاققانداردان قاش. شاقىرمانداردى شاقىرمان «شاقىرماندارغا قاقىرمان.

بۇۋىن مەن دىيىس.

مېر بۇۋىننىڭ ئىشىنىدە مېر نىشە دىيىس بولادى؛ ماسەلەن، «نە؟»، «جە!» «ما!»، «ات»، «اش» دەگەن سوزدەردىڭ ئىشىنىدە مېر بۇۋىنمان بار، مۇنداقى

* ۱۰۰ بۇۋۇندا ەكى-ەكى دېيىنەن بار. «نە؟» (*بېرىنشى دېيىس «نە» ەكىنشى دېيىس «نە»). «۱۰۰» (*بېرىنشى دېيىس «نە»، ەكىنشى دېيىس «نە»), «۱۰۰» (*بېرىنشى دېيىس «نە»، ەكىنشى دېيىس «نە»), «۱۰۰» (*بېرىنشى دېيىس «نە»).

قاپ، باس، چىل، كۆل، مەس، باي، جاۋ دەگەن سوزدەر *بېرىنشى، *بېرىنشى بۇۋۇندىڭ * ۱۰۰ بۇۋۇنىدا ەكەن مەس، *۱۰۰-۱۰۰ *بېرىنشى دېيىس بار: ق-ا-پ، با-س، چ-ىل، ك-ۆل، م-ەس، س-۱۰۰، ب-ا-ي، ج-ا-۱۰۰. *بېرىنشى بۇۋۇندىدا بولادى؛ ماسەلەن، ار، اتا، اعمۇ، اسمۇ، ازبۇ، اسى دەگەن سوزدەردىڭ *بېرىنشى بۇۋۇندىدا *بېرىنشى دېيىستان، ەكىنشى بۇۋۇندىدا ەكى-ەكى دېيىستان بار. دېيىس تاڭباسىن قارىب دەپ اتايمىز، سوندىقتان جازغان *سوز نىشەندە پالەن قارىب بار دەيمىز؛ اينقان *سوز نىشەندە پالەن دېيىس بار دەيمىز. دېيىس بىن قارىب ەكەۋى ەكى باسقا نارسە، بىرىنچە *بېرىنشى قاتىستىرىپ، شائىستىرىپ ماسقا *بېرىنشى دېيىس ەستىلەتۈن كۆزگە كۆرىنەيتۈن، نارسە، قارىب كۆرىنەيتۈن، ەسقىلمەيتۈن نارسە.

دەلدەلدەردىڭ بۇۋۇندىدا نەشە قارىبەن بار ەكەن اپرتۇ.

اق، توقا، ساز، بەت، قۇن، ئې، باي، ساي، تاۋ، باۋ، جاۋ، اتا، ار، جالاشانا، ازى، اتى، اسى، جاسى، سانى جانى، اران، اجار، ۇزاۋ، بۇراۋ، ارزان، شوران، بۇرشاق، تارماق، سالماق، المالى، سالماق، تارماق، شارباغى، اتباغان، چاتباغان، قالباغان.

سەنئەت، نەمەندەكى سوزدەردى بۇۋۇنغا *بولۇ، *ار بۇۋۇندا، قارىبەن سانىن بۇۋۇن ۇستىنە سىيىپەر مەن قويۇ كەرەك.

چارلى بولساڭ ارلى بولما؛ بار بولساڭ تاسبا، چوق بولساڭ ساسبا. بارى مەن بازار، چوققى قايدان قازار، بايداسىز بولسا، بايدان بەز، پاناسىز بولسا، سايدان بەز، بار ماقتانسا تابىلار، چوق ماقتانسا شايىلار، تالتاڭداساڭ تالتاڭدا اتشاڭ بولساڭ تالتاڭدا، كۆلمە دوستىڭا، كەلەر باسنىڭا دوستقا كۆلگى، دۇسيانغا تابا بولما. اقاشانى چولدىن تابىڭدا ساناپ ال. اڭداماي سويلەگەن اۋىرماي ولەدى. اقىل جاس ۇلانغان، جۇيرىك ناي قۇنانغان، سىيىپەر سىيىپاندى بىلمەس، جامان سىيىپاندى بىلمەس. كوشە بىلمەس جاماندار، كوشە كولىك ولتىرەر؛ سويلەي بىلمەس جاماندار، *سوزدى وزىنە كەلتىرەر.

قازاق تىلىدەكى دىبىستار؛ ولاردىڭ تاڭبالارى.

قازاق تىلىدە بارلىقى 24 دىبىس بار. ولاردىڭ تاڭبالارى مىناۋ:
ا، ب، پ، ت، ج، د، ر، ز، س، ش، ع، ق، ك، گ، ل، م، ن، و، ۋ، ۋ، ۋ، ى، ي،

بۇلاردان باسقا ۋبىر كۆپەكشى بەلگى «دایەكشى» (*) بار.
 دىبىستار دۋستى، داۋىسىز، بولادى. سوعان قاراي تاڭبالارى دا داۋىستى،
 دانىسىز بولمى بولىدەدى (*). داۋىستى تاڭبالار: **ا، و، ۋ، ى، ە،**
 سىناۋ: تىمەندەگى سوزدەردى بۇۋىنعا ۋبولمى، بۇۋىن بىشىندەگى
 داۋىستى تاڭبالاردىڭ استىن سىزىپ، كورسەتمەكچە.

ياسقا كەلگىن بالادەن باستان قۇلاق ساداعا. سوقمى كورگەنمىن جازباس.
 سوقمىردىڭ قولمىنا تۇسىپ، ساڭىراۋدىڭ استىنا تۇسىپ، ۋبىر اشىڭ ۋبىر توقتىعى
 بار. نە كەسەڭ، سۇنى ورارسىن. تاس بەن ۇرعاندى اس بەن ۇر. قۇلاق ەستى
 كەندى كۈز كورەر. اعاش كوركى چاپراق، ادام كوركى شۇبەرەك، كىمىڭ
 جىرىن جەرلەسەڭ، سونىڭ جىرىن جەرلارسىن. بەرگەن جومارت ەمەس، العان
 جومارت. ات ەرىندى كەلەر، ەرمۇرىندى كەلەر. وگىزدى، وركە ساچا، قاناتىڭ
 تالار؛ جامانعا ۋجۇزدىڭ، سالما، ساعىڭ سىغار. اداسقانەڭ ارتىندا ەمىسى بەلەر؛
 جا كىلەندىڭ جانىندا ەمىسى بەلەر.

داۋىسىز تاڭبالار: **ب، پ، ت، ج، د، ر، ز، س، ش، ع، ق، ك، گ، ل، م، ن، ۋ، ى.**

سىناۋ: تىمەندەگى سوزدەردى بۇۋىنعا ۋبولمى، بۇۋىن بىشىندەگى داۋىسىز
 تاڭبالاردىڭ استىن سىزىپ كورسەتمەكچە.

باسقا كەلگىن بالادەن باستان قۇلاق ساداعا. سوقمىردىڭ قولمىنا تۇسىپ،

(*) دىبىستار قانداي تۇرگە ۋبولمىنىپ؛ قالاي انالسا، ولاردىڭ تاڭبالارى دا سولاي
 ۋبولمىنىپ، سولاي اتىلادى.

ساڭمۇرۇدنىڭ استىغا تۈسپە، مېر اشنىڭ مېر تۈتتەمى بار. نە كەككەڭ، سۈنى
 ورار مەن. ناس بەن ئۇرغاندى اس بەن ئۇر. قۇلاق ەستىكەندى، كۈز كۈرە،
 اعاش كۈركى چاپراق، ادام كۈركى شۇبەرەك. كەمەنك چەرىن جەرلەسەڭ سۈنىڭ
 جەرىن جەرلارسىن. بەرگەن جومارت مەس، العان جومارت. ات ەرىندى كەلەر،
 ەرمۇرىندى كەلەر. وگىزدى ۈرگە سالما، قانانك تالار؛ جامانعا مۇزىڭ سالما،
 ساعىڭ سىنار. اداسقاننىڭ ارتىنداغىسى بىلەر؛ جاڭىلعاننىڭ جانىنداغىسى بىلەر.
 داۋىسىمىز دىبىستار تۇرلى قاسىمەنتىرىنە قاراي مۇز ارا مېرنەشە تۇرگە
 بولنىدى.

1) چارتى داۋىستى دىبىستار؛ ر، ل، ۋ، ي.

داغدىلاندىرىۋ؛ تۈمەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى چارنى داۋىستى دىبىس-
 تاردىڭ تاڭبالارىن ايرىتۋ.

داغدىلاندىرىۋ؛ تۈمەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى چارنى داۋىستى «ۋ»
 چانا «ي»، «ر»، «ل» داردى ايرىتۋ.

باي بايغا قۇيار؛ ساي سايعا قۇيار؛ مۇزى نويسادا، كۈزى توپمايدى. ايبار
 كەرەك، مال كەرەك؛ مۇسىز ايبار نەكەرەك؟ اۋرۇ ئالسادا، ادەت قالمايدى. دەن
 ساۋلىق زور بايلىق. اينالدىرعان اۋىر. الماي توپماس.

سارت بايىسا تام سالار؛ قازاق بايىسا قاتىن الار. توپعا بارسالق، توپىب بار؛
 جۇمىسىگىدى توپىب بار. ات اياغىن ئاي ياسار. ايبۇدان قورققان ئوعايعا بارماس.
 جەر تۇسىز بولمايدى، ەل داۋىسىز بولمايدى. ئاي تۇۋلاب مۇپىرىنەن شىقباس،
 مېشىڭ مۇداي اشىيدى، ەش. امال جوق ەتۈگە.

سىنماۋ؛ تۈمەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى چارنى داۋىستى دىبىستاردىڭ
 تاڭبالارىنىڭ استىن سىزىپ كۈرسەتمىگەنەر.

توي تۈنۈننىكى، اس اتتىنىكى، مۇبارىڭ بىردەي توپشى بولساڭ. قۇۋدولاسىن؛
 مۇبارىڭ بىردەن توپشى بولساڭ، قۇل بولارسىن. اتساق قوي ئۈستەن كەپىن
 ماڭدىرايدى. ماي ساسىسا تۇز سەبەر، تۇز ساسىسا نە سەبەر؛ نۇپەننىڭ ۇلكەنى
 كۈپىردە ئاباقى جەيدى. مېر بايدىڭ جۇرتىنا ەكى تىشقان تالاسىبتى. ات اۋنانان
 چەردە تۇك قالدى. اتنى قامشى مەن ايداما، جلم مەن ايدما. توپشى كۈب بولسا،
 قوي ارام ولەر. وت پەن ويناسالق، كۇپەرسىن؛ بالا مەن ويناسالق، شارشارسىن.
 مۇگەنى تۇپەننىڭ جۇگى اۋىر، ئاي تۇۋلاب مۇپىردەن شىقباس، شىبۈكەكە
 شىمىن اينالار. جىرتىق ۇيگە نامشى مۇپىر. ارىق اتقا قامشى مۇپىر. بايتال
 شۇۋىپ، بايگى الماس ەكى كەمەننىڭ قۇپىرىغىن، ۇستا جەتسىن بۇپىرىغىڭ.

2) قانالڭ دىبىستار؛ پ، ت، س، ش، ق، ك.

داغدىلاندىرىۋ؛ تۈمەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى قانالڭ دىبىستاردىڭ
 تاڭبالارىن ايرىتۋ.

سوتقوردىڭ قولىغا ئۇسبە، ساڭمراۋدىڭ استىغا ئۇسبە، بەرسەڭ الارسىن، ەكسەڭ وراسىن. ات ەرىندى كەلەر، ەر مۇرىندى كەلەر. بازارغا باردا باغىڭ سىغا ۈلڭ وسسە ۈلمىقتى مەن اۋىل بول؛ قىزىڭ وسسە ئىلىقتى مەن اۋىل بول. انا كورگەن وق جونار؛ انا كورگەن تون پىشەر. اناڭا نە قىلساڭ، اللىكا سول كەلەر؛ بۇركىت قارتايسا تىشقان اۋلار، مېت جەڭگەنمەن تالايدى. قۇۋدا سۇت چوق، چىلىقىدا ءوت چوق.

سىناۋ: تومەندەكى سوزدەردىڭ شىندەكى قاتالڭ دىبىستاردىڭ تاڭبالارىنىڭ استىن سىزىپ كورسەتمىگدەر.

ولگەن كەلبەس، وشكەن جانباىس. چاقسى كەلسە قۇت، جامان كەلسە جۇت. تىيسە نەرەككە، تىيمەسە بۇناققا. جەمىستى اعاشتىڭ باسى تومەن. كوپ تىلەگى كول. ەل قۇلاعى ەلمۇ. چىنى بوەت مېش، مېر بوەت كەس. كوز قورقاتى قول بانىر. چەر اناسى، مال بالاسى. كۈلمە دوستگا، كەلەر باسىگا. نامىر نارتقان تارقىباس. ساقىقتا قورلىق چوق. شوب بىتكەن جەرگە بىشەر. اسپانغا قاراي وق اتبا، ۈزىڭنىڭ تۇسەر قاسىگا. اش تاماغىم، تىنىش قۇلاغىم. تەز قاسىندا تىيسىق اعاش جانباىس. شام چارىعى ئۇبىنە ئۇسبەس. قويسى كوپ بولسا، قوي ازام ولەر. مېت ستمەرسە بىسەن قاپار. ات اۋناعان جەردە تۇك قالادى. امان بولسا، بۇل باسىم، تاغى شىعار بۇل شاشىم.

3) ۋياڭ دىبىستار: م، ن، ڭ.

داغدىلاندىرىۋ: تومەندەكى سوزدەردىڭ شىندەكى ۋياڭ دىبىستاردىڭ تاڭبالارىن ايرىتۇ.

تالناڭداساڭ، تالناڭدا، اتشاڭ بولسا قالناڭدا. بەرسەڭ الارسىن؛ ەكسەڭ، وراسىن. بازارغا باردا باغىڭ سىغا. انا كورگەن وق جونار، انا كورگەن تون پىشەر. وقۇ مېلىم ازىعى، مېلىم بىرىس قازىعى. اسىڭ باردا ەل تانى، اتىڭ باردا چەر تانى.

سىناۋ: تومەندەكى سوزدەردىڭ شىندەكى ۋياڭ دىبىستاردىڭ تاڭبالارىنىڭ استىن سىزىپ كورسەتمىگدەر.

چاقسىدان جامان تۇۋادى، جۇيرىكتەن شاپان تۇۋادى. تون چاعاسىز يولمايدى، ەل اعاسىز يولمايدى. بانىر ورتاق، باي ورتاق، تورەسى—مادىل مېى ورتاق. قاننىڭ باسىن قان جۇتار، قاردىڭ باسىن قار جۇتار. سەنمكى مەنىكى، دەگەن كوكىل تارلىعى، مازى جات، بەرى جات دەگەن توسەڭ تارلىعى. تاۋ مەن تاستى سۇۋ بۇزار، كىسى اراسىن سوز بۇزار. ات ەرىندى كەلەر، ەر مۇرىندى كەلەر. كىمنىڭ جەرىن جەرلەساڭ، سونىڭ جەرىن جەرلارسىن. بەرگەن جۇمارت مەسسە، العان جۇمارت.

4) نىمىرالى دىبىستار: ج، ز،

داغدىرلاندىرىۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ نىشىندەگى نىمىرالى دىبىستاردىڭ تاڭبالارىن ايمىرۋ.

سان نىمەسكە سان نىمىدى، ئاپاق-ئاباقى نان نىمىدى، ساڭمىراۋغا سالغىم بەرسىڭ، اناڭنىڭ باسى دەيدى، جورغا مىنگەن جولداسمىنان ايمىرلادى. انا كورگەن وق جونار، انا كورگەن ئون پىشەر. كوپ جاساعان قۇرداسمىنان ايمىرلادى. جىمىلعان كۆزەسكە تويماس، ساپاق جۇرسىڭ ئاپاقى جەرسىن. نىڭداماسقا سويلەگەن ەسىل سوزىم، جىلاماسقا جىلاعان ەكى كوزىم. اۋزى كۆيگەن قۇرپ نىشەر. جەگەن بىلەس، نۇۋراغان بىلەر. بۇيدالاعان ئايلاقتاي، جەتەلەگەن موينىقتاي. شىن جۇبارت جوقتىمىن ەلەمىس؛ شىن جۇبوك توقتىمىن ەلەمىس. نۇلەن تۇرىبەسە، نۇندە قايدا باراسىن؟

5) نىمىرا-نىز دىبىستار: د، ع، گ،

داغدىرلاندىرىۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ نىشىندەگى نىمىراسىز دىبىستاردىڭ تاڭبالارىن ايمىرۋ.

ەكەي ەگىن بىتەس، نەز قاسىندا قىسىق اعاش جاتپاس. جىرتىقى نەسنىككە كۆلەدى. ۇپالماغان ولەكشى بولار؛ ەرىنبەگەن ەنىكشى بولار. ۇيقى تۈسەك ئالعامايدى. كۆركىمەگەن كۆننىڭ جاۋىنى از. جىمىلعان سۇرىنگەنگە كۆلەدى. جەر جۇنۇغا تويمايدى؛ وڭ وتىنغا تويمايدى؛ كوز كوربۇگە تويمايدى؛ قۇلاق ەسەۋگە تويمايدى؛ كوڭىل وپعا تويمايدى؛ ەبورى تويما تويمايدى. جاۋ جاعادان العاندا، ەيت ەدىكتەن الادى. كورگەن جەردە بوي سىمىلى؛ كورمەگەن جەردە ئون سىمىلى. ەل قىدىرعان سىغشى بولار؛ توعاي قىدىرعان قۇيشى بولار. ۇيادا ە كورسىڭ، ۇشقاندا سونى الارسىن. ەر تۇۋعان جەرىنە، ەمىت تويغان جەرىنە. قازانىشىڭ ەركى پار قايدان قۇلاق شىعارسا. جوعارىدا ورنىن باردا تومەن وتىرما. اس ادامنىڭ ارناۋى. جاز شاناكىدى سايلار؛ قىس ارپاكىدى سايلار.

ئسوز تۇلعالارى .

- (1) ئتۇبىر ئسوز .
- (2) تۇۋىندى ئسوز .
- (3) قوس ئسوز .
- (4) قوسالقى ئسوز .
- (5) قوسىمىشالار .

(1) ئتۇبىر ئسوز دەگەنمىز باسئابقى ماھاناسىنداغى، باسئابقى نۇلغاسىنداغى ئسوز، ماسەلەن: باس، ئاس، شاش، قول .

(2) تۇۋىندى ئسوز - دەگەنمىز - باسئابقى نۇلغاسىدا، باسئابقى ماھاناسىدا وزگەرگەن ئسوز؛ ماسەلەن: باسئاق، شاشاق، قولئىقى .

(3) قوس ئسوز . دەگەنمىز قوسارىغان ايتىلانۇن مېر وئىكەي ھىمىدى سوزدەر . قوس ئسوز ەكى ئنۇرلى بولادى: بىرەۋى نارسەنىڭ كويىن قامىنى انايدى . ەكىنشىلەرى نارسەلەردى ايترا انايدى . اللئىكەسى - جالپىلاغىش قوس ئسوزدەب، سوككەسى جالقمىلاغىش قوس ئسوزدەب ايتىلادى .

جالپىلاغىش قوس سوزدەر: اياق-تاباق، توسەك ورن، ەرتۇمان، كىيىم-كەشەك، ئچۇن-جۇرقا، بانا-شايران، قۇرت-قۇمىرىسقا، بۇتابۇتانىق چەر-سۇۋ، نۇبە-مۇبە، بىزاۋ-مىزاۋ، قوي-قوزى تاعىسىن ئاعىلار . جالقمىلاغىش قوس سوزدەر: جەل - باۋ، توسەك - اعاش، جۇك - اياق، پىسپەك - ساپ، شەگە - بالغا، قاۋغا - شەلەك، اسىل - بەك، ەس - قۇل، تورە تاي، ەر - باتىر . ەسەن - امان، ئومىر - قوجا، شەكتى - باي تاعىسىن ئاعىلار .

(4) قوسالقى ئسوز - دەگەنمىز ئوز اللدنا ماھاناسى كەم، باسقا ئسوزنىڭ ماگابىندا تۇرغاندا عانا ماھانا شىعاتۇن ئسوز . ماسەلەن؛ دا، عوي، عانا (مال دا، جان دا، سولاي عوي، وسى عانا) .

5) قوسممشالار — دەگەنمىز سوز ھەممىس سوزگە جالغانانۇن بۇيۇندار. بۇلاردا ئۆز اندىغا ماغانا جوق، باسقما سوزگە جالغانباي بولەك ايتىلمايدى. سوندىقتان بۇلار قوسممشالار دەپ اتالدى. قوسممشالار ھەكى ئۇرلى: بىرەۋ. لەرى جالغانان سوزدىك نۇلغاسن عانا وزگەرتىپ ماغاناسن وزگەرتىپىدى. ھەكىشىلەرى جالغانان سوزىنىك نۇلغاسن دا، ماغاناسن دا وزگەرتەدى. سوندىقتان باستابقى قوسممشالار تىسقارغى جالغاۋلار، نە تىگىلمەي جالغاۋ دەپ اتالدى: ھەكىشى قوسممشالار تىشكەرگى جالغاۋلار نە تىگىلەي جۇرناق دەپ اتالدى.

ئۇسىنىكى بولۇپ مۇشۇن مىسال كەلتۈرەيەك: الايىق «جىلقى» دەگەن سوزدى «شى»، «نىك» دەگەن قوسممشالاردى. جىلقى دەگەن سوزگە «شى» قوسممشانى دا، «نىك» قوسممشانى دا قوسىپ بايقايىق: قايسىسى جۇرناق بولۇپ شىعار ھەكىن. جىلقى — جىلقىشى، جىلقى — جىلقىنىك، جىلقىشى دەگەندە سوزدىك باستابقى ماغاناسى دا، نۇلغاسى دا وزگەرتىلدى: «جىلقىشى» دەگەن سوز ھەندى مال ئاينىك ھەمىن كورسەتپەيدى. ادام ئاينىك ھەمىن كورسەتەدى. «جىلقىنىك» دەگەندە سوزدىك نۇلغاسى وزگەرتىلدى، ماغاناسى وزگەرتىلگەن جوق: «جىلقىنىك» دەگەن سوز بىرى بىر مال ئاينىك ھەمىن كورسەتپ ئۇر. ايتىلغانان ھەندى مال بولدى: «شى» قوسممشا جۇرناق ھەكىنىكى: «نىك» قوسممشا جالغاۋ ھەكىنىكى.

ھەكىشەرتىۋ: جالغاۋ از، جۇرناق كوپ. جالغاۋ ئۇيىر سوزدەدە، ئۇيىندى سوزدەدە بولدى. جۇرناق ئۇيىر سوزدە جوق ئۇيىندى سوزدەدە جالغاۋ بولدى.

سوز جاز بۇنىڭ جالپى ەرەجەلەرى.

- (1) ۱) سوز دۇبىر سوز بولسىن، تۇۋىندى سوز بولسىن جۇرناق تارى مەن جالغاۋلارى مەن بىرگە تۇناس ھازىلادى، ۋىزىلە تۇن قارىتەر كەلگەن جەردە ۋىزىلەدى؛ ول ۋىزىلۇ سوزنىڭ تۇتاستىمەن بۇزبايدى، (ۋىزىلە تۇن قارىتەر: ا، د، ر، ز، و، ۋ، ە، (ا).
- (2) جالپىلاغىش قوس سوزدەرنىڭ اراسى ۱) دايىم سىزىقشا (—) مەن ايرىلىپ جازىلادى، (اياق-اياق، كىيىم-كەشەك، قوي-قوزى، تۇيە-مۇيە، ساۋىت سايمان، ەر-تۇرمان).
- (3) جالپىلاغىش قوس سوزدەرنىڭ اراسى، سىزىقشا مەن ايرىلىپ دا، ايرىلماي دا، جازىلادى:

قوس سوزدە ەيى سوز بىر نىچىي بولسا، مەسەلەن، ەكەۋى بىردەي جۇۋان يا چىكىشكە ايتىلاتۇن بولسا، وندا ەكەۋى ايرىلماي تۇتاس جازىلادى (باسقۇر، قولقاپ، بالجان، جەلەكەسەر، ايبالتا، نىمچىي، اتانباي، تاسجولات، ايموز).

قوس سوزدە ەكى سوز، بىر نىچىي بولسا، مەسەلەن بىر جۇۋان، بىرى چىكىشكە سوز بولمى كەلسە، وندا ارالارى سىزىقشا مەن ايرىلىپ جازىلادى، (جەل-باۋ، تۈسەك-اعاش، جۇك اياق تىلەۋ-باي، ەس-قۇل، تۈرە-تې، جان-تەمىر، مۇرات-بەك، مال-كەلدى، مەنى-قارا، ەجىتى-قارا).

ەسكەرتىۋ: سوزنىڭ تۇلعاسى مەن تۇرپاتى بىر مەس: تۇلعاسى بىردەي سوزدەرنىڭ تۇرپاتى باسقا بولۇپ مۇمكىن. مەسەلەن: «تۇر-غانباي»، «تۇرغانباي» دەگەن سوزدەرنىڭ تۇلعالارى بىردەي، تۇرپاتى بىردەي مەس، مۇنداي ورنىدا ايتىلۇ دەرس-بۇرسىغا قارايدى. دۇرىسى «تۇرغانباي» مەس، «تۇرغانباي»، سوندىقتان جازىلدا «تۇرغانباي» دەپ دۇرىس تۇرپاتى مەن جازامىز. سونداي اق قوس سوزدەردە، تۈسۈلۈپ ايتقان سوزدەردە داۋىس جەدەلەنگى مەن داۋىسى تۇتاسىۋىدان بولانۇن تۇرپات وڭگەرىسىنە قارماي، جەدەلەك تۇتاستىق چوق جەكە كۆيىنە مەكى تۇرپاتى مەن جازامىز. مەسەلەن: «چۇگ-اياق» دەگەن سوزدى «چۇگ-اياق» دەپ، «قارا گوز» دەگەندى «قارا كوز» دەپ، «سەلەكەز» دەگەندى «سەلەكەز» دەپ جازامىز.

تىل تۇرالى - 2.

4) سوز ارتىنان جالغان تۇن دەمەۋلەر الدىندا ئىسمى سوز دەن سىزىق-
شاس ن بولەك جازىلادى؛ و ناي دەمە لەر تۇبىر سوز بەن جالغاۋ-
دىك ارىندا ايتىلاتۇن بولغاندا: تۇبىر سوزگە سىزىقشا مەن جالغانىب
جالغاۋ مەن بىرگە جازىلادى. (مىسال: «جاقسى مە؟»؛ «جاقسى اق با؟»؛
«جانسى مىسەن؟»؛ «جاقسى-اق مىسەن؟».

5) ئۇندەستىك زاشىنا كەمەينەن «گەر»، «دىكى»، «پاز» سىقىلدى
جۇرناق تار تۇبىر سوزگە قوسىلىپ جازىلادى؛ ونداي جۇرناق بەن
جازىلەن سۇزدىك تۇبىرىندە دا بەشى بولسا وندەك دا بەشى جۇر-
ناق قوسىلغاندا قالماي جازىلادى (مىسال: «تۇزدىكى»، «تۇزدىكى»
«سوزىۋار»، «بىلىمپاز»).

6) قوسالقى «ا»، «با» لاردان «ەدى»، «ەكەن» دەگەن بولەك جازىلادى.
ايتارما «ەدى» كەلەر مەدى، بارماس با «ەدى. ايتقان با «ەكەن؟» كورگەن
بە «ەكەن؟». بىلدى مە «ەكەن؟» تاغىسىن تاغىلار.

7) جۇرناق تار بارشا سوزگە قوسىلىپ جازىلادى، جۇرناق نىشەندەگى دىبىستار
«ستىلىۋ» قالغىنىدا جازىلادى.

8) جالغاۋلار تۇبىر سوزگەدە، ئۇۋىندى سوزگەدە قوسىلىپ جازىلادى. جال-
غاۋدا «ت» مەن «د» دىبىستارى «ستىلىگەن» قالغىنىدا جازىلادى. جۇرناق تار مەن جالغاۋ-
لار «سوزدىك» لىق دىبىستىك تۇرىنە قاراي، نۇرپاندىن وزگەرتىپ جالغاسادى.

جۇرناق تار.

(1) «لىق» جۇرناق. بۇل جۇرناق سوزدىڭ اياغى داۋىستى دىمىس، نەمەسە جارتى. داۋىستى دىمىس بولسا، وسى «لىق» كۆيىنە جالعاسادى؛ ماسەلەن: بالا = بالالىق، جابى = جابىلىق، جاۋ = جاۋلىق، قۇۋ = قۇۋلىق، باي = بايلىق

ەسكەرتىۋ: «لىق» جۇرناق تۇۋراسىنداى بۇل زاڭعا اياغىنا جارتى داۋىستى «ل» كەلتۇن سوزدەر كۆنەيدى. ونىڭ كۆنەيتۇن سەبەبى-قازاق تىلى «ل» دىمىسى قابات كەلمۇن سۇيەيدى. سوندىقتان ەكى «ل» قابات كەلگەن جەردە، بىرەۋىن باسقا دىمىسقا اينالىدىرىپ اينادى. ماسەلەن: «اللا» دەگەن سوزدەكى قابات كەلگەن ەكى «ل» دىڭ بىرەۋىن «د»عا اينالىدىرىپ، «الدا» قىلىپ اينادى. سونداى اق «لىق» جۇرناق تاعى «ل» دا ەكى «ل» دىڭ بىرەۋى بولىپ كەلتۇن جەردە «د»عا اينالىپ كەتەدى. ماسەلەن: سال = ساللىق بولارعا تىمىس ەدى؛ ولاي ايتىلماي، سال = سالدىق بولىپ ايتىلۇن سەبەبى-قازاق تىلىنىڭ ەكى «ل» قابات كەلمۇن سۇيەگەندىگىمەن.

سوزدىڭ اياغى ۇياڭ دىمىس بولسا، «لىق» جۇرناق وزگەرلىپ ەدىق بولىپ جالعانادى؛ ماسەلەن: قان = قاندىق، اڭ = اڭدىق، سۇم = سۇمدىق.

تۇبىر سوزدىڭ اياغى ۇياڭ دىمىس بولسا، جۇرناق دىق وزگەرلىپ ەدىق بولىپ جالعاسادى. ماسەلەن: قۇم = قۇمدىق، قان = قاندىق، اڭ = اڭدىق،

تۇبىر سوزدىڭ اياغى قازڭ دىمىس بولسا، «لىق» جۇرناق «تىق» بولىپ جالعاسادى. ماسەلەن: قاب = قابتىق، جۇرت = جۇرتتىق، اش = اشىق، قاس = قاستىق، جاس = جاستىق، ساق = ساقىتىق.

جىڭشىكە سوزدەردە «لىق» ورنىنا «لىك»، «دىق» ورنىنا «دىك»، «تىق» ورنىنا «تىك» بولمىپ جالعاسادى، ماسەلەن: نىئە = نىئەلىك، جىتى = جىتىلىك، ەر = ەرلىك، ەل = ەللىك، ئەڭ = ئەڭلىك، ەركە = ەركەلىك، كەدەي = كەدەيلىك، چەتىم = چەتىمدىك. كۆپ = كۆپتىك.

داغدۇلاندىرىۋ: تومەندەكى سوزدەرگە «لىق» جۇرناقىن جالعاتىپ، تۇبىر دى سوز ەكتىزىۋ.

باس، قاس، مۇرىن، اۋىز، ەرىن، ئىل، ئايمىرا، ارقا، تەرى، وكىبە، بەل، تامىر، سان، نىزە، بەلىرە، وكىشە، ۇلتان، اتا، ەل، اعا، ىنى، لپا، جىيەن، كۈيەۋ، باجا، قۇدا چىكىت، قارت، شال، اس، سۇۋە، شوب، وت، ەنە، ات، جورغا، ايمىر، پۇقا، قوشقار، ىيىت، قاسقىر، تۈلكى، مايمىل، اى، كۈن، چارىق، قار، قۇيىن، چىل، شىلدە، كۈز، ەتۇس. تۇن كۇمىس، تۇس، الا، ساز، باتىر، تۇۋ، چاقىن، زور، بىگى، جامان، ەتىرى، ناشار، قانتى، سەمىز، جاۋىز، نراس، ىرى، قىمىسقى، سۇلدۇ، كوركىم، ادەمە، مېقتى، جۇۋاس، ۇياك، اگكى، مۇنتانى، قىيىن، پاك، اگقاۋ، ناس، سالاق، شابىلك، بوس، دۇرىس، تۇۋرا، سوقىر، ساراك، قارا، ئوق، ماس، سۇم.

(2) «شى» جۇرناق. بۇل جۇرناق جۇۋان، چىگىشكە سوزدەرگە بىردەي جالغانىپ، بىردەي جازىلادى؟ بىراق جۇۋان سوزدە جۇۋان ايتىلادى، چىگىشكە سوزدە چىگىشكە ايتىلادى؛ ماسەلەن: مال = مالشى، ەل = ەلشى، جىلقى = جىلقىنى، تۇيە = تۇيەشى، بلاۋ = بلاۋشى، ەگىن = ەگىشى.

سىمناۋ: تومەندەكى تۇبىر سوزدەرگە «شى» جۇرناقىن قوستىرىپ، تۇۋىندى سوز ەتكىزىۋ.

اك، ەلەك، نان، ەۋى، پەش، اياق، قازان تەمىر، كۈمىر، قىرمان، وراق، ات، بىيە، سىمىر، بالىق، ويىن، چىر، دۈمبىرا، قۇيىز، سىرناي، اربا، قاراۋىل، وتىن، بالىشىق، التىن، كۇمىس، سىر، پالتا، پاتا، ارا، ەتەك، تىگىن، وي، ئوي، وسەك، وتىردىك، قالا، بازار، باسى.

(3) «شىل» جۇرناق. بۇل جۇرناقدا جۇۋان، چىگىشكە سوزدەرگە بىردەي جالغانىپ، بىردەي جازىلادى. جۇۋان سوزدەردە جۇۋان، چىگىشكە سوزدەردە چىگىشكە بولمىپ ايتىلادى. ماسەلەن: قازاق = قازاقشىل، جەتەك = جەتەكشىل، قارا = قاراشىل. كۇن = كۇنشىل، قايىقى = قايىشىل.

سىمناۋ: تومەندەكى سوزدەرگە «شىل» جۇرناقىن قوستىرىپ، تۇۋىندى سوز سىتەتەۋ: تەرەككىز، چەر، قايىن، تۈل، كەل، سەب، اۋىل سۇۋ، قىمىز، چۇرت، سوقا، اياك، وسەك، ۇۋايىم تاۋەكەل، نىم، امال، قىرىل، ۋوزىم ۋزەك، ويىن، شىن، باسقا، ەرتەك، بۇگۇن، ەركىن، تۈرەكۈپ، تاسىل، اس.

(4) «لاس» جۇرناق. بۇل جۇرناق تۇبىر سوزدىڭ اباي داۋىستى، يايى، جارتى داۋىستى دىيىپ بولسا، وسى «لاس» كۇيىندە جالغانىدى،

ماسەلەن: قورا = قورالاس، اۋ = اۋلاس، اي = ايلاس، اقي = اقلاس، سمر = سمرلاس، قول = قولداس (قوللاس بولمايدى).

تۇبىر موزوندىڭ اياغى ۇياڭ دىبىس بولسا، لاس ورنىنا داس بولىپ جالعاسادى؛ ماسەلەن: مۇڭ = مۇڭداس، قان = قانداس، ىم = ىمداس، تۇبىر موزوندىڭ اياغى قاتاڭ دىبىس بولسا، لاس ورنىنا تاس بولىپ جالعاسادى؛ ماسەلەن: وت = وتتاس، اب = تابتاس، وشاق = وشاقتاس، قوس = قوستاس، بۇرىش = بۇرىشتاس.

تۇبىر موزوندىڭ اياغى چىڭشىكە بولسا، «لاس» ورنىنا «لەس»، «داس» ورنىنا «دەس»، «ئاس» ورنىنا «ئەس» بولىپ جالعاسادى. ماسەلەن:

تۇبە = تۇبەلەس، كول = كولەس، چەر = چەرلەس، تىلك = تىلكەتەس، شەك = شەكتەس، شوپ = شوبتەس.

سناۋ: نومبەندەكى تۇبىر سوزدەرگە «لاس» «ئاس» «داس» «دەس» «ئاس» «ئەس» جۇرناقئارىن جالغىتىپ تۇۋىندى سوزەتكىزۋ.

ياس، باۋىر، بۇ، تىزە، وكشە، انا، قاين، قۇدا، توغاي، ساباق، تاباق، سۇۋە، ەكى، ئۇس، زامان، قارىن، تۇتم، قارا، ئىلك، وداق، اقل، پايدا، جارنا، ەشى، ەن، ناڭجا، بركە، سىبىاي، ۇن، جايلاۋ، سۇۋات، كوڭجىل، بانا، اياق، ودان، رۇۋ، ۇيا، ورس، قۇرىق، نەك، ەدام، ولجا، امال، تىلەۋ، وت، شاپىن قونىس، سىبىعا، كىندىك.

(۲) «لى» جۇرناق . تۇبىر موزوندىڭ اياغى داۋىستى ياھارتى

داۋىستى دىبىس بولسا، وسى لى، كۇيىنە جالعاسادى: ماسەلەن: بالا = بالالى، تاۋ = تاۋلى، تاي = تايلى، قار = قارلى، مال = مالدى (ماللى) بولەيدى.

تۇبىر موزوندىڭ اياغى ۇياڭ دىبىس بولسا، «لى» ورنىنا «دى» بولىپ جالعاسادى؛ ماسەلەن: مۇڭ = مۇڭدى، سان = ساندى، شام = شامدى، تۇبىر موزوندىڭ اياغى قاتاڭ دىبىس بولسا، «لى» ورنىنا «تى» بولىپ جالعاسادى؛ ماسالان: ساب = سابتى، ات = اتتى، تاس = تاستى، قۇلاق = قۇلاقنى، بۇرىش = بۇرىشتى،

تۇبىر موزوندىڭ اياغى چىڭشىكە بولسا، جۇرناقئاردا، چىڭشىكە بولىپ جالعاسادى؛ ماسەلەن: شەكە = شەكەلى، تۇبە = تۇبەلى، تىرەۋىنرۇلى، كەگەي = كەگەيلى، ۇرەي = ۇرەيلى، ئەكەتتى، جەل-جەلدى، چەر-چەرلى، كۇش-كۇشتى، ئىس-ئىستى.

سناۋ: نومبەندەكى تۇبىر موزوندىگە «لى» جۇرناقئارىن قوستىرىپ، تۇۋىندى سوزەتكىزۋ.

كىسى، ادام، دەنە، ياس، شاش، ساقال، ساماي، يىكە، مۇرت، ماڭداي،

كەۋدە جۈرەك، مۇبەر، قارىن، تامىر، تىزە تاپان، تويىق، انا، انا، اعا، مۇس، كۇيەۋ، چاغا، ەتەك، ئون، ماقتا، ەت، قىمىز، ايران، سۇۋ، مۇشوب، نارى، سۇلى، جۇۋا، اعاش، مويىل، مۇي، تومار، چىلقى، جورغا، بونالى، شاعالا، اڭ، ايمۇ، قاسقىر، بالىق، اقشا، ماي، سۇمبە، قۇنداق، التىن، كۇمىس، اقل، ەس، مۇمىت، سانا، ساڭملاۋ، قايى، اشۇ، تۇلا، كۇرەك.

6) «لاۋ» جۇرناق مۇبەر سوزدىك اياغى داۋىستى-ياكى

جارتى داۋىستى دەپمىس بولسا، وسى «لاۋ» كۇيىندە جالعا ساى؛ ماسە لىن بالا-بالالاۋ، قارا قاراۋ، تاۋ-تۇلاۋ، سۇلۇ-سۇلۇلاۋ، تار-تارلاۋ، جار-جارلاۋ، شال-شالداۋ.

مۇبەر مۇسوزدىك اياغى «ۇياڭ» دەپمىس بولسا، «لاۋ» ورنىنا «داۋ» بولىپ جالعا ساى؛ پالڭ-پالڭداۋ، شىن-شىنىناۋ، قۇم-قۇمداۋ.

مۇبەر مۇسوزدىك اياغى «قانك» دەپمىس بولسا، «لاۋ» ورنىنا «تاۋ» بولىپ جالعا ساى؛ ماسەلن: اق-اقتاۋ، جاس-جاستاۋ، اش-اشتاۋ،

مۇبەر مۇسوز جىڭشىكە بولسا، جۇرناق دا جىڭشىكەردى؛ «لاۋ» ورنىنا «لەۋ» «داۋ» ورنىنا «دەۋ» تاۋ ورنىنا «تەۋ» بولىپ جالعا ساى؛

ماسەلن: كونە-كونەلەۋ، بىرى-بىرىلەۋ كىر-كىرلەۋ، سەمەز-سەمەزدەۋ، كك-كەكەتەۋ، كەم-كەمەتەۋ، تومەن-تومەندەۋ، ئوك-ئوكتەۋ، سىپىرەك-سىپىرەكتەۋ.

سىناۋ: تومەندەگى مۇبەر سوزدەرگە «لاۋ» جۇرناغىن قوستىرىپ، ئۇنىنى سوز ەتكىزىۋ:

جامان، مەڭىرەۋ، باتىر، ەز، قورقاتى، سۇر، سارى، كىدەي، چاقىن، جۇۋىق، ۇلكىن، زور، وتكىر، بىيىك، ەسكى، قىزىق، ساسىق، بۇكىر، قالىڭ، جۇقا، نىسى سۇۋىق، كەرەك، نەرەك، چىلتىر، نەگىس، چاقسى، قىمبات، نىس، ۇزىن، جۇقا، شولاى، كوركەم، جۇۋاس، ۇياڭ، جەڭىل، وڭى، نىلاس، نىلاي، جاس، ۇساق، الاس، سالاق، ناس، ساقاۋ،

7) «سەز» جۇرناق. بۇل جۇرناق، مۇبەر سوزگە امان وسى

كۇيىندە قوسىلادى، جۇۋان سوزگە قوسىلسا، جۇۋان بولىپ ايتىلادى، جىڭشىكە سوزگە قوسىلسا، جىڭشىكە بولىپ ايتىلادى، ماسەلن: قۇلاق-قۇلاقسىز، بەك-بەكسىز،

سىناۋ: تومەندەگى مۇبەر سوزدەرگە «سەز» جۇرناغىن قوستىرىپ، ئۇنىنى سوز ەتكىزىۋ.

باس، اياق، قول، چول، بۇل، جەم، جەڭ، نەك، تەك، ەم، جەل، كول، بىت، ەب، ات، قوي، تۇيە مال، ەت، سۇت، سورپا، نان، جان، ەل، كۇن، بالا، جالا، قالا، قۇلا، البار، اۋ، باۋ، جوتا، بوتتا، كۇي، مۇي، مېي، وي، وت، قوت، باتى،

چاق، وق، سەرىك، ار، چار، ئۆر، ئۆك، ئۆل، ئۆب، جىب، مۇك، سال، تون،
داق، ۋات، ۋام، دامە.

(8) «عى» جۇرناق. بۇل جۇرناق ئۆبىر سوز جۇۋان بولسا،
وسى «عى» كۆيىندە جالعاسادى؛ ماسەلەن؛ بۇرىن-بۇرىنقى، ار-
ارعى، سوك-سوگى.

ئۆبىر سوز جىگىشكە بولسا، «عى» جۇرناق «كى» بولمى
جالعاسادى؛ ماسەلەن: كەشە - كەشەگى، بۇگۇن - بۇگۇنگى،
كەيىن-كەيىنگى، تومەن-تومەنگى،

قاتاك دىبىستاردان سوك، جۇۋان سوزدەردە «قى» بولمى،
جىگىشكە سوزدەردە «كى» بولمى وزگەردى؛ ماسەلەن. ەرت-
ارتقى، سەرت-سەرتقى، ئۆب-تۆبكى، شەت-شەتكى.

(9) «ەكە» جۇرناق. بۇل جۇرناق ئۆبىر سوزگە جالعاسابى
سەزىق بەن قوسىلمىپ جازىلعانى قولايلى، «ەكە» «اكە» دەگەن
سوزدەن ازىپ بولعان جۇرناق، بىي-ەكە، تورە-ەكە، بانىر-ەكە،
تورە-ەكە، اكە-ەكە، اعە-ەكە شەشەكە.

(10) «ىشى» جۇرناق بۇل جۇرناق جۇۋان سوزگە جالعاسا،
جۇۋان بولمى ايتىلادى، جىگىشكە سوزگە جالعاسا، جىگىشكە
بولمى ايتىلادى؛ ماسەلەن: بىرىشى، ەكىشى، ئۇشغىشى،
تورتىشى، بەسىشى، التىشى، جەتىشى، سەگىزىشى، ئوعدىشى،
ونىشى، جىبىرمانشى، وتىزىشى، قىزىشى، ەلۋىشى، اليمىشى،
جەتپىشى، سەكەندىشى، توقساندىشى، جۇزىشى، مىگىشى.

سناۋ: تومەندەگى «ىشى» جۇرناق قوسىلمىپ، ئۇندى سوز ەتكىزۋ.
ون بىر، ون ەكى، ون ئۇش ون تورت، ون بەس، ون التى، ون جەتى
ون سەككىز، ون ئوعدى، جىبىرمان ئوعدى، وتىز، سەگىز، قىزىق جەتى، ەلۋ التى
الپىس بەس، جەتپىس تورت، سەكەن ئۇش، توقسان ەكى، بىر جۇزون،
جۇز مىك، جۇز ون، جۇز، جىبىرمان.

(11) «ۋ» جۇرناق. بۇل جۇرناق ئۆبىر سوزدىك اياعى.
داۋىستى دىبىس بولسا، وسى كۆيىندە بىر «ۋ» بولمى جالعاسادى؛
ماسەلەن: فرا - قاراۋ، اسا - اساۋ، وت - وتەۋ.
ئۆبىر سوزدىك اياعى داۋىستىز دىبىس بولسا، «ۋ» بولمى جالعاسادى.
ماسەلەن: بار - بارىۋ، كەت - كەتىۋ، بۇۋ - بۇۋىۋ.
داعدىلاندىرۋ: تومەندەگى ئۆبىر سوزدەرگە «ۋ» جۇرناق جالعايتىپ
تۇۋىندى سوز مىگىزۋ.

ال، وۇ، سايا، قورۇق، كۆرە، اداس، سوز، اس، ەلە، تۇز، اۇنا، قايت، وقى،
توقى، سۇرت، ۇلى، ولشە، قۇر، سويلە، سىز، شىرى، قالغى، ساۋ، ئىمى، نىستە،
نەلە، جۇۇ، بۇۇ، قۇۇ، تۇۇ.

12 «عەش» جۇرناق. بۇل جۇرناق تۇپىر سوزدىك
اياغى داۋىستى يا كىمى جارتى داۋىستى دىبىس. ياكى ۇياك
دىبىس بولسا، وسى «عەش» كۇيىندە جالعاسادى؟ ماسەلەن: سانا
ساناعىش، وقى-وقمەش، ساۋ-ساۋعىش، بۇۇ-بۇۇعىش
تاي تايغىش، جان-جانغىش.

تۇپىر سوزدىك اياتاك دىبىس بولسا «عەش» ورنىنا
«قىش» بولب جالعاسادى؛ ماسەلەن: ايت-ايتقىش، تاب-تابقىش
بتق-باققىشى، باس-باسقىش، اش-اشقىش.

تۇپىر سوز جىگەشكە بولسا، «عەش» ورنىنا «كىش» بولاب
«قىش» ورنىنا «كىش» بولب جالعاسادى؛ ماسەلەن سويلە-
سويلەگىش، ەك-ەككىش، بەر-بەرگىش، شەرت-شەرتكىش.

سىناۋ: نۆمەندەگى تۇپىر سوزدەرگە «عەش» جۇرناقىن جالعاتىپ،
تۇۋىندى سوز ەتكىزۋ.

ال، كورە، كۆرەس، ساقتا، ماقتا، ئاستا، باستا، تۇز، كەز، قان، جان، كىر،
سۇرت، ساس، اسىق، تاكدا، ولشە، نان، كەب، تەپ، قارا، كەيى، وقى، قەيى
مۇجى، بار، قۇۇ، جۇۇ، بۇۇ، وي، قوي، توي، سوي، جە، دە، نەلە، كەس، تەس،
ەس، شاش، قاش، شەش، تاك، جان، سال، بول، سول، قۇل، قال، قاز، جار، كرم،
ەم، ەن، ەر، جىمى، ئىمى، قىمى، قۇي، مېمى، تىمى، نۇت، جورى، قەز، از، جىر.

13 «عەن» جۇرناق بۇلە جۇرناق دا «عەش» سىياقتى
تۇپىر سوزدىك اياغىنا جانا تۇپىرىنە قاراي «قىن»، «كىن»، «گىن»
بولاب جالعاسادى. ماسەلەن: قۇۇ قۇۇعىن از-ازعىن قاش-قاشقىن
تاس-تاسقىن، كوش-كوشكىن، جۇر-جۇرگىن.

سىناۋ: نۆمەندەگى سوزدەرگە «عەن» جۇرناقىن جالعاتىپ تۇۋىندى سوز ەتكىزۋ.
اس، كور، توك، نۇر، نارت. چۇت، ۇر، ساۋ، چەت، كۇت، وۇ، جان، جەك،
تور، جاپ، قات، تاب، تول، قىر. مۇز، باق، بۇل، سوت، سات، تاي، وز، وت،
سول، نۇۇ، جىرىق، كەس، سوز، شاش، ايت، ات، اۋ، قوي، قوس، كۇل، تىق،
تۇس، ەك، ەر، اق، بات، سۇرت.

14 «تىق» جۇرناق بۇل جۇرناق تۇپىر سوز جۇۋان

بولسا، وسى «ئىق» كۇيىنىدە جالغانادى؟ جىگىشكە بولسا، «ئىق»
 ورنىما «ئىك» بولۇپ جالغانادى؟ اش-اشىق، تىس-تەسىك،
 سىناۋ: نۆمىنىدە گىمى «ئۇيىر سوزدەرگە «ئى» جۇرناغىن قوسىنىرىپ، ئۇيىندى
 *سوز ەتكىزىۋى.

ال، سال، *اس، *ال، ئوز، كور، كور، كىر، *بىل، سەز، سىز، *شىرى، بۇل،
 بەر، ساۋ، *تۇس، جەت، وى، تىلە، ساسى، وكىس فادا، قىس، جاپ، بويلا، *بىت،
 قاز، جار، *ئۇش، *سۇي، سىن، قات، كەز، نەس، قول، ئزا، قاتىر، كە كىر، وز،
 جۇل، ئان، بۇز، بۇيىر، سى، جاز، جاپ، *بىل، *جۇز، ەلە، تۇكىر، تولى، *ئۇز، سول،
 جىرت، جاي كەس، وىتىر، اۋ، تان، جارا، جىمىنا، سۇۋ، ئۇر، قۇس.

15 «اق» جۇرناق. بۇل جۇرناق *تۇيىر *سوز جۇۋان
 بولسا، وسى «اق» كۇيىنىدە جىگىشكە بولسا، «اق» ورنىما «ەك»
 (ئىك) بولۇپ جالغانادى؟ ماسەلەن: *تۇر-تۇراق، كەس-كەسەك.
 سىناۋ: نۆمىنىدە گىمى *تۇيىر سوزدەرگە «اق» جۇرناغىن جالغانىپ،
 ئۇيىندى *سوز ەتكىزىۋى.

جات، قوس، قور، *سۇز، چول، *بول، جەت، كوم، ئاپ، ور، اش، وت، قوم،
 شاش، ايت، ات، ان، شىش، كۆن *جۇر، قۇش، قۇن ۇل، جات، قاب، *جىب، كوب، *ئۇب،
 16 «ئىس» جۇرناق. بۇل جۇرناق *تۇيىر *سوز جۇۋان
 بولسا، جۇۋان ايتلادى، جىگىشكە بولسا، جىگىشكە ايتلادى.
 ماسەلەن: بارىباردى.

سىناۋ: نۆمىنىدە گىمى *تۇيىر سوزدەرگە «ئىس» جۇرناغىن جالغانىپ،
 ئۇيىندى *سوز ەتكىزىۋى.

ال، بەر، جۇرەتۇر، ايت، قون، ئارت، ئۇۋ، ات، شاب، ساۋ، بۇر، *بىل، سوق،
 قاق، ئانى، جۇق، ئوي، *جىت، شال، كىر، شىق، كور، ئاپ، جۇت، *بول، *ۇر،
 *ئىي، جەك، ئۇر، جاق، ۇق، قارا، جۇۋ، باق، چۇل، ئالا، جىن.

17 «م» جۇرناق. بىرل جۇرناق *تۇيىر *سوز جۇۋان بولسا،
 جۇۋان ايتلادى، جىگىشكە بولسا، جىگىشكە ايتلادى. ماسەلەن: اتتا -
 اتتام، تىستە-تىستەم،

سىناۋ: نۆمىنىدە گىمى *تۇيىر سوزدەرگە «م» جۇرناغىن جالغانىپ ئۇيىندى
 *سوز ەتكىزىۋى.

ات، سال، چار، كەل، كەت، اس، قوس، قارت، سۇق، سوق، كەس، ارت،
 كۇت، جە، چار، چىر، *تىل، قالا، بايلا، ورا. *ئىش، شايفا، تۇت، جۇت، جاي، سىق،
 قىس، *ئوز، قايت، قادا، ولىشە، ال، *ئۇز، جالا، تات، اق، توكە، ساۋ، *ئۇس.

18) «ئىندى» جۇرناق. بۇل جۇرناق دا حۇۋان سوزگە جالغانسا، جۇۋان بولمىپ، جىڭشىد سۇزگە جالغانسا جىڭشىكە بولمىپ ايتىلادى؛ ماسەلەن: قوس-قوسىندى، كەس-كەسىندى .
 سىناۋ: نومەندەگى سوزدەرگە «ئىندى» جۇرناغىن جالغانىپ نۇۋىندى سوزىستەتۇ.

قۇۋ، بۇۋ، تۇۋ، جۇۋ، باس، اس، تاس، اق، جاق، ۇر، ەك، ەك، جۇگىر، سات، قايت، سۇرت، جىر، جۇل، ۇز، مۇجى، جۇت، سويلە، قىر، وي، قۇۋىر، ور، شاقىر، قاز، بويلا، تاپ، چات، تۇگىر. چاپىر، سەمىر، تۇرت، شەش، بايلا، ئالا.

19) «ما» جۇرناق. بۇل جۇرناق تۇۋىر سوزدىك اياغى داۋىستى يا جارتى داۋىستى دىيىس بولسا، وسى «ما» كۇيىندە جالغانساق: ماسەلەن: سانا = ساناما، تاستا = تاستاما، تۇۋ = تۇۋما، ساۋ = ساۋما، حاي = جايما، قىر = قىزما، سال = سالما .

تۇۋىر سوزدىك اياغى باسقا دىيىستار بولسا، «ما» ورنىنا «با»، «پا» بولمىپ جالغانساق؛ ماسەلەن: جاز = جازبا، ەك = ەكبا، جون = جونبا، شام = شامبا .
 باس - باسپا، ات - اتپا، اق - اققا، جاب - جاپا، اش - اشپا، تۇۋىر سوز - دەر جىڭشىكە بولسا، «ما» ورنىنا «مە» «با» ورنىنا «بە» «پا» ورنىنا «پە» بولمىپ جالغانساق ماسەلەن كەر - كەرمە، ەل - ەلمە، ەي - ەيمە، كەز - كەزبە، كوم - كومبە، كەس - كەسپە، ەك - ەكپە .

سىناۋ: نومەندەگى تۇۋىر سوزدەرگە ما، مە، با، بە، پا، پە، جۇرناققارن جالغانىپ، نۇۋىندى سوزىستەتۇ.

سال، قاز، بات، جات، سوز، تاستا، اس، كۇرە، قاق، قادا، كىر توك، سۇرت، تاڭبا، قارا، جەك، قىدىر، سىز، ۇر، سوق، تىي، وي، قۇۋىر، ور، جاب، ۇستا، نۇنئىق، ورا، سىنا، اينال، بويلا، باس، نۇۋرا، چار، ۇش، جالا، قۇلا، جىر، چۇز، كەش، كوتەر، ئاي، وز، جانئىش، جاي، مۇز، شاش، قاينا، اۋ، قوي، سىق، كىي، نوقى، قىس، تارا، كوش .

اتاۋىش سوز دەر .

1. زات - ەسىم .

سوزدەردىڭ كەي بىرەۋى نارەسەنىڭ، ۋەزىن اتايدى: ماسەلەن جەر، تاۋ، ئاس، سۇۋ، اعاش، شوب، چاپراق، كۈن، اى، جۈلدىز، بۇلت، قارت، جاڭگىر، جەل، بۇۋ، ساعەم، كىسى، مال، اڭ، قۇس، باقا، شايدان، شىبىن، شىركەي، قۇرت، قۇمىرسقا، قالا، ۋې، نوسەك، ورنىن، اياق، ئاياق، كىمىم، قازان، وشاق، اربە، شان، ەر، توقمى، قامەت، دوغا، ارقان، چىب، ناماق، سۇۋ، مىس، قالام سىيا، اسىق، جەمىس، ياقان، سويىل، قۇرىق، ئاياق، اسىق، توپاي، دۈب، قويمىز، دويمىرا، سىبىزى، اقسا، كىمىز، قاداق، مىلتىق، نايزا، قىلىش، فانچار، وق.

وسىنداى نارەسەنىڭ ۋەزىن اتايتۇن سوزدەردى زات-ەسىم دەيمىز. زات-ەسىم تۇۋرالى، «كىم؟» «نە؟» دەپ سۇرايمىز، «كىم؟» دەپ ادگام تۇۋرالى سۇرايمىز. «نە؟» دەپ باسقا زانتار تۇۋرالى سۇرايمىز.

مىسال: (1) ات ەرىندى كەنەر؛ ەر مۇرىندى كەلەر؛ «كىم؟» مۇرىندى كەلەر؟-«ەر.» «نە» ەرىندى كەلەر؟-«ات».

(2) «اۋرىۋدا شانشىۋ جامان،-سوزدە قاشقىمۇ جامان.»

«نە جامان؟»-«شانشىۋ.»

«نە جامان؟»-«قاشقىمۇ.»

«جىلى-جىلى سويلەسەڭ جىلان نىنەن شىعادى؛ قاتتى-قاتتى

سويلەسەڭ، قارت دا دىننەن شىعادى.»

«نە نىنەن شىعادى؟»-«جىلان.»

«كىم دىننەن شىعادى؟»-«قارت.»

(4) «ئىت تويعان جەرىنە، ەر تۇۋعان جەرىنە.»

«نە تويعان جەرىنە؟»-«ئىت.»

«كىم تۇۋعان جەرىنە؟»-«ەر.»

(5) «اس دامنىڭ ارقاۋى.»

«ادامنىڭ ارقاۋى نە؟»-«اس.»

«اس كىمنىڭ ارقاۋى؟»-«ادامنىڭ.»

6 «اناننىڭ كوڭملى بالادا بالاننىڭ كوڭملى دادادا»

«كەممىنىڭ كوڭملى بالادا؟» «اناننىڭ»

«كەممىنىڭ كوڭملى دادادا؟» «بالاننىڭ» .

«اناننىڭ كەممىنىڭ كەممى؟» «بالادا» .

«بالاننىڭ كوڭملى نەدە؟» «دادادا» .

ۋەسەندەي كەمم؟ نە؟ دەگەن سۇرۇلارغا جاۋاب بولمىپ ايتىلاتۇن جاننا ئارسە-
لەردىڭ اتىن كورسەتەتۇن سوزدەردى زات ەسەم-دەيمەز .
داغىدالاندىرۇ: تومەندەكى سويلەمدەردىڭ ئىشىندەكى زات-ەسەم سوزدەر-
دى ايمىرتۇمۇ

اش كىسى ۇرىسقاق، اربىق قوي تىرىسقاق. ناس بەن ۇرغاندى، اس بەن
ۇر. مەننىڭ بېلىگىنى سىغىغانى، ەردىڭ ۇپالغانى ۇلكىنى بۇ تا قورعالغان تورعاي
دا قالدى. سىمىر سۇۋدان چىرىيدى، سۇۋ سىمىردان چىرىيدى، ايمۇدان قورققان
نوعايعا بارماس. مۇرتىنا قاراي نىكەگى، سابىسنا قاراي پىسپەگى، ماي ساسىسا
تۇز سەبەر، تۇز ساسىسا نە سەبەر؟ چەل بولماي ەشوپ قوزعالماش. قەس ارباڭدى
سايللا، جاز شاناڭدى سايللا. پىشاق بەرسەڭ قىنى مەن، قىمنى بەرسەڭ، شىنى مەن. كۇن
ورتاق، ايورتاق، چاقىسى ورتاق. قازىعا تۇپسا قارتا الم ساسىيدى، وق چەتەس چاردەن
قىلىش سۇۋرۇما. ۇيدى قوزعاساڭ كوشمەرسىن، وتتى قوزعاساڭ ۇشەرەرسىن .
شوتتىڭ باسدى باسساڭ، سابى وزىگە تىمەر. ايران سۇراي كەلمىپ، اياغىڭنى جا-
سىرما. قۇر قاسىق اۋىز چىرتادى. توقىلغى زور بولسا، كىمىز قازىق چەرگە كىرەدى
قالاۋدىن تابسا، قار جانار. ەت ەتكە، سورپا بەتكە .

سەنناۋ: تومەنگى سويلەمدەردىڭ ئىشىندەكى زات-ەسەم سوزدەردىڭ استىن
سەزىپ كورسەتمىگەن .

باغىڭ ارتقان شاعىندا جاپالاق سالساڭ قاز ىلەر، باغىڭ قايتقان شاعىندا
بلاشمن سالساڭ از ىلەر. مال باسقا بىتەر، قىنا ئاسقا بىتەر. نار چولمىندا چۆك
قالماس، ئاپاق ئايغا چەتكىزەر، ئاي قۇنانغا چەتكىزەر، قۇنان اتقا چەتكىزەر ،
ات مۇراتقا چەتكىزەر. انا داڭقى مەن قەز وتەدى، مانا داڭقى مەن ەبوز وتەدى.
اعاسى باردىڭ چاغاسى بار، نىقىسى باردىڭ نىقىسى بار كىسى بولغان كىسىنى
كىمەسىنەن تانىيمىن، كىسى بولماس كىسىنى مۇشەسىنەن تانىيمىن . بۇلت الا،
چەر شولا اي مەن كۈندەي، ەر كەمگە بەردەي. ەيى بالاسى بىيگە ۇقسار،
بەيدىك-بەيدىك ئاۋعا ۇقسار؟ قان بالاسى قانغا ۇقسار، قاناتىن جايغان قازغا ۇقسار؟
باي بالاسى بايعا ۇقسار، بارلانباغان تايغا ۇقسار. قايرىمىز بولسا، قانتان بەز ،
وتكەلسىز بولسا، سۇۋدان بەز؟ اسۇسىز بولسا، تاۋدان بەز؟ پايداسىز بولسا،
بايدان بەز؟ پاناسىز بولسا، سايدان بەز. اسىق ويغانان ازار؟ دۇپ ويغانان توزار؟
بارنەن دە قوي باغىپ، قويمىرتىق شىكەن وزار .
ۇيەگىنىڭ تۇيەنەن ۇيىرىپ العان قويمىزىم، قاراغايىڭ تۇيەنەن قايىرىپ
العان قويمىزىم .

II سىمىن - ەسىم

سوزدىك كەي بىرەۋلەرى نارسەنىڭ سىمىن ئايدى. ماسەلەن: چاقسى، جامان، بىيىك، زور، الاس، ۈزىن، قىسقا، تەرەك، ئايىز، قاننى، قورۇق، قۇيۇ، سۇيۇق، باي، چارلى، چاقىن، اللىس، اش، توق، ارزان، قىمبات، فالىك، چۇقا، زىبەرەك، كەششە، وتكىر، توپاس، سەمىز، اربىق، قاراڭغى، چارىق، تۇنۇق، ئىلاي، كارى، جاس، قىمىن، وڭاي، اۋىر، جەڭىل، ساۋ، اۋرىۋ، اتمىلى، اقماق، سەنى، سەلەك، سەكى، چاڭا، ۇساق، ىرى، تازا، ئىلاس، ساق، سالاق، سۇم، اڭغاۋ قۇۋ، مەڭرەۋ، جۇۋان، چىڭشىكە، اۋىر، ئەڭىس، جۇۋاس، ساراڭ، جومارت، موززا، چىلى، سۇۋىق تاز، كەڭ، بۇدىر، ئەڭىس.

وسىنداي نارسەلەردىك سىمىن كورسەتەتۇن سوزدەر سىمىن ەسىم دەپ اتالادى. سىن ەسىمنىڭ سۇراۋى قانداي؟ ماسەلەن: جامان تورە جان الار. قانداي تورە جان الار؟ جامان تورە جان الار. اربىق اتقا قامشى جۇك. قانداي اتقا قامشى جۇك؟ اربىق اتقا قامشى جۇك. «جامان» «اربىق» دەگەن سوزدەر «قانداي؟» دەپ سۇراغانغا جاۋاب بەردى جاننا وزدەرى نارسەنىڭ سىمىن كورسەتەدى. وسىنداي «قانداي؟» دەپ سۇراغانغا جاۋاب بولاتۇن سوزدەردىك بارى دە سىمىن-ەسىم بولادى. داغدىلاندىرىۋ: تومەندەگى سوزدەردى ايرىتمۇ قايسىسى زات - ەسىم، قايسىسى سىن ەسىم؟.

چاقسى كىسى؛ جامان ەل؛ بىيىك ئاۋ، الاسا اعاش ۈزىن ارقان؛ قىسقا ەچىپ؛ تەرەك ئەڭىز؛ ئايىز كول؛ قاننى - قۇرت؛ جۇمساق نان؛ قۇيۇ قاننى؛ سۇيۇق سۇت؛ باي - فازاق؛ چارلى مومچق؛ چاقىن ۇي؛ اللىس اۋىل؛ وتكىر پىشاق؛ توپاس كىسى؛ سەمىز قۇي؛ اربىق ات؛ قاراڭغى قورا؛ چارىق تۇن؛ تۇنۇق سۇۋ؛ ئىلاي قاتى؛ كارى تۇبە؛ جاس ايعەر؛ قىمىن كۇي، وڭاي ولەك؛ اۋىر جۇك، جەڭىل ساندىق؛ ساۋ چىلقى؛ اۋىرىۋ سىيسر؛ اتمىلى بالا؛ اتماق چىمگىت؛ سەكى ەتك؛ چاڭا شاپان؛ ۇساق قۇم؛ ىرى نارى؛ تازا جۇرت؛ ئىلاس قورا؛ ساق ئىت؛ سالان قاتىن؛ سۇم بالا؛ اڭغاۋ قویشى جۇۋان قاراغاي؛ چىڭشىكە تال؛ چىلى جاز؛ سۇۋىق قىس؛ تار شالباز؛ كەڭ چاغا؛ بۇدىر چەر؛ ئەڭىس دالاعا.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردى كوشىرىپ، سىمىن - ەسىم سوزدەردىڭ اسىمىن سىزىپ كورسەتىڭىز.

اش بالا توق بالادەي وينامايدى: قاتتى جەرگە قاتى تۇرار. قايراتتى ەركە مال تۇرار. جامان سايعا سۇۋ تۇسسە، وتكىل بەرمەس كەشۋەگە. باي كىسى بالاپاڭ كەلەر؛ چارلى كىسى قالتاڭ كەلەر. چاقسى كەڭەس چارتى بىرىس ۈزىن كوسەۋ قول كۇيدىرمەس، توۋرا بىيدە تۇۋعان جوق. اۋىرىۋ كۈلكى سۇيەمس، جۇبىرىك ەيتتى تۈلكى سۇيەمس. قىسقا ەچىپ كورمەۋگە كەلمەس. تۇننى قوناق كەلسە

قوي ەگىز ئايار. ونگىر پىشاق قىنغا قاس؛ وتىرىك سوز جانغا قاس. ارنى مالىدى
اسىراساڭ اۋزى. مۇرنىڭ ماي ەتەر .

قاراڭغى ۋىدە قاپان كۆكمەيدى. كارى تۇيە، ويقاتانسا جۇرت بولادى، ارنى
انقا اۋىر قامشى دا چۆك. جىرتىق ۋىگە تامشى ويغار. شايدان ۋىرەك بۇردىن ۋىشار.
قۇرغاق قامىق اۋىز جىرتار. تۇۋىس ۋىرەن قۇرشمىقا؛ از اسقا جاساۋىل بولما، كۆپ
اسقا بوكەۋىل بولما. چاقىن چولدىڭ نىسى جامان. تەز قاسىندا قىيىمىق اعاش
جانباس.

III سان - ەسىمىم .

كەي سوزدەر تارسەننىڭ سانىن اتايدى ماسالەن: «بىر، ەكى، ۋىش، تۆرت،
بەس، نىن، جەتى، سەگىز، نۆمىز، ون، ون بىر، ون ەكى، ون ۋىش، ون تۆرت،
ون بەس، ون نىن، ون جەتى، ون سەگىز، ون نۆمىز، جىمىرما، ونىز، تىرىق، ەمۇ،
الپىس، جەتپىس، سەكسەن، تۆتسەن، جۇز، بىر جۇز، ەكى جۇز، ۋىش جۇز،
تۆرت جۇز، بەس جۇز، نىن جۇز، جەتى جۇز، سەگىز جۇز، نۆمىز جۇز،
مىڭ، ون مىڭ، جۇز مىڭ، مىپىيون .

نارسەننىڭ سانىن سۇراغاندا نەشە؟ نەمەسە قاندا؟ دەپ سۇرايمىز.

نارسەننىڭ «داڭ سانىن بىلىۋگە سۇراغاندا، نەشە؟ دەپ سۇرايمىز. ماسالەن!
« نەشە كىسى كەلەدى؟ » - « ۋىش كىسى كەلەدى . نارسەننىڭ «دال سانىن
بىلىۋگە مەس، شاماسىن مانا بىلىۋگە سۇراغاندا، قاندا دەپ سۇرايمىز. ماسەلەن:
«قاندا كۈن جۇرەسەن؟ » - « ۋىش ، تۆرت كۈن جۇرەمەن . »

توبدا نەشە نەشە كىسى بولدى؟ دەپ سۇرايدى، قاندا كىسى بولدى؟ دەپ
سۇرايدى؛ ۋىتكەنى توبداغى كىسىلەردىڭ انىق سانىن بىلىۋگە مەس، شاماسىن
مانا بىلىۋگە سۇرالادى . جاۋاب بەرىۋىشى توبداغى كىسىلەردىڭ انىق سانىن
ايتا الماي، شاماسىن مانا ايتادى؛ ماسەلەن: «ەكى جۇز كىسى بولدى» دەمەيدى،
«ەكى جۇزدەي كىسى بولدى» دەيدى .

جوعارغى كەلتىرگەن مەسالدا: «نەشە كىسى؟» دەگەنگە «ۋىش كىسى»
دەگەن سوز جاۋاب؛ «قاندا كىسى؟» دەگەنگە «ەكى جۇز دەي كىسى»
دەگەن جاۋاب. باسقاشا ايتقاندا «نەشە» دەگەنگە «ۋىش»، «قاندا؟» دەگەنگە
«ەكى جۇزدەي» دەگەن سوزدەر جاۋاب بولمىپ نۇر. «مەنى ۋسى سىياقتى
نەشە؟ قاندا؟» دەپ سۇراۋغا جاۋاب بۇلاتۇن مانا نارسەننىڭ سانىن كۆرسەتتۇن
سوزدەر دى سان - ەسىم دەيمىز.

ەسكەرتتۇ: نەشە؟ دەگەن سۇراۋ، نەشە؟ دەپ دە ايتىلادى.

دەپ بىلىنەن تۇ تۆمەندەگى سوزدەردىڭ شىمىندەگى سان - ەسىم سوزدەردى
ايدىرتىۋ .

بىر كىسى، ەكى بەت، ئۇش ومىرتقا، تورت تۇپە، بەس ات، التى بالا، جەتى نارعا، سەگىز بۇدەنە، توعىز ئۇي، ون بالىق، ون بەس سىيىر، جىيىرما - سوم، جىيىرما تورت تىيىن، وتىز ناي، وتىز التى اسىق، قىردىق جۇلدىز، قىردىق ئۇش كۈن.

ەلمۇ جەل، ەلمۇ ئىغىز جاس، الپىس اران، الپىس ەكى قۇرت، جەتپىس قوي، جەتپىس بىر ئۇلغ، سەكسەن جەتى قۇلاش، نوقسان توعاي، نوقسان توعىز تور عاي، چۇز تويپاي.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردى كوشىرىپ، سان - ەسىمىنىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

مىڭ قوشىشما بىر باشى. ەكى ۇرپۇدان بىمى بولسا، ەل بايسال تاپىسار. ەكى كىسى قاعىسسا، بىر كىسىگە ورىن بولار. ەر قارىۋى بەس قارىۋ. بىر كىسى مىڭ كىسىگە ولجا سالادى. بىر كۈن دام تانقانغا قىرىق كۈن سالەم. ۇيىڭدە ەكى قاندىن بولسا، ويران بولار؛ ەكى سىيىر بولسا، ايران بولار. ەلمۇ جىلدا ەل جاڭا. جەتەسى جامان جاس بالا، تۇقسانداغى شال مەن تەڭ. توعىشار - دىڭ بالاسى، جىيىرما بەستە جاسىمىن دەر؛ ورازانىڭ بالاسى، ون بەسىندە باسىمىن دەر. جەتى اناسىن بىلمەگەن، جەتەلىكتىڭ سالدارى. وتىرىك ەكەۋ، شىن تەرتەۋ، چىگىت كىسىگە جەتپىس ونەردە از. بىر تاۋەكەل بۇرادى مىڭ قايعىنىڭ قالاسىن؛ بىر چاقىسى سوز بىرەر مىڭ كوڭىلدىڭ چاراسىن، ياس ەكەۋ بولماي، مال ەكەۋ بولمايدى. بىرەۋ تويىپ سەكپەردى، بىرەۋ توكىپ سەكپەردى. تورتەۋ تۇكەل بولسا، تۇپەدەگىنى الار؛ التاۋ الا بولسا اۋىزداغى كەتەر. سەكسەن نىڭىن بوتالاب، سەگىز كەلەن تومداسىن.

IV ەسىمدىك

كەي بىر سوزدەردى زات - ەسىمنىڭ، سىمىن - ەسىمىنىڭ، سان - ەسىمىنىڭ ورنىنا جۇگەندىكتەن ەسىمدىك دەيىمىز؛ ماسلەن: «نۇرمان وتىر» دەگەننىڭ ورنىنا ول وتىر دەپ ايتامىز. «مۇعالم» دەگەننىڭ ورنىنا «مىن» دەيىمىز؛ «شاكىرت» دەگەننىڭ ورنىنا «سىن» دەيىمىن. مۇنداي سوزدەر كوپىنە وزگە ەسىمدەر ورنىنا چۇرەتۇن بولغاندىقتان ەسىمدىك دەپ انالادى.

ماسلەن، ەسىمدىك سوزدەر: مەن، سەن، ول، بىز، سىمىز، ولار، كىم، نە، قايسى، قانداي، وزىم، وزىڭ، وزى، بۇل، ول، مىناۋ، ناۋ، بىرى، بارى، مەنىكى، سەنىكى، ونكى، وزەلىكى، وزىتىكى، وزىڭىكى، باشقا نىكى.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەرنىڭ نىمىغەگى ەسىمدىك سوزدەردى ايرىتۇ. ارى جات، بىرى جات دەمەك تۈسەك تارلىغى؛ سەنىكى، مەنىكى دەمەك

كۆڭل تارلمى، وزىمىدىكى دەگەندە، وگىز قارا كۆشىم بار؛ وزگەنكى دەگەندە
 انالۇ-مىنالۇ نىسىم بار، قۇلان ۋوز قاعىنان جەرىمەس. سىمىر ۋوز تىلىنەن قىر-
 شاڭقى بولادى. نە ەكسەڭ، سونى وراسىن. كىم مىقتى، كىم ناشارى مالم
 بولار، ئۇسكەندە توي توماغا بەلەن بۇۋىپ، ۋۇيدىڭ جىلى - سۇۋىغى قىس كەل
 گەندە بىلىنەر؛ كىمىڭ الدىس جۇۋىغى ۋىس كەلگەندە بىلىنەر. اتنىڭ ۋىبارى
 ۋىبارى ئۇلپار مەمس، قۇسنىڭ ۋىبارى سۇڭقار مەمس. عىسىز دەگەن ادەب، ۋىز
 دەگەن كۆمەك. بۇگۇن ايدىڭ نەشەسى؟ قارا قايسى؟ قان قايسى؟ ەلدى وبلانغان
 جان قايسى؟ كىمىڭ جەرىن جەرلەنسەڭ، سۇنىڭ جىرىن جىرلارسىن. ونى ناستاب
 مۇنى الدىڭ، بۇدان تاغى قۇر قالدىڭ. ۋوزى قانداي بولسا، ۋوزى سونداي.
 سەن سۇڭقارسىن، مەن قۇۋمىن. ساھان دۇسپان ماغان جاۋ. جىلقىدا ئۇلپار
 سەن ەدىڭ، جىكتە سوڭقار مەن ەدىم. سەن استىمدا ساۋ نۇرساڭ، قىلدىرا
 جالدى قىل قۇيرىق، سەننى وزباس دەب ەدىم. بۇل ۋسوزدىڭ ۋىبارى دە براس
 مەمس جالغان.

۷ ەتسىتك

كىي سوزدەر نارسەنىڭ نىستەيتۇن ۋىسىن انايدى: ماسەلەن: ارت، تارت، ال
 ۋرە سابا، سوق، قورق، كۇرەس، ماڭگرا، سوڭ، ۋسۇز، ناستا،
 شىق، جىق، اس، ال، ۋوز، كوز، قاق، قادا، كىر، توك، وكسى،
 تاڭدا سەسكە، ۋلى، ۋلشە، كەب، ۋبىل، سەز، بەر باس، ۋستا،
 ۋرە، ۋتى، وي، كۇت، تىلە، تۇر، ورە ساق، جاب، جىك، بار،
 بار، كەت، قارا، ئارا، جالا. قۇي، تاب، قوي، توي، سوي، جوي،
 جۇۋ، بۇۋ، قۇۋ، جىي، تىي، قىي، ۋىي، كىي. مۇنداي سوزدەر
 ەتسىتك، سوز دەپ اتالادى.

ەتسىتك سوزدەردىڭ سۇراۋى نە ەتىك؟ نە نىستەمەك؟ نە قىلماق؟
 نە بولماق؟ ەتسىتكىڭ جالبى سۇرۇى نە ەتىك.

مىسال: «قار جاۋادى، كەتەدى»، «قار نە ەتەدى؟». «جاۋادى».
 «قار نە ەتەدى؟» - «كەتەدى». «قوي ماڭگرايدى، تۇيە بوزدايدى؟»،
 «قوي نە نىستەيدى؟» - «ماڭگرايدى»، «تۇيە نە نىستەيدى؟» - «بوزدايدى».
 «كۇن كۇركىرەيدى» كۇن نە قىلادى؟ - «كۇركىرەيدى». «وت
 ۋسوندى، ەل حاتتى» «وت نە قىلادى؟» - «ۋسوندى». «ەل نە قىلدى؟» -
 «جاتتى». «جاس وسەر، جارلى باير»، «جاس نە قىلار؟» - «وسەر»،
 «جارلى نە قىلار؟» - «باير»، «جاۋادى»، «كەتەدى»، «ماڭگرايدى»،

«بوزدايدى ، «كۈركمەيدى»، «جاتتى»، «سوندى»، «سۈر»، «باير»
 دېگەن سۆزدەر نە تەدى؟ نە استەيدى؟ نە قىلدى؟ دەپ سۇرغانغا جانا
 وزدەرى سىتەگەن سىتەردى اتايتۇن سۆزدەر. شۇنداي نە ەتپەك؟ نە سىتەمەك؟
 نە قىلمەق؟ دەگەن سۇراۋلارغا جاۋاب بولاتۇن سۆزدەر بىرى دە ەتسىمەك بولادى.
 داغىلاندىرىۋ: نۆمەنگى سۆيلەمەردىك شىنەنگى سۆزدەردى ايرىتۇ.
 قايسى زات-ەسىم، قايسى ەتسىمەك؟

كىسى سۆيلەيدى: تۇپە بوزدايدى: مېت ۇردى: قوي ما كىرايدى: قوزى
 جامىرايدى: بالا وينايى: مەن جۇرەمەن: سەن جۇرەسەن: ول جۇرەدى: بۇل وقىپ
 وتەر: مېرمان كۆلۈپ تۇر: نۇرمان جىلاب تۇر: جەل سوعىپ تۇر: بۇۇ بۇرغىراب
 تۇر: كوكتى بۇلىت تۇرلادى: كۈن شىقتى: نۇمان سىرپىلىدى: جۇرت ويساندى:
 تۈسەكتىن تۇردى: مال ۇردى، ورسىكە كەتتى: نۇرمان كىمىندى، جۇۋىندى،
 شاي شىتى، كىنايتارىن الدى، وقۇعا كەتتى. جاز بولدى، نار ەردى، سۇۋلار
 اقتى، وزەندەر تاسدى، ەل قىسناۋدان شىقتى. چىر كوگەردى: مال تويىندى،
 مالشى مال باغادى. چىرشى ۆلەك ايتادى: دومبىراشى كۆي تازنادى. ەگىشى
 ەگىن ەگدى. قانشى قاعاز جازادى.

سىناۋ: نۆمەنگى سۆزدەردى كوشىرىپ ەتسىمەك سۆزدەردىك استىن
 سىزىپ كورسەتىكەر.

قۇس بالاسى قىرىغا قارايدى، مېت بالاسى چىرىغا قارايدى. كۈن جازعا
 اينالىدى، ەت ازعا اينالىدى. ساي ساپا قۇيادى، باي باپا قۇيادى. وكتا وپىن
 يۇزار، نەنتەك چىپىن بۇزار. كوپ ازعا قىلغان زورلىغىن ايتادى، از كوپتىن
 كورگەن قورلىغىن ايتادى، چىرتقى تەسەككە كۆلەدى. نەز قاسمىدا قىيسىق
 اعاش جانبايدى. شاربۇا جاز جازىلادى، قىس قىسىلادى. ۇيالماغان ۆلەكشى بولار،
 ەرىنپەگەن ەتكىشى بولار. باقى-باقى ەتكەن ەكەنى قىس تۇسكەندە كورەرمىز:
 بانىرسىنغان چىگىنتى قىس تۇسكەندە كورەرمىز، چىر تاۋسىز بولمايدى، ەل داۋسىز
 بولمايدى، ۇيى قوزعاغان كوشىرەر، وئى قوزعاغان وشىرەر. قۇر قاسىق اۋىز
 چىرتار. سىمىر سۇۋدان چىرىيدى، سۇۋ سىمىردان چىرىيدى، ەسەك تۇپە بولمايدى،
 سىمىر بىيە بولمايدى، چاقىس ايعىردىك ۇيىرىن ات چاقىنايدى. اتالى سۆزدى
 ارىسىز قايتارار، مال كوتەرەر ۆلىمىدى، قوس كوتەرەر كۆكلىدى. بىرلىك بولماي،
 تىرلىك بولماس، چاۋعا چانمىكى نەر، سىمىكى بىرەمە. قىلىش چاراسى بىتەر،
 مەتل چاراسى بىتەرس، ەل ۇرسىز بولماش، تاۋ بۇرسىز بولماس، وردالى قۇلان
 اسماغىن بىرەمس، چالت-چۆلت ەتەدى، چالماپ چۇنادى. قارا سىمىرەم قاراب
 تۇر، قىزىل سىمىرەم جالاب تۇر.

ГОС. БИБЛИО
 СССР ИМ. А. С. П.

شىملاۋ سوزدەر.

آ-ۋستەۋ.

كەي سوزدەر باسقا سوزدەردىڭ ماغاناسىن تولدۇرۇپ ۋىشىن ۋستەۋ بولدى. ماسەلەن: «ارەڭ كەلدىم» دەگەندە «ارەڭ» دەمەسمەنە كەلگەندىم كورنىپ تۇر. «بىراق، «ارەڭ»دى قوسقاندا كەلگەندىڭ ۋستىنە قالاي كەلگەندىڭ كورنىپ تۇر. «ابدان» بىتىردى» دەگەندە «ابدان» دەمەيدە بىتىرگەندىڭ كورنىپ تۇر؛ «بىراق قالاي بىتىرگەندىڭ كورنىپتۇ. «بىتىردى»نىڭ ۋستىنە «ابدان» دەگەن سوز جامالسا، قالاي بىتىرگەندىڭ دە كورنىدى، «دوب» تىپىدى» دەگەندە تىپكەندىڭ «دوب» دەپ ايتىلساقتا كورنىدى؛ «بىراق قالاي تىپكەندىڭ دە كورنىپتۇ؛ «دوب» دەگەن سوزدى قوسىپ ايتساق قالاي تىپكەندىڭ دە كورنىدى. «ول» ارى كەتتى، «مەن بەرى كەلدىم» دەگەندە «ارى»، «بەرى» دەگەن سوزدەردى ايتىلساقتا ونىڭ كەتكەندىڭ، مەنىڭ كەلگەندىڭ كورنىپ تۇر. «بىراق ونىڭ قايدا كەتكەندىڭ، مەنىڭ قايدا كەلگەندىڭ «ارى»، «بەرى» دەگەن سوزدى ايتىلساق كورنىپتۇ سونداي-اق «بۇرۇن» ادام از، چەر كەڭ بولغان؛ «ئەندى» ادام كوپ، چەر تار بولدى» «بۇرۇن» دەگەن سوزدى ايتىلساقتا ادام از بولغانى. چەر كەڭ بولغانى كورنىپ تۇر؛ «بىراق ادام قاشان از بولغانى، چەر قاشان كەڭ بولغانى كورنىپتۇ. «بۇرۇن» دەگەن سوزدى قوسىپ ايتساق، قاشان از بولغاندى كورنىپ، سوزدىڭ ماغاناسى تۈگەلەنەدى. «ئەندى» دەگەن سوزدى ايتىپ «ادام كوپ، چەر تار بولدى» دەسەڭدە ادام از، چەر تار بولغاندى كورنىدى. «بىراق قاشان سولاي بولغاندى كورنىپتۇ. «ئەندى» دەگەن سوزدى قوسىپ ايتساق، ادام قاشان از بولغاندى، چەر قاشان تار بولغاندى انىق كورنىپ سوزدىڭ ماغاناسى تۈگەلەنەدى.

ۋستەۋ سوز ۋستىنە قوسىلىپ سوزدىڭ ماغاناسىن تولدۇرۇپ سوزدەردى ۋستەۋ دەيمىز.

كوبىنىمە ۋستەۋ سوز ورنىنا باسقا سوزدەر، نە باسقا سوزدەن تۇۋىدى ۋستەۋ سوزدەر جۇرەدى. ناعىز تازا ۋستەۋ سوزدەر قازاق تىلىدە از. ۋستەۋ سوزدەر، تۇۋىدى ۋستەۋ سوزدەر، ۋستەۋ سوز ورنىداغى باسقا سوزدەر «بارى سۇراۋدان

بىلىندى قالاي؟ قاشان؟ قايدا؟ دەگەن سۆزدەرگە جاۋاب بولۇپ ايتىلانتۇن سۆزدەردىڭ ئىبارى دە يا ۇستەۋ سوز، يا سونىڭ ورتىنداعى تولەۋ سوز. سىناۋ: نەمەندەگى سۆزدەردى كوشىرىپ، ۇستەۋ سۆزدەردىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

كەشە سىنىق بولدى، بۇگۇن جاڭبىر بولۇپ تۇر. بىلىنەر ھىار ەرتە كەتتى. مېيىل كەش كەتتى. مانا بىلىنىم ئۇرىپ ەدى، وسى كەزدە ئۇرھانىن قوبىدى. تۇركىن-دۇركىن مېيت ۇرىپ جاتتى.

سۇڭورا بارىپ كەلەرمىن. باياغىدا مېر باي بولغان ەكەن. ات ارىنغان اۋلاق چۇر. نۇرمان كىتابتى جىلدام وقىپ شىقتى، مېرمان شاپان وقىيدى.

ەكى كىسى اۋىل سىرتىندا وڭاشا سويلەسىپ وتىر ەكەن. انسا كىسى ارمان پارا جاتىر، مىنا كىسى بەرمەن كەلە جاتىر. انسا-ساندا ايتاتىغان داۋىس ەستىلەدى.

ەكەۋىمىز چۇرىم-چۇز سويلەستىك، وسى سۆزىمىدى ادەبى اۋىز-ما-اۋىز ورنە ايت. قۇس كەش كەلدى، ەكەۋى دالعا بىرگە شىقتى. اۋىلغا تىپاۋ كەلىپ، جاپاۋ چۇردى. بىرگە كەلىپ، باسقا كەتتى. «بۇگۇن وينايمىن، ەرتەڭ وقىرمىن» دەپ جالغاۋ بالا ايتادى؛ «بۇگۇن وقىيمىن، ەرتەڭ وينارمىن» دەپ نىكەر بالا ايتادى.

II دەمەۋ

دەمەۋ دەگەنمىز ەكى سۆزدىڭ ياكى سويلەمنىڭ ارانىن جالعاستىرىۋعا دەمەۋ بولانتۇن سۆزدەر؛ ماسەلەن: «مەن دە سەن دە سوندا بولدىڭ»، «ول وقىدى دا، جازدى دا».

«دە»، «دا» دەگەن سۆزدەر ەكى ارانىنداغى جۇيەسىن كەلتىرىپ، جالعاستىرىۋعا دەمەۋ بولۇپ تۇر.

«نە ول تۇرار» نە مەن تۇرار مەن، «بۇل جۇمىس نە بىتەر، نە بىتەس، نەمەسە وسى كۇيىندە قالار».

«نە»، «نەمەسە» دەگەن سۆزدەر باسقا سۆزدىڭ ارانىنداغى جۇيەلەرىن كەلتىرىپ، جالعاستىرىۋعا دەمەۋ بولۇپ تۇر. «مەن ساغان ۇرىستىمبا؟ ايتىسە سوكتىمبە؟ نەمەسە سوتتىمبا؟» -بالاڭ قازاقشا وقىما؟ ورسشا وقىما؟ الئە ئىيتى بوسقا چۇرمە؟ «با»، «بە»، «ما»، «مە»، «الئە»، «ايتىسە»، «نەمەسە» دەگەن سۆزدەر باسقا سۆزدەردىڭ ارانىنداغى جۇيەسىن كەلتىرىپ، جالعاستىرىۋ سۇشىن تۇر.

دەمەۋ سۆزدەر قازاق تىلىندە از. ونىڭدا كوپى باسقا سۆزدەن شىققان تۇۋىندى دەمەۋلەر؛ ماسەلەن: ۇيتكەنى، سۇيتكەنى، ۇيتسەدە، بۇيتسەدە، سۇيتسەدە، ايتسەدە، ايتبەسەدە، بۇيتبەسەدە، نەمەسە، ئبارى تۇۋىندى دەمەۋلەر.

سەنئەت: تومەندەگى سويلەمەردى كوشىرىپ، ئىشلىتىش دەمەتۇ سوزدەردىڭ
استىن سىزىپ كورسەتتىڭدەر.

ول ساغان الدە كۆيۈ، الدە قۇدا، (سۆيۈمەيدى قوي اتاۋلى مەنى جۇدا)
يا بولەت، يا چىيەنلىك، يا ئىشەشلىك، يا ئىشەشلىك، يا ئىشەشلىك، يا ئىشەشلىك،
يۇقۇن قۇسدا، جۇرگەن الدادا، جۇمىسىز تەك تۇرغان—ئىش جۇرچاندا، مەن
بۇگۈن ساباققا بارا المانم جوق؛ ۋىتكەنى باسىم اۋرغان دەدى. باسىڭ اۋرغان
شمار، سۆيتىدە ساباققان فالغانىڭ چارامان ەكەن. الدە مەن سىلاب، سىپايى،
باقيادىم؟ بولماسا، چەمەن قىسىپ ساقنادىم؟ ايتىسە اىز ەلدەرىڭ *ئىشاندى
مەن سە؟ چىيەكتەن تۇرگىنىڭى تاقىيادىم؟ وقىمادىڭ، قوي باقتىڭ سۆيتكىدە
سەن نە تاپتىڭ؟ قالاغا پىلالاڭى چىيەر، نەمەسە *وزىڭ باسارپ كەل. ۋىتىدە،
بۆيتىدە *ئىش نازىسە ونەتۇن مەس. بەرەدى دەپ ويلايمەن، سۆيتىدە شۇراب
كور. *بىر مانىسى بار شمار، ايتىسە نەگە چازىسىن. ول ساغان ۇرسار،
ايتىدە *ازىر بارىۋ كەرەك. ول سەنىڭ ارنىڭدى چازىپ بەرمەس، ۋىتكەنى ارنى
چازبايتون ادام.

III جالعاۋلىق.

كەي سوزدەر جالعاۋ ورنىدا جۇرەدى چانا چالعاۋلار سىپاقتى، باسقا سوزدەر—
دىڭ شىلاۋىندا تۇرماسا، *وز الدىنا مانانا شىمقبايدى. سونداي سوزدەردى
جالعاۋلىق دەيمىز.

جالعاۋلىق سوزدەر قازاق ئىلىنىدە *ئىبىتى از، ماسەلەن: *مەن، *ئۇشمن،
ارقىلى، تاقىرىپىتى، تۇۋرالى.

«مەنەن» الدىنداى دىپىستىڭ تۇرىنە قاراي «بەنەن» بولنپ ايتىلدى، قىسقا
تۇرىنىدە مەن، «بەن» بولنپ ايتىلدى.

سەنئەت: تومەندەگى سوزدەردى كوشىرىپ. جالعاۋلىق سوزدەردىڭ استىن
سىزىپ كورسەتتىڭدەر.

كۆشتى مەن كۆرەسە، باي مەنەن تەرەسە، وت بەن ويناما، كۆيەرسەن. بالا
مەن ويناما، شارشارسىن. بۇلاردىڭ داۋى چەر تاقىرىپىتى، ولاردىڭ داۋى چەرسىر
تاقىرىپىتى، قاباردى تەلگىرام ارقىلى الدىم، قاتنى پوشتا ارقىلى الدىم. مەن
چازبايمەن ولەككى ەرمەك *ئۇشمن، جوق—باردى ەرتەگىنى تەرمەك *ئۇشمن. ات تۇۋرالى
*سوزدى قىسقارتالىق. قول مەن سەتكەندى، مويمەن مەن كۆنەرەدى. ئاس بەن
ۇرغاندى اس بەن ۇر.

IV وداعاي سوز

كەي سوزدەر. باسقا سوزدەردەن وڭاشا، وداعاي ايتىلادى. ماسەلەن: اپىرىم
 اي! شوشىپ كىتىم غوي، اي - قاي، قاي! جانىم جاڭغارايىمىس تاپتى غوي. اي - قاي
 مەنىڭ ئوز مۇيىم، كەڭ سارايم بوز مۇيىم. اللىي - اللىي، اق بويىم، پاي - پاي!
 قالاي اياڭدايدى! اۋ - قاۋ: دەپ داۋىستاب ەدى، سىمىر موڭىرەدى. تارىس - تۇرىس!
 ەتكەن مەلىقەتەڭ داۋىسى ەستىلدى. سوراب - سوراب! ەگەن داۋىس قۇلاعىم كەلدى.
 اپىرىم - اي! اي - قاي! اللىي - اللىي، پاي - پاي! اۋ - قاۋانارسى - تۇرىس! سوراب
 سوراب! ەسلاي ايتىلادى سوزدەردى وداعاي سوزدەر دەيمىز .

وداعاي سوز قازاق تىلىدە كوپ، قۇۋانىش، رەنىش، كۇيىنىش، اقاچى،
 جان كۇيىمەلگەندە، قىتان كۇيىمەلگەندە جان راقىت تاپقاندا، تان راقىت
 تاپقاندا، شەتەلدىن دىيىستار، داۋىستار، ايتىلادى سوزدەر، قايداندارعا ايتىلادى
 سوزدەر، داۋىستار، شاقىرىلار بارى وداعاي سوز تاپىغا كىرەدى .

ماسەلەن! ۋۇ! ا! ويىي! اي! جانىم - اي! قۇدايم - اي! اپىرىم - اي! اۋ -
 وناعاسى - اۋ! اپىرىم - اۋ! ال! اي - قاي، قاي! مە، مە! وي تاڭىر - اي! كوس
 - كوس! قۇر - قۇر! قوش - قوش! قۇرۇۋ! شورە - شورە! اۋ - قاۋ! سوراب - سوراب! شايىم -
 شايىم! كە! كە! شوڭ - شوڭ! اۋ - كەم - اۋ - كەم! وڭ! مىش - مىش! ايت - ايت! تارىس -
 تارىس! دۇڭىك - دۇڭىك! سىقىر - سىقىر! تىرىس - تىرىس! سىلەر - سىلەر!
 كۇلدىر - كۇلدىر! تىقى - تىقى! كۇمىب - كۇمىب! سارت - سۇرت! قارىق - قارىق! شىق -
 شىق! شىر - شىر! قاكىق - قاكىق! پىس - پىس!

سىتاۋ: تومەندەگى سويادەردى كوشىرىپ، نىشەندەگى وداعاي سوزدەر -
 دىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

الاقاي اكىم كىتاب اكەپ بىردى ويىي! كوزى الارىپ كەتتى. بۇقورلىققا
 قالاي شىدارمىن، ويىي! ۋۇ! جاڭا ادام بولدىم غوي. جارىقتىق - اۋ! نە سىتە
 دەيسىن! وي تاڭىرى - اي! چوق سوزدى ايتقان نەسى. اپىرىم - اۋ! مىنا بالا
 تالاسادى. ويىي! - اۋ! قۇداي - اۋ! مىناسى كىم ەدى! بىم، بىم! ماناعى كورگەن
 اداممى سول ەكەن غوي. قوي جاي وتەرشى. كوس - كوس جانىۋار، «اۋ - كىم -
 كىم» دەپ ەدى، سىمىر تىپىرلاغانىن قويدى «سوراب - سوراب» دەگەن داۋىسىنى
 ەستىپ تۇيەلەر قۇدىققا كەلدى. ارىباغا سىمىر سۇيىكەنەپ جاتىر، «وڭ!» دەشى
 تۇيە تۇرىپ كەتەر «شوڭ - شوڭ» دەپ تۇرغىسىن. قالمىس نىشەن تارىس -
 تۇرىس وتكەن مەلىقە شىقتى. كۇمىب - كۇمىب! پىسىپ - پىسىپ ساپادان
 قىمىز تۇردى كۇلدىر - كۇلدىر! كىمىنتىپ، كۇرەك تىنكەن بارما ەكەن؟ ال
 كەلدىك چامان جەرگە ەندى ساتان. اي - تاي! مىنىم ئوز مۇيىم.

قوريتتۇ .

سۇيىتىپ سوز تۇلغاسىنا قاراي بەسكە بولىنىدى:

- (1) نۇبىر سوز .
- (2) تۇۋىندى سوز (تۇۋىمىن سوز) .
- (3) قوس سوز .
- (4) قوسالقى سوز .
- (5) قوسىمىشالار .

سوزدەر ماعاناسىنا قاراي توغىز تابقا بولىنىدى :

اتاۋسوزدەر .	}	ھىمىلەۋىش	(1) زات-ھىمىم
			(2) ھىمىن-ھىمىم .
			(3) سان-ھىمىم .
			(4) ھىمىمدىك
			(5) ھىمىمىك ،

شىلاۋسوزدەر	}	(6) ۇستەۋ (ۇستەۋىش)
		(7) دەمەۋ (دەۋمەش)
		(8) جالغاۋ (جالغاۋىش)
		(9) وداعاي (ھەلىكتەۋىش ، لەپتەۋىش)

تاسىمال

جازىپ كەلە جاتقاندا چول اياعىندا ورىن از قالىپ، سوز سىممايتۇن بولسا ول سوزگە تاسىمال كەرەك، ياغىنى سوزدى ەكى بولىپ، بىر بولەگىن سول چولدا قالدىرىپ، ەكىنشى بولەگىن كەلسى چولعا اسىرىۋ كەرەك. تاسىمال ئۇشىن اۋەلى سوزدى بۇۇنغا بولۇ، سىمماغان بۇۇندارىن كەلسى چولعا اسىرىۋ. بۇل تۇۋرالى ەرەجە مىناداي:

1) تاسىمالداغاندا ار بۇۇن بولغىنى، نە تۇتاس قالدى، نە تۇتاس اسىرىلدى، ماسەلەن: چول اياعىندا «شاقىرغانا» دەگەن سوز تۇتاس سىممايدى؛ نە نىستەۋ كەرەك؟ سوزدى دۇرىستاپ بۇۇنغا بولۇ كەرەك. «شاقىرغانا» «شا» بۇۇنىدى قالدىرىپ باسقارلارن كەلسى چولعا اسىرىرىۋعا بولادى. نە، شاقىر» دەگەن بۇۇندارىن. قالدىرىپ، «غانا»نى اسىرىۋعا بولادى، نەمەسە «شاقىرغان» دەگەنگە دەيمىن قالدىرىپ، «غا»نى اسىرىۋ كەرەك.

«شاق» دەپ بولۇپ، قالغانن اسىرساق «شاقىرغا» دەپ بولۇپ، نىعاتى اسىرساق دۇرىس بولمايدى. نەگە دەسەك: ەرەجە بويىنشا بۇۇن بولغىنىسكە نىيەت، مۇندا بۇۇندار بولغىنىپ تۇر، «شاق» دەپ بولگەندە «قىر . . .» بۇۇنى ەكى بولغىنىپ تۇر؛ «شاقىرغا» دەپ بولگەندە «غان» بۇۇن ەكى بولغىنىپ تۇر.

2) چالغىز قارىپ بۇۇن بولا تۇرسادا قالغىنىدا، اسىرىلەيدىدا؛ ماسەلەن: «اعالار» دەگەندە باس بۇۇن چالغىز «ا»، بۇل «ا» ۈز الدىنا بۇۇن بولا تۇرسادا قالغىنىدا ماسەلەن، «ا»نى عانا قالدىرىپ، باسقا بۇۇندارىن كەلسى چولعا اسىرمامىز. سۇيىتىپ، چولعا سىممايتۇن سوزدى تاسىمالداۋ ئۇشىن نە نىستەۋ كەرەك؟ اۋەلى سوزدى بۇۇنغا دۇرىس بولۇ؛ ەكىنشى بىر، بۇۇنىدى بولەي تۇتاس كۇيىندە اسىرىۋ؛ ئۇشىن چالغىز قارىپتى بۇۇن بولا تۇرسادا، قالدىرماي كەلسى چولعا اسىرىۋ،

سىنار: ار عتۇرلى سوزدەردى المپ تاسىمالداتۇ.

سىمكى

ЕКІНШІ БӨЛІМ

ТІЛ-ҚҰРАЛ

ЕКІНШІ ЖЫЛДЫҚ

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

ТІЛ – ҚҰРАЛ

(Қазақ тілінің сарфы)

2-нші жылдық

Орынбор – 1915

СӨЙЛЕУ БӨЛІМДЕРІ

I. ЗАТ ЕСІМ

Зат есім – нәрселердің атын көрсететін сөздер. Нәрсе деп не түрлі де болса бар заттарды айтамыз. Зат тегінде екі түрлі. Біреулері – көзге көрінетін, құлаққа естілетін, мұрынға иіс келетін, тілге татылатын, денеге сезілетін деректі заттар. Екіншілері – көзге көрінбейтін, құлаққа естілмейтін, мұрынға иіс келмейтін, тілге татылмайтын денеге сезілмейтін, адам ақылмен ғана білетін дерексіз заттар.

Сол деректі һәм дерексіз заттардың атын көрсететін сөздерді *зат есім* дейміз.

Деректі заттардың есімін көрсететін сөздер, мысалы: *жер, су, ай, күн, дыбыс, ән, күй, иіс-қоңыс, дәм, ащылық, тұщылық, жылулық, суықтық, уа ғайрилары¹.*

Дерексіз заттардың есімін көрсететін сөздер. Мәселен: *бақ, бәле, жан, өлім, ой, мінез, ұят, реніш, қуаныш, уа ғайрилары.*

Дағдыландыру. Төмендегі сөйлемдердің ішіндегі деректі, дерексіз заттардың есімін айырту.

Тау мен тасты су бұзар, адамзатты сөз бұзар. Өлген арыстаннан тірі тышқан артық. Ат аунаған жерге түк қалады. Иті құтырса, иесін қабар. Қойшы көп болса, қой арам өлер. Көлде жүрген қоңыр қаз көл қадірін білер ме? Шөлде жүрген дуадақ шөл қадірін білер ме? Тәңірі асыраған тоқтыны бөрі жемес. Шортанның өзі өлсе де, тісі өлмес. Көрмес түйені кермес. Битке пышақ суырма! Екі сұңқар таласса, бір қарғаға жем түсер. Бүркіт қартайса, тышқан аулар. Құста сүт жоқ, жылқыда өт жоқ. Ойлай берсең ой да көп, сана да көп, ойнай берсең, ой да жоқ, сана да жоқ. Есің барда етегіңді жап. Ашу дұшпан, ақыл дос, ақылыңа ақыл қос. Сабыр түбі сары алтын. Сарғайған жетер мұратқа, асыққан қалар ұятқа.

¹ Уа ғайри – арабша тағы басқалары деген мағынаны білдіреді.

Зат есім екі түрлі болады: біреулері – нәрсенің дербес өз басына ғана қойылған: **Жалқы есім**. Екіншілері – нәрсенің біріне емес, барлық табына қойылған: **Жалпы есім**.

Жалқы есімдер: *Ахмет, Атымтай, Атығай, Қызылжар, Семей, Қырым, Қытай.*

Жалпы есімдер: *Кісі, еркек, қала, дала, ел, жұрт, ұлт, өлке, патшалық.*

Дағдыландыру. Төмендегі сөйлемдердің ішіндегі жалқы хәм жалпы есімдерді айырту.

Сайымның ұлы Қараман! Қазанға кетіп барамын. Қобыланды батыр дем алып, алдыңғы жаққа қарады: көз ұшында бір адам шауып өтіп барады. Боқанға келді «Ар ма?» – деп, «Алдыңда кісің бар ма?» – деп. А, Жанак, тимей отыр қытығыма! Найманның кім жетеді ұшығына? Жиылып тамам арғын тең келе ме? Бір үйлі Тоқабайдай пұшығыма? Байлыққа кім тұрғанда Досан тұрған, қасында Байжан, Сыман қоса тұрған. Қорадан он төрт мың кой бірден өрген, Аламан шеннен шыққан. Асан тұрған, шапса қылыш өтпейтін Мұсам тұрған. Маған неге сөйлейді осы антұрған? Еділ қатса, кім өтпес; Едіге өлсе кім кетпес. Атаң жаман кісі еді: ат бергеннің құлы еді; шешен жаман кісі еді: Мәскеуден келген күн еді. Ыстамбұл патша болсаң да Құдыс, Шамға, Бұхармен, Хүкім етсең де Хиндүстанға. Ағылшын, Қытай, Йапон, Румды алып, дін түзеп, әмір етсең де бұл жаһанға. Тұтсаң да жеті ықылымның бәрін тегіс, кірерсің ақыр бір күн көрістанға. Есепсіз бай болсаң да Қарымбайдай; **сахи**² боп мал шашсаң да Атымтайдай, патшадай Әмір Темірден түзетіп болсаң да әйдік батыр Арыстандай, болсаң да Жиреншедей тілге шешен, Ақырда жатар орның тар лақат жай.

Зат есімде екі айырыс бар: 1) Жекелік; 2) Көптік.

Жекелік айырыс – нәрсенің жеке күйіндегі есімнің түрі, мәселен: *ата, дене, омырау, белбеу, ой, сырнай, керней, ашу, шыны, қаз, құнан, аяқ, шелек.*

² сахи – арабша мүлік иесі, қожа.

Көптік айырыс – нәрсенің көп күйіндегі есімнің түрі, мәселен: *аталар, денелер, омыраулар, белбеулер, ойлар, сырнайлар, кернейлер, ашулар, шынылар, қаздар, құнандар, аяқтар, шелектер*.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерді жекелік айырыстан көптік айырысқа көшірту.

Кісі, адам, жан, бас, шаш, маңдай, мый, желке, бет, жүз, көз, кірпік, қас, мұрын, танау, ауыз, ерін, тіл, тіс, мұрт, таңдай, тамақ, өңеш, жақ, құлақ, самай иек, сақал, кеуде, қабырға, арқа, тері, өкпе, бел, иін, аяқ, тізе, шөп, арпа, бидай, тары, сұлы, жүгері, жуа, шие, қайың, жөке, ожау, аяқ, табак, қар, жаңбыр, саз, балшық, бие, құлын, айғыр, қошқар, бұзау, қаз, үйрек, торғай, үкі, ителгі.

Зат есімде екі қалып бар: 1) Жай қалып; 2) Тәуелді қалып.

Жай қалып нәрсенің битарап күйіндегі есімнің түрі, мәселен, **жекеше:** *ата, дене, омырау, белбеу, ой, үй, сырнай, керней, ашу, шыны, қаз, құнан, аяқ, шелек*.

Көпше: *аталар, денелер, омыраулар, белбеулер, ойлар, үйлер, сырнайлар, кернейлер, ашулар, шынылар, қаздар, құнандар, аяқтар, шелектер*.

Тәуелді қалып – бір нәрсені екінші нәрсе меншіктеуін көрсеткендегі сөздің түрі.

Тәуелдік екі түрлі: 1) Оңаша тәуелдік; 2) Ортақ тәуелдік.

Оңаша тәуелдік бір нәрсені екінші нәрсе оңаша меншіктеуін көрсетеді. **Ортақ тәуелдік** бір нәрсені басқа нәрселер ортақ меншіктеуін көрсетеді.

Тәуелді қалыпта үш жақ бар: **I-нші жақ** (мендік), **II-нші жақ** (сендік), **III-нші жақ** (бөгделік).

Тәуелді қалыпта екі рет (түрі) бар: 1. Анайылық рет; 2. Сыпайылық рет.

ТӘУЕЛДІ ҚАЛЫП

ОҢАША ТӘУЕЛДІК

Жекеше: I-нші жақ (мендік): *атам, денем, омырауым, белбеуім, ойым, үйім, сырнайым, кернейім, ашуым, шыным, қазым, құнаным, аяғым, шелегім.*

II-нші жақ (сендік): *атаң, денең, омырауың, белбеуің, ойың, үйің, сырнайың, кернейің, ашуың, шының, қазың, құнаның, аяғың, шелегің.*

III-інші жақ (бөгделік): *атасы, денесі, омырауы, белбеуі, ойы, үйі, сырнайы, кернейі, ашуы, шынысы, қазы, құнаны, аяғы, шелегі.*

Көпше: I-нші жақ (мендік): *аталарым, денелерім, омырауларым, белбеулерім, ойларым, үйлерім, сырнайларым, кернейлерім, ашуларым, шыныларым, қаздарым, құнандарым, аяқтарым, шелектерім.*

II-нші жақ (сендік): *аталарың, денелерің, омырауларың, белбеулерің, ойларың, үйлерің, сырнайларың, кернейлерің, ашуларың, шыныларың, қаздарың, құнандарың, аяқтарың, шелектерің.*

III-інші жақ (бөгделік): *аталары, денелері, омыраулары, белбеулері, ойлары, үйлері, сырнайлары, кернейлері, ашулары, шынылары, қаздары, құнандары, аяқтары, шелектері.*

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша басқа зат есім сөздерді алып, оңаша тәуелдік түріне түсірту.

II. ОРТАҚ ТӘУЕЛДІК

Жекеше: I-інші жақ (біздік): *атамыз, денеміз, омырауымыз, белбеуіміз, ойымыз, үйіміз, сырнайымыз, кернейіміз, ашуымыз, шынымыз, қазымыз, құнанымыз, аяғымыз, шелегіміз.*

II-нші жақ (сіздік): атаңыз, денеңіз, омырауыңыз, белбеуіңіз, ойыңыз, үйіңіз, сырнайыңыз, кернейіңіз, ашуыңыз, шыныңыз, қазыңыз, құнаныңыз, аяғыңыз, шелегіңіз.

III-інші жақ (бөгделік): атасы, денесі, омырауы, белбеуі, ойы, үйі, сырнайы, кернейі, ашуы, шынысы, қазы, құнаны, аяғы, шелегі.

Көпше: I-інші жақ (біздік): аталарымыз, денелеріміз, омырауларымыз, белбеулеріміз, ойларымыз, үйлеріміз, сырнайларымыз, кернейлеріміз, ашуларымыз, шыныларымыз, қаздарымыз, құнандарымыз, аяқтарымыз, шелектеріміз.

II-нші жақ (сіздік): аталарыңыз, денелеріңіз, омырауларыңыз, белбеулеріңіз, ойларыңыз, үйлеріңіз, сырнайларыңыз, кернейлеріңіз, ашуларыңыз, шыныларыңыз, қаздарыңыз, құнандарыңыз, аяқтарыңыз, шелектеріңіз.

III-інші жақ (бөгделік): аталары, денелері, омыраулары, белбеулері, ойлары, сырнайлары, кернейлері, ашулары, шынылары, қаздары, құнандары, аяқтары, шелектері.

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша басқа зат есім сөздерді алып, ортақ тәуелдік түріне түсірту.

Ескерту. Анайылық ретпен сөйлегенде, оңаша тәуелдік түрмен айтылады, сыпайылық ретпен сөйлегенде, ортақ тәуелдік түрмен айтылады, мәселен:

Анайылық рет.

Жекеше: I-інші жақ – атам, апам, балам, атым, асым, басым.

II-нші жақ – атаң, апаң, балаң, атың, асың, басың.

III-інші жақ – атасы, анасы, баласы, аты, асы, басы.

Көпше: I-інші жақ – аталарым, аналарым, балаларым, аттарым, астарым, бастарым.

II-нші жақ – аталарың, аналарың, балаларың, аттарың, астарың, бастарың.

III-інші жақ – аталары, аналары, балалары, аттары, бастары

Сыпайылық рет.

Жекеше: *I-інші жақ* – атамыз, анамыз, баламыз, асымыз, басымыз.

II-нші жақ – атаңыз, анаңыз, балаңыз, атыңыз, асыңыз, басыңыз.

III-інші жақ – анайылық ретше.

Көпше: *I-ші жақ* – аталарымыз, аналарымыз, балаларымыз, аттарымыз, астарымыз, бастарымыз.

II-нші жақ – аталарыңыз, аналарыңыз, балаларыңыз, аттарыңыз, астарыңыз, бастарыңыз.

III-інші жақ – анайылық ретше.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерді осы үлгі бойынша әуелі анайы ретке, сонан соң сыпайы ретке аударту (жекеше, көпше, үш жақтық түрлерімен).

Арба, көрпе, тау, егеу, тай, көмей, сый, ши, от, бет, саз, өз, таң, көң, нар, айыр.

Сұраулар.

Зат туралы қазақ тілінде екі сұрау бар: кісі туралы «кім?» деп сұраймыз, басқа заттар туралы «не?» деп сұраймыз.

Жалғау һәм жалғаулықтар.

Жалғау екі түрлі: 1) Септік жалғау; 2) Көптік жалғау.

Септік жалғаулар сөздердің үйлесуіне сеп болады. **Көптік жалғаулар** нәрсенің жеке емес, көп күйдегі есімін көрсетеді.

Септік жалғау бесеу: 1. Ілік жалғау «-дың»; 2. Барыс жалғау «-ға»; 3. Табыс жалғау «-ды»; 4. Жатыс жалғау «-да»; 5. Шығыс жалғау «-дан».

Көптік жалғау біреу-ақ: «-лар», «-лар» жалғау жіңішке сөзде «-лер» болады.

Сөздің аяқ дыбысы дауыссыз яки жарты дауысты болса, «-лар» жалғау «-дар» болып, «-лер» жалғау «-дер» болып өзгереді.

Жалғаулықтар: *менен, үшін, арқылы, туралы, тақырыпты* уа ғайри сондай жалғау мағынасында жүретін сөздер.

Алдындағы сөздің аяқ дыбысының әуеніне қарап,

жалғаулық «бенен» болып та айтылады. Қысқа түрлері «мен», «бен».

Септік жалғаулықтар да сөздің аяқ дыбысына қарай түрліше жалғанады. Мысал үшін түрлі-түрлі сөздер алып, жалғап қарайық.

Жай қалып.

§1. Жуан сөздің аяғы дауысты дыбыс болса:

«Аға» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	кім? Аға	кімдер? ағалар
Ілік жалғау	кімнің? Ағаның	кімдердің? ағалардың
Барыс жалғау	кімге? Ағаға	кімдерге? ағаларға
Табыс жалғау	кімді? Ағаны	кімдерді? ағаларды
Жатыс жалғау	кімде? Ағада	кімдерде? ағаларда
Шығыс жалғау	кімнен? Ағадан	кімдерден? ағалардан

Дағдыландыру. Аға, бала, ана, апа, қала, дала һәм басқа аяғы «а» сөздерді жалғаулату.

«Тары» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? Тары	нелер? тарылар
Ілік жалғау	ненің? Тарының	нелердің? тарылардың
Барыс жалғау	неге? Тарыға	нелерге? тарыларға
Табыс жалғау	нені? Тарыны	нелерді? тарыларды
Жатыс жалғау	неде? Тарыда	нелерде? тарыларда
Шығыс жалғау	неден? Тарыдан	нелерден? тарылардан

Дағдыландыру. Қазы, тазы, сұлы, қылы, шыны, талқы һәм басқа аяғы «ы» сөздерді жалғаулату.

§2. Жіңішке сөздің аяғы дауысты болса:

«Кеме» деген сөз	Көпше	Жекеше
Атау	не? Кеме	ненің? Кеменің
Ілік жалғау	нелер? Кемелер	нелердің? кемелердің
Барыс жалғау	неге? Кемеге	нелерге? кемелерге
Табыс жалғау	нені? Кемені	нелерді? кемелерді
Жатыс жалғау	неде? Кемеден	нелерде? кемелерде
Шығыс жалғау	неден? Кемеден	нелерден? кемелерден

3) **Дағдыландыру.** Өке, шеше, шеге, көше, теке, тізе, түйе һәм басқа аяғы «е» сөздерді жалғаулату.

§3. Жуан сөздің аяқ дыбысы жарты дауысты болса:

«Кісі» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	кім? Кісі	кімнің? кісінің
Ілік жалғау	кімдер? Кісілер	кімдердің? кісілердің
Барыс жалғау	кімге? Кісіге	кімдерге? кісілерге
Табыс жалғау	кімді? Кісіні	кімдерді? кісілерді
Жатыс жалғау	кімде? Кісінде	кімдерде? кісілерде
Шығыс жалғау	кімнен? Кісіден	кімдерден? кісілерден

4) **Дағдыландыру.** Түлкі, күпі, ешкі, түрпі, келі, күлкі басқа аяғы «і» сөздерді жалғаулату.

Жалғаулату қазіргі септеу деген мағынада (құраст.).

«Жау» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	кім? Жау	кімдер? жаулар
Ілік жалғау	кімнің? Жаудың	кімдердің? жаулардың
Барыс жалғау	кімге? Жауға	кімдерге? жауларға

Табыс жалғау	кімді? Жауды	кімдерді? жауларды
Жатыс жалғау	кімде? Жауда	кімдерде? жауларда
Шығыс жалғау	кімнен? Жаудан	кімдерден? Жаулардан

5) **Дағдыландыру.** Мынау сөздерді жалғаулату: Тау, бау, отау, танау, ау, су, бу, у.

«Тай» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? Тай	нелер? тайлар
Ілік жалғау	ненің? Тайдың	нелердің? тайлардың
Барыс жалғау	неге? Тайға	нелерге? тайларға
Табыс жалғау	нені? Тайды	нелерді? тайларды
Жатыс жалғау	неде? Тайда	нелерде? тайларда
Шығыс жалғау	неден? Тайдан	нелерден? тайлардан

6) **Дағдыландыру.** Мынау сөздерді жалғаулату: Қой, бой, май, сай, сый, мый, қый.

§4. Жіңішке сөздің аяғы жарты дауысты болса:

«Күйеу»	Жекеше	Көпше
деген сөз		
Атау	кім? Күйеу	кімдер? күйеулер
Ілік жалғау	кімнің? Күйеудің	кімдердің? күйеулердің
Барыс жалғау	кімге? Күйеуге	кімдерге? күйеулерге
Табыс жалғау	кімді? Күйеуді	кімдерді? күйеулерді
Жатыс жалғау	кімдерге? Күйеулерге	кімдерде? күйеулерде
Шығыс жалғау	кімнен? Күйеуден	кімдерден? күйеулерден

7) **Дағдыландыру.** Мынау сөздерді жалғаулату: егеу, селеу, елеу, белбеу, көсеу.

«Үй» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? Үй	нелер? үйлер
Ілік жалғау	ненің? Үйдің	нелердің? үйлердің
Барыс жалғау	неге? Үйге	нелерге? үйлерге
Табыс жалғау	нені? Үйді	нелерді? үйлерді
Жатыс жалғау	неде? Үйде	нелерде? үйлерде
Шығыс жалғау	неден? Үйден	нелерден? үйлерден

Дағдыландыру. Мынау сөздерді жалғаулату: Күй, көмей, ши, ай, кеней, сәуегей.

Мұнан көрінеді: жіңішке сөздің аяғы жарты дауысты дыбыс болса, жалғауларда өзгеріс болатыны, мәселен *-га* жалғау *-ге* болып, *-да* жалғау *-де* болып, *-дан* жалғау *-ден* болып өзгерілгені; жана да көптік жалғаулар жіңішке сөздерде *-лер* болып өзгерілгені.

Ескерту. Жалғаулықтар жуан, жіңішке сөздердің іне бірдей. Мәселен, жау менен, жау үшін, жау арқылы, жау туралы, жау тақырыпты.

Тай... тай... тай... тай... тай...,
күйеу... күйеу... күйеу... күйеу... күйеу...,
үй... үй... үй... үй... үй...

§5. Жуан сөздің аяғы қатаң дыбыс болса:

«Аяқ» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? Аяқ	нелер? аяқтар
Ілік жалғау	ненің? Аяқтың	нелердің? аяқтардың
Барыс жалғау	неге? Аяққа	нелерге? аяқтарға
Табыс жалғау	нені? Аяқты	нелерді? аяқтарды
Жатыс жалғау	неде? Аяқта	нелерде? аяқтарда
Шығыс жалғау	неден? Аяқтан	нелерден? аяқтардан

Ескерту. Сөз аяғы қатаң дыбыс болса, жалғау басындағы «д» дыбысы «т» сияқты естіледі. Ондай орында «т» сияқты естіледі. Ондай орында «т» жазбай, «д» қаріпін жазу тиіс.

9) **Дағдыландыру.** *Тайлақ, ат, құс, қап, шап, топ* һәм басқа аяғы қатаң дыбысты сөздерді жалғаулату.

§6. Жіңішке сөздің аяғы қатаң дыбыс болса:

«Бет» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? Бет	нелер? беттер
Ілік жалғау	ненің? Беттің	нелердің? беттердің
Барыс жалғау	неге? Бетке	нелерге? беттерге
Табыс жалғау	нені? Бетті	нелерді? беттерді
Жатыс жалғау	неде? Бетте	нелерде? беттерде
Шығыс жалғау	неден? Беттен	нелерден? беттерден

10) **Дағдыландыру.** *Ет, тіс, іш, жүрек, жіп, шөп* һәм басқа аяғы қатаң дыбысты жіңішке сөздерді жалғаулату.

§7. Жуан сөздің аяғы ымыралы дыбыс болса:

«Мал» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? мал	нелер? малдар
Ілік жалғау	ненің? малдың	нелердің? малдардың
Барыс жалғау	неге? малға	нелерге? малдарға
Табыс жалғау	нені? малды	нелерді? малдарды
Жатыс жалғау	неде? малда	нелерде? малдарда
Шығыс жалғау	неден? малдан	нелерден? малдардан

11) **Дағдыландыру.** *Құл, жар, жаз, баж, жал, қыз, тұз* һәм басқа аяғы ымыралы дыбысты жуан сөздерді жалғаулату.

§8. Жіңішке сөздің аяғы ымыралы дыбыс болса:

«Көз» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? көз	нелер? көздер
Ілік жалғау	ненің? көздің	нелердің? көздердің
Барыс жалғау	неге? көзге	нелерге? көздерге
Табыс жалғау	нені? көзді	нелерді? көздерді
Жатыс жалғау	неде? көзде	нелерде? көздерде
Шығыс жалғау	неден? көзден	нелерден? көздерден

Ескерту. Сөз аяғы «р» болса, көптік жалғау «-дар», «-дер» болмай, «-лар», «-лер» күйінде қалады.

12) **Дағдыландыру.** Сөз, көл, ел, жер, із, көз һәм басқа аяғы ымыралы дыбысты жіңішке сөздерді жалғаулату.

§9. Жуан сөздің аяғы ымырасыз дыбыс болса:

«Нан» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? нан	нелер? нандар
Ілік жалғау	ненің? нанның	нелердің? нандардың
Барыс жалғау	неге? нанға	нелерге? нандарға
Табыс жалғау	нені? нанды	нелерді? нандарды
Жатыс жалғау	неде? нанда	нелерде? нандарда
Шығыс жалғау	неден? наннан	нелерден? нандардан

13) **Дағдыландыру.** Жан, аң, шам, сам, шаң, таң, һәм басқа аяғы ымырасыз дыбысты жуан сөздерді жалғаулату.

§10. Жіңішке сөздің аяғы ымырасыз дыбыс болса:

«Жем» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	не? жем	нелер? жемдер

Ілік жалғау	ненің? жемнің	нелердің? жемдердің
Барыс жалғау	неге? жемге	нелерге? жемдерге
Табыс жалғау	нені? жемді	нелерді? жемдерді
Жатыс жалғау	неде? жемде	нелерде? жемдерде
Шығыс жалғау	неден? жемнен	нелерден? жемдерден

14) **Дағдыландыру.** Сең, күн, ем, күң, кілем, жүген басқа аяғы ымырасыз дыбысты жіңішке сөздерді жалғаулату.

ТӘУЕЛДІ ҚАЛЫП ОҢАША ТӘУЕЛДЕУ

§11. Жуан сөздің аяғы жай қалыпта дауысты дыбыс болса, тәуелді қалыпта жалғаулар былай жалғанады:

«Ата» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	атам	атаң	атасы
Ілік жалғау	атамның	атаңның	атасының
Барыс жалғау	атама	атаңа	атасына
Табыс жалғау	атамды	атаңды	атасын
Жатыс жалғау	атамда	атаңда	атасыңда
Шығыс жалғау	атамды	атаңнан	атасынан

Көпше: Атау	аталарым	аталарың	аталары
Ілік жалғау	аталарымның	аталарыңның	аталарының
Барыс жалғау	аталарыма	аталарыңа	аталарына
Табыс жалғау	аталарымды	аталарыңды	аталарын
Жатыс жалғау	аталарымда	аталарыңда	аталарыңда
Шығыс жалғау	аталарымнан	аталарыңнан	аталарынан

15) **Дағдыландыру.** Бала, жага, тары, шырпы, қора уа гайри сондай сөздерді осы жоғарғы үлгі бойынша тәуелді қалыпта жалғаулату.

§12. Жіңішке сөздің аяғы жай қалыпта дауысты дыбыс болса, тәуелді қалыпта жалғаулар былай жалғанады:

«Тері» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	терім	терің	терісі
Ілік жалғау	терімнің	теріңнің	терісінің
Барыс жалғау	теріме	теріңе	терісіне
Табыс жалғау	терімді	теріңді	терісін
Жатыс жалғау	терімде	теріңде	терісінде
Шығыс жалғау	терімнен	теріңнен	терісінен

Көпше: Атау	терілерім	терілерің	терілері
Ілік жалғау	терілерімнің	терілеріңнің	терілерінің
Барыс жалғау	терілеріме	терілеріңе	терілеріне
Табыс жалғау	терілерімді	терілеріңді	терілерің
Жатыс жалғау	терілерімде	терілеріңде	терілерінде
Шығыс жалғау	терілерімнен	терілеріңнен	терілерінен

16) **Дағдыландыру.** Кеуде, шеге, түлкі, кірпі, күні уағайри сондай сөздерді осы көрсетілген үлгі бойынша тәуелді қалыпта жалғаулату.

§13. Жуан сөздің аяғы жай қалыпта жарты дауысты дыбыс болса, тәуелді қалыпта жалғаулар былай жалғанады:

Танау» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	танауым	танауың	танауы
Ілік жалғау	танауымның	танауың	танауының
Барыс жалғау	танауыма	танауыңа	танауына
Табыс жалғау	танауымды	танауыңды	танауын
Жатыс жалғау	танауымда	танауыңда	танауында
Шығыс жалғау	танауымнан	танауыңнан	танауынан

Көпше:

Атау	танауларым	танауларың	танаулары
Ілік жалғау	танауларымның	танауларыңның	танауларының
Барыс жалғау	танауларыма	танауларыңа	танауларына
Табыс жалғау	танауларымды	танауларыңды	танауларын
Жатыс жалғау	танауларымда	танауларыңда	танауларында
Шығыс жалғау	танауларымнан	танауларыңнан	танауларынан

17) **Дағдыландыру.** Ау, бау, тау, жау, қару, жылу уағайри сондай сөздерді осы көрсеткен үлгі бойынша тәуелді қалыпта жалғаулату.

«Қой» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
------------------------	-----------------	------------------	-------------------

Жекеше: Атау	қойым	қойың	қойы
Ілік жалғау	қойымның	қойыңның	қойының
Барыс жалғау	қойыма	қойыңа	қойына
Табыс жалғау	қойымды	қойыңды	қойын
Жатыс жалғау	қойымда	қойыңда	қойында
Шығыс жалғау	қойымнан	қойыңнан	қойынан

Көпше: Атау	қойларым	қойларың	қойлары
Ілік жалғау	қойларымның	қойларыңның	қойларының
Барыс жалғау	қойларыма	қойларыңа	қойларына
Табыс жалғау	қойларымды	қойларыңды	қойларын
Жатыс жалғау	қойларымда	қойларыңда	қойларында
Шығыс жалғау	қойларымнан	қойларыңнан	қойларынан

18) **Дағдыландыру.** Бай, малай, сай, тай, той, жай ғайри сондай сөздерді осы көрсеткен үлгі бойынша

«Ми» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	миым	миың	миы
Ілік жалғау	миымның	миыңның	миының
Барыс жалғау	миыма	миыңа	миына
Табыс жалғау	миымды	миыңды	миын
Жатыс жалғау	миымда	миыңда	миында
Шығыс жалғау	миымнан	миыңнан	миыңнан

Көпше: Атау	миларым	миларың	милары
Ілік жалғау	миларымның	миларыңның	
миларынын			
Барыс жалғау	миларыма	миларыңа	миларына
Табыс жалғау	миларымды	миларыңды	миларын
Жатыс жалғау	миларымда	миларыңда	миларында
Шығыс жалғау	миларымнан	миларыңнан	миларынан

19) **Дағдыландыру.** Сый, ки уа ғайри сондай сөздерді осы көрсеткен үлгі бойынша тәуелді қалыпта жалғаулату.

§14. Жіңішке сөздің аяғы жай қалыпта жарты дауысты дыбыс болса, тәуелді қалыпта жалғаулар былай жалғанады.

«Егеу» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	егеуім	егеуің	егеуі
Ілік жалғау	егеуімнің	егеуіңнің	егеуінің
Барыс жалғау	егеуіме	егеуіңе	егеуіне
Табыс жалғау	егеуімді	егеуіңді	егеуін
Жатыс жалғау	егеуімде	егеуіңде	егеуінде
Шығыс жалғау	егеуімнен	егеуіңнен	егеуінен

Көпше: Атау	егеулерім	егеулерің	егеулері
Ілік жалғау	егеулерімнің	егеулеріңнің	
егеулерінің			
Барыс жалғау	егеулеріме	егеулеріңе	егеулеріне

Табыс жалғау	егеулерімді	егеулерінді	егеулерін
Жатыс жалғау	егеулерімде	егеулерінде	
егеулерінде			
Шығыс жалғау	егеулерімнен	егеулеріңнен	
егеулерінен			

«Күй» деген сөз **I-ші жақ** **II-ші жақ** **III-ші**
жақ

Жекеше: Атау	күйім	күйің	күйі
Ілік жалғау	күйімнің	күйіңнің	күйінің
Барыс жалғау	күйіме	күйіңе	күйіне
Табыс жалғау	күйімді	күйіңді	күйін
Жатыс жалғау	күйімде	күйіңде	күйінде
Шығыс жалғау	күйімнен	күйіңнен	күйінен

Көпше: Атау	күйлерім	күйлерің	күйлері
Ілік жалғау	күйлерімнің	күйлеріңнің	
күйлерінің			
Барыс жалғау	күйлеріме	күйлеріңе	
күйлеріне			
Табыс жалғау	күйлерімді	күйлеріңді	күйлерін
Жатыс жалғау	күйлерімде	күйлеріңде	
күйлерінде			
Шығыс жалғау	күйлерімнен	күйлеріңнен	
күйлерінен			

«Би» деген сөз **I-ші жақ** **II-ші жақ** **III-ші**
жақ

Жекеше: Атау	биім	биің	биі
Ілік жалғау	биімнің	биіңнің	биінің
Барыс жалғау	биіме	биіңе	биіне
Табыс жалғау	биімді	биіңді	биін
Жатыс жалғау	биімде	биіңде	биінде
Шығыс жалғау	биімнен	биіңнен	биінен

Көпше: Атау	билерім	билерің	билері
Ілік жалғау	билерімнің	билеріңнің	билерінің
Барыс жалғау	билеріме	билеріңе	билеріне
Табыс жалғау	билерімді	билеріңді	билерін
Жатыс жалғау	билерімде	билеріңде	билерінде
Шығыс жалғау	билерімнен	билеріңнен	билерінен

20) **Дағдыландыру.** Осы үлгі бойынша уй, көмей, ій, ши, кеней уа ғайри жай қалыпта аяғында жарты дауысты «й» бар сөздерді жалғаулату.

§15. Жуан сөздің аяғы жай қалыпта дауыссыз дыбыс болса, тәуелді қалыпта жалғаулар былай жалғанады.

«Мал» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	малым	малың	малы
Ілік жалғау	малымның	малыңның	малының
Барыс жалғау	малыма	малына	малына
Табыс жалғау	малымды	малыңды	малын
Жатыс жалғау	малымда	малыңда	малында
Шығыс жалғау	малымнан	малыңнан	малынан

Көпше: Атау	малдарым	малдарың	малдары
Ілік жалғау	малдарымның	малдарыңның	малдарының
Барыс жалғау	малдарыма	малдарына	малдарына
Табыс жалғау	малдарымды	малдарыңды	малдарын
Жатыс жалғау	малдарымда	малдарыңда	малдарында
Шығыс жалғау	малдарымнан	малдарыңнан	малдарынан

21) **Дағдыландыру.** Осы үлгі бойынша шал, қар, қаз, қап, қан, шак, ас уа ғайри сондай аяғы дауыссыз дыбысты сөздерді тәуелді қалыпта жалғаулату.

§16. Жіңішке сөздің аяғы жай қалыпта дауыссыз дыбыс болса, тәуелді қалыпта жалғаулар былай жалғанады.

«Ет» деген сөз **I-ші жақ** **II-ші жақ** **III-ші жақ**

Жекеше: Атау	етім	етің	еті
Ілік жалғау	етімнің	етіңнің	етінің
Барыс жалғау	етіме	етіңе	етіне
Табыс жалғау	етімді	етіңді	етін
Жатыс жалғау	етімде	етіңде	етінде
Шығыс жалғау	етімнен	етіңнен	етінен

Көпше: Атау	еттерім	еттерің	еттері
Ілік жалғау	еттерімнің	еттеріңнің	еттерінің
Барыс жалғау	еттеріме	еттеріңе	еттеріне
Табыс жалғау	еттерімді	еттеріңді	еттерін
Жатыс жалғау	еттерімде	еттеріңде	еттерінде
Шығыс жалғау	еттерімнен	еттеріңнен	еттерінен

22) **Дағдыландыру.** Осы үлгі бойынша ел, жыр, күз, бет, иек, күш, тіс, жең, жем уа ғайри сондай аяғы дауыссыз дыбысты жіңішке сөздерді тәуелді қалыпта жалғаулату.

II. ОРТАҚ ТӘУЕЛДІК

§17. Жуан сөздің аяғы жай қалыпта дауыссыз дыбыс болса, ортақ тәуелдік түріне жалғаулар былай жалғанады:

«Апа» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	апамыз	апаңыз	апасы ^{3*}
Ілік жалғау	апамыздың	апаңыздың	апасының
Барыс жалғау	апамызға	апаңызға	апасына
Табыс жалғау	апамызды	апаңызды	апасын

³ III-жақ оңаша тәуелдік сияқты ортақтығын «олардың» деген сөз көрсетеді. Мәселен, «олардың апасы», «олардың апалары», «олардың үйі», «олардың үйлері».

Жатыс жалғау	апамызда	апаңызда	апасында
Шығыс жалғау	апамыздан	апаңыздан	апасынан

Көпше: Атау	апаларымыз	апаларыңыз	апалары
Ілік жалғау	апаларымыздың	апаларыңыздың	апаларының
Барыс жалғау	апаларымызға	апаларыңызға	апаларына
Табыс жалғау	апаларымызды	апаларыңызды	апаларын
Жатыс жалғау	апаларымызда	апаларыңызда	апаларында
Шығыс жалғау	апаларымыздан	апаларыңыздан	апаларынан

23) **Дағдыландыру.** Аяғында дауысты дыбыс бар жуан сөздерді осы үлгі бойынша жалғаулату. Жіңішке сөздің аяғы жай қалыпта дауысты дыбыс болса, ортақ тәуелдік қалыпта жалғаулар былай жалғанады:

«Іні» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	ініміз	ініңіз	інісі
Ілік жалғау	ініміздің	ініңіздің	інісінің
Барыс жалғау	інімізге	ініңізге	інісіне
Табыс жалғау	інімізді	ініңізді	інісін
Жатыс жалғау	інімізде	ініңізде	інісінде
Шығыс жалғау	інімізден	ініңізден	інісінен

Көпше: Атау	інілеріміз	інілеріңіз	інілері
Ілік жалғау	інілеріміздің	інілеріңіздің	інілерінің
Барыс жалғау	інілерімізге	інілеріңізге	інілеріне
Табыс жалғау	інілерімізді	інілеріңізді	інілерін
Жатыс жалғау	інілерімізде	інілеріңізде	інілерінде
Шығыс жалғау	інілерімізден	інілеріңізден	інілерінен

24) **Дағдыландыру.** Осы үлгі аяғы дауысты жіңішке көздерді ортақ тәуелдік түрінде жалғаулату.

§18. Жуан сөздің аяғы жай қалыпта дауысты дыбыс болса, ортақ жалғаулар былай жалғанады:

«Бас» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	басымыз	басыңыз	басы
Ілік жалғау	басымыздың	басыңыздың	басының
Барыс жалғау	басымызға	басыңызға	басына
Табыс жалғау	басымызды	басыңызды	басын
Жатыс жалғау	басымызда	басыңызда	басында
Шығыс жалғау	басымыздан	басыңыздан	басынан

Көпше: Атау	бастарымыз	бастарыңыз	бастары
Ілік жалғау	бастарымыздың	бастарыңыздың	бастарының
Барыс жалғау	бастарымызға	бастарыңызға	бастарына
Табыс жалғау	бастарымызды	бастарыңызды	бастарын
Жатыс жалғау	бастарымызда	бастарыңызда	бастарында
Шығыс жалғау	бастарымыздан	бастарыңыздан	бастарынан

25) **Дағдыландыру.** Осы үлгі аяғы дауыссыз һәм жарты дауысты жуан сөздерді ортақ тәуелдік түрінде жалғаулату.

§19. Жуан сөздің аяғы жай қалыпта дауыссыз иә жарты дауысты дыбыс болса, ортақ тәуелдік түрінде былай жалғанады:

«Күш» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	күшіміз	күшіңіз	күші
Ілік жалғау	күшіміздің	күшіңіздің	күшінің
Барыс жалғау	күшімізге	күшіңізге	күшіне
Табыс жалғау	күшімізді	күшіңізді	күшін
Жатыс жалғау	күшімізде	күшіңізде	күшінде
Шығыс жалғау	күшімізден	күшіңізден	күшінен

Көпше: Атау	күштеріміз	күштеріңіз	күштері
Ілік жалғау	күштеріміздің	күштеріңіздің	күштерінің

Барыс жалғау	күштерімізге	күштеріңізге	күштеріне
Табыс жалғау	күштерімізді	күштеріңізді	күштерін
Жатыс жалғау	күштілерімізде	күштеріңізде	күштерінде
Шығыс жалғау	күштерімізден	күштеріңізден	күштерінен

26) **Дағдыландыру.** Осы үлгі бойынша аяғы дауыссыз иә жарты дауысты жіңішке сөздерді ортақ тәуелдік түрінде жалғаулату.

Жай қалып пен тәуелді қалып арасындағы айырықтар

Жай қалыпта:	Битарап	Тәуелді қалыпта:		
	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ	
Барыс жалғау	-ға, -ге	-а, -е	-на, -не	
Табыс жалғау	-ды, -ні	—	-н	
Жатыс жалғау	-да, -де	—	-нда, -нде	
Шығыс жалғау	-дан, -ден	—	-нан, -нен	
	-нан, -нен	—	—	

ҚОРЫТУ

Жалғаулар

Септік – *-ның, -дың, -ға, -ге, -қа, -ке, -ны, -ды, -да, -дан, -нан, -ден, -нен.*

Көптік – *-лар, -лер, -дар, -дер.*

Тәуелдіктер

1) **Оңаша** – *-м, -ң, -ы, (-сы)*⁴

2) **Ортақ** – *-мыз (-ымыз), -ңыз (-ыңыз), -ы (-сы)*⁵

⁴ Сөз аяғы дауысты дыбыс болса, «ы» алдында «с» қосылады.

⁵ Ортақ тәуелдіктің III-ші жағы оңаша тәуелдікпен бірдей; Ортақтығын «олар» деген сөз қосылғанынан білеміз.

ЗАТ ЕСІМНЕН ТУҒАН СӨЗДЕР

Түпкі зат есімдер түпкі заттың есімін көрсетеді. Түпкі затқа қатысқан екінші зат болса, ол екінші затты атау үшін түпкі заттың есіміне һәр түрлі жұрнақтар жалғанады. Мысалдар:

§1. «-шы» жұрнақ заттың есіміне жалғанады: сол затқа қатысы бар адамдарды атау үшін. Мәселен: «Үй» деген сөзге «-ші» жұрнағын жалғап «үйші» дейміз, үй істейтін адамды атау үшін; «Жылқы» деген сөзге «-шы» жұрнағын жалғап «жылқышы» дейміз, жылқы бағатын адамды атау үшін; «Балық» деген сөзге «-шы» жұрнағын жалғап «балықшы» дейміз, балық аулайтын адамды атау үшін; «Егін» деген сөзге «-ші» жұрнағын жалғап «егінші» дейміз, егін егуші адамды атау үшін. «Су» деген сөзге «-шы» жұрнағын жалғап «сушы» дейміз, су таситын адамды атау үшін уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-шы» жұрнағы жалғанарлық сөздерді тапқызып, жалғату.

§ 2. «-лық» (-лік, -дық, -дік, -тық, -тік) жұрнақ зат есімге жалғанады:

Әуелі, сол зат үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін. Мәселен: «Арқа» деген сөзге «-лық» жұрнағын қосып «арқалық» дейміз, арқа үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін; «Тер» деген сөзге «-лік» жұрнағын қосып «терлік» дейміз, тер үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін; «Мұрын» деген сөзге «-дық» жұрнағын қосып «мұрындық» дейміз, мұрын үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін; «Түн» деген сөзге «-дік» жұрнағын қосып «түндік» дейміз түн үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін; «От» деген сөзге «-тық» жұрнағын қосып «оттық» дейміз, от үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін. «Өркеш» деген сөзге «-тік» жұрнағын қосып «өркештік» дейміз, өркеш үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін уа ғайри сондай.

Екінші, басқа нәрселерге сол затты өлшеу болатындығын көрсету үшін. Мәселен: «Ай» деген сөзге «-лық» жұрнағын жалғап «айлық» дейміз, айдың өлшеу болғандығын көрсету үшін; «Түйе» деген сөзге «-лік» жұрнағын жалғап «түйелік» дейміз, түйенің басқаларға өлшеу екендігін көрсету үшін; «Жыл» деген сөзге «-дық» жұрнағын жалғап «жылдық» дейміз, жылдың басқаларға өлшеу болғандығын көрсету үшін; «Күн» деген сөзге «-дік» жұрнағын жалғап, «күндік» дейміз, күннің басқаларға өлшеу болғандығын көрсету үшін; «Оқ» деген сөзге «-тық» жұрнағын жалғап «оқтық» дейміз, оқтық басқаларға өлшеу болғанын көрсету үшін; «Көйлек» деген сөзге «-тік» жұрнағын жалғап «көйлектік» дейміз, көйлек басқаларға өлшеу болғанын көрсету үшін.

Үшінші, сол заттың қалпын көрсету үшін, мәселен: «Аға» деген сөзге «-лық» жұрнағын жалғап, «ағалық» дейміз, аға қалпын көрсету үшін; «Іні» деген сөзге «-лік» жұрнағын жалғап, «інілік» дейміз, іні қалпын көрсету үшін; «Шал» деген сөзге «-дық» жұрнағын жалғап «шалдық» дейміз, шал қалпын көрсету үшін; «Ел» деген сөзге «-дік» жұрнағын жалғап «елдік» дейміз, ел қалпын көрсету үшін; «Жұрт» деген сөзге «-тық» жұрнағын жалғап «жұрттық» дейміз, жұрт қалпын көрсету үшін.

Дағдыландыру. «-лық», (-лік, -дық, -дік, -тық, -тік) жұрнақ жалғанарлық сөздерді тапқызып, жалғату.

§ 3. «-шылық» (-шілік) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол затқа лайық қалпын атау үшін. Мәселен: «Адам» деген сөзге «-шылық» жұрнағын жалғап «адамшылық» дейміз, адамға лайық қалпын атау үшін; «Жігіт» деген сөзге «-шілік» жұрнағын жалғап «жігітшілік» дейміз, жігітке лайық қалпын атау үшін; «Қазақ» деген сөзге «-шылық» жұрнағын жалғап «қазақшылық» дейміз, қазаққа лайық қалпын атау үшін.

Ескерту. Бұл «-шылық» (-шілік) жұрнағынан «балықшылық», «егіншілік» деген сөздердегі «-шылық», «-шілік»

жұрнақтарын айыру тиіс, үйткені бұлардағы «-шылық» екі жұрнақтан болған: «-шы» һәм «-лық» (балықшылық, егіншілік) һәм бұлар заттың жай ғана қалпын көрсетеді.

Дағдыландыру. «-шылық», «-шілік», жұрнақтарын жалғарлық сөздерді тапқызып жалғату.

§ 4. «-шыл» жұрнақ зат есіміне жалғанады. Сол затты екінші зат жарататындығын, сүйетіндігін көрсету үшін. Мәселен: «Ұйқы» деген сөзге «-шыл» жұрнағын жалғап «ұйқышыл» деп, ұйқыны сүйетіндігін көрсетеміз; «Ұлт» деген сөзге «-шыл» жұрнағын жалғап «ұлтшыл» деп, ұлтты сүйетіндігін көрсетеміз; «Қазақ» деген сөзге «-шыл» жұрнағын жалғап «қазақ-шыл» деп, қазақты сүйетіндігін көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-шыл» жұрнағын жалғарлық сөздерді тапқызып, жалғату.

§ 5. «-шық» (-шік) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол заттың кішкенелігін көрсету үшін. Мәселен: «Қап» деген сөзге «-шық» жұрнағын жалғап «қапшық» деп, қаптың кішкенелегін көрсетеміз; «Үй» деген сөзге «-шік» жұрнағын жалғап «үйшік» деп, үйдің кішкенелігін көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-шық» (-шік) жұрнақ жалғарлық сөздерді тапқызып, жалғату.

§ 6. «-ша» (-ше) жұрнақ та зат есіміне жалғанады, сол заттың кішкенелігін көрсету үшін. Мәселен: «Құман» деген сөзге «-ша» жұрнағын жалғап «құманша» деп, құманның кішкенелігін көрсетеміз; «Көрпе» деген сөзге «-ше» жұрнағын жалғап «көрпеше» деп, көрпенің кішкенелігін көрсетеміз уа ғайри сондай.

Ескерту. *Құнаниша, дөненше, бұқаша, өгізіше, інгенше, та-йынша* уа ғайри сондай сөздерді осы жолмен болған заттың кішкене һәм сүйкімділігін көрсету үшін сол заттың

есіміне мынау жұрнақтар жалғанады: «-шақ», «-қан», «-қай». Мысалы: *құлын-құлыншақ, бота-бота-қан, бала-балақай*.

Дағдыландыру. «-ша» (-ше) жұрнақ жалғанарлық сөздерді тапқызып жалғату.

§ 7. «-қой» (-көй -гөй) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол затты күйттеушіні атау үшін. Мәселен: «Сықақ» деген сөзге «-қой» жұрнағын жалғап «сықаққой» деп күйттеушіні айтамыз; «Әзіл» деген сөзге «-гөй» жұрнағын жалғап «әзілгөй» деп, әзіл күйттеушіні атаймыз; «Бата» деген сөзге «гөй» жұрнағын жалғап «батагөй» деп, бата күйттеушіні атаймыз.

Дағдыландыру. «-қой» (-көй, -гөй) жұрнақ жалғанарлық сөздерді тапқызып, жалғату.

§ 8 «-нікі» (-дікі)⁶ жұрнақ зат есіміне жалғанады, нәрсенің сол затқа тиісті екендігін көрсету үшін: Мәселен: «Кісі» деген сөзге «-нікі» жұрнағын жалғап «кісінікі» дейміз, нәрсенің кісіге тиісті екендігін білдіру үшін; «Мал» деген сөзге «-дікі» жұрнағын жалғап «малдікі» деп, нәрсенің малға тиісті екендігін білдіреміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-нікі» (-дікі) жұрнақ жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 9. «-лы» (-ды, -ты) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол заттың екінші затта барлығын, хаттә молдығын да көрсету үшін. Мәселен: «Бала» деген сөзге «-лы» жұрнағын жалғап «балалы» деп, баласы көптігін көрсетеміз; «Мал» деген сөзге «-ды» жұрнағын жалғап «малды» деп, малы барлығын, молдығын көрсетеміз; «Ұлақ» деген сөзге «-ты» жұрнағын жалғап «ұлақты» деп, ұлағы барлығын көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-лы» (-ды, -ты) жұрнақ жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

⁶ «-нікі», «-дікі» жұрнақ «-ның» (-дың) жалғауларынан шыққан; «-ныңкі», «-діңкі» орнына «-нікі», «-дікі» болып кеткен.

§ 10. «-сыз» жұрнақ зат есіміне жалғанады сол заттың екінші затта жоқтығын көрсету үшін. Мәселен: «Бала» деген сөзге «-сыз» жұрнағын жалғап «баласыз» деп, баласы жоқтығын көрсетеміз; «Мал» деген сөзге «-сыз» жұрнағын жалғап «малсыз» деп, малы жоқтығын көрсетеміз; «Жан» деген сөзге «-сыз» жұрнағын жалғап «жансыз» деп, жаны жоқтығын көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-сыз» жұрнағын жалғайтын сөздер тап-қызып, жалғату.

§ 11. «-лас» (-лес, -дас, -дес, -тас, -тес) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол затқа басқалар ортақ екендігін көрсету үшін. Мәселен: «Ата» деген сөзге «-лас» жұрнағын жалғап «аталас» деп, атаға ортақ екендігін көрсетеміз; «Жер» деген сөзге «-лес» жұрнағын жалғап «жерлес» деп, жерге ортақ екендігі» көрсетеміз; «Жол» деген сөзге «-дас» жұрнағын жалғап «жолдас» деп, жолға ортақтығын көрсетеміз. «Көл» деген сөзге «-дес» жұрнағын жалғап «көлдес» деп, көлге ортақ екендігін көрсетеміз; «Құдық» деген сөзге «-тас» жұрнағын жалғап «құдықтас» деп құдыққа ортақ екендігін көрсетеміз; «Шек» деген сөзге «-тес» жұрнағын жалғап «шектес» деп, шекке ортақ екендігін көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-лас» (-лес, -дас, -дес, -тас, -тес) жұрнағын жалғайтын сөздер тапқызып, жалғату.

§ 12. «-еке» жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол затты зор тұту үшін иә көңіл аулау үшін. «Аға» деген сөзге «еке» деген жұрнақ жалғап «ағеке» десек, ағаны зор тұтқанымыз яки көңілін аулағанымыз көрінеді. «-еке» жұрнақ жалпы есімге жай жалғанады. Жалпы есімге жалғанғанда ол есім қысқартылып айтылады. Мәселен: «Ысмайыл» деген есім жұрнақ жалғанғанда қысқарылып «Ыс-еке» болады; «Ыбраһім» деген есім жұрнақ жалғанғанда қысқарылып «Ыб-еке» болады уа ғайри сондай.

Ескерту. «-еке» жұрнақ көбінесе үлкен адамдарға айтылады. Кей сөздерде «-еке» орнына жалғыз «-й» қосылады. Мәселен: *аға-ағай, ана-анай, ата-атай*.

Кішіге сөйлегенде есіміне басқа жұрнақ яки жұрнақ орнына бүтін сөз жалғанады. Мәселен: *-жан, -ан, -ман, -ш*. Сүйткенде «Тұрмұхаммед» деген есім «Тұрман» болып, «Ермұхаммед» деген есім «Ержан» болып, «Қосмұхаммед» деген есім «Қосан», «Жұмағали» деген есім «Жұмаш» болып уа ғайри сондай жұрнақтар иә сөздер қосылып айтылады.

Дағдыландыру. Жоғарыда көрсетілген «-еке», «-жан», «-ман», «-ан», «-ш» жұрнақтарын жалғарлық сөздер тапқызып жалғату.

§ 13. «-шаң» (-ше) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол зат екінші затта көрнеу екендігін көрсету үшін, мәселен: «шапан» деген сөзге «-шаң» жұрнағын жалғап «шапаншаң» дейміз; кісі үстінде шапан көрнеу екендігін көрсету үшін; «бөрік» деген сөзге «-шең» жұрнағын жалғап, «бөрікшең» дейміз; кісі басында бөрік көрнеу екендігін көрсету үшін.

Ескерту. «-шаң» (-шен) жұрнақ басқа мағынада да жүреді яғни зат есіміне жалғанады басқа мағына туғызу үшін. Мәселен: «Ашу» деген сөзге «-шан» жұрнағын жалғап «ашушаң» дейміз, ашуы оңай пайда болғандығын көрсету үшін; «Тер» деген сөзге «-шен» жұрнағын жалғап «тершен» дейміз, тері тез шығатындығын көрсету үшін; «Кір» деген сөзге «-шен» жұрнағын жалғап «кіршен» дейміз, кір оңай қонатындығын көрсету үшін.

Сүйтіп, «-шаң» (-шен) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол заттың оңай пайда болғандығын көрсету үшін де.

Дағдыландыру. «-шаң» (-шен) жұрнақтар екі түрлі мағынасында жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 14. «-а» (-е) жұрнақ зат есіміне жалғанады сол затты іске айналдыру үшін. Мәселен: «Ас» деген сөзге «-а» жұрнағын жалғап «аса» дейміз, асты іске айналдыру үшін;

«Дем» деген сөзге «-е» жұрнағын жалғап «деме» дейміз, демді іске аудару үшін.

Дағдыландыру. «-а» (-е) жұрнақ жалғарлық сөз тапқызып, жалғату.

§ 15. «-ла» (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнақ зат есіміне жалғанады, істі сол затпен істеу үшін. Мәселен: «Таға» деген сөзге «-ла» жұрнағын жалғап «тағала» дейміз, істі тағамен істеу үшін; «Шеге» деген сөзге «-ле» жұрнағын қосып «шегеле» дейміз, істі шегемен істеу үшін; «Тұз» деген сөзге «-да» жұрнағын жалғап «тұзда» дейміз, істі тұзбен істеу үшін; «Көз» деген сөзге «-де» жұрнағын жалғап «көзде» дейміз, істі көзбен істеу үшін; «Таяқ» деген сөзге «-та» жұрнағын жалғап «таяқта» дейміз істі таяқпен істеу үшін; «Тіс» деген сөзге «-те» жұрнағын жалғап «тісте» дейміз, істі тіспен істеу үшін.

Дағдыландыру. «-ла» (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнақтар жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 16. «-ғар» (-қар, -кер) жұрнақ зат есіміне жалғанады: басқаны сол затта болдыру үшін. Мәселен: «Аң» деген сөзге «-ғар» жұрнағын жалғап «аңғар» дейміз, аңында болдыру үшін; «Бас» деген сөзге «-қар» жұрнағын жалғап «басқар» дейміз, басында болдыру үшін; «Ес» деген сөзге «-кер» жұрнағын жалғап «ескер» дейміз, есінде болдыру үшін.

Дағдыландыру. «-ғар» (-қар, -кер) жұрнақ жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 17. «-сын» жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол зат сияктану үшін. Мәселен: «Адам» деген сөзге «-сын» жұрнағын жалғап «адамсын» дейміз, адам сияктану үшін; «Жігіт» деген сөзге «-сін» жұрнағын жалғап «жігітсін» дейміз, жігіт сияктану үшін.

Дағдыландыру. «-сын» жұрнағы жалғарлық сөздерді тапқызып, жалғату.

§ 18. «-шыла» (-шіле) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол зат сияқты істеуді көрсету үшін. Мәселен: «Қазақ» деген сөзге «-шыла» жұрнағын жалғап «қазақшыла» дейміз, қазақ сияқты істеу үшін; «Естек» деген сөзге «-шіле» жұрнағын қосып «естекшіле» дейміз, естек сияқты істеу үшін.

Дағдыландыру. «-шыла» (-шіле) жұрнағын жалғарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 19. «-ық» (-ік) жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол зат пайда болуын көрсету үшін. Мәселен: «От» деген сөзге «-ық» жұрнағын жалғап «отық» дейміз, от пайда болуын көрсету үшін; «Жел» деген сөзге «-ік» жұрнағын қосып «желік» дейміз, жел пайда болуын көрсету үшін. Бұл жұрнақтар орнына кей сөздерде «-ай» (-ей) жұрнақ та айтылады. Мәселен: «От» деген сөзге «-ай» жұрнағын жалғап «отай» дейміз, от пайда болуын көрсету үшін; «Іс» деген сөзге «-ей» жұрнағын жалғап «ісей» дейміз, іс пайда болуын көрсету үшін.

Дағдыландыру. «-ық» (-ік), «-ай» (-ей) жұрнақтар жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 20. «-гер» жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол затты қолданушыны көрсету үшін. Мәселен: «Сауда» деген сөзге «-гер» жұрнағын жалғап «саудагер» дейміз, сауданы қолданушыны көрсету үшін.

Дағдыландыру. «-гер» жұрнағы жалғанарлық сөздер тапқызып жалғату.

§ 21. «-дай» (-дей) жұрнақ зат есіміне жалғанады, басқа затты сол затқа балау үшін, теңеу үшін. Мәселен: «Ай» деген сөзге «-дай» жұрнағын жалғап «айдай» дейміз, бір нәрсені айға балағанда; «Күн» деген сөзге «-дей» жұрнағын жалғап «күндей» дейміз, нәрсені күнге балағанда; «Оқ» деген сөзге «-тай» жұрнағын жалғап «оқтай» дейміз, оққа балағанда; «Шөп» деген сөзге «-тей» жұрнағын жалғап «шөптей» дейміз, шөпке балағанда.

Дағдыландыру. «-дай» (-дей) жұрнағын жалғарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 22. «-дағы» (-дегі) жұрнақ зат есіміне жалғанады, нәрсенің болуы сол затта екендігін көрсету үшін. Мәселен: «Тау» деген сөзге «-дағы» жұрнағын жалғап «таудағы» дейміз, болуы тауда болса; «Үй» деген сөзге «-дегі» жұрнағын жалғап «үйдегі» дейміз, болуы үйде болса; «Жас» деген сөзге «-тағы» жұрнағын жалғап «жастағы» дейміз, болуы жас кезде болса; «Түс» деген сөзге «-тегі» жұрнағын жалғап «түстегі» дейміз, болуы түс кезде болса.

Дағдыландыру. «-дағы» (-дегі) жұрнағын жалғарлық сөздер тапқызып, жалғату.

СЫН ЕСІМ

Нәрселердің сынын көрсететін сөздерді *сын есім* дейміз. Сын екі түрлі 1. Тек сыны, 2. Сыр сыны. **Тек сыны** нәрсенің тегін көрсетеді. Мәселен: *ағаш аяқ, күміс қасық алтын жүзік, қағаз ақша, жез құман, киіз қалпақ, мақта жіп, қайыс жүген* уа ғайри сондайлар.

Іздету. Тек сыны сөздер таптыру.

Сыр сыны нәрсенің ішкі, тысқы сырын, реңін яғни түрін, түсін, тегін, тұлғасын, пішінін, жайын, күйін көрсетеді. Мәселен: *биік, аласа, жуан, жіңішке, толық, нәзік, арық, семіз, тоқ, аш, шебер, шорқақ, ұста, олақ, ақ, қара, қызыл, сары, көк, жасыл, торы, күрең, шабдар, бұрыл, зерек, кеше, тентек, жуас, шадыр, момын, құ, сұм, аңқау* уа ғайри сондайлар.

Іздету. Сыр сыны сөздер таптыру.

Сыр сынында үш шырай бар: 1. Жай шырай. 2. Талғаулы шырай. 3. Таңдаулы шырай.

Жай шырай артық-кем демей, нәрсенің сиқын жай көрсетеді. Мәселен: *жақсы атан, жаман қой, тентек бала,*

жуас ат, шорқақ кісі, қызыл шүберек, биік ағаш уа ғайри сондайлар.

Талғаулы шырай нәрсе сиқының бірінен-бірі иә кемдігін көрсетеді; оны көрсету үшін жай сындағы сөзге «-рақ», «-рек» деген талғау қосымшалары

§ 1. «-рақ» қосымша жуан сөзге, «-рек» қосымша жіңішке сөзге тіркеледі. Мәселен: *жақсы-жақсырақ жаман-жаманырақ, зерек-зерегірек, семіз-семізірек* уа ғайри солайша.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерге талғау қосымшаларын тіркету.

Аласа, төмен, ақ, қызыл, сұр, қара, сары, шұбар, бай, батыр, жарлы, жақын, алыс, үлкен, кіші, биік! ескі, жаңа, терең, таяз, саяз, арзан, қымбат, қою, сұйық, ерке, тік, жеңіл, тегіс.

Іздету. Талғау қосымшаларын тіркерлік сөздер таптыру.

§ 2. «-рақ», «-рек» қосымшаларсыз талғау шырай да болады. Мәселен: *Сырдан жылқы биік; Аттан атан мықты; Қарағайдан қайың аласа; Асаннан Досан кіші; Темірден ағаш жеңіл* уа ғайри сондай.

Талғау шырайын күшейткенде, көптеген сөз қосылып айтылады. Мәселен: *Сыыр түйеден көп⁷ аласа; Қой аттан көп арзан; Талдан қарағай көп биік; Темірден ағаш көп жеңіл* уа ғайри солай.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерді талғау шыраймен күшейткізу.

Қыстан күз жылы, күзден шілде жылы; Айраннан қымыз жақсы; Ағаштан темір берік; Тезектен тас ауыр; Түлкіден қасқыр үлкен; Кесірткеден жылан ұзын; Түйеден піл зор; Шекпеннен күпі қалың; Бүлдіргеннен шие қызыл; Жазудан оқу оңай; Теңізден көл кіші; Айдан күн жарық; Таяқтан құрық ұзын; Бидайдан тары ұсақ; Киізден шүберек жұқа; Көлден теңіз терең, Қатықтан қымыз сұйық.

Іздету. Осылар сияқты сөздерді балаларға таптыру.

⁷ «Көп» деген сөз орнына «анағұрлым» деген сөз де айтылады

§ 3. Таңдаулы шырай нәрсенің сиқы өте артық екендігін көрсетеді. Оны көрсету үшін жай шырайдағы сөздің алдына *ең, нақ, тап, тым, бек, хас* деген сөздер қосылып айтылады. Мәселен: *ең жақсы, нақ шешен, тап зерек, тым қорқақ, бек нәзік, хас батыр* уа ғайри сондайлар.

Дағдыландыру. Жай шырайлы сөздер таптырып, оларға қосалқы сөздерін қостырту.

§ 4. Таңдаулы шырай екінші түрлі де болады: жай шырайдағы сөз таңдаулы шырайға түсуге бас дыбыстары бөлек алынып, оған «-п» дыбысы жалғанып, сол бөлектенген дыбыстар сөз алдына қойылып айтыла. Мәселен: *анық – ап-анық, аулақ – ап-аулақ, шолақ – шоп-шолақ, қысқа – қып-қысқа, тайпақ – тап-тайпақ, жалпақ – жап-жалпақ, семіз – сеп-семіз, ақшам – ап-ақшам* уа ғайри сондайлар.

Дағдыландыру. Жай шырайдағы сөздерді тапқызып, оларға «-п» қостырып, таңдау шырай еткізу.

§ 5. Кеңде таңдау қосалқы сөздердің орнына басқа сөздер де жүреді. Мәселен: *өте жақсы, айрықша жүйрік, аса құнтақты, тіпті әдемі, артықша шебер. Өте, айрықша, артықша, тіпті, аса* деген сөздер мұнда *ең, нақ тым бек, хас* деген сөздердің орнында айтылып тұр.

Дағдыландыру. Жай шырайдағы сөздерді тапқызып, оларға *өте, айрықша, артықша, аса, тіпті* деген сөздерді қостырып, таңдау шырай еткізу.

Ескерту. Есімдер заттың сынын да, істің сынын да көрсетеді. Мәселен: *жақсы: жақсы кісі* деп те, *жақсы екен* деп те айтамыз; *Жаман ат* деп те, *жаман жүреді* деп те айтамыз; *Оңай жұмыс* деп те айтамыз, *оңай істедім* деп те айтамыз; *Шапшаң адам* деп те, *шапшаң сөйлейді* деп те айтамыз; *Шабан ат* деп те, *шабан жүреді* деп те айтамыз уа ғайри сондай. Бұлар үстеу сөздердің орнына жүргендіктен, сын есім болмай, үстеу болады.

Сын есімнің кейбіреулері зат есімнің орнына жүреді. Мәселен: «*Арзан еттің сорпасы татымас*» дегеннің орнына «арзанның сорпасы татымас» деп айтылады. «Арзан еттің» деген екі сөздің орнына «арзан» деген жалғыз сөз жарап тұр. Сондықтан мұндай зат пен сын орнына бірдей жүретін сөздерді **зат сын** дейміз. Жалғыз сынды көрсететін сөзді **жай сын** деміз. **Зат сынның** жалғаулары да, зат есім жалғаулары да бірдей. **Жай сынның** жалғауы өзіне жалғанбай, соңындағы зат есімге жалғаады. Түсінікті болу үшін мысал келтіреміз.

I. ЗАТ ЕСІМ

1) «*Аласа*» деген сөз **Жекеше** **Көпше**

Атау	кім? аласа	кімдер? аласалар
Ілік жалғау	кімнің? аласаның	кімдердің? аласалардың
Барыс жалғау	кімге? аласаға	кімдерге? аласаларға
Табыс жалғау	кімді? аласаны	кімдерді? аласаларды
Жатыс жалғау	кімде? аласада	кімдерде? аласаларда
Шығыс жалғау	кімнен? аласадан	кімдерден? аласалардан

2) «*Семіз*» деген сөз **Жекеше** **Көпше**

Атау	не? семіз	нелер? семіздер
Ілік жалғау	ненің? семіздің	нелердің? семіздердің
Барыс жалғау	неге? семізге	нелерге? семіздерге
Табыс жалғау	нені? семізді	нелерді? семіздерді
Жатыс жалғау	неде? семізде	нелерде? семіздерде
Шығыс жалғау	неден? семізден	нелерден? семіздерден

Қысқасы: зат-сынның жалғаулары зат есімнің жалғауларындай аяқ дыбысына қарайды.

Зат-сын – зат есім сияқты жай қалпында да, тәуелді қалпында да айтылады.

Дағдыландыру. Зат-сын сөздерді алып жалғаулату. Мәсе-лен, арзан, қымбат, асыл, жасық, бай, кедей уа ғайри сондай.

II. ЖАЙ СЫН

1) «Аласа адам» деген сөз

Жекеше Атау	қандай адам?	аласа адам
Ілік жалғау	қандай адамның?	аласа адамның
Барыс жалғау	қандай адамға?	аласа адамға
Табыс жалғау	қандай адамды?	аласа адамды
Жатыс жалғау	қандай адамда?	аласа адамда
Шығыс жалғау	қандай адамнан?	аласа адамнан

Көпше Атау	қандай адамдар?	аласа адамдар
Ілік жалғау	қандай адамдардың?	аласа адамдардың
Барыс жалғау	қандай адамдарға?	аласа адамдарға
Табыс жалғау	қандай адамдарды?	аласа адамдарды
Жатыс жалғау	қандай адамдарда?	аласа адамдарда
Шығыс жалғау	қандай адамдардан?	аласа адамдардан

2) «Семіз мал» деген сөз

Жекеше Атау	қандай мал?	семіз мал
Ілік жалғау	қандай малдың?	семіз малдың
Барыс жалғау	қандай малға?	семіз малға
Табыс жалғау	қандай малды?	семіз малды
Жатыс жалғау	қандай малда?	семіз малда
Шығыс жалғау	қандай малдан?	семіз малдан

Көпше Атау	қандай малдар?	семіз малдар
Ілік жалғау	қандай малдардың?	семіз малдардың
Барыс жалғау	қандай малдарға?	семіз малдарға
Табыс жалғау	қандай малдарды?	семіз малдарды
Жатыс жалғау	қандай малдарда?	семіз малдарда
Шығыс жалғау	қандай малдардан?	семіз малдардан

Мұнан көрінеді: жалғаулар сын есімге жалғанбай, соңындағы зат есімге жалғанатындығы.

Дағдыландыру. Жай сынды сөздерді жалғаулату. Мәселен: *бай қазақ, сараң кісі, қара сиыр, торы ат, қызыл шапан, ақ көйлек, зерек бала* уа ғайри сондай сөздер.

Тек сынын көрсететін сөздерге де жалғаулар осылайша жалғанады яғни нәрсенің тегі атаушы сөзге жалғанбай, нәрсенің өзі атаушы сөзге жалғанады. Мысалмен көрсетейік.

2) «Алтын ақша» деген сөз

Жекеше Атау	қандай ақша?	алтын ақша
Ілік жалғау	қандай ақшаның?	алтын ақшаның
Барыс жалғау	қандай ақшаға?	алтын ақшаға
Табыс жалғау	қандай ақшаны?	алтын ақшаны
Жатыс жалғау	қандай ақшада?	алтын ақшада
Шығыс жалғау	қандай ақшадан?	алтын ақшадан

Көпше Атау	қандай ақшалар?	алтын ақшалар
Ілік жалғау	қандай ақшалардың?	алтын ақшалардың
Барыс жалғау	қандай ақшаларға?	алтын ақшаларға
Табыс жалғау	қандай ақшаларды?	алтын ақшаларды
Жатыс жалғау	қандай ақшаларда?	алтын ақшаларда
Шығыс жалғау	қандай ақшалардан?	алтын ақшалардан

Ескерту. «Қандай ақша?» деген сөздердің орнына «не ақша?» деп те сұралады. Хәтте, тек сынында «қандайдан» гөрі «не» деп сұрау көбірек жұмсалады.

Дағдыландыру. Тек сынын көрсететін сөздерді жалғаулату. Мәселен: *күміс қасық, ағаш аяқ, қайыс жүген* уа ғайри сондай сөздерді.

Сын есімнен туған сөздер.

Түбір сын есімдер заттың сындарын көрсетеді Нәрсенің сыны қалыпты күйінен тысқары болса яки сыннан өтетін басқа нәрсе иә іс болса, сын есіміне һәр түрлі жұрнақтар жалғанады.

§ 1. «-лау» (-леу, -дау, -деу, -тау, -теу) жұрнақ сын есіміне жалғанады, анық сол сын еместігін көрсету үшін. Мәселен: «Сары» деген сөзге «-лау» жұрнағын жалғап «сарылау» деп, анық сары еместігін көрсетеміз; «Кір» деген сөзге «-леу» жұрнағын жалғап «кірлеу» деп, анық кір еместігін көрсетеміз; «Ұзын» деген сөзге «-дау» жұрнағын жалғап «ұзындау» деп, онша ұзын еместігін көрсетеміз; «Күрең» деген сөзге «-деу» жұрнағын жалғап «күреңдеу» деп, анық күрең еместігін көрсетеміз; «Ақ» деген сөзге «-тау» жұрнағын жалғап, «ақтау» деп, анық ақ еместігін көрсетеміз; «Көк» деген сөзге «-теу» жұрнағын жалғап «көктеу» деп, анық көк еместігін көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-лау» (-леу, -дау, -деу, -тау, -теу) жұрнақтары жалғанарлық сын есімдер тапқызып, жалғату.

§ 2. «-шыл» жұрнақ сын есіміне жалғанады, сол сынға бейімдігін көрсету үшін. Мәселен: «Ақ» деген сөзге «-шыл» жұрнағын жалғап, «ақшыл» деп, ақ түске бейімдігін көрсетеміз; «Көк» деген сөзге «-шіл» жұрнағын жалғап «көкшіл» деп, көк түске бейімдігін көрсетеміз.

Кей сын есімдерге «-шыл» орнына «-ғыл», «-ғылт» жұрнақтар жалғанады. Мәселен: «Сары» – «сарғыл» яки «сарғылт»; «сұр» – «сұрғыл» яки «сұрғылт»; «боз» – «бозғыл» яки бозғылт; «қызыл» – «қызғыл» яки қызғылт; «торы» – «торғыл» уа ғайри сондай.

Кей сын есімдерге «-ғылт» орнына «қылтым» жұрнақ жалғанады. Мәселен: «ащы» – «ашқылтым», «тұщы» – «тұшқылтым».

Дағдыландыру. «-шыл», «-ғыл», «-ғылт», «-ғылым» жұрнақтар жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 3. «-лық» (-лік, -дық, -дік, -тық, -тік) жұрнақ сын есіміне жалғанады, сол сыннан шыққан дерексіз заттың есімін көрсету үшін. Мәселен: «Жақсы» деген сөзге «-лық» жұрнағын жалғап «жақсылық» деген заттың есімін

көрсетеміз; «Игі» деген сөзге «-лік» жұрнағын жалғап «игілік» деген заттың есімін көрсе-теміз; «Араз» деген сөзге «-дык» жұрнағын жалғап «араздық» деген заттың есімін көрсетеміз; «Тең» деген сөзге «-дік» жұрнағын жалғап «теңдік» деген заттың есімін көрсетеміз; «Ток» деген сөзге «-тық» жұрнағын жалғап «тоқтық» деген заттың есімін көрсетеміз; «Зерек» деген сөзге «-тік» жұрнағын жалғап «зеректік» деген заттың есімін көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-лық» (-лік, -дык, -дік, -тық, -тік) жұрнақтар жалғанарлық сөздер тапқызып жалғату.

§ 4. «-шылық» (-шілік) жұрнақ сын есіміне жалғанады, сол күй, қалып болғандығын көрсету үшін. Мәселен: «Тар» деген сөзге «-шылық» жұрнағын жалғап «таршылық» деп тар күй, қалып болғандығын көрсетеміз; «Еркін» деген сөзге «-шілік» жұрнағын жалғап «еркіншілік» деп еркін күй, қалып болғандығын көрсетеміз уа ғайри сондай.

Дағдыландыру. «-шылық» (-шілік) жұрнақтарын жалғанарлық сөздер тапқызып, жалғату.

Ескерту. «Кішкене», (азғана) деген сын есімдер қос сөздер: кішкене – кіші, гәнә, азғана – аз, ғана.

§ 5. «-ла» (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнақ сын есіміне жалғанады, сол түрде болдыру үшін. Мәселен: «Жақсы» деген сөзге «-ла» жұрнағын жалғап «жақсыла» дейміз, жақсы түрде болдыру үшін; «Әдемі» деген сөзге «-ле» жұрнағын жалғап, «әдеміле» дейміз, әдемі түрде болдыру үшін; «Жаман» деген сөзге «-да» жұрнағын жалғап, «жаманда» дейміз, жаман түрде болдыру үшін; «Тең» деген сөзге «-де» жұрнағын жалғап «теңде» дейміз, тең болдыру үшін; «Ақ» деген сөзге «-та» жұрнағын жалғап «ақта» дейміз, ақ түрде болдыру үшін; «Тегіс» деген сөзге «-те» жұрнағын жалғап «тегісте» дейміз, тегіс болдыру үшін.

Дағдыландыру. «-ла» (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнақтар жалғанарлық сөздерді тапқызып, жалғату.

§ 6. «-ар» (-ер) жұрнақ сын есіміне жалғанады. Сол түрде болу үшін. Мәселен: «Ақ» деген сөзге «-ар» жұрнағын жалғап «ағар» дейміз, ақ түрде болу үшін; «Көк» деген сөзге «-ер» жұрнағын жалғап «көгер» дейміз, көк түрде болу үшін.

Бұл жұрнақтар орнына «-ай» (-ей) жұрнақтар да жалғанады. Мәселен: «Қоңыр» деген сөзге «-ай» жұрнағын жалғап «қоңырай» дейміз, қоңыр түрде болу үшін; «Көп» деген сөзге «-ей» жұрнағын жалғап «көбей» дейміз, көп күйінде болу үшін.

Ескерту: «-ар» (-ер), «ай» (-ей) жұрнақтар аяғы дауысты сөздерге «-р» болып жалғанады. Мәселен: қысқа–қысқар, ескі–ескір.

Дағдыландыру. «-ар» (-ер), -ай (-ей) жұрнақтар жалғанар-лық сөздер тапқызып, жалғату.

§ 7. «-сын» жұрнақ сын есіміне жалғанады, сол сынды сияқтану үшін. Мәселен: «Жақсы» деген сөзге «-сын» жұрнағын жалғап «жақсысын» дейміз, жақсы сияқтану үшін; «Үлкен» деген сөзге «-сін» жұрнағын жалғап, «үлкенсін» дейміз, үлкен сияқтану үшін.

Дағдыландыру. «-сын» жұрнағын жалғарлық сөздер тапқызып, жалғату.

III. САН ЕСІМ

Сан есім нәрселердің есебін һәм ретін көрсететін сөздер. Есебін көрсететін сөздер. Мәселен: *Бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он, жиырма, отыз, қырық, елу, алтыс, жетпіс, сексен, тоқсан, жүз, мың, миллион, түмен.* Бұлар *есептік* деп аталады.

Ретін көрсететін сөздер. Мәселен: *Бірінші, екінші, үшінші, төртінші, бесінші, алтыншы, жетінші, сегізінші, тоғызыншы, оныншы, жиырманшы, отызыншы, қырқыншы, елуінші, алтысыншы, жетпісінші, сексенінші, тоқсаныншы, жүзінші, мыңыншы, миллионыншы.* Бұлар *реттік* деп аталады.

Есептік сан екіге бөлінеді: Бірі – жоғарғы көрсетілген қалыпта айтылады. Ол жай есептік. Екіншісі – зат есімге тіркелмей сөйленетінігінен басқарақ айтылады: *бір–біреу, екі–екеу, үш–үшеу, төрт–төртеу, бес–бесеу, алты–алтау, жеті–жетеу* делініп. Бұлайша айтылу жетіге шейін-ақ бар. Бұлар **жадағай есептік** деп аталады.

Есептік үлкендете саналады. Мәселен: «он бір» дегенде әуелі үлкенін айтып, сонан соң кішісін айтамыз: ол «онның» «бірден» үлкендігінен. «Елу алты» дегенде әуелі «елуді айтып, сонан соң «алтыны» айтамыз: ол «елудің» «алтыдан» үлкендігінен. «Жүз елу» дегенде, әуелі «жүзді» айтып, сонан «елуді» айтамыз: ол «жүздің» «елуден» үлкендігінен.

Реттік те үлкендете саналады. Мәселен «он бірінші» дегенде, әуелі «онды» айтып, сонан соң «бірінші» дейміз. «Жүз елуінші» дегенде, «жүзді» «елуіншіден» бұрын айтамыз. Реттікпен саналғанда есептікпен саналғандай айтылып келіп, ең ақырғы сөздің аяғына реттік жұрнағы «-ншы» жалғанады. Мәселен: «мың тоғыз жүз он төртінші», «мың тоғыз жүз он бесінші» дегендей.

Бұлардан басқа нәрсенің бүтіні емес, бөлімтігінің санын көрсететін сөздер бар. Олар темілдік аталады. Темілдік сан: *жарты, жарым, ширек*. Қазақтың тілінде темілдік санның есімі тіпті аз.

Сан есім жалғаулары зат есім сын есім жалғауларымен бірдей. Айтылуына қарай жалғаулар иә тікелей санға жалғанады, иә жанындағы басқа есімге жалғанады. Жадағай есептік басқа есімге қосарланып айтылмайтын болғандықтан, жалғаулар оларға қай кезде де өзіне жалғанады. Мысалдар алып, қарайық.

І. ЖАЙ ҚАЛЫП

Жадағай сентік

§1. Жуан сөздің жалғаулары:

«Алтау» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	нешеу? алтау	нешеулер? алтаулар
Ілік жалғау	нешеудің? алтаудың	нешеулердің? алтаулардың
Барыс жалғау	нешеуге? алтауға	нешеулерге? алтауларға
Табыс жалғау	нешеуді? алтауды	нешеулерді? алтауларды
Жатыс жалғау	нешеуде? алтауда	нешеулерде? алтауларда
Шығыс жалғау	нешеуден? алтаудан	нешеулерден? алтаулардан

§2. Жіңішке сөздің жалғаулары:

«Біреу» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	нешеуден? біреуден	нешеулер? біреулер
Ілік жалғау	нешеудің? біреудің	нешеулердің? біреулердің
Барыс жалғау	нешеуге? біреуге	нешеулерге? біреулерге
Табыс жалғау	нешеуді? біреуді	нешеулерді? біреулерді
Жатыс жалғау	нешеуде? біреуде	нешеулерде? біреулерде
Шығыс жалғау	нешеуден? біреуден	нешеулерден? біреулерден

Дағдыландыру. Жадағай сандағы сөздердің баршасын жалғаулату.

«Біреу» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	неше кісі? он кісі	жоқ
Ілік жалғау	неше кісінің? он кісінің	—
Барыс жалғау	неше кісіге? он кісіге	—
Табыс жалғау	неше кісіні? он кісіні	—
Жатыс жалғау	неше кісінде? он кісінде	—
Шығыс жалғау	неше кісіден? он кісіден	—

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша жай есептіктердің басқаларын жалғаулату.

ТӘУЕЛДІК ҚАЛЫП

Жадағай есептік *Оңаша тәуелдік*

1) «Алтау» деген сөз **I-ші жақ** **II-ші жақ** **III-ші жақ**

Жекеше:	Атау алтауым	алтауың	алтауы
Ілік жалғау	алтауымның	алтауыңның	алтауының
Барыс жалғау	алтауыма	алтауыңа	алтауына
Табыс жалғау	алтауымды	алтауыңды	алтауын
Жатыс жалғау	алтауымда	алтауыңда	алтауында
Шығыс жалғау	алтауымнан	алтауыңнан	алтауынан

Көпше:	Атау алтауларым	алтауларың	алтаулары
Ілік жалғау	алтауларымның	алтауларыңның	алтауларының
Барыс жалғау	алтауларыма	алтауларыңа	алтауларына
Табыс жалғау	алтауларымды	алтауларыңды	алтауларын
Жатыс жалғау	алтауларымда	алтауларыңда	алтауларында
Шығыс жалғау	алтауларымнан	алтауларыңнан	алтауларынан

Жадағай есептік

Оңаша тәуелдік

«Жетеу» деген сөз **I-ші жақ** **II-ші жақ** **III-ші жақ**

Жекеше:	Атау жетеуіміз	жетеуіңіз	жетеуі
Ілік жалғау	жетеуіміздің	жетеуіңіздің	жетеуінің
Барыс жалғау	жетеуімізге	жетеуіңізге	жетеуіне
Табыс жалғау	жетеуімізді	жетеуіңізді	жетеуін
Жатыс жалғау	жетеуімізде	жетеуіңізде	жетеуінде
Шығыс жалғау	жетеуімізден	жетеуіңізден	жетеуіңізнен

Көпше:	Атау жетеулеріміз	жетеулеріңіз	жетеулері
Ілік жалғау	жетеулеріміздің	жетеулеріңіздің	жетеулерінің
Барыс жалғау	жетеулерімізге	жетеулеріңізге	жетеулеріне

Табыс жалғау	жетеулерімізді	жетеулеріңізді	жетеулерін
Жатыс жалғау	жетеулерімізде	жетеулеріңізде	жетеулерінде
Шығыс жалғау	жетеулерімізден	жетеулеріңізден	жетеулерінен

Дағдыландыру. Басқа жадағай сандағы сөздерді ортақ тәуелдік түрінде жалғаулату.

РЕТТІК

Жай қалып

«Тоғызыншы» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	нешінші? тоғызыншы	нешіншілер? тоғызыншылар
Ілік жалғау	нешіншінің? тоғызыншының	нешіншілердің? тоғызыншылардың
Барыс жалғау	нешіншіге? тоғызыншыға	нешеулерге? тоғызыншыларға
Табыс жалғау	нешіншіні? тоғызыншыны	нешіншілерді? тоғызыншыларды
Жатыс жалғау	нешіншіде? тоғызыншыда	нешіншілерде? тоғызыншыларда
Шығыс жалғау	нешіншіден? тоғызыншыдан	нешіншілерден? тоғызыншылардан

Дағдыландыру. Басқа реттіктерді алып, осы үлгі бойынша жалғаулату⁸.

«-тық» жұрнағын жалғап, «алпыстық» деген: алпысқа жүретін заттың есімін атау үшін; «Жетпіс» деген сөзге «-тік» жұрнағын жалғап, «жетпістік» деген жетпіске жүретін затты атау үшін уа ғайри солдай.

⁸ Кітаптың 52-53-беттері жоқ болғандықтан, осы жердегі материалдар қалып қойды.

Дағдыландыру. Сан есіміне «-лық» (-лік, -дық, -дік -тық, -тік) жұрнақтарды жалғату.

«-ла» (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнақ. Бұл жұрнақ сан есіміне жалғанады: кілең сол санмен есептеу үшін. Мәселен: «Жиырма» деген сөзге «-ла» жұрнағын жалғап «жиырма-мала» дейміз, кілең жиырмамен есептеу үшін. «Екі» деген сөзге «-ле» жұрнағын қосып «екіле» дейміз кілең екімен есептеу үшін; «Тоғыз» деген сөзге «-да» жұрнағын жалғап «тоғызда» дейміз, кілең тоғызбен есептеу үшін; «Сегіз» деген сөзге «-де» жұрнағын жалғап «сегізде» дейміз, кілең сегізбен есептеу үшін; «Қырық» деген сөзге «-та» жұрнағын жалғап «қырықта» дейміз, кілең қырықпен есептеу үшін; «Үш» деген сөзге «-те» жұрнағын жалғап үште дейміз, кілең үшпен есептеу үшін уа ғайри сондай.

I. Ескерту. «-ла» (-ле) жұрнақ жадағай сан есіміне жалған-са, сол санда болып іс етуді көрсетеді. Мәселен: «Екеу» деген сөзге «-ле» жұрнағын жалғап «екеуле» десек, екеу болып істе деген мағынада; «Алтау» деген сөзге «-ла» жұрнағын жалғап, «алтаула» десек, алтау болып істе деген мағынада.

II. Ескерту. «-ла» (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнақ орнына «-дан» (-ден), «-нан» (нен) жалғаулар да айтылады. Мәселен: «Алтыла» дегеннің орнына «алтыдан» есепте дейміз; «Же-тіле» дегеннің орнына «жетіден» есептейміз. Көбінесе бұл жалғаулармен айтылғанда сөз қайта айтылғаннан кейін жалғау қосылады, мәселен: «алты-алтыдан», «жеті-жетіден», «тоқсан-тоқсаннан», «сексен-сексеннен» уа ғайри солай.

Дағдыландыру. «-ла», (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнақтарын жай санға һәм жадағай санға жалғату.

ЕСІМДІК

Есімдік дегеніміз есімдердің яғни зат есімнің, сын есімнің орнына жүретін сөздер. Мәселен, мұғалім дегеннің орнына «мен» деймін, саған сөйлегенде атыңды атаудың орнына «мен», «сен», «ол» деген сөздер зат есімнің орнына жүретін себептен есімдік болады.

Есімдік қазақ тілінде 5 тарау болады: 1. Жіктеу есімдігі; 2. Сілтеу есімдігі; 3. Сұрау есімдігі; 4. Жалпылау есімдігі; 5. Танықтық есімдігі.

ЖІКТЕУ ЕСІМДІГІ

Жіктеу есімдігі дегеніміз сөйлеген кезде сөйлеушінің, тыңдаушының хәм бөгдедегілердің жігін ашатын сөздер. Сондықтан жіктеу есімдігі үш жақты болады: 1. Сөйлеуші үшін «мен» дейді, бұл бірінші жақ. 2) Тыңдаушыға сөйлеуші «сен» дейді, бұл екінші жақ. 3) Сөйлеуші өзі мен тыңдаушыдан басқаны «ол» дейді, бұл үшінші жақ.

Сыпайылап сөйлегенде сөйлеуші өзін «мен» деудің орнына «біз»⁹ дейді, тыңдаушыға «сен» деудің орнына «сіз» дейді, бөгде кісіні «ол» деудің орнына «о кісі» (ол кісі) дейді. Сондықтан «біз» бірінші жақ болады, «сіз» екінші жақ болады, «о кісі» үшінші жақ болады.

Жіктеу есімдігінің жалғыз ғана жалғаулары емес, өзі де азырақ өзгеріпкіреді. Мәселен:

«Мен» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	кім? мен	біз
Ілік жалғау	кімнің? менің (меннің орнына)	біздің
Барыс жалғау	кімге? маған (менге орнына)	бізге
Табыс жалғау	кімді? мені	бізді
Жатыс жалғау	кімде? менде	бізде
<u>Шығыс жалғау</u>	кімнен? менен (меннен орнына)	бізден

⁹ Көпше айтылғанда «біз» деп сөйленеді.

«Сен» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	кім? сен	кімдер? сендер
Ілік жалғау	кімнің? сенің (сеннің орнына)	кімдердің? сендердің
Барыс жалғау	кімге? саған (сенге орнына)	кімдерге? сендерге
Табыс жалғау	кімді? сені (сенді орнына)	кімдерді? сендерді
Жатыс жалғау	кімде? сенде	кімдерде? сендерде
Шығыс жалғау	кімнен? сеннен (сеннен орнына)	кімдерден? сендерден

«Ол» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	кім? ол	кімдер? олар
Ілік жалғау	кімнің? оның	кімдердің?
олардың	(олдың орнына)	
Барыс жалғау	кімге? оған (олға орнына)	кімдерге? оларға
Табыс жалғау	кімді? оны (олды орнына)	кімдерді? оларды
Жатыс жалғау	кімде? онда (олда орнына)	кімдерде? оларда
Шығыс жалғау	кімнен? сеннен (олдан орнына)	кімдерден? олардан

Жіктеу есімдігінің сыпайы түрі есімдіктерше жалғауланады. Мәселен, «біз», «сіз», «о кісі», деген сөздер:

Жекеше: Атау	кім?	біз	сіз	о кісі
Ілік жалғау	кімнің?	біздің	сіздің	о кісінің
Барыс жалғау	кімге?	бізге	сізге	о кісіге

Табыс жалғау	кімді?	бізді	сізді	о кісіні
Жатыс жалғау	кімде?	бізде	сізде	о кісіде
Шығыс жалғау	кімнен?	бізден	сізден	о кісіден

Көпше: Атау	кімдер?	біздер	сіздер	о кісілер
Ілік жалғау	кімдерің?	біздердің	сіздердің	о кісілердің
Барыс жалғау	кімдерге?	біздерге	сіздерге	о кісілерге
Табыс жалғау	кімдерді?	біздерді	сіздерді	о кісілерді
Жатыс жалғау	кімдерде?	біздерде	сіздерде	о кісілерде
Шығыс жалғау	кімдернен?	біздерден	сіздерден	о кісілерден

СІЛТЕУ ЕСІМДІГІ

Сілтеу есімдігі дегеніміз – ол нәрсені көрсеткенде айтылатын сөздер. Мәселен, жақын нәрсені көрсеткенде: *осы, бұл, мынау* дейміз, алыс нәрсені көрсеткенде: *сол, анау* дейміз. *Осы, бұл, мынау, сол, анау* деген сөздер сілтеу есімдігі болады.

Сілтеу есімдігінің де жалғыз жалғаулары ғана өзгеріліп қоймайды, өздері де өзгеріңкірейді. Мысалмен көрсетейік:

1) «Осы»

деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	қайсы? осы	осылар
Ілік жалғау	қайсының? осының	осылардың
Барыс жалғау	қайсыға? осыған	(олға орнына) осыларға
Табыс жалғау	қайсыны? осыны	(осыда орнына) осыларды
Жатыс жалғау	қайсыда? осында	(осыда орнына) осыларда
Шығыс жалғау	қайсыдан? осынан	(осыдан орнына) осылардан

2) «Бұл» деген сөз Жекеше

деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	қайсы? бұл	бұлар
Ілік жалғау	қайсының? бұның	(бұлдың орнына) бұлардың
Барыс жалғау	қайсыған? бұған	(бұлға орнына) бұларға
Табыс жалғау	қайсыны? бұны	бұлды орнына) бұларды

Жатыс жалғау	қайсыда? мұнда	(бұлда орнына)	бұларда
Шығыс жалғау	қайсыдан? бұнан		бұлардан

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша «сол» деген сөзді жалғаулату.

3) «Мынау» деген сөз	Жекеше	Көпше
Атау	қайсы? мынау	мыналар
Ілік жалғау	қайсының?	мыналардың
Барыс жалғау	қайсыған? ¹⁰ бұған (мынаға орнына)	мыналарға
Табыс жалғау	қайсыны? мынаны	мыналарды
Жатыс жалғау	қайсыда? мынада	мыналарда
Шығыс жалғау	қайсыдан? мынадан	мыналардан

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша «анау» деген сөзді жалғаулату.

СҰРАУ ЕСІМДІГІ

Сұрау есімдігі дегеніміз – біреуден бір нәрсе туралы сұрағанда айтылатын сөздер. Адам туралы сұрасақ «кім?» дейміз, басқа заттар туралы сұрасақ «не?» дейміз. Қай нәрсе екендігін сұрасақ «қайсы» дейміз. Нәрсенің сыны тақырыпты сұрасақ «қандай?» дейміз. Нәрсенің дәл санын сұрасақ «нешеу?», «неше?» дейміз. Нәрсенің саны емес, шамасын сұрағанда «қанша?» дейміз. Нәрсенің қатарда қайсы екендігін сұрасақ «нешінші?» дейміз. Мезгіл туралы сұрасақ «қашан?» дейміз. Кім?, не?, қайсы?, қандай?, нешеу?, неше?, қанша?, нешінші?, қашан? деген сөздер сұрау есімдігі болады. Сұрау есімдіктерінің бірсыпырасы есімдерше, бірсыпыралары есімдікше өзгереді, бірсыпыралары бұлардың бәрінде де басқаша өзгереді. Мысалмен көрсетейік.

¹⁰ «Қайсыған» аз айтылады. Көбінесе тәуелді қалыпта.

«Кім? не?» деген сөздер	Жекеше	Көпше
Атау	кім? не?	кімдер? нелер?
Ілік жалғау	кімнің? ненің?	кімдердің? нелердің?
Барыс жалғау	кімге? неге?	кімдерге? нелерге?
Табыс жалғау	кімді? нені?	кімдерді? нелерді?
Жатыс жалғау	кімде? неде?	кімдерде? нелерде?
Шығыс жалғау	кімнен? неден?	к і м д е р д е н ?
нелерден?		

«Нешеу?		
Нешінші?»	Жекеше	Көпше
Атау	нешеу? нешінші?	нешеулер? нешіншілер?
Ілік жалғау	нешеудің? нешіншінің?	нешеулердің? нешіншілердің?
Барыс жалғау	нешеуге? нешіншіге?	нешеулерге? нешіншілерге?
Табыс жалғау	нешеуді? нешіншіні?	нешеулерді? нешіншілерді?
Жатыс жалғау	нешеуде? нешіншіде?	нешеулерде? нешіншілерде?
Шығыс жалғау	нешеуден? нешіншіден?	нешеулерден? нешіншілерден?

«Қайсы? қандай?»	Жекеше	Көпше
Атау	қайсы? қандай?	қайсылар? қандайлар?
Ілік жалғау	қайсының? қандайдың?	қайсылардың? қандайлардың?
Барыс жалғау	қайсыған? қандайға?	қайсыларға? қандайларға?
Табыс жалғау	қайсыны? қандайды?	қайсыларды? қандайларды?
Жатыс жалғау	қайсыда? қандайда?	қайсыларда? қандайларда?
Шығыс жалғау	қайсыдан? қандайдан?	қайсылардан? қандайлардан?

«Қанша? Қашан?»	Жекеше	Көпше
Атау	қанша? қашан?	жоқ
Ілік жалғау	қаншаның?	–
Барыс жалғау	қаншаға? қашанға?	–
Табыс жалғау	қаншаны?	–
Жатыс жалғау	қаншада?	–
Шығыс жалғау	қаншадан? қашаннан?	–

Сұрау есімдіктерінің «қашан?» дегенінен басқалары тәуелді қалыппен де айтылады.

Дағдыландыру. Жоғарғы жазылған сұрау есімдіктердің бәрінде тәуелді қалыппен жалғаулату.

ЖІКТЕУ ЕСІМДІГІ ¹¹

Жіктеу есімдігі дегеніміз – нәрсенің жігін айта сөйлегенде айтылатын сөздер. Мәселен: *бәрі, барша*.

«*hәр*» деген сөз өзі жіктеу хәм басқа сөздерге де қосылып, жіктеу есімдігінің орнына жүреді. Мәселен, *hәр кім, hәр бір, hәр қайсысы* уа ғайри сондай сөздер.

Жіктеу есімдігі нәрсенің жігін бөлетін себебінен тәуелдік қосымшаларымен айтылады. Мысал келтірейік.

I. Анайы қалып

1) «өз» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	өзім	өзің	өзі
Ілік жалғау	өзімнің	өзіңнің	өзінің
Барыс жалғау	өзімде	өзіңде	өзіне
Табыс жалғау	өзімді	өзіңді	өзін
Жатыс жалғау	өзімде	өзіңде	өзінде
<u>Шығыс жалғау</u>	өзімнен	өзіңнен	өзінен

¹¹ Жалпылау есімдігі деп түсінген жөн (*Құраст.*)

Көпше: Атау	жоқ	өздерін	өздеріңнің
Ілік жалғау		өздеріңнің	өздерінің
Барыс жалғау		өздеріңе	өздеріне
Табыс жалғау		өздеріңді	өздерін
Жатыс жалғау		өздеріңде	өздерінде
Шығыс жалғау		өздеріңнен	өздерінен

II. Сыпайы қалып

Жекеше: Атау	өзіміз	өзіңіз	жоқ
Ілік жалғау	өзіміздің	өзіңіздің	–
Барыс жалғау	өзімізге	өзіңізге	–
Табыс жалғау	өзімізді	өзіңізді	–
Жатыс жалғау	өзімізде	өзіңізде	–
Шығыс жалғау	өзімізден	өзіңізден	–

Көпше: Атау	өздеріміз	өздеріңіз	–
Ілік жалғау	өздеріміздің	өздеріңіздің	–
Барыс жалғау	өздерімізге	өздеріңізге	–
Табыс жалғау	өздерімізді	өздеріңізді	–
Жатыс жалғау	өздерімізде	өздеріңізде	–
Шығыс жалғау	өздерімізден	өздеріңізден	–

I. Анайы қалып

«Бәрі» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше:	жоқ	жоқ	жоқ
Көпше: Атау	жоқ	бәрің	бәрі
Ілік жалғау	–	бәріңнің	бәрінің
Барыс жалғау	–	бәріңе	бәріне
Табыс жалғау	–	бәріңді	бәрін
Жатыс жалғау	–	бәріңде	бәрінде
Шығыс жалғау	–	бәріңнен	бәрінен

II. Сыпайы қалып

Жекеше:	жоқ	жоқ	жоқ
Көпше: Атау	бәріміз	бәріңіз	—
Ілік жалғау	бәріміздің	бәріңіздің	—
Барыс жалғау	бәрімізге	бәрімізге	—
Табыс жалғау	бәрімізді	бәріңізді	—
Жатыс жалғау	бәрімізде	бәріңізде	—
Шығыс жалғау	бәрімізден	бәріңізден	—

I. Анайы қалып

«Барша» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	жоқ	баршаң	баршасы
Ілік жалғау	—	баршаңның	баршасының
Барыс жалғау	—	баршаңа	баршасына
Табыс жалғау	—	баршаңды	баршасын
Жатыс жалғау	—	баршаңда	баршасында
Шығыс жалғау	—	баршаңнан	баршасынан
Көпше: Атау	жоқ	баршаларың	баршалары
Ілік жалғау	—	баршаларыңның	баршаларының
Барыс жалғау	—	баршаларыңа	баршаларына
Табыс жалғау	—	баршаларыңды	баршаларын
Жатыс жалғау	—	баршаларыңда	баршаларында
Шығыс жалғау	—	баршаларыңнан	баршаларынан

Сыпайы қалып

Жекеше: Атау	баршамыз	баршаңыз	—
Ілік жалғау	баршамыздың	баршаңыздың	—
Барыс жалғау	баршамызға	баршаңызға	—
Табыс жалғау	баршамызды	баршаңызды	—
Жатыс жалғау	баршамызда	баршаңызда	—
Шығыс жалғау	баршамыздан	баршаңыздан	—

Көпше: Атау	баршаларымыз	баршаларыңыз	–
Ілік жалғау	баршаларымызды	баршаларыңызды	–
Барыс жалғау	баршаларымызға	баршаларыңызға	–
Табыс жалғау	баршаларымызды	баршаларыңызды	–
Жатыс жалғау	баршаларымызда	баршаларыңызда	–
Шығыс жалғау	баршаларымыздан	баршаларыңыздан	–

ТАНЫҚТЫҚ ЕСІМДІГІ

Танықтық есімдігі дегеніміз – нәрсенің жоқтығын яки анық белгілі еместігін яки түгел еместігін көрсеткенде айтылатын сөздер. Мәселен: *heшкім, heштеме, дәнеме, Heшбір*. Бұлар жоқтықты көрсетеді. *Кей, Қайсыбір* – бұлар түгел еместігін көрсетеді. *Біреу, әлдекім, әлдене* – анық, белгілі еместігін көрсетеді.

Ешкім, heштеме, дәнеме, біреу, әлдекім, әлдене деген сөздердің есімдерше жалғаулары ғана өзгереді. Яғни тәуелдік ғана жалғаулары қосылады, мәселен:

I. Анайы қалып

«Кей» деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	–	кейің	кейі
Ілік жалғау	–	кейіңнің	кейінің
Барыс жалғау	–	кейіңе	кейіңе
Табыс жалғау	–	кейіңді	кейіңде
Жатыс жалғау	–	кейіңе	кейін
Шығыс жалғау	–	кейіңнен	кейінен

II. Сыпайы қалып

Жекеше: Атау	кейіміз	кейіңіз	–
Ілік жалғау	кейіміздің	кейіңіздің	–
Барыс жалғау	кейімізге	кейіңізге	–
Табыс жалғау	кейімізді	кейіңізді	–
Жатыс жалғау	кейімізде	кейіңізде	–
Шығыс жалғау	кейімізден	кейіңізден	–

I. Анайы қалып

«Ешбір»

деген сөз	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Жекеше: Атау	–	ешбірің	ешбірі
Ілік жалғау	–	ешбіріңнің	ешбірінің
Барыс жалғау	–	ешбіріңе	ешбіріне
Табыс жалғау	–	ешбіріңді	ешбірін
Жатыс жалғау	–	ешбіріңде	ешбірінде
Шығыс жалғау	–	ешбіріңнен	ешбірінен

II. Сыпайы қалып

Атау	ешбіріміз	ешбіріңіз	–
Ілік жалғау	ешбіріміздің	ешбіріңіздің	–
Барыс жалғау	ешбірімізге	ешбіріңізге	–
Табыс жалғау	ешбірімізді	ешбіріңізді	–
Жатыс жалғау	ешбірімізде	ешбіріңізде	–
Шығыс жалғау	ешбірімізден	ешбіріңізден	–

ЕТІСТІК

Етістік дегеніміз – заттардың еткен-етпеген істерін көрсететін сөздер.

«Бұлт торлады», «күн жауды», «су тасыды». «Бұлт торламадй, «күн жаумады», «су тасымады» дейміз. Бұлт, күн, су – заттар, «торлады», «жауды», «тасыды» деген сөздер болған істерді көрсетеді. «Торламады», «жаумады», «тасымады» деген сөздер болмаған істерді көрсетеді. «Торлады-торламады», «жауды – жаумады», «тасыды – тасымады» деген сөздер **етістік** болады.

Етістік болған-болмаған екі түрлі істі көрсеткендіктен екіге бөлінеді. 1. Болымды. 2. Болымсыз. Мұнан басқа етістіктің өзгеше екі түрі бар: 1. Көсемше. 2. Есімше.

Дағдыландыру. Оң болымды етістік, оң болымсыз етістік сөз тапқызып жаздыру.

ЕТІСТЕР

Етістікте он түрлі етіс бар: 1) Сабақты етіс. 2) Салт етіс. 3) Ортақ етіс. 4) Өздік етіс. 5) Өзгелік етіс. 6) Беделді етіс. 7) Брықсыз етіс. 8) Шағыс етіс. 9) Дүркінді етіс. 10) Өсіңкі етіс.

1. САБАҚТЫ ЕТІС

Сабақты етіс дейміз – өткен іске бір нәрсе сабақтаулы болса, мәселен: *хат жаздым, шөп шаптым, қармақ салдым* дегенде: *жаздым, шаптым, салдым* – істер.

«Хат жаздым» дегенде жазу ісіне хат сабақталып тұр. «Шөп шаптым» дегенде шабу ісіне шөп сабақталып тұр. «Қармақ салдым» дегенде салу ісіне қармақ сабақталып тұр. «Жаздым», «шаптым», «салдым» деген сияқты, нәрсе сабақталатын істі көрсететін сөздерді **сабақты етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабындағы мақаланың бірін алып, соның ішіндегі сабақты етістерді көрсеткізу.

2. САЛТ ЕТІС

Салт етіс дейміз – өткен іске сабақталып, байланып тұрған хешнәрсе болмаса, мәселен: *мен жүрмін, сен тұрсың, ол отыр.*

Менің жүргеніме, сенің тұрғаныңа, оның отырғанына сабақталып тұрған хешнәрсе жоқ.

Ержан күлді, Нұрман жылады, Бірман жүгірді. Ержанның күлгеніне, Нұрманның жылағанына, Бірманның жүгіргеніне сабақталып тұрған хешнәрсе жоқ.

«Жүрмін», «тұрсын», «отыр», «күлді», «жылады» «жүгірді» деген сияқты сабақсыз істі көрсететін сөздерді **салт етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан бір мақала алып сондағы салт етістіктерді көрсету.

3. ОРТАҚ ЕТІС

Ортақ етіс дейміз – іс жеке істелмесе, мәселен: *бала жарысты, жау соғысты, балуан күресті.*

Бала жалғыз жарысуға болмайды, біреумен жарысады; Жау өзімен өзі соғыспайды, біреумен соғысады. Балуан өзімен-өзі күреспейді, біреумен күреседі. Осындай жеке істелмейтін, екі жақтап істейтін істерді көрсететін сөздерді **ортақ етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан бір мақала алып, сонда ортақ етістерді көрсеткізу.

4. ӨЗДІК ЕТІС

Өздік етіс дейміз – істеуі басқаға істерлік ісін өзіне істесе, мәселен: *мен жуындым, сен тарандың, ол мақтанды.*

«Жудым» десе, басқаны жуған болар еді; «жуындым» дегенде өзін жуған болады яғни істі басқаға емес, өзіне істеген болады.

«Тарадым» десе, басқаны тараған болар еді, «тарандым» дегенде істі басқаға емес, өзіне істеген болады.

«Мақтады» десе, басқаны мақтаған болар еді, «мақтанды» дегенде басқаны емес, өзін мақтаған болады.

«Жуындым», «тарандың», «мақтанды» деген сияқты басқаға істерлік істі өзіне істеуді көрсететін сөздерді **өздік етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан бір мақала алып, сондағы өзіндік етістерді көрсеткізу.

5. ӨЗГЕЛІК ЕТІС

Өзгелік етіс дейміз – біреудің ісіне себепкер болуды, мәселен: *атты жүргізді, қойды өргізді, түйені тұрғызды* дегенде аттың жүруіне, қойдың өруіне, түйенің тұруына себепкер болғанды көрсетеді. Олар өздігінен істесе ат жүрді, қой өрді, түйе тұрды болар еді.

«Жүргіздім», «өргіздім», «тұрғыздым» деген сияқты біреудің ісіне себепкер істі көрсететін сөздерді **өзгелік етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан бір мақала алып, сондағы өзгелік етістерді көрсеткізу.

6. БЕДЕЛДІ ЕТІС

Беделді етіс дейміз – істі біреу арқылы істеуді. Мәселен: *хат жаздырды, өлең айттырды, үй салдырды, кітап алдырды* дейміз.

«Жаздырды», «айттырды», «салдырды», «алдырды» дегенде бәрі де біреу арқылы істеген іс болады. Осындай сөздерді **беделді етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан бір мақала алып, сон-дағы беделді етістерді көрсеткізу.

7. ЫРЫҚСЫЗ ЕТІС

Ырықсыз етіс дейміз – істелу ыркы істеушіден басқада болған істі. Мәселен: *ат жегілді, қоян қуылды, қозы сойылды* дегенде ат ырықсыз жегіліп тұр, қоян ырықсыз қуылып тұр, қозы ырықсыз сойылып тұр.

«Жегілді», «қуылды», «сойылды» деген сияқты сөздерді **ырықсыз етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан бір мақала алып, сондағы ырықсыз етістерді көрсеткізу.

8. ШАҒЫС ЕТІС

Шағыс етіс дейміз – ортақ істі істеуге себепкер болуды. Мәселен: *балаларды күрестірдім, елді табыстырдым, екі жағын соғыстырдым.*

«Күрестірдім» дегенде күресулеріне мен себепкер болғанмын; «Табыстырдым» дегенде табысуларына мен себепкер болғанмын. «Соғыстырдым» дегенде соғысуларына мен себепкер болғанмын. «Күрестірдім», «табыстырдым», «соғыстырдым» деген сияқты сөздерді **шағыс етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан мақала алып, сондағы шағыс етістерді көрсеткізу.

9. ДҮРКІНДІ ЕТІС

Дүркінді етіс дейміз – қайта-қайта істелетін істі, мәселен: *хат жазғылады, мылтық атқылады, қолынан жұлқылады.* «Жазғылады», «атқылады», «жұлқылады» деген сөздер істің бір рет емес, бірнеше рет істелгенін көрсетеді. «Жазғылады», «атқылады» «жұлқылады» деген сияқты сөздерді **дүркінді етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Қирағат кітабынан бір мақала алып сондағы дүркінді етістерді көрсеткізу.

10. ӨСІҢКІ ЕТІС

Өсіңкі етіс дейміз – күшейген істі, мәселен: *ат жүріңкіреді, су тасыңқырады, бала ұйықтаңқырады.* «Жүріңкіреді» дегенде жүру күшейгені көрінеді, «тасыңқырады» дегенде тасқын күшейгені көрінеді, «ұйықтаңқырады» дегенде ұйқы күшейгені көрінеді. «Жүгіріңкіреді», «тасыңқырады», «ұйықтаңқырады» деген сияқты сөздерді **өсіңкі етіс** дейміз.

Дағдыландыру. Бала басына бірнеше өсіңкі істерді көрсететін сөздерді тапқызу:

РАЙЛАР

Етістікте 14 рай бар; 1) Тұйық рай. 2) Билік рай. 3) Ашық рай. 4) Шартты рай. 5) Ереуіл рай. 6) Реніш рай. 7) Қалау рай. 8) Сенімді рай. 9) Сенімсіз рай. 10) Мұң рай. 11) Көніс рай. 12) Қайрау рай. 13) Азалы рай. 14) Теріс рай.

1. ТҰЙЫҚ РАЙ

Тұйық рай дейміз – істің беті белгісіз тұйық күйінде тұрғандағы айтылатын сөз түрін. Мәселен: *қарамақ, саумақ, бармақ, жазбақ, атпақ, ермек, үймек, жүрмек, тізбек, кетпек* дегенде кім? қашан? қалай? істегені мәлім емес. Осындай сөздер тұйық рай болады.

Тұйық рай етістіктің бейтарап, жалпы түрі, сондықтан жалпы етістік жайынан сөйлегенде осы тұйық райдағы түрі алынады. Тұйық райдан әрі етістік өзгереді. Өзгергенде һәр райдың жалғауы өзінше басқа болады.

Райларда үш жақ болады: I-ші жақ (айтушы), II-ші жақ (тыңдаушы), III-ші жақ (бөгделік). Екі айырыс бар: 1. Жекелік айырыс. 2. Көптік айырыс. Үш шақ бар: Осы шақ. 2) Өткен шақ. 3) Келер шақ. Осы үш жақ, екі айырыс, үш шақ бойынша сөз түбірінің аяқ дыбысына қарай етістік өзгереді. Етістік өзгеруі турасында дыбыстар екі-ақ тапқа бөлінеді: 1) Дауысты дыбыс. 2) Басқа дыбыстар (дауыссыз һәм жарты дауысты дыбыстар). Сөз түбірінің аяғы дауысты дыбыс болса, жалғау мен түбір арасына «и» дәнекер болады; дауыссыз яки жарты дауысты дыбыс болса «а», «е» дәнекер болады.

Етістіктер райлармен өзгергенде екі түрлі айтылады: 1) **Дара түрде** 2) **Қосар түрде**. Қосар түрде сөйлегенде көмекші етістіктер қосыла айтылады. **Көмекші етістіктер** дегеніміз: *тұрмақ, жүрмек, отырмақ, жатпақ, бармақ, болмақ, алмақ, бермек, келмек, кетпек, көрмек, өтпек, тастамақ, қоймақ, қалмақ, имек*. Мұнан басқа етістіктер **жай етістік** болады.

Қосар түрде сөйлегенде, жай етістіктер мағына беруші болып, алда жүреді; көмекші етістіктер өзгеруші болып, сонда жүреді. Қосар түрін қоя тұрып, қазір де дара түрін көрсетеміз. Қосар түрі етістіктің көсемше һәм есімше түрлері жайынан сөйлегенде көрсетілмекші.

Етістіктің түпкі түрі *салт етіс* пен *сабақты етіс*; өзгелері туынды етістер. Сондықтан бастапқы екеуі екі-ақ мүшелі: 1) Түбір. 2) Жалғау. Басқа етістер үш мүшелі: 1) Түбір. 2) Жұрнақ. 3) Жалғау. Түбір мен жұрнақ екеуін жалғаудан айырып сөйлегенде, тұқыл дейміз. Сүйтіп жалғау түпкі етістердің түбіріне жалғанады, туынды етістердің тұқылына жалғанады. Етістік жалғаулары есім жалғауларынан өзгеше болғандықтан, һәр заттың ісінің жігін айырып айтатын болғандықтан жалғау орнына *жіктеу* дейміз.

2. БИЛІК РАЙ

Билік рай дейміз – істі істеуге-істемеуге кесіп айтқандағы сөз түрін. һәр етістіктен түбірі мен тұқылын алып, билік рай түрінде жіктеп айтып көрейік. *Болымды түрде: жазбақ* (сабақты етіс), *жыламақ* (салт етіс) *күреспек* (ортақ етіс), *жуынбақ* (өздік етіс), *жатқызбақ* (өзгелік етіс) *қаздырмақ* (беделді етіс), *жегілмек* (ырықсыз етіс), *атыстырмақ* (шағысты етіс), *шапқыламақ* (дүркінді етіс), *алыңқырамақ* (өсіңкі етіс); *Болымсыз түрде: жазбасқа*, *жыламасқа*, *күреспеске*, *жуынбасқа*, *қаздырмасқа*, *жатқызбасқа*, *жегілмеске*, *атыстырмасқа*, *шапқыламасқа*, *алыңқырамасқа*.

Жіктеу

Болымды түрлері:

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаз	жазайын	жаз	жазсын
жыла	жылайын	жыла	жыласын
күрес	күресейін	күрес	күрессін
жуын	жуынайын	жуын	жуынсын
қаздыр	қаздырайын	қаздыр	қаздырсын
жатқыз	жатқызайын	жатқыз	жатқызсын
жегіл	жегілейін	жегіл	жегілсін
атыстыр	атыстырайын	атыстар	атыстырсын
шапқыла	шапқылайын	шапқыла	шапқыласын
алыңқыра	алыңқырайын	алыңқыра	алыңқырасын

Көпше:

жаз	жазайық	жазындар	жазсын
жыла	жылайық	жылаңдар	жыласын
күрес	күресейік	күресіндер	күрессін
жуын	жуынайық	жуынындар	жуынсын
қаздыр	қаздырайық	қаздырындар	қаздырсын
жатқыз	жатқызайық	жатқызындар	жатқызсын
жегіл	жегілейік	жегіліңдер	жегілсін
атыстыр	атыртырайық	атыстырындар	атыстырсын
шапқыла	шапқылайық	шапқылаңдар	шапқыласын
алыңқыра	алыңқырайық	алыңқырандар	алыңқырасын

Болымсыз турлері:

Жекеше:

жазба	жазбайын	жазба	жазбасын
жылама	жыламайын	жылама	жыламасын
күреспе	күреспейін	күреспе	күреспесін
жуынба	жуынбайын	жуынба	жуынбасын
қаздырма	қаздырмайын	қаздырма	қаздырмасын
жатқызба	жатқызбайын	жатқызба	жатқызбасын

жегілме	жегілмейін	жегілме	жегілмесін
атыстырма	атыстырмайын	атыстырма	атыстырмасын
шапқылама	шапқыламайын	шапқылама	шапқыламасын
алыңқырама	алыңқырамайын	алыңқырама	алыңқыра- масын

Көпше:

жазба	жазбайық	жазбандар	жазбасын
жылама	жыламайық	жыламаңдар	жыламасын
күреспе	күреспейік	күреспендер	күреспесін
жуынба	жуынбайық	жуынбаңдар	жуынбасын
қаздырма	қаздырмайық	қаздырмаңдар	қаздырмасын
жатқызба	жатқызбайық	жатқызбаңдар	жатқызбасын
жегілме	жегілмейік	жегілмеңдер	жегілмесін
атыстырма	атыстырмайық	атыстырмаңдар	атыстырмасын
шапқылама	шапқыламайық	шапқыламаңдар	шапқыламасын
алыңқырама	алыңқырамайық	алыңқырамаңдар	алыңқыра- масын

Дағдыландыру. Һәр етістен һәр түрлі сөздер алып, билік раймен жіктету.

3. АШЫҚ РАЙ

Ашық рай дейміз – істі ашық баяндайтын сөздің түрін. Ашық райдағы сөздер билік райдағы екі айырыс, үш жақтан басқа үш мезгілмен сөйленіп өзгереді.

Жіктеу

Осы шақ

Болымды түрлері:

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаз	жазамын	жазасың	жазады
жыла	жылаймын	жылайсың	жылайды
күрес	күресемін	күресесің	күреседі
жуын	жуынамын	жуынасың	жуынады
қаздыр	қаздырамын	қаздырасың	қаздырады
жатқыз	жатқызамын	жатқызасың	жатқызады
жегіл	жегілемін	жегілесің	жегіледі
атыстыр	атыстырамын	атыстарасың	атыстырады
шапқыла	шапқылаймын	шапқылайсың	шапқылайды
алыңқыра	алыңқыраймын	алыңқырайсың	алыңқырайды

Көпше:

жаз	жазамыз	жазасыңдар	жазады
жыла	жылаймыз	жылайсыңдар	жылайды
күрес	күресеміз	күресіндер	күреседі
жуын	жуынамыз	жуынасыңдар	жуынады
қаздыр	қаздырамыз	қаздырасыңдар	қаздырады
жатқыз	жатқызамыз	жатқызыңдар	жатқызады
жегіл	жегілеміз	жегілесіндер	жегіледі
атыстыр	атыстырамыз	атыстырасыңдар	атыстырады
шапқыла	шапқылаймыз	шапқылайсыңдар	шапқылайды
алыңқыра	алыңқыраймыз	алыңқырайсыңдар	алыңқырайды

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазба	жазбаймын	жазбайсың	жазбайды
жылама	жыламаймын	жыламайсың	жыламайды
күреспе	күреспеймін	күреспейсің	күреспейді
жуынба	жуынбаймын	жуынбайсың	жуынбайды
қаздырма	қаздырмаймын	қаздырмайсың	қаздырмайды
жатқызба	жатқызбаймын	жатқызбайсың	жатқызбайды
жегілме	жегілмеймін	жегілмейсің	жегілмейді
атыстырма	атыстырмаймын	атыстырмайсың	атыстырмайды
шапқылама	шапқыламаймын	шапқыламайсың	апқыламайды
алыңқырама	алыңқырамаймын	алыңқырамайсың	алыңқырмайды

Көпше:

жазба	жазбаймыз	жазбайсыңдар	жазбайды
жылама	жыламаймыз	жыламайсыңдар	жыламайды
күреспе	күреспейміз	күреспейсіңдер	күреспейді
жуынба	жуынбаймыз	жуынбайсыңдар	жуынбайды
қаздырма	қаздырмаймыз	қаздырбайсыңдар	қаздырмайды
жатқызба	жатқызбаймыз	жатқызбайсыңдар	жатқызбайды
жегілме	жегілмейміз	жегілмейсіңдер	жегілмейді
атыстырма	атыстырмаймыз	атыстырмайсыңдар	атыстырмайды
шапқылама	шапқыламаймыз	шапқыламайсыңдар	шапқыламайды
алыңқырама	алыңқырамаймыз	алыңқырамайсыңдар	алыңқыра- майды

Дағдыландыру. Нәр етістен сөздер алып, осы үлгі ашық райдың осы шағымен жіктету.

Өткен шақ

Болымды түрлері:

Жекеше:

	1-ші жақ	2-ші жақ	3-ші жақ
жаз	жаздым	жаздың	жазды
жыла	жыладым	жыладың	жылады

күрес	күрестім	күрестің	күресті
жуын	жуындым	жуындың	жуынды
қаздыр	қаздырдым	қаздырдың	қаздырды
жатқыз	жатқыздым	жатқыздың	жатқызды
жегіл	жегілдім	жегілдің	жегілді
атыстыр	атыстырдым	атыстырдың	атыстырды
шапқыла	шапқыладым	шапқыладың	шапқылады
алыңқыра	алыңқырадым	алыңқырадың	алыңқырады

Көпше:

жаз	жаздық	жаздыңдар	жазды
жыла	жыладық	жыладыңдар	жылады
күрес	күрестік	күрестіңдер	күресті
жуын	жуындық	жуындыңдар	жуынды
қаздыр	қаздырдық	қаздырдыңдар	қаздырды
жатқыз	жатқыздық	жатқыздыңдар	жатқызды
жегіл	жегілдік	жегілдіңдер	жегілді
атыстыр	атыстырдық	атыстырдыңдар	атыстырды
шапқыла	шапқыладық	шапқыладыңдар	шапқылады
алыңқыра	алыңқырадық	алыңқырадыңдар	алыңқырады

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазба жазбадым	жазбадың	жазбады
жылама жыламадым	жыламадың	жыламады
күреспе күреспедім	күреспедің	күреспеді
жуынба жуынбадым	жуынбадың	жуынбады
қаздырма қаздырмадым	қаздырмадың	қаздырмады
жатқызба жатқызбадым	жатқызбадың	жатқызбады
жегілме жегілмедім	жегілмедің	жегілмеді
атыстырма атыстырмадым	атыстырмадың	атыстырмады
шапқылама шапқыламадым	шапқыламадың	шапқыламады
алыңқырама алыңқырамадым	алыңқырамадың	алыңқырамады

Болымсыз түрлері:

Көпше:

жазба	жазбадық	жазбадыңдар	жазбады
жылама	жыламадық	жыламадыңдар	жыламады
күреспе	күреспедік	күреспедіңдер	күреспеді
жуынба	жуынбадық	жуынбадыңдар	жуынбады
қаздырма	қаздырмадық	қаздырмадыңдар	қаздырмады
жатқызба	жатқызбадық	жатқызбадыңдар	жатқызбады
жегілме	жегілмедік	жегілмедіңдер	жегілмеді
атыстырма	атыстырмадық	атыстырмадыңдар	атыстырмады
шапқылама	шапқыламадық	шапқыламадыңдар	шапқыламады
алыңқырама	алыңқырамадық	алыңқырамадыңдар	алыңқырамады

Дағдыландыру. Һәр етістен Һәр түрлі сөздер алып, осы үлгі бойынша ашық райдың өткен шағымен жіктету.

Келер шақ

Болымды түрлері:

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаз	жазармын	жазарсың	жазар
жыла	жылармын	жыларсың	жылар
күрес	күресермін	күресерсің	күресер
жуын	жуынармын	жуынарсың	жуындар
қаздыр	қаздырармын	қаздырарсың	қаздырар
жатқыз	жатқызармын	жатқызарсың	жатқызар
жегіл	жегілермін	жегілерсің	жегілер
атыстыр	атыстырармын	атыстырарсың	атыстырар
шапқыла	шапқылармын	шапқыларсың	шапқылар
алыңқыра	алыңқырармын	алыңқырарсың	алыңқырар

Көпше:

жаз	жазармын	жазарсың	жазар
жыла	жылармыз	жыларсыңдар	жылар
күрес	күресерміз	күресерсіңдер	күресер

жуын	жуынармыз	жуынарсыңдар	жуынар
қаздыр	қаздырармыз	қаздырарсыңдар	қаздырар
жатқыз	жатқызармыз	жатқызарсыңдар	жатқызар
жегіл	жегілерміз	жегілерсіндер	жегілер
атыстыр	атыстырармыз	атыстырарсыңдар	атыстырар
шапқыла	шапқылармыз	шапқыларсыңдар	шапқылар
алыңқыра	алыңқырармыз	алыңқырарсыңдар	алыңқырар

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазба	жазбаспын	жазбассың	жазбас
жылама	жыламаспын	жыламассың	жыламас
күреспе	күреспеспін	күреспессің	күреспес
жуынба	жуынбаспын	жуынбассың	жуынбас
қаздырма	қаздырмаспын	қаздырмассың	қаздырмас
жатқызба	жатқызбаспын	жатқызбассың	жатқызбас
жегілме	жегілмеспін	жегілмессің	жегілмес
атыстырма	атыстырмаспын	атыстырмассың	атыстырмас
шапқылама	шапқыламаспын	шапқыламассың	шапқыламас
алыңқырама	алыңқырамаспын	алыңқырамассың	алыңқы- рамас

Көпше:

жазба	жазбаспыз	жазбассыздар	жазбас
жылама	жыламаспыз	жыламассыздар	жыламас
күреспе	күреспеспіз	күреспессіздер	күреспес
жуынба	жуынбаспыз	жуынбассыздар	жуынбас
қаздырма	қаздырмаспыз	қаздырмассыздар	қаздырмас
жатқызба	жатқызбаспыз	жатқызбассыздар	жатқызбас
жегілме	жегілмеспіз	жегілмессіздер	жегілмес
атыстырма	атыстырмаспыз	атыстырмассыздар	атыстырмас
шапқылама	шапқыламаспыз	шапқыламассыздар	шапқыламас
алыңқырама	алыңқырамаспыз	алыңқырамас- сыздар	алыңқы- рамас

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша һәр етістен сөз алып, ашық райдың келер шағымен жіктету.

4. ШАРТТЫ РАЙ

Шартты рай дейміз – істің істелуіне шарт көрсететін сөздің түрін. Мәселен: «Берсең аларсың, ексең оарарсың». Алуға – беру шарттығын, оруға – егу шарттығын «берсең», «ексең» деген сөздер көрсетіп тұр. Сөздің осындай түрі шартты рай болады.

Жоғарыда билік рай һәм ашық раймен айтылған сөздерді шартты раймен айтып көрейік.

ЖІКТЕУ

Болымды түрлері:

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаз	жазсам	жазсаң	жазса
жыла	жыласам	жыласаң	жыласа
күрес	күрессем	күрессең	күрессе
жуын	жуынсам	жуынсаң	жуынса
қаздыр	қаздырсам	қаздырсаң	қаздырса
жатқыз	жатқызсам	жатқызсаң	жатқызса
жегіл	жегілерсем	жегілсең	жегілсе
атыстыр	атыстырсам	атыстырсаң	атыстырса
шапқыла	шапқыласам	шапқыласаң	шапқыласа
алыңқыра	алыңқырасам	алыңқырасаң	алыңқыраса

Көпше:

жаз	жазсақ	жазсаңдар	жазса
жыла	жыласақ	жыласаңдар	жыласа
күрес	күрессек	күрессеңдер	күрессе
жуын	жуынсақ	жуынсаңдар	жуынса
қаздыр	қаздырсақ	қаздырсаңдар	қаздырса
жатқыз	жатқызсақ	жатқызсаңдар	жатқызса
жегіл	жегілсек	жегілсеңдер	жегілсе
атыстыр	атыстырсақ	атыстырсаңдар	атыстырса

шапқыла	шапқыласақ	шапқыласаңдар	шапқыласа
алыңқыра	алыңқырасақ	алыңқырасаңдар	алыңқыра- раса

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазба	жазбасам	жазбасаң	жазбаса
жылама	жыламасам	жыламасаң	жыламаса
күреспе	күреспесем	күреспесең	күреспесе
жуынба	жуынбасам	жуынбасаң	жуынбаса
қаздырма	қаздырмасам	қаздырмасаң	қаздырмаса
жатқызба	жатқызбасам	жатқызбасаң	жатқызбаса
жегілме	жегілмесем	жегілмесең	жегілмесе
атыстырма	атыстырмасам	атыстырмасаң	атыстырмаса
шапқылама	шапқыламасам	шапқыламасаң	шапқыламаса
алыңқырама	алыңқырамасам	алыңқырамасаң	алыңқырамаса

Көпше:

жазба	жазбасақ	жазбасаңдар	жазбаса
жылама	жыламасақ	жыламасаңдар	жыламаса
күреспе	күреспесек	күреспесеңдер	күреспесе
жуынба	жуынбасақ	жуынбасаңдар	жуынбаса
қаздырма	қаздырмасақ	қаздырмасаңдар	қаздырмаса
жатқызба	жатқызмасақ	жатқызбасаңдар	жатқызбаса
жегілме	жегілмесек	жегілмесеңдер	жегілмесе
атыстырма	атыстырмасақ	атыстырмасаңдар	атыстырмаса
шапқылама	шапқыламасақ	шапқыламасаңдар	шапқыламаса
алыңқырама	алыңқырамасақ	алыңқырасаңдар	алыңқырамаса

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша һәр етістен сөздер алып, шартты раймен жіктейміз.

5. ЕРЕУІЛ РАЙ

Ереуіл рай дейміз – істейтін істің мақсұтына болымы қарсы, ереуіл болғанда айтылатын сөз түрін. Мәселен: «Сұрасаң да бермеймін, сүйресең де ермеймін» деген сөздерде «сұрасаң да», «сүйресең де» деген ереуіл рай болады. Сұрағанда алу мақсұт, сүйрегенде еру мақсұт еді. Бермеген соң, ермеген соң, істің болымы істің мақсұтына қарсы келіп тұр. Сөздің осындай түрі **ереуіл рай** болады.

Жоғарыда билік, ашық һәм шартты раилармен айтылған сөздерді ереуіл раймен айтып көрейік.

Жіктеу

Болымды түрлері:

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаз	жазсамда ¹²	жазсаңда	жазсада
жыла	жыласамда	жыласаңда	жыласада
күрес	күрессемде	күрессеңде	күресседе
жуын	жуынсамда	жуынсаңда	жуынсада
қаздыр	қаздырсам	қаздырсаңда	қаздырсада
жатқыз	жатқызсамда	жатқызсаңда	жатқызсада
жегіл	жегілерсемде	жегілсеңде	жегілседе
атыстыр	атыстырсамда	атыстырсаңда	атыстырсада
шапқыла	шапқыласамда	шапқыласаңда	шапқыласада
алыңқыра	алыңқырасамда	алыңқырасаңда	алыңқы- расада

Көпше:

жаз	жазсақта	жазсандарда	жазсада
жыла	жыласақта	жыласандарда	жыласада
күрес	күрессекте	күрескендерде	күресседе
жуын	жуынсақта	жуынсандарда	жуынсада

¹² Қазіргі емле бойынша «да» шылауы да бөлек жазылады, мұнда түпнұсқадағы жазылуы сақталды.

қаздыр	қаздырсақта	қаздырсаңдарда	қаздырсада
жатқыз	жатқызсақта	жатқызсаңдарда	жатқызсада
жегіл	жегілсекте	жегілсеңдерде	жегілседе
атыстыр	атыстырсақта	атыстырсаңдарда	атыстырсада
шапқыла	шапқыласақта	шапқыласаңдарда	шапқыласада
алыңқыра	алыңқырасақта	алыңқырасаңдарда	алыңқырасада

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазба	жазбасамда	жазбасаңдар	жазбасада
жылама	жыламасамда	жыламасаңдар	жыламасада
күреспе	күреспесемде	күреспесеңде	күреспеседе
жуынба	жуынбасамда	жуынбасаңдар	жуынбасада
қаздырма	қаздырмасамда	қаздырмасаңдар	қаздырмасада
жатқызба	жатқызбасамда	жатқызбасаңдар	жатқызбасада
жегілме	жегілмесемде	жегілмесеңдерде	жегілмеседе
атыстырма	атыстырмасамда	атыстырмасаңдар	атыстырмасада
шапқылама	шапқыламасамда	шапқыламасаңдар	шапқылама- сада
алыңқырама	алыңқырамасамда	алыңқырамасаңдар	алыңқыра- масада

Көпше:

жазба	жазбасақта	жазбасаңдар	жазбаса
жылама	жыламасақта	жыламасаңдарда	жыламасада
күреспе	күреспесекте	күреспесеңдерде	күреспеседе
жуынба	жуынбасақта	жуынбасаңдарда	жуынбасада
қаздырма	қаздырмасақта	қаздырмасаңдарда	қаздырмасада
жатқызба	жатқызбасақта	жатқызбасаңдарда	жатқызбасада
жегілме	жегілмесекте	жегілмесеңдерде	жегілмеседе
атыстырма	атыстырмасақта	атыстырмасаңдарда	атыстырмасада
шапқылама	шапқыламасақта	шапқыламасаңдарда	шапқылама- сада
алыңқырама	алыңқырамасақта	алыңқырасаңдарда	алыңқырама- сада

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша һәр етістен сөздер алып, ереуіл раймен жіктету.

6. РЕНІШ РАЙ

Реніш рай дейміз – істеген-істемеген істерге реніш еткенде айтылатын сөз түрін. Мәселен: «Шақырғанда барсамшы!»; «Көрдім деп айтпасамшы!». «Барсамшы» дегенде бармағанына реніш айтады. «Айтпасамшы» дегенде айтқанына реніш айтады. «Барсамшы», «айтпасамшы» деген реніш көрсететін сөздер реніш рай болады. Жоғарыда басқа райлармен айтылған сөздерді реніш раймен айтып қарайық.

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаз	жазсамшы	жазсаңшы	жазсайшы
жыла	жыласамшы	жыласайшы	жыласайшы
күрес	күресемші	күрессеңші	күрессейші
жуын	жуынсамшы	жуынсаңшы	жуынсайшы
қаздыр	қаздырсамшы	қаздырсаңшы	қаздырсайшы
жатқыз	жатқызамшы	жатқызсаңшы	жатқызсайшы
жегіл	жегілерсемші	жегілсеңші	жегілсейші
атыстыр	атыстырсамшы	атыстырсаңшы	атыстырсайшы
шапқыла	шапқыласамшы	шапқыласаңшы	шапқыла- сайшы
алыңқыра	алыңқырасамшы	алыңқырасаңшы	алыңқыра- сайшы

Көпше:

жаз	жазсақшы	жазсаңдаршы	жазсайшы
жыла	жыласақшы	жыласаңдаршы	жыласайшы
күрес	күрессекші	күрессеңдерші	күрессейші
жуын	жуынсақшы	жуынсаңдаршы	жуынсайшы
қаздыр	қаздырсақшы	қаздырсаңдаршы	қаздырсайшы
жатқыз	жатқызсақшы	жатқызсаңдаршы	жатқызсайшы
жегіл	жегілсекші	жегілсеңдерші	жегілсейші

шапқыла	шапқыласақшы	шапқыласандаршы	шапқыла- сайшы
алыңқыра	алыңқырасақшы	алыңқырасандаршы	алыңқыра- сайшы

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазба	жазбасамшы	жазбасаңшы	жазбасайшы
жылама	жыламасамшы	жыламасаңшы	жыламасайшы
күреспе	күреспесемші	күреспесеңші	күреспесейші
жуынба	жуынбасамшы	жуынбасаңшы	жуынбасайшы
қаздырма	қаздырмасамшы	қаздырмасаңшы	
қаздырмасайшы			
жатқызба	жатқызбасамшы	атқызбасаңшы	атқызбасайшы
жегілме	жегілмесемші	жегілмесеңші	жегілмесейші
шапқылама	шапқыласамшы	шапқыламасаңшы	шапқылама- сайшы
алыңқырама	алыңқырасамшы	алыңқырама- саңшы	алыңқыра- масайшы

Көпше:

жазба	жазбақшы	жазбасаңдаршы	жазбасайшы
жылама	жыламасақшы	жыламасаңдаршы	жыламасайшы
күреспе	күреспесекші	күреспесеңдерші	күреспесейші
жуынба	жуынбасақшы	жуынбасаңдаршы	жуынбасайшы
қаздырма	қаздырмасақшы	қаздырмасаң- даршы	қаздырма- сайшы
жатқызба	жатқызмасақшы	жатқызбасаң даршы	жатқызба- сайшы
жегілме	жегілмесекші	жегілмесеңдерші	жегілмесейші
атыстырма	атыстырма- сақшы	атыстырмасаң- даршы	атыстырма- сайшы

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша һәр етістен сөздеп алып, реніш раймен жіктеу.

7. ҚАЛАУ РАЙ

Қалау рай дейміз – істі көңіл қалау, қаламауын көрсететін сөз түрін. Мәселен: *Барсам екен, бармасам екен; Айтсаң екен, айтпасаң екен; Білдірсе екен білдірмесе екен* деген сияқты сөздер қалау рай болады.

Жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, жатқыз, жегіл, шапқыла, алыңқыра деген сөздерді басқа райларда көрсеткен үлгі бойынша болымды-болымсыз түрлерде, жекеше, көпше, үш жақпен айтқызу.

Дағдыландыру үшін һәр етістен сөздер алып, жоғарғы үлгілер бойынша қалау раймен жіктету.

8. СЕНІМДІ РАЙ

Сенімді рай дейміз – істің істелу-істелмеуіне көңіл сеніп сөйлегенде айтылатын сөз түрін. Мәселен: *алғаймын, алмағаймын, тұрғайсың, тұрмағайсың, болғай, болмағай* деген сияқты сөздер сенімді рай болады: *жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, жатқыз, жегіл, шапқыла, алыңқыра* деген сөздерді басқа райлардағы үлгі бойынша: болымды-болымсыз түрлерінде жекеше, көпше үш жақпен айтқызу.

Дағдыландыру үшін һәр етістен сөздер алып, сол үлгілер бойынша сенімді раймен жіктету.

9. СЕНІМСІЗ РАЙ

Сенімсіз рай дейміз – істің болу-болмасына көңіл сенбегенін көрсететін сөздің түрін. Мәселен: *Барар ма екем, бармас па екем; Көрер ме екенсің, көрмес пе екенсің; Жүрер ме екен, жүрмес пе екен* деген сияқты сөздер сенімсіз рай болады.

Жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, жатқыз, жегіл, шапқыла, алыңқыра деген сөздерді басқа райлардағы үлгі бойынша болымды-болымсыз түрлерінде, жекеше, көпше үш жақпен айтқызу.

10. БОЛЖАЛ РАЙ

Болжал рай дейміз – істі шартқа қарайлап болжалдағандағы сөздің түрін. Мәселен: *оқыр едім* (ақшам болса), *ішер едің* (су болса), *барар еді* (жалдаса) деген сияқты сөздер болжал рай болады.

Жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, жатқыз, жегіл, шапқыла, алыңқыра деген сөздерді басқа райлардағы үлгі бойынша болымды-болымсыз түрлерінде жекеше, көпше үш жақпен айтқызу.

Дағдыландыру үшін һәр етістен сөздер алып, алдағы үлгі-лер бойынша болжал раймен жіктету.

11. МҰҢ РАЙ

Мұң рай дейміз – істерлік іске мұң болғанда айтылатын сөздің түрін. Мәселен: *айтар ма едім, айтпас па едім, жүрер ме едің, жүрмес пе едің* деген сияқты сөздер **мұң рай** болады.

Жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, шапқыз, жегіл, шапқыла, алыңқыра деген сөздерді басқа райлардағы үлгі бойынша болымды-болымсыз түрлерінде жекеше, көпше, үш жақпен айтқызу.

Дағдыландыру үшін һәр етістен сөздер алып, мұң раймен жіктету.

12. КӨНІС РАЙ

Көніс рай дейміз – іске көнгенде, мойындағанда айтылатын сөз түрін. Мәселен: *кетемін-та, кетпеймін-та, барамын-та, бармайсын-та, көреді-та, көрмейді-та.*

Ескерту. Көніс рай екінші түрлі де айтылады, мәселен: *кетемін-тағы, кетпеймін-тағы, кетесін-тағы, кетпейсін-тағы, кетпейді-тағы* деген сөздер де **көніс рай** болады.

Жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, жатқыз, жегіл, шапқыла, алыңқыра деген сөздерді басқа райлардағы үлгі бойынша айтқызу.

13. ҚАЙРАУ РАЙ

Қайрау рай дейміз – істі істеуге иә істемеуге қайрай сөйлегендегі сөз түрін. Мәселен: *барайыншы, бармайыншы, баршы, бармақшы, барсыншы, бармасыншы* деген сияқты сөздер **қайрау рай** болады.

Жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, жатқыз, жегіл шапқыла, алыңқыра деген сөздерді басқа райлардағы үлгі бойынша айтқызу.

Дағдыландыру үшін һәр етістен сөздер алып, жоғары үлгі-лер бойынша қайрау раймен жіктету.

14. АЗАЛЫ РАЙ

Азалы рай дейміз – қайрау райдың азамен айтылатын түрін. Мәселен: *жүрсейші, жүрмесейші, қалсайшы, қалмасайшы, барсайшы, бармасайшы*.

Ескерту. Азалы райдың түріне жақын өтініштеу рай бар: Мәселен: *барсана, тұрсана, жүрсана, қойсана, кетсана* уа ғайри солай. Бұл рай бұрын айтылса да, бұл күнде тіпті, айтылмайды десе де болар. Некен-саяқ бұрынғы ертегілерде ғана келеді («Қара батыр» деген ертегіні қара).

Жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, жатқыз, жегіл, шапқыла, алыңқыра деген сөздерді басқа райлардағы үлгі бойынша азалы раймен айтқызу.

Дағдыландыру үшін һәр етістен сөздер алып, алдағы үлгілер бойынша азалы раймен жіктету.

15. ТЕРІС РАЙ

Теріс рай дейміз – істелетін іске айтылатын сөз теріс түрін. Мәселен: *барса игі едім, бармаса игі едім, алса игі едің, алмаса игі едің, жүрсе игі еді, жүрмесе игі еді* деген сөздер теріс рай болады.

Жаз, жыла, күрес, жуын, қаздыр, жатқыз, жегіл, шапқыла, алыңқыра деген сөздерді басқа райлардағы үлгі бойынша айтқызу.

Дағдыландыру үшін һәр етістен сөздер алып, алдағы үлгі бойынша теріс раймен жіктету.

Жай етістіктің өзгерісі осы көрсетілгенше. Көмекші етістіктердің кейбіреулері осы шақпен сөйлегенде жай етістіктің жіктеуінен өзгеше айтылады. Мұндай етістіктер төртеу-ақ: *жүрмек, тұрмақ, отырмақ, жатпақ*. Осы жақпен жіктеп, өзгеше түрде айтып қарайық.

Осы шақ

Болымды түрлері:

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жүр	жүрмін	жүрсің	жүр
тұр	тұрмын	тұрсың	тұр
отыр	отырмын	отырсың	отыр
жат	жатырмын	жатырсың	жатыр

Көпше:

жүр	жүрміз	жүрсіндер	жүр
тұр	тұрмыз	тұрсындар	тұр
отыр	отырмыз	отырсындар	отыр
жат	жатырмыз	жатырсындар	жат

Болымсыз түрлері жай етістіктерше жіктеледі.

Бұл түрінің осы шағы нағыз осы шақ болады. Сыпайылық һәм анайылық ретпен сөйлеу етістікте де бар. Анайылық ретпен сөйлегенде жоғарыда көрсетілген қалыпша айтылады. Сыпайылық ретпен сөйлегенде тыңдаушыға сөйлеуші «сіз», «ыңыз» қосып сөйлейді. Мәселен:

Жекеше:

Билік рай:	«Бар»	орнына	«барыңыз»
Ашық рай:	1) «Барасың»	орнына	«барасыз»
	2) «Бардың»	орнына	«бардыңыз»
	3) «Барарсың»	орнына	«барарсыз»
Шартты рай:	«Барсаң»	орнына	«барсаңыз»
Ереуіл рай:	«Барсаңда»	орнына	«барсаңызда»
Азалы рай:	«Барсаңшы»	орнына	«барсаңызшы»

басқалары да осылайша.

Көпше:

Билік рай:	«барындар»	орнына	«барыңыздар»
Ашық рай:	1) «Барасындар»	орнына	«барарсыздар»
	2) «Бардыңдар»	орнына	«бардыңыздар»
	3) «Барарсындар»	орнына	«барарсыздар»
Шартты рай:	«барасыңыздар»	орнына	«барсаңдар»
Ереуіл рай:	«барсаңдар да»	орнына	«барсаңдар»
Азалы рай:	«барсаңдаршы»	орнына	«барсаңыздаршы»

басқалары да осылайша.

КӨСЕМШЕ

Көсемше дейміз – екі етістік қосарынан сөйленгенде, алдында айтылатын етістіктің қысқа түрін. Мәселен, *жаза бер, қарап тұр, жүріп келді* дегенде алдыңғы сөздер көсемше етістік болады.

Көсемше үш түрлі: 1) үнемді, 2) үнемсіз, 3) ниетті.

Үнемді көсемше – созымды істі көрсету үшін айтылады. Мәселен, *айта бердім, айта бердің, айта берді.*

Ниетті көсемше – істеуге ниеттеніп тұрғанды көрсететін сөз түрі. Мәселен, *барғалы тұрмын, барғалы тұрсың, барғалы тұр* уа ғайри солай.

Жоғарыда райлар турасында сөйлегенде етістіктер қосарлы күйінде, көсемше түрде айтылады деп едік. Сол қосарлы күйі көсемше түрде қалай айтылатындығын көрсету үшін жоғарыдағы райларынан жіктеген сөздерден: аяқ дыбысы дауысты бір сөз, аяқ дыбысы дауыссыз я жарты дауысты бір сөз алып һәм көмекші етістіктерден бірнешесін алып, қосарлы түрде өзгертіп көрейік.

ТҰЙЫҚ РАЙ

Жаза бермек, сынай тұрмақ.

БИЛІК РАЙ

Үнемді көсемше

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаза берейін	жаза бер	жаза берсін
сынай тұрайын	сынай тұр	сынай тұрсын

Көпше:

жаза берейік	жаза беріндер	жаза берсін
сынай тұрайық	сынай тұрыңдар	сынай тұрсын

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жаза бермейін	жаза берме	жаза бермесін
сынай тұрмайын	сынай тұрма	сынай тұрмасын

Көпше:

жаза бермейік	жаза бермендер	жаза бермесін
сынап тұрмайық	сынай	сынай
	тұрмандар	тұрмасын

Үнемсіз көсемше

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жазып берейін	жазып бер	жазып берсін
сынап тұрайын	сынап тұрсын	сынап тұрсын

Көпше:

жазып берейік	жазып беріндер	жазып берсін
сынап тұрайық	сынап тұрындар	сынап тұрсын

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазып бермейін	жазып берме	жазып бермесін
сынап тұрмайын	сынап тұрма	сынап тұрмасын

Көпше:

жазып бермейік	жазып бермендер	жазып бермесін
сынап тұрмайық	сынап тұрмандар	сынап тұрмасын

Дағдыландыру. һәр етістен әр трлі сөздер алып, осы үлгі бойынша қосар түрде билік раймен жіктету.

АШЫҚ РАЙ

1) Осы шақ

Үнемді көсемше

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ жаза беремін сынай тұрамын	II-ші жақ жаза бересің сынай тұрасың	III-ші жақ жаза береді сынай тұрады
--	--	---

Көпше:

жаза береміз сынай тұрамыз	жаза бересіндер сынай тұрмайсыңдар	жаза береді сынай тұрады
-------------------------------	---------------------------------------	-----------------------------

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жаза бермеймін сынай тұрмаймын	жаза бермейсің сынай тұрмайсың	жаза бермейді сынай тұрмайды
-----------------------------------	-----------------------------------	---------------------------------

Көпше:

жаза бермейміз сынай тұрмаймыз	жаза бермейсіндер сынай тұрмайсыңдар	жаза бермейді сынай тұрмайды
-----------------------------------	---	---------------------------------

Үнемсіз көсемше

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ жазып беремін сынап тұрамын ¹³	II-ші жақ жазып бересің сынап тұрасың	III-ші жақ жазып береді сынап тұрады
---	---	--

Көпше:

жазып береміз сынап тұрамыз	жазып бересіндер сынап тұрасыңдар	жазып береді сынап тұрады
--------------------------------	--------------------------------------	------------------------------

¹³ «Тұр» өзгеше түрінде: сынап тұрамын, сынап тұрасың, сынап тұр болады. Өзгеше түрдегі басқа үшеуі де, яғни «жүр», «отыр», «жат» олар да осылайша.

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазып бермеймін	жазып бермейсің	жазып бермейді
сынап тұрмаймын	сынап тұрмайсың	сынап тұрмайды

Көпше:

жазып бермейміз	жазып бермейсіңдер	жазып бермейді
сынап тұрмаймыз	сынап тұрмайсыңдар	сынап тұрмайды

Дағдыландыру. Әр етістен әртүрлі сөздер алып, осы үлгі бойынша қосар түрде ашық райдың осы шағын жіктету.

2) Өткен шақ

Үнемді көсемше:

Болымды түрлері:

Жекеше:	1-ші жақ	2-ші жақ	3-ші жақ
	жаза бердім	жаза бердің	жаза берді
	сынай тұрдым	сынай тұрдың	сынай тұрды

Көпше:

жаза берді	жаза бердіңдер	жаза берді
сынай тұрды	сынай тұрдыңдар	сынай тұрды

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жаза бермедім	жаза бермедің	жаза бермеді
сынай тұрмадым	сынай тұрмадың	сынай тұрмады

Көпше:

жаза бермедік	жаза бермедіңдер	жаза бермеді
сынай тұрмадық	сынай тұрмадыңдар	сынай тұрмады

Үнемсіз көсемше:

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ жаза бердім сынап тұрдым	II-ші жақ жазып бердің сынап тұрдың	III-ші жақ жазып берді сынап тұрды
--	---	--

Көпше:

жазып бердік сынап тұрдық	жазып бердіңдер сынап тұрдыңдар	жазып берді сынап тұрды
------------------------------	------------------------------------	----------------------------

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазып бермедім сынап тұрмадым	жазып бермедің сынап тұрмадың	жазып бермеді сынап тұрмады
----------------------------------	----------------------------------	--------------------------------

Көпше:

жазып бермедік сынап тұрмадық	жазып бермедіңдер сынап тұрмадыңдар	жазып бермеді сынап тұрмады
----------------------------------	--	--------------------------------

Дағдыландыру. һәр етістен әртүрлі сөздер алып, осы үлгі бойынша қосар түрде ашық райдың өткен шағымен жіктету.

3) Келер шақ**Үнемді көсемше:**

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ жаза берермін сынай тұрармын	II-ші жақ жаза берерсің сынай тұрарсың	III-ші жақ жаза берер сынай тұрар
--	--	---

Көпше:

жаза берерміз сынай тұрармыз	жаза бересіңдер сынай тұрарсыңдар	жаза берер сынай тұрар
---------------------------------	--------------------------------------	---------------------------

Болымсыз түрлері:

Жекеше

жаза бермеспін	жаза бермессің	жаза бермес
сынай тұрмаспын	сынай тұрмассың	сынай тұрмас

Көпше:

жаза бермеспіз	жаза бермессіңдер	жаза бермес
сынай тұрмаспыз	сынай тұрмассыңдар	сынай тұрмас

Үнемсіз көсемше:

Болымды түрлері:

Жекеше:

I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жазып берермін	жазып берерсің	жазып берер
сынап тұрармын	сынап тұрарсың	сынап тұрар

Көпше:

жазып берерміз	жазып берерсіңдер	жазып берер
сынап тұрармыз	сынап тұрарсыңдар	сынап тұрар

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазып бермеспін	жазып бермессің	жазып бермес
сынап тұрмаспын	сынап тұрмассың	сынап тұрмас

Көпше:

жазып бермеспіз	жазып бермессіңдер	жазып бермес
сынап тұрмаспыз	сынап тұрмассыңдар	сынап тұрмас

Дағдыландыру: һәр етістен әртүрлі сөздер алып, сол үлгі бойынша қосар түрде ашық райдың келер шағымен жіктету.

ШАРТТЫ РАЙ

Үнемді көсемше:

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ жаза берсем сынай тұрсам	II-ші жақ жаза берсең сынай тұрсаң	III-ші жақ жаза берсе сынай тұрса
--	--	---

Көпше:

жаза берсек сынай тұрсақ	жаза берсеңдер сынай тұрсаңдар	жаза берсе сынай тұрса
-----------------------------	-----------------------------------	---------------------------

Болымды түрлері:

Жекеше:

жаза бермесем сынай тұрмасам	жаза бермесең сынай тұрмасаң	жаза бермесе сынай тұрмаса
---------------------------------	---------------------------------	-------------------------------

Көпше:

жаза бермесек сынай тұрмасақ	жаза бермесеңдер сынай тұрмасаңдар	жаза бермесе сынай тұрмаса
---------------------------------	---------------------------------------	-------------------------------

Үнемсіз көсемше:

Болымды түрлері:

Жекеше:

жазып берсем сынап тұрсам	жазып берсең сынап тұрсаң	жазып берсе сынап тұрса
------------------------------	------------------------------	----------------------------

Көпше:

жазып берсек сынап тұрсақ	жазып берсеңдер сынап тұрсаңдар	жазып берсе сынап тұрса
------------------------------	------------------------------------	----------------------------

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазып бермесем	жазып бермесен	жазып бермесе
сынап тұрмасам	сынап тұрмасаң	сынап тұрмаса

Көпше:

жазып бермесек	жазып бермесендер	жазып бермесе
сынап тұрсақ	сынап тұрмасаңдар	сынап тұрмаса

Дағдыландыру. һәр етістен әртүрлі сөздер алып, осы үлгі бойынша қосар түрде шартты раймен жіктету.

ЕРЕУІЛ РАЙ

Үнемді көсемше:

Болымды түрлері:

Жекеше: I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
жаза берсемде	жаза берсеңде	жаза берседе
сынай тұрсамда	сынай тұрсанда	сынай тұрсада

Көпше:

жаза берсекте	жаза берсеңдерде	жаза берседе
сынай тұрсақта	сынай тұрсаңдарда	сынай тұрсада

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жаза бермесемде	жаза берсеңде	жаза бермеседе
сынай тұрмасамда	сынай тұрмасаңда	сынай тұрмасада

Көпше:

жаза бермесенде	жаза бермесендерде	жаза бермеседе
сынай тұрмасақта	сынай тұрмасаңдарда	сынай тұрмасада

Үнемсіз көсемше:

Болымды түрлері:

Жекеше:

жазып берсемде	жазып берсеңде	жазып берседе
сынап тұрсамда	сынап тұрсаңда	сынап тұрсада

Көпше:

жазып берсекте	жазып берсеңдерде	жазып берседе
сынап тұрсақта	сынап тұрсаңдарда	сынап тұрсада

Болымсыз түрлері:

Жекеше:

жазып бермесемде	жазып бермесеңде	жазып бермеседе
сынап тұрмасамда	сынап тұрмасаңда	сынап тұрмасада

Көпше:

жазып бермесекте	жазып бермесеңдерде	жазып бермеседе
сынап тұрмасақта	сынап тұрмасаңдарда	сынап тұрмасада

Дағдыландыру. һәр етістен әртүрлі сөздер алып, осы үлгі бойынша қосар түрде ереуіл раймен жіктету.

РЕНІШ РАЙ

Бұл рай үшін де *жаза бермек, сынай тұрмақ* деген сөздерді алып, басқа райлардағы көрсеткен үлгі бойынша үнемді, үнемсіз көсемшенің болымды, болымсыз түрлерінде қосар күйде айтқызу.

Дағдыландыру үшін әр етістен әртүрлі сөздер алып, алдағы үлгілер бойынша реніш раймен жіктету.

Қалау рай, сенімді рай, болжам рай, мұң рай, көніс рай, қайрау рай, азалы рай, теріс рай – бұлар үшін де *жаза*

бермек, сынай тұрмақ деген сөздерді алып, басқа райларда көрсеткен үлгі бойынша үнемді, үнемсіз көсемшенің болымды, болымсыз түрлерінде қосар күйде айтқызу.

Дағдыландыру үшін әр етістен әртүрлі сөздер алып, алдағы үлгілер бойынша жіктету.

Ниетті көсемше де үнемді көсемше сияқты, жалғыз-ақ айырмасы сол үнемді көсемшенің жалғауы «а» (жіңішке сөзде «е») һәм «й», ниетті көсемшеде «ғалы» (жіңішке сөзде «гелі»).

ЕСІМШЕ

Есімше дейміз – есім сияқты айтылатын етістіктің түрін, мәселен, *айтушы адам, шабатын ат, жазған хат* дегенде «айтушы», «шабатын», «жазған» деген сөздер есімше болады. Есім сияқты дейтініміз: сын есімше «қандай?» деп сұраймыз.

Есімше үш түрлі: 1) Осы шақтық, 2) Өткен шақтық 3) Ұйғарынды.

Осы шақтық есімше дейміз – осы шақта істеп тұрғанды көрсеткенде, мәселен: *өлең айтушы, бие сауушы, құдық қазушы* деген сияқты сөздер.

Өткен шақтық есімше дейміз – бұрын істелген істі көрсететін іс түрін. Мәселен, *өлең айтқан, бие сауған, құдық қазған* дегендегі «айтқан», «сауған», «қазған» деген сияқты сөздер өткен шақтық есімше болады.

Ұйғарынды есімше дейміз – істеуге ұйғарылған істі көрсету үшін айтылатын сөз түрін. Мәселен, *жазатын хат, сөйлейтін сөз, көретін көз* дегендегі «жазатын», «сөйлейтін», «көретін» деген сияқты сөздер ұйғарынды есімше болады.

Есімшеге есімдер сияқты жалғаулар да, етістіктер сияқты жіктеулер де жалғанады. Жіктегенде де есімдерше жіктеледі. Әуелі есімдерше өзгертіп, сонан соң етістікше өзгертіп қарайық.

ЖАЛҒАУЛАР

Жай қалып

«Барушы», «барған», «баратын»¹⁴

Жекеше: *Осы шақтық* *Өткен шақтық*

Ұйғарынды

Атау	барушы	барған	баратын
Ілік жалғау	барушының	барғанның	баратынның
Барыс жалғау	барушыға	барғанға	баратынға
Табыс жалғау	барушыны	барғанды	баратынды
Жатыс жалғау	барушыда	барғанда	баратында
Шығыс жалғау	барушыдан	барғаннан	баратыннан

Көпшесі: *Осы шақтық* *Өткен шақтық* *Ұйғарынды*

Атау	барушылар	барғандар	баратындар
Ілік жалғау	барушылардың	барғандардың	баратындардың
Барыс жалғау	барушыларға	барғандарға	баратындарға
Табыс жалғау	барушыларды	барғандарды	баратындарды
Жатыс жалғау	барушыларда	барғандарда	баратындарда
Шығыс жалғау	барушылардан	барғандардан	баратындардан

Дағдыландыру. Райларда алынған басқа сөздерді де есімше түрінде алып, осы үлгі бойынша есімдерше жай қалыпта жалғаулату.

¹⁴ «Баратын» деген сөз – «бара тұғыннан» қысқарған сөз. Сондықтан екеуінің қайсысын айтса да, жазса да хате болмайды.

Тәуелді қалып

1. Оңаша тәуелдік

Жекеше: I-ші жақ II-ші жақ III-ші жақ

Атау

Осы шақтық барушым барушың барушысы

Өткен шақтық барғаным барғаның барғаны

Ұйғарынды баратыным баратының баратыны

Ілік жалғау

Осы шақтық барушымның барушыңның барушысының

Өткен шақтық барғанымның барғаныңның барғанының

Ұйғарынды баратынымның баратыныңның баратынының

Барыс жалғау

Осы шақтық барушыма барушыңа барушысына

Өткен шақтық барғаныма барғаныңа барғанына

Ұйғарынды баратынына баратыныңа баратынына

Табыс жалғау

Осы шақтық барушымды барушыңды барушысын

Өткен шақтық барғанымды барғаныңды барғанын

Ұйғарынды баратынымды баратыныңды баратынын

Жатыс жалғау

Осы шақтық барушымда барушыңда барушысында

Өткен шақтық барғанымда барғаныңда барғанында

Ұйғарынды баратынымда баратыныңда баратынында

Шығыс жалғау

Осы шақтық барушымнан барушыңнан барушысынан

Өткен шақтық барғанымнан барғаныңнан баратынынан

Ұйғарынды баратынымнан баратыныңнан баратынынан

Көпше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Атау			
Осы шақтық	барушыларым	барушыларың	барушылары
Өткен шақтық	барғандарым	барғандарың	барғандары
Ұйғарынды	баратындарым	баратындарың	баратындары
Лік жалғау			
Осы шақтық	барушыларымның	барушыларыңның	барушыларының
Өткен шақтық	барғандарымның	барғандарыңның	барғандарының
Ұйғарынды	баратындарының	баратындарыңның	баратындарының
Барыс жалғауы			
Осы шақтық	барушыларыма	барушыларыңа	барушыларына
Өткен шақтық	барғандарыма	барғандарыңа	барғандарына
Ұйғарынды	баратындарыма	баратындарыңа	баратындарына
Табыс жалғауы			
Осы шақтық	барушыларымды	барушыларыңды	барушыларыңды
Өткен шақтық	барғандарымды	барғандарыңды	барғандарыңды
Ұйғарынды	баратындарымды	баратындарыңды	баратындарымды
Жатыс жалғау			
Осы шақтық	барушыларымда	барушыларыңда	барушыларыда
Өткен шақтық	барғандарымда	барғандарыңда	барғандарыда
Ұйғарынды	баратындарымда	баратындарыңда	баратындарыда
Шығыс жалғау			
Осы шақтық	барушыларымнан	барушыларыңнан	барушыларынан
Өткен шақтық	барғандарымнан	барғандарыңнан	барғандарынан
Ұйғарынды	баратындарымнан	баратындарыңнан	баратындарынан

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша басқа сөздерді есімше түрінде алып, оңаша тәуелдік қалыпта жалғаулату.

II. Ортақ тәуелдік

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Атау			
Осы шақтық	барушымыз	барушыңыз	барушысы
Өткен шақтық	барғанымыз	барғаныңыз	барғаны
Ұйғарынды	баратынымыз	баратыныңыз	баратыны
Ілік жалғау			
Осы шақтық	барушымыздың	барушыңыздың	
барушысының			
Өткен шақтық	барғанымыздың	барғаныңыздың	барғанының
Ұйғарынды	баратынымыздың	баратыныңыздың	баратынының
Барыс жалғау			
Осы шақтық	барушымызға	барушыңызға	барушысына
Өткен шақтық	барғанымызға	барғаныңызға	барғанына
Ұйғарынды	баратынымызға	баратыныңызға	баратынына
Табыс жалғау			
Осы шақтық	барушымызды	барушыңызды	барушысын
Өткен шақтық	барғанымызды	барғаныңызды	барғанын
Ұйғарынды	баратынымызды	баратыныңызды	баратынын
Жатыс жалғау			
Осы шақтық	барушымызда	барушыңызда	барушысында
Өткен шақтық	барғанымызда	барғаныңызда	барғаныңда
Ұйғарынды	баратынымда	баратыныңызда	баратыныңда
Шығыс жалғау			
Осы шақтық	барушымыздан	барушыңыздан	барушысынан
Өткен шақтық	барғанымыздан	барғаныңыздан	барғанынан
Ұйғарынды	баратынымыздан	баратыныңыздан	баратынынан
Көпше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Атау			
Осы шақтық	барушыларымыз	барушыларыңыз	барушылары
Өткен шақтық	барғандарымыз	барғандарыңыз	барғандары
Ұйғарынды	баратындарымыз	баратындарыңыз	баратындары

Ілік жалғау			
Осы шақтық	барушыларымыздың	барушыларыңыздың	барушыларының
Өткен шақтық	барғандарымыздың	барғандарыңыздың	барғандарының
Ұйғарынды	баратындарымыздың	баратындарыңыздың	баратындарының
Барыс жалғау			
Осы шақтық	барушыларымызға	барушыларыңызға	барушыларына
Өткен шақтық	барғандарымызға	барғандарыңызға	барғандарына
Ұйғарынды	баратындарымызға	баратындарыңызға	баратындарына
Табыс жалғау			
Осы шақтық	барушыларымызды	барушыларыңызды	барушыларын
Өткен шақтық	барғандарымызды	барғандарыңызды	барғандарын
Ұйғарынды	баратындарымызды	баратындарыңызды	баратындарын
Жатыс жалғау			
Осы шақтық	барушыларымызда	барушыларыңызда	барушыларында
Өткен шақтық	барғандарымызда	барғандарыңызда	барғандарында
Ұйғарынды	баратындарымызда	баратындарыңызда	баратындарында
Шығыс жалғау			
Осы шақтық	барушыларымыздан	барушыларыңыздан	барушыларынан
Өткен шақтық	барғандарымыздан	барғандарыңыздан	барғандарынан
Ұйғарынды	баратындарымыздан	баратындарыңыздан	баратындарынан

Дағдыландыру. Басқа сөздерді алып, осы үлгі бойынша есімше түрінде ортақ тәуелдік қалыптастырып жалғаулау.

1) Жіктеу (жай түрде)¹⁵

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Осы шақтық	барушымын	барушысың	барушы
Өткен шақтық	барғанмын	барғансың	барғанды
Ұйғарынды	баратынмын	баратынсың	баратын- ды

Көпше:

Осы шақтық	барушымыз	барушысындар	барушыды
Өткен шақтық	барғанбыз	барғансындар	барғанды
Ұйғарынды	баратынбыз	баратынсындар	баратынды

Дағдыландыру: Басқа сөздерді есімше түрінде алып, осы үлгі бо-йынша жіктету.

2) Жіктеу (қосар түрде)

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Осы шақтық	барушы едім	барушы едің	барушы еді
Өткен шақтық	барған едім	барған едің	барған еді
Ұйғарынды	баратын едім	баратын едің	баратын еді

Көпше:

Осы шақтық	барушы едік	барушы едіңдер	барушы еді
Өткен шақтық	барған едік	барған едіңдер	барған еді
Ұйғарынды	баратын едік	баратын едіңдер	баратын еді

Дағдыландыру. Басқа сөздерді есімше түрінде алып, осы үлгі бойынша жіктету.

Ескерту. Есімшеге «еді» қосылып айтылса, бұрынғы істі көрсетеді. Сондықтан ол түрін «бұрынғылық» дейміз, есімшеге «екен» қосылып айтылса, баяғы істі көрсетеді: сондықтан бұл түрін «баяғылық» дейміз, мәселен: *барушы едім, барушы едің, барушы еді* – бұлар бұрынғылық. *Барған екенмін, барған екенсің, барған екен* – бұлар баяғылық.

¹⁵ Бұлайша жіктеу атауыш сөздердің бәрінде де бар.

ЕТІСТІКТЕН ТУҒАН СӨЗДЕР

Етістіктің түпкі түрі сабақты һәм салтаң етіс. Осы екі етістің түбіріне түрлі жұрнақтар жалғанып, түрлі сөздер туады. Етіс жұрнақтар: 1. Бір етістен екінші етістік сөздер туғызады. 2. Етістерден басқа есімдік сөздер туғызады. Сабақты етіс пен салтаң етістен басқалары туынды етіс.

Туынды етістердегі жұрнақтар:

1. «-с» жұрнақ (ұр–ұрыс, күре–күрес, соқ–соғыс)
2. «-н» жұрнақ (жу–жуын, тара–таран, бақ–бағын)
3. «-дыр» (-тыр) жұрнақ (қаз–қаздыр, қал–қалдыр, айт–айттыр)
4. «-қыз» (-ғыз, -кіз, -гіз) жұрнақ (жатқыз, барғыз жеткіз, бергіз)
5. «-л» жұрнақ (ас–асыл, жек–жегіл)
6. «-т» жұрнақ (құла–құлат, ер–ерт, құры–құрт).
7. «-тыр» жұрнақ (құла–құлаттыр, сұра–сұраттыр, күре–күреттір).
8. «-стыр» (ұр–ұрыстыр, соқ–соғыстыр, күре–күрестір).
9. «-қыла» (-ғыла, -кіле, -гіле) жұрнақ (шап–шап–қыла, жу–жуғыла, кес–кескіле, тіл–тілгіле).
10. «-ыңқыра» -(іңкіре) жұрнақ (ал–алыңқыра, барыңқыра, беріңкіре, жүріңкіре). Бұлар етіс жұрнақтары деп аталады.

Етістіктен туатын басқа сөздердегі жұрнақтар:

1. «-у», «-м», «-с», «-ш» жұрнақтар етістік түбіріне жалғанып, сол етістік көрсететін ісін атайды. Мәселен: *сұра–сұрау, сау–сауу, айт–айту*¹⁶ *оқы–оқу, ал–алым, біл–білім, өл–өлім, ас–асым, сау–сауым, бар–барыс, жүр–жүріс, қу–қуыс, қара–қарас, қуан–қуаныш.*

¹⁶ Етістік түрінің аяғы дауыссыз дыбыс иә «й», «у» болса, жұрнақ екі «уу» болып жалғанады.

Дағдыландыру. *Тұр, қос, қой, саба, сана, бу* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, «у», «м», «а», «й» жұрнақтарын жалғату.

2. «-ымсақ» (-імсек), «-аған» (-еген), «-шақ» (-шек), «-қақ» (-ғақ) жұрнақтар етістік түбірлеріне жалғанып, сол етістік көрсететін істі істеуге заттың сүйегіне біткен мінезін атайды. Мәселен: *ал-алымсақ, кел-келімсек, қаш-қашаған, көр-көреген, ұрын-ұрыншақ, ерін-еріншек, ұрыс-ұрысқақ, сын-сынғақ.*

Дағдыландыру. *Жара, бер, қап, кет, теп, ұмыт, жирен, теріс-оң* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, әлгі жұрнақтарды жалғату.

3. «-қыш» (-ғыш, -кіш, -гіш) «-қыр» (-ғыр, -кір, -гір) жұрнақтар етістік түбірлеріне жалғанып, сол етістік көрсететін істі істеуге жанды нәрсе болса, ұсталығын, икемділігін атайды, жансыз нәрсе болса, сол іске қолайлы, жақсылығын атайды яки әншейін сол іске құрал нәрселігін атайды. Мәселен: *жанды нәрселер туралы:* *айт-айтқыш, сой-сойғыш, кес-кескіш, көр-көргіш, тап-тапқыр, ал-алғыр, үш-үшкір, біл-білгір. Жансыз нәрселер туралы:* *ақ-аққыш, жан-жанғыш, өс-өскіш, сын-сынғыш, тұт-тұтқыр, өт-өткір, бас-басқыш, сыпыр-сыпырғыш, сұрт-сұрткіш, кер-кергіш.*

Дағдыландыру. *Ат, сау, қыс, ұт, күл, жау, тұт, оң, көн, тес* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, әлгі жұрнақтарды жалғату.

4. «-уыш», «-гі», «-к» (-к) жұрнақтар етістік түбірлеріне жалғанып, сол етістік көрсететін іске құралдығын атайды. Мәселен: *ора-орауыш, бұр-бұрғы, сүз-сүзгі, тара-тарақ, төсе-төсек.*

Дағдыландыру. *Тырна, қыр, тая, ес* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, әлгі жұрнақтарды жалғату.

Ескерту. «-к» (-к) жұрнақ басқа мағынада да жалғанады, мәселен: *аш-ашық, тес-тесік, ұш-ұшық, кет-кетік* уа ғайри сондай.

5. «-қын» (-ғый), «-ма» (-ба, -ме, -бе), «-мал», «-мақыл» (-бақыл, -мекіл, -бекіл) жұрнақтар етістік түбірлеріне жалға-

нып, сол етістік көрсететін істің түрін атайды: *тас–тасқын, қыр–қырғын, сал–салма, тарт–тартпа, өр–өрме, кес–кеспе, тасы–тасымал, айны–айнымал, таста–тастамақыл, ат–атпақыл, шерт–шертпекіл, иір–иірмекіл.*

Дағдыландыру. *Қаш, шал, сана, орама, бас, тер, сез* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, әлгі жұрнақтарды жалғату.

6. «-ақ» (-ек), «-н» жұрнақтар етістік түбірлеріне жалғанып, сол етістік көрсететін істерден өнген затты атайды, мәселен: *қаш–қашақ, кес–кесек, шап–шабын, ек–егін.*

Дағдыландыру. *Қос, қон, жат, бөл, ақ, жек, шық* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, жалғату.

7. «-лық» (-лік) жұрнақ етістіктің келер шақ түріне жалғанып, сол етістік көрсететін істі істеуге тұрарлық күйін атайды. Мәселен: *барар–барарлық, көрер–көрерлік.*

Дағдыландыру. Келер шақ түрдегі етістіктерді алып «-лық» (-лік) жұрнағын жалғату.

8. «-уыл» (-уіл) жұрнақ етістікке жалғанып, сол етістік көрсететін істі істеушіні атайды. Мәселен: *жаса–жасауыл, жорт–жортуыл, бөге–бөгеуіл.*

Сол мағынада етістіктің келер шақ түріне «-ман» (-мен) жұрнақ жалғанады. Мәселен: *алар–аларман, берер–берермен.*

Дағдыландыру. Етістіктің түбірлерін һәм келер шақ түрлерін алып, «-уыл» (-уіл) һәм «-ман» (-мен) жұрнақтарды жалғату.

ҮСТЕУ

Үстеу дейміз – сын есім, сан есім, есімдік, етістік сөздерді толықтыру, күшейту үшін айтылатын сөздерді. Мәселен: *«тым жақсы», «он есе», «тап өзі», «әрең келдім»* уа ғайри сондай.

«Қалай?» – «тым жақсы», «қанша?» – «он есе», «қайсысы?» – «тап өзі», «қайттың?» – «әрең келдім».

Қазақ тілінде түпкі үстеу сөздер тіпті аз. Көбінесе, үстеу мағынасында басқа есімдерден, есімдіктен, етістіктен шыққан сөздер жүреді. Әуелі түпкі үстеу сөздерді алып қарайық:

Сан есім һәм есімді күшейтуші үстеулерді *жай үстеу* дейміз, олар мынау: *әбден, тым, тіпті, хас, сірә, есе, тап, нақ, нағыз, әрең, дәл, дөп, дейім, әрі, бері, әбден, бұрын, енді, мана, әні, міне, ең, ылғи, таман, сайын, әлі, жария, жорта, дік.*

Дағдыландыру. Осы үстеулерге жалғас айтарлық сан есім, сын есім, есімдік, етістік сөздер тапқызып, айтқызу.

Үстеу бес түрлі: 1) Нықтаулық. 2) Сынаулық. 3) Өлшеулік. 4) Мезгілдік. 5) Мекендік.

1. НЫҚТАУЛЫҚ ҮСТЕУ

Нықтаулық үстеу дейміз – басқа сөздердің мағынасын нығыздау үшін айтылатын сөздерді. Мәселен: *ең жақсы, бек нашар, әбден қанды, тым шабан, өте тығыз, тіпті қысқа, тап өзі, нақ сол, нағыз арзан, дәл тиді, дөп келді, дәлме-дәл он кісі, хас жаман, қасақана айтты, әдейі айтпады, жүдә шаршады, тікелей қоя берді, әсіресе мақтағаны.* Көбінесе қарап отырғаны. Осындағы ірі¹⁷ хариіптермен жазылған сөздер нықтаулық үстеу болады. Бұлардан басқа да сөздердің мағынасын күшейтетін, нықтайтын сөздер нықтаулық үстеу болады.

Дағдыландыру. Осындағы нықтаулық үстеулердің қа-сындағы сөздердің орнына лайық басқа сөздерді қойғызып айтқызу һәм жазғызу.

2. СЫНАУЛЫҚ ҮСТЕУ

Сынаулық үстеу дейміз – істің сынын көрсететін сөздерді. Сынаулық үстеу болатын – зат есім, сын есім, есімдік, етістік сөздер. Бұлардың үстеу екен-еместігін сұраудан

¹⁷ Қазіргі ирек шрифтпен берілген сөздер (*Құраст.*)

айырамыз. Сынаулық үстеу сұрауы: *қалай? қалайша?* Осы сұрауға жауап болмаған сөз үстеу болмайды.

Жақсы оқиды, жаман жазады, сыбай қонады, жаяу жүреді дегенде ірі жазылған сөздер *қалай?* деп сұрағанға жауап болып тұр (оқиды қалай? – жақсы, жазады қалай? – жаман, қонады қалай? – сыбай, жүреді қалай? – жаяу). Бұлар үстеу орнына жүретін сын есімдері.

Шалқасынан түсті, етбетінен құлады, орысша айтуы, адамша сөйледі дегенде ірі жазылған сөздер қалай? деп сұрағанға жауап болып тұр (түсті қалай? – шалқасынан, құлады қалай? – етбетінен, сөйледі қалай – адамша). Бұлар үстеу орнына жүретін зат есімдер.

Екі-екіден бөлді, үш-үштен алды, төрт-төрттен қойды, он-оннан санады, жиырмадан үлестірді дегенде ірі жазылған сөздер қалай? деп сұрағанға жауап болып тұр (бөлді қалай? – екі-екіден, алды қалай? – үш-үштен, қойды қалай? – төрт-төрттен, санады қалай? – он-оннан, үлестірді қалай? – жиырмадан). Бұлар орнына жүретін сан есімдер.

Олай айтпады, *солай* сөйледі, *бұлайша* етпелік, *сеніңше* болсын, *біздерше* ойламапты дегенде ірі жазылған сөздер қалай? қалайша? деп сұрағанға жауап болып тұр (Айтпады қалай? – солай, сөйледі қалай? – солай, етпелік – қалайша? – олайша, болсын қалайша? – сеніңше ойламапты қалайша? – біздерше). Бұлар үстеу орнына жүретін есімдіктер.

Саулап жанды, *жантайып* жатты, *еңкейіп* қарады, *еңіреп* жылады дегенде ірі жазылған сөздер қалай? деп сұрағанға жауап болып тұр (жанды қалай? – саулап, жатты қалай? – жантайып, қарады қалай? – еңкейіп, жылады қалай? – еңіреп). Бұлар үстеу орнына жүретін етістіктің көсемше түрлері.

Дағдыландыру. Мұндағы көрсетілгеннен басқа сынаулық үстеу орнына жүретін атаушы сөздер тапқызып жаздыру.

3. ӨЛШЕУЛІК ҮСТЕУ

Өлшеулік үстеу дейміз – сынның иә істің шамасын көрсететін сөздерді. Өлшеулік үстеу болатын зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік сөздер. Бұлардын да үстеу екен-еместігін сұраудан айырамыз. Өлшеулік үстеу сұраулары: *қанша? неше есе?* Осы сұрауларға жауап болмаған сөз өлшеулік үстеу болмайды.

Түске шейін ұйықтады, *кешке дейін* жатты, *ауылға шейін* қуды дейміз. «Түске шейін», «кешке дейін», «ауылға шейін» деген сөздер қанша? деп сұрағанға жауап болады, (ұйықтады қанша? – түске шейін, жатты қанша? – кешке дейін, қуды қанша? – ауылға шейін). Бұлар үстеу орнындағы зат есім сөздер.

Аз берді, *көп* алды дейміз. «Аз», «көп» деген сөздер қанша? деп сұрағанға жауап болады, (берді қанша? – аз, алды қанша? – көп). Бұлар үстеу орнындағы сын есім сөздер.

Екі есе артық, *бес есе* кем дейміз. «Екі есе», «бес есе» деген сөздер неше есе? деп сұрағанға жауап болады, (артық неше есе? – екі есе, кем неше есе – бес есе). Бұлар үстеу орнындағы сан есім сөздер.

Сонша әдемі, *мұнша* кешікті, *онша* шапшаң емес дейміз. «Сонша», «мұнша», «онша» деген сөздер қанша деп сұрағанға жауап болады (қанша әдемі? – сонша әдемі, кешікті қанша? – мұнша, шапшаң емес қанша? – онша).

Бұлар үстеу орнындағы есімдіктер.

Тойғанша жеді, *қанғанша* ішті, *жеткенше* шапты «Тойғанша», «қанғанша», «жеткенше» деген сөздер қанша? деп сұрағанға жауап болады (жеді қанша? – тойғанша, ішті қанша? – қанғанша, шапты қанша? – жеткенше).

Бұлар үстеу орнындағы етістік сөздер.

Дағдыландыру. Мұндағы көрсетілгеннен басқа өлшеулік үстеу орнына жүретін сөздер тапқызып жаздырту.

4. МЕЗГІЛДІК ҮСТЕУ

Мезгілдік үстеу дейміз – істің мезгілін көрсететін сөздерді. Мезгілдік үстеу болатын зат есім, есімдік, етістік сөздер. Бұлардың үстеу екен-емесін сұраудан айырамыз. Мезгілдік үстеу сұраулары қашан? қашаннан? Бұл сұрауларға жауап болмаған сөз мезгілдік үстеу болмайды.

Атам заманнан солай, *күн сайын* толады дейміз. «Атам заманнан», «күн сайын» деген сөздер қашаннан? қашан? деп сұрағанға жауап болады (қашаннан солай? – атам заманнан, қашан толады – күн сайын). Бұлар үстеу орнындағы зат есім сөздер.

Мұнан басқа туынды хәм түпкі үстеулер бар. Мәселен: *бүгін, кеше, ертең, биыл, бүрсі күн (бұрнағы күн), бұрнағы жыл, алдыңғы күн, алдыңғы жыл, соңыра, қашаннан, ілезде* (бұлар туынды үстеу), *бұрын, мана, әлі, тағы, дәйім, дереу* (бұлар түпкі мезгілдік үстеулер).

Дағдыландыру. Мұндағы көрсетілгеннен басқа мезгілдік үстеу орнына жүретін атауыш сөздер тапқызып, жаздырту.

5. МЕКЕНДІК ҮСТЕУ

Мекендік үстеу дейміз – істің мекенін көрсететін сөздерді. Мекендік үстеу болатын зат есім, сын есім, есімдік, етістік сөздер. Бұлардың мекендік үстеу екен-емесін сұраудан айырамыз. Мекендік үстеу сұраулары: қайда? қайдан? Бұл сұрауларға жауап болмаған сөздер мекендік үстеу болмайды.

Тыста жатыр, *қалаға* барды, *жайлаудан* қайтты дейміз. «Тыста», «қалаға», «жайлаудан» деген сөздер қайда?, қайдан? деп сұрағанға жауап болады (жатыр қайда? – тыста, барды қайда? – қалаға, қайтты қайдан? – жайлаудан). Бұлар үстеу орнындағы зат есім сөздер.

Онда бармады, *мұнда* келді дейміз. «Онда», «мұнда» деген сөздер қайда? қайдан? деп сұрағанға жауап болады (бармады қайда? – онда, келді қайда? – мұнда). Бұлар үстеу орнындағы есімдіктер.

Дағдыландыру. Мұндағы көрсетілгеннен басқа мекендік үстеу орнына жүретін атауыш сөздер тапқызып жаздырту.

ДЕМЕУ

Демеу дейміз – сөздің иә сөйлемдердің арасын үйлестіруге демеу болатын сөздерді. Қазақ тілінде түбір демеу сөздер, тіпті жоқ қасында. Мәселен: **Сұрау демеу:** *ма, ба, ме, бе, да; Жай демеу:* *ғой, ақ, әше, бәсе, әлде, та, тағы, бәлкім.* Көбінесе демеу орнына басқа сөздер жүреді. Басқа сөздер дегенде демеу орнына есімдік пен етістік екеуінің біте қайнаған сияқты қосылған түрлері әсіресе көп жүреді. Мысал: *үйткені* (олай еткені дегеннен қысқарған), *үйтпесе* (олай етпесе), *үйткенде* (олай еткенде), *үйтпесіне* (олай етпесіне), *үйткенше* (олай еткенше), *сүйтіп* (солай етіп), *сүйтседе* (солай етседе), *сүйткенде* (солай еткенде), *сүйткен сайын* (солай еткен сайын), *қайткенде* (қалай еткенде), *қайткенде де* (қалай еткенде де), *әйтпесе* (алай етпесе), *немесе* (не емес болса), *әйтсе де* (алай етсе де).

Бұлардан басқа демеу орнында толық күйінде айтылмаған етістік һәм басқа сөздер де бар. Мәселен: *олай болса, олай болғанда, солай болған соң, болмаса, неғұрлым, соғұрлым, неге десем* уа ғайри сондай сөздер.

Демеу орнына «мен» (бен) жалғаулық та жүреді.

Басқа жұрнақ демеу сөздерінен қазаққа кіріп, сіңіскен: *һәм, я, яки, егер, уа.* Сұрау демеуден басқалары өзге сөзге қосылмай жазылады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің арасындағы демеу сөздерді тапқызу.

Бара ма, бармай ма – белгісіз. Барамыз ғой, барған соң көреміз ғой. Соның айтқаны-ақ болсыншы. Сен келмейді екенсің, әше мен барайын. Бәсе, солай болса керек. Әлде

сен оқымадың ба? Мен бара алмасам, бәлкім өзің келерсің. Түріне қарағанда малы жоқтай ғой. Ол кешке келетін шығар, үйткені жылқыны да көре қайтатын шығар. Жайлауға көшетін болдық, үйтпесе малы тұратын емес. Қонақ келіп шыға алмадым, әйтпесе мана келетін едім. Су өткел бермес, үйткенде не қылмақпыз? Ағын бөгетті бұза беретін, үйтпесіне амал табу керек. Кеш барсақ, кеш келеді екенбіз, үйткенше ерте барып, ерте келейік. Түлкі талай жалтарып, айлалады, сүйтсе де тазы қоймады. Ол мені көп алдағаны бар, сүйткен үшін сенбеймін. Қайткенде жақсы болар екен? – қайткенде де жақсы болмас. Ол өзі барар, үйтпесе сен бар. Жүре тұрсын немесе күте тұрсын. Әйтсе де болады екен. Үйтпесіне қоймады.

ЖАЛҒАУЛЫҚТАР

Жалғаулық дейміз – жалғау орнына жүріп, жалғау сияқты басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайтын сөздерді. Жалғаулық сөздер қазақ тілінде аз. Болғаны мынау-ақ: *менен* (бенен, мен, бен), *үшін*, *шейін*, *дейін*, *таман*, *сайын*, *гөрі*, *арқылы*, *мақырыпты*, *туралы*.

Көбінесе, жалғаулықтар орнына басқа сөздер жүреді. Мәселен: *әрі*, *бері*, *соң*, *бойы*, *бойын*, *бөтен*, *басқа*, *өзге*, *орнына*, *басына*, *қасына*, *жанына*, *маңайына*, *қасында* уа ғайри сондай сөздер.

Ескерту. *Шейін*, *дейін* жалғаулықтар барыс жалғаудан соң қойылады, *гөрі* жалғаулық шығыс жалғаудан соң қойылады, басқалары жалғаусыз түрінің соңынан қойылады. Жалғаулық орнына жүретін сөздердің: *әрі*, *бері*, *соң*, *бөтен*, *басқа*, *өзге* дегендері шығыс жалғаудан соң қойылады, *бой*, *бойын* дегендер табыс жалғаудан соң иә тікелей жалғаусыз түрінен соң қойылады, басқалары ілік жалғаудан соң иә тіпті жалғаусыз түрінен соң қойылады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің соңынан жалғаулықтарды иә жалғаулықтар орнына жүретін сөздерді қойып жаздырту.

Құдай, Алла, әулие, періште, пайғамбар тамұқ, кісі, адам, жан, дене, бас, шаш, маңдай, ми, желке, бет, жүз, көз, қарашық, көз-қабак, кірпік, құлақ, жас, қас, мұрын, желбезек, ауыз, ерін, тіл таңдай, азу, ақыл азу, түп азу, самай, иек, жақ, сақал-мұрт, ата сақал, миық, езу, мойын, кеуде, көкірек, омырау, төс, тамақ, алқым, өндірішек, ұша қабырға, омырытқа, өкпе, бауыр, жүрек, қолқа, от, ұйқы қарын, жұлын, тамыр, қара тамыр, күре тамыр, бауыр, ішек-қарын, ішек бүйен, ұлтабар, қатпаршақ, тақия қарын, таз қарын, шандыр, шажырқай, талақ, кіндік, құрсақ, қол, аяқ, арқа, жауырын, білек, йық, иін, қар, шынтақ, саусақ, шеміршек, сіңір, сүйек, жілік, жамбас, балтыр, тізе, сан, қоң, таң, борбай, бақай, өкше, тобық, топай асық, мойын омыртқа, арқа омыртқа (қара омыртқа), бел омыртқа, құйымшақ, кеңірдек, көмей, жұтқыншақ, бүйрек, алақан, бармақ, тырнақ.

ОДАҒАЙ

Одағай дейміз – одағайланып, оңаша айтылатын сөздерді. Одағай сөздер қазақ тілінде көп. Барша шапшаң болған істі көрсету үшін айтылатын, барша шабыттау үшін айтылатын, барша жекіру, ақыру, тыйу, қайыру, тоқтату, басу, жұбату үшін айтылатын, барша қуаныш, реніш, кейістік, уайым, қайғы, күйінгенде, сүйінгенде, қорыққанда, шошығанда, танданғанда, тамсанғанда, жан иә тән күйзелгенде, қиналғанда иә рахаттанғанда айтылатын сөздер һәм шығатын дыбыстар – бәрі одағай болады. Солай болған соң да одағай бірнеше тапқа бөлінеді.

1. **Ілездік одағай:** *лап, шап, жұлт, жалт, зып, сып, дік, күмп, дүре, күрс, мырс, қалт, бырт, кірт, кілт, шақ, тақ, шық, зырқ, дүңк, сап, қып, жып* уа ғайри осындай сөздер (лап етіп, шап етіп дегендегі сияқты).

2. **Еліктеу одағай:** *шыр-шыр! быр-быр! сықыр-сықыр, сылдыр-сылдыр! күлдір-күлдір! былдыр-былдыр! дыбыр-дыбыр! қарқ-қарқ! қаңқ-қаңқ! сұңқ-сұңқ! шық-шық, күмп-күмп, дүңк-дүңк! ныс-ныс!* уа ғайри сондай сөздер.

3. *Шақырыс одағай*: Адамды шақырғанда әй! «аттан! Һәм ұран сөздер, һәр жүздің, һәр рудың, һәр атаның шақыратын өз ұрандары болғандықтан, қазақ ұран сөздері басқа-басқа. Бірақ қазақ біткеннің бәріне бірдей жалпы ұраны «Алаш!». *Малды шақырғанда* түйеге – күс-күс!, жылқыға – құру-құру!, сиырға – ау-қау!, қойға – пышайт-пышайт!, ешкіге – шөре-шөре-ау!, итті шақырғанда – ка-ка!, көйт-көйт!, құсты шақырғанда – қайт-кел!, мысықты шақырғанда – мыс-мыс!

Суға шақырғанда, түйеге – сорап-сорап, жылқыға ысқырғылайды, сиырға – шәум-шәум!, қойға һәм ешкіге – құрай-құрай!, итке – күш-күш!, мысыққа – міш-міш!

Жекіргенде адамға – тек! тәйт! қой!, түйеге – шоқ, жылқыға – құрр! құрр!, сиырға – өк! өк!, қойға – шәйт! шәйт!, итке – кет!, мысыққа – бырс!

Мейіріммен иә жұмсақ *раймен* айтқанда, адамға – қарағым!, өкпем!, сәулем!, жаным!, жүрегім!, қалқам!, қарашығым!, айналайын!, садағаң кетейін!, құрбандығың болайын!¹⁸

Мал турасында түйеге – шөк, жануар, шөк!, жылқыға – құр, жануар, құр!, сиырға – әукім!, әукім!, қойға – қош, жануар!, итке – күшім!, күшім!, мысыққа – мышым!, мышым!; *күйзелгенде*: ух!, ах!, ай! (жаным-ай), *қуанғанда*: алақай!; *рахаттанғанда*: айқай-қай!, *кейігенде*: ой, тәңірі-ай! қойшы!; *жақтырмағанда*: апырым-ау!, жаным-ау!, жарықтық-ау!, шіркін-ау!, отағасы-ау!, ойбай-ау!; *күйінгенде*: айырым-ай!, құдай-ай!, ойбай-ай!; *сыйынғанда*: а, Құдай!, а, аруақ!, а, бабам пәленше!, иә Құдай!, иә аруақ!, иә, бабам пәленше! (тілегенде де осы сөздер айтылады); *қорыққанда*: ойбай!, Алла!; *таңырқағанда*: пай-апырым-ай!, ах!, шіркін-ай, ах!; *өкінгенде*: қап!, ах!; *қайғырғанда*: ух!; *опық жегенде*: әттегене-ай! (әттең ғана-ай); *кіжінгенде*: әттең!, әттең ғана!; *ұнатқанда*: әйа!; *қостағанда*: ой,пәлі!; *сүйінгенде*: бәрекелде (бәраһ Алла), жарайды!; *алғыс бергенде*: көп жаса!, жасың ұзақ болсын; *әйел сәлем еткенде*: көп жаса!, ұл

¹⁸ Баланы бөпелегенде, үлкенге жалынғанда да осы сөздер айтылады.

тап!; қарғазанда: Күдай ұрсын!, аруақ атсын!, ант соқсын!;
сөйлес қылғанда: үйде кім-ау!, сөйлеселік-ау!; көрмей
сұрағанда: Бұ қайсың-ай!; бала тербеткенде: әлди! әлди!;
жетелегенде: ал! қанекей!

ОДАҒАЙДАН ТУҒАН СӨЗДЕР

Одағайдан сөз екі түрлі туады. Басқа сөздер одағайдан көмекші етістік һәм жұрнақ арқылы туады; Етістік арқылы, мәселен: *лап ету, шап ету, жалт ету, жылт ету, зып ету, сып ету, дік ету, күмп ету, ду ету, күрс ету, мырс ету, қылт ету, барт ету, кірт ету, кілт ету, тырс ету, шақ ету, тақ ету, шық ету, тақ ету, зырқ ету, дік ету, сап ету, қып ету, жып ету.*

Жұрнақ арқылы мәселен: *лапылдау, шапылдау, жалтылдау, жылтылдау, зыпылдау, сыпылдау, дікілдеу, күмпілдеу, дүрсілдеу, күрсілдеу, мырсылдау, қылтылдау, сыртылдау, кіртілдеу, кілтілдеу, тырсылдау, шықылдау, тақылдау, шиқылдау, қытылдау, жылтылдау.*

Еліктеу одағайдан да осылайша етістік һәм жұрнақ арқылы туады. Етістік арқылы, мәселен: *шыр-шыр ету, быр-быр ету, сықыр-сықыр ету, сылдыр-сылдыр ету, күлдір-күлдір ету, былдыр-былдыр ету, дыбыр-дыбыр ету, қарқ-қарқ ету, қаңқ-қаңқ ету, сұңқ-сұңқ ету, шық-шық ету, маңқ-маңқ ету, күмп-күмп ету, дүңк-дүңк ету, ныс-ныс ету.*

Жұрнақ арқылы, мәселен: *шырылдау, бырылдау, сыпырлау, салдырлау, күлдірлеу, қаңқылдау, сұңқылдау, шықылдау, маңқылдау күмпілдеу, дүңкілдеу, нысылдау.*

Шақырыс одағайлардан жұрнақ арқылы ғана туады. Мәселен: *аттандау, алаштау, көс-көстеу, құраулау, ауқаулау, бышайттау, шөре-шөрелеу, көйт-көйттпеу, қайткелдеу, мысмыстау, сораптау, шәйімдеу, құрайлау, күш-күштеу, мыш-мыштау.*

Мұнан басқа одағайлардан туатын сөздер: *апырымдау, ойбайлау, ахылау, ухілеу, әлдилеу* уа ғайри сондайлар.

سوز تابتارى.

زات - ەسىم.

§ 1) زات-ەسىم نارسەلەردىڭ ئىمىن كۆرسەتەتۈن سۆزدەر. نارسە دەپ نە ئۇرۇلىدە بولسا، بار زانتى ايتامز. زات نەكىندە ەكى ئۇرۇلى: بىرەۋلەرى كۆزگە كۆرىنەتۈن، قۇلاققا ەسىلەتۈن، مۇرىغا نىسكەلەتۈن، تىلگە تاتىلاتۈن، دەنەگە سەزىلەتۈن-دەرەكتى زانتار ەكىنشلەرى كۆزگە كۆرىنەتۈن، قۇلاققا ەسىلمەيتۈن، مۇرىغا نىسكەلمەيتۈن، تىلگە تاتىلمايتۈن، دەنەگە سەزىلمەيتۈن، ادام اقل مەنەنا بىلەتۈن دەرەكتى زانتار.

سول دەرەكتى دەرەكتى زانتاردىڭ ئىمىن كۆرسەتەتۈن سۆزدەردى، زات-ەسىم دەپمىز. دەرەكتى زانتاردىڭ ەسىمىن كۆرسەتەتۈن سۆزدەر، ماسەلەن: چەر، سۇۋ، اي، كۇن، داۋس، دىبىر، ان، كۇي، مىس-قوڭمىس، دام، اششىلىق، تۇششىلىق، چىلمىق، سۇۋىقتىق، تاغىمىن تاغىلار. دەرەكتى زانتاردىڭ ەسىمىن كۆرسەتەتۈن سۆزدەر، ماسەلەن: باق، بالە، جان، ۇلم، وي، ەنەن، ۇيات، رەنەش، قۇۋاتىش تاغىمىن تاغىلار. 1) داعىبلاندىرىۋ: نۆمەندەكى سويلەمىلەردىڭ شىندەكى دەرەكتى، دەرەكتى زانتاردىڭ ەسىمىن ايتىمۇ.

تاۋ مەن تاستى سۇۋ بۇزار، ادام زانتى سۆز بۇزار. ولگەن ارىستانان ەتتىرى تىشقان ارتىق. ات اۋناعان چەردە تۇك قالادى. ەيت قۇتىرسا بىەسىن قايار. قوېشى كۆپ بولسا، قوي ارام ولەر. كۆلدە جۇرگەن قوڭىر قاز، كۆل قادىرىن بىلەرمە؟ شۆلدە جۇرگەن دۇۋاداق، شول قادىرىن بىلەرمە؟ تاڭمىرى اسىراغان نوقتىنى مېورى چەمەس. شورتاننىڭ ۇزى ولسەدە، ەنسى ولەمس. كۆرمەس نۇبەنى كۆرمەس. بىيتكە پەشاق سۇۋىرما! ەكى سوڭقار تالاسسا مېر قارغاعا چەم تۇسىر. بۇركىت قارتايىسا تىشقان اۋلار. قۇستا سوت چوق، چىلقىدا وت چوق. ويلاي بىرسەك، ويدى كۆپ، سانادا كۆپ، ويناي بىرسەك، ويدى چوق، سانادا چوق. ەسك باردا نەگىكىدى جاب. اشۋ دۇشپان، اقل دوس، اقلىكا اقل قوس. ساپىر نۇبى سارى التىن: سارغايغان چەنەر مۇراتقا، اسىسقان قالار ۇياتقا.

§2 زات - ەسىم ەكى نۇرلى بولادى: برەۋلەرى نارسەنىڭ دەرىمىن
 *اوز باسىمىغا ئويلىغان جالقى ەسىم؛ ەكىنچىلەرى نارسەنىڭ برىنە ەسىم
 بارلىق ئابىنا ئويلىغان جالقى ەسىم.
 جالقى ەسىمدەر: آخەت، آتەتاي، آتەتاي، قىلجار، سەمەي،
 قر ، قىتاي.

جالقى ەسىمدەر: كىسى، ەركەك، قالا، دالا، ەل، جۇرت، ۋاتە
 اولكە، پادشاق.

§2 داغدىلاندىرۇ: نۆمبەنگى سويلەمدەك اچىندەگى جالقى ەسىم جالپى
 ەسىمدەردى آيرىتۇ.

سايم ۋالى قارامان! قازانغا كەتپ بارامن. قويلاندى باتىر دەم آلب، آلدەكى
 جالقا ئرادى: كوز اۋچىندە *بىر ادام چاۋب *اوتىپ بارادى. بو فانغا كەلدى
 «آرمان؟ دە، *الدىڭ كىسك بارما؟ دەب. آ، جاناق! نىمەي اوتىر ئىچىمە!
 نىيانىڭ كىم جەتەدى اۋچىمىز؟ چىنلىق نامم ارغىن نەك كەلەر-ە *بىر *اۋىلى
 نوقا بايداي پۇچىمە؟ بارلىققا كىم تۇرغاندا دوسان تۇرغان، قاندا بارچان،
 *مام قوسا تۇرغان؛ قورادان اون *تورت *ك ئوي برەن اورگەن، آلامان
 چەنەن چىققن آسان بۇرغان؛ جايسە قىلىچ اونىمەنۇن مۇسام تۇرغان؛ ماغان
 نەكە سويلەيدى اوس آنت اورغىن؟ ەدل قىتە كىم اۋ نىس؛ ەدىگە اونسە كىم
 كەتپس. آدىك جامان كىسى ەدى: آت بىرگەنىڭ قولى ەدى: آنالق جامان
 كىسى ەدى: ماسكە دەن كەلگەن كۆلك ەدى. استامبۇن پادش بونىسلىقدا
 قۇددۇس، چامە، بۇجرەن خۇكم ائىسلىق دە ھۇندىسلىق، اغاچ، مەتاي،
 يەپون، رۇمىدى الب، دەن مۇزەب آمرانلىق دە بۇل جەنە، تۇتسلىقدا جەنى
 قىمىڭ ەبارن تەگس، كىرەرسن آخىر *بىر كۈن كورسلىق. ەسىمىز باي
 بولسلىقدا قارىيىدى؛ ساخى بوب مال چاچسلىقدا آتەتاي، پادشادا *آمر
 نە، رەن تۇزەتەپ بولسلىقدا آدىك باتىر آرستانداي، بولسلىقدا چىرە جەدەي
 نلىگە چەچەن، آخردا جاتار اورنىڭ تار لاخت جاي.

سۇراۋلار.

§3 زات نۇرالى ەكى نۇرلى سۇراۋ بار: ادام نۇرالى «كىم؟»
 دەپ سۇرايمىز، باسقا زاتلار نۇرالى «نە؟» دەپ سۇرايمىز.

آتاۋلار.

§4 زات ەسىمىنە ەكى آتاۋ بار: 1) جەكەچە، 2) كويچە.
 جەكەچە آتاۋ نارسەنىڭ جەكە كۆيندەگى ەسىمنىڭ آنى، *ماسلان: آتا،

كوبىشە اتاۋ نارسىنىڭ كوب كۆيىندەگى اتى، ماسەلەن: اتالار، دەنەلەر، ومىراۋلار، بەلبەۋلەر، ويلار، ۋىلەر، سىرنايلار كىرنايلەر، اشىۋلار، شىنلار، قازدار، قۇندانار، اياتتار، شەلەكتەر .

3) داغىبلاندىرۇۋ: تومەندەگى سوزدەردى چەكشە اتاۋدان كوبشە اتاۋغا كوشىرتىۋ.

كىسى، ادام، جان، ناس، شاش، ماڭداي، مېي، جەلكە، بىت، جۇز، كوز، كىرىپىك، قاس، مۇرىن، ئاناۋ، اۋىز، ەرىن، نىل، نىس، مۇرت، تاڭداي، تىماق، وڭش، چاق، قۇلاق، سىماي، نىك، ساقال، كەۋدە، قاپسوغا، ارقا، نەرى، وڭبە، جەل، مېيىن، نىق، تەزە، نى، شوب، ارپا، مېيىداي، نارى، سۇلى، جۇگەرى، جۇۋا، شىبە، قايدىڭ، چوكە، وچاۋ، اياق، تىباق، قار، چاڭبىر، ساز، بالشىق، بىبە، قۇلىن، ايسىر، قوشقار، بىزۋ، ۋىرەك، تورعاي، ۋكى، نىتەلگى .

جالعاۋلار .

§ 5) زات-سەسم جالعاۋسىزدا، جالعاۋ مەندە اينىلادى . جالعاۋسىز نۇرى، تۇپىر ياكى تۇۋىندى سوزدىڭ جالعاۋسىز كۆيىندەگى نۇلەسى، ماسەلەن: باس، باستىق، باشى، اتا، اتالىق، مال، مالشى، مالشلىق، مالدىق، قاب، قاپقان، خابىقى، قۇلاق، قۇلاقتىن، بۇۋرا، بۇۋىرشىن .

جالعاۋلى نۇرى سوزدىڭ جالعاۋ قوسىلعانداغى تۇلەسى، ماسەلەن، نىستەك، باستىققا، باشىمنى، اتادان، اتالمقتان، مالداۋ، ماشىلاردان، مالشلىقتان، قاپتاردا، قاپقانداردان، قىشقتى، قۇداسى، قۇلاقتىن، بۇۋراڭ، بۇۋىر - شىنى تاعىسن تاعىلار .

§ 6) جالعاۋ ەكى نۇرلى: 1) جاي جالعاۋ (سەبتىۋ) 2) چاق جالعاۋ (قىسقا جاتتاۋ) .

I - جاي جالعاۋلار .

1) سەبتىۋ جالعاۋلارى .

§ 7) سەبتىۋ بەسۋ: 1) نلىك جالعاۋ، 2) بارىس جالعاۋ، 3) تابىس جالعاۋ، 4) جاتىس جالعاۋ، 5) شىعەس جالعاۋ . بۇلار سوزدىڭ اياق دىبىستىغا قازى تۇرلەنگەن كىرەب جالعاۋدى . ماسەلەن:

1) نلىك جالعاۋ (نلىكتىۋ) نلىك، نلىك، نلىك

2) بارىس جالعاۋ (بارىستاۋ) عا (قا) گە (كە) .

3) تابىس جالعاۋ (تابىستاۋ) نى، دى، تى،

4) جاتىس جالعاۋ (جاتىستاۋ) دا، دە، نا، نە

5) چىغىس جالغاۋ (چىغىشە ۋ) دان (دەن) نان (نەن).

كوبتەۋ جالغاۋلارى: لار (ەر)، دار (دەر).

§8 سەبەۋ جالغاۋ سوزدك آيانى دېسىنا ناراي، نۇرلەپ جالغانسادى.
مېسال: ازچن نۇرلى، نۇرلى سوزدەردى آلب جالغاب نارايق:

1) جۇۋان سوزدك آياغى داۋستى دېسىس بولسا:

«آغا» دەگەن سوز.	جەككەچە.	كوبچە.
آناۋ كىم ؟	آغا ؟	كىمەر ؟
اللك جالغاۋ كىمك ؟	آغانك ؟	كىمەردك ؟
بارس جالغاۋ كىمگە ؟	آماغا ؟	كىمەرگە ؟
تابس جالغاۋ كىمدى ؟	آغانى ؟	كىمەردى ؟
جانس جالغاۋ كىمدە ؟	آغادا ؟	كىمەردە ؟
چىغس جالغاۋ كىمدەن ؟	آغاندىن ؟	كىمەردەن ؟

4) داغدىلاندىرۇ. آغا، بالا، آنا آيا، قالا، دالا، مام باسقا آياغى «آ» بولانۇن سوزدەردى جالغۇلانۇ.

«تارى» دەگەن سوز.	جەككەچە.	كوبچە.
آناۋ نە ؟	تارى ؟	نەلەر ؟
اللك جالغاۋ نەك ؟	تارىك ؟	نەلەردك ؟
بارس جالغاۋ نەگە ؟	تارىغا ؟	نەلەرگە ؟
تابس جالغاۋ نەندى ؟	تارىندى ؟	نەلەردى ؟
جانس جالغاۋ نەدە ؟	تارىدە ؟	نەلەردە ؟
چىغس جالغاۋ نەدەن ؟	تارىدىن ؟	نەلەردەن ؟

5) داغدىلاندىرۇ. قازى، تازى، سۇلى، قىلى، چىنى، تالقى مام باسقا آياغى «ى» بولانۇن سوزدەردى جالغۇلانۇ.

۲) جىككەچكە سوزدك آياغى داۋستى دېسىس بولسا.

«كىمە» دەگەن سوز.	جەككەچە.	كوبچە.
آناۋ نە ؟	كىمە ؟	نەلەر ؟
اللك جالغاۋ نەك ؟	كىمەك ؟	كىمەلەردك ؟
بارس جالغاۋ نەگە ؟	كىمەگە ؟	كىمەلەرگە ؟
تابس جالغاۋ نەندى ؟	كىمەندى ؟	كىمەلەردى ؟
جانس جالغاۋ نەدە ؟	كىمەدە ؟	كىمەلەردە ؟
چىغس جالغاۋ نەدەن ؟	كىمەدەن ؟	كىمەلەردەن ؟

6) داغدېلاندىرىۋ: اكە، شەشە، شەگە، كوجە، نەكە، تىزە، توبە جاننا باسقا
اياعى «ە» بولانۇن سوزدەردى جالعاۋلاتىۋ.

كوبشە		جەكەشە		«كىسى» دەگەن سوز.	
كەمىلەر	كەمىدەر؟	كەمى؟	كەم؟	ئاتاۋ	كەمىنىڭ؟
كەمىلەردىڭ	كەمىلەردىڭ	كەمىنىڭ؟	كەمىنىڭ؟	ئىلىك جالعاۋ	كەمىنىڭ؟
كەمىلەرگە.	كەمىلەرگە؟	كەمىگە؟	كەمىگە؟	بارىس جالعاۋ	كەمىگە؟
كەمىلەردى.	كەمىلەردى؟	كەمىنى؟	كەمىنى؟	تابىس جالعاۋ	كەمىنى؟
كەمىلەردە	كەمىلەردە؟	كەمىدە؟	كەمىدە؟	جاننىس جالعاۋ	كەمىدە؟
كەمىلەردەن.	كەمىلەردەن؟	كەمىدەن؟	كەمىدەن؟	شىمىس جالعاۋ	كەمىدەن؟

7) داغدېلاندىرىۋ: تۈلكى، ەشكى، تۇرپى، كەلى، كۈلكى، اياعى «ى»
بولانۇن سوزدەردى جالعاۋلاتىۋ.

3) جۇۋان سوزدىڭ اياق دىبىسى جارنى داۋىستى بولسا:

كوبشە		جەكەشە		«جاۋ» دەگەن سوز.	
جاۋلار	كەمىدەر؟	جاۋ.	كەم؟	ئاتاۋ	كەمىنىڭ؟
جاۋلاردىڭ	كەمىدەردىڭ؟	جاۋدىڭ؟	كەمىنىڭ؟	ئىلىك جالعاۋ	كەمىنىڭ؟
جاۋلارغا	كەمىدەرگە؟	جاۋغا	كەمىگە؟	بارىس جالعاۋ	كەمىگە؟
جاۋلاردى	كەمىدەردى؟	جاۋدى؟	كەمىنى؟	تابىس جالعاۋ	كەمىنى؟
جاۋلاردا،	كەمىدەردە؟	جاۋدا؟	كەمىدە؟	جاننىس جالعاۋ	كەمىدە؟
جاۋلاردان.	كەمىدەردەن؟	جاۋدان،	كەمىدەن؟	شىمىس جالعاۋ	كەمىدەن؟

داغدېلاندىرىۋ: مەناۋ سوزدەردى جالعاۋلاتىۋ: تاۋ، باۋ، وتاۋ، تاناۋ،
اۋ، سۇۋ، بۇۋ، ۇۋ،

كوبشە		جەكەشە		«تاي» دەگەن سوز.	
تايلاز.	نەلەر؟	تاي؟	نە؟	ئاتاۋ	نەنىڭ؟
تايلاردىڭ.	نەلەردىڭ	تايىنىڭ؟	نەنىڭ؟	ئىلىك جالعاۋ	نەنىڭ؟
تايلارغا،	نەلەرگە؟	تايغا؟	نەگە؟	بارىس جالعاۋ	نەگە؟
تايلاردى	نەلەردى؟	تايىنى؟	نەنى؟	تابىس جالعاۋ	نەنى؟
تايلاردا،	نەلەردە؟	تايىدا؟	نەدە؟	جاننىس جالعاۋ	نەدە؟
تايلاردان.	نەلەردەن؟	تايىدان؟	نەدەن؟	شىمىس جالعاۋ	نەدەن؟

9) داغدېلاندىرىۋ: مەناۋ سوزدەردى جالعاۋلاتىۋ: قوي، بوي، ماي،
ساي، مە، قى.

۴) جىڭچىكە سوزلۇك آياغى جارتى داۋستى دېىس بولسا:

« كۈيەۋ » د. س.	جەككەچە.	كۈيەۋ؟	كەمەر؟	كۈيەۋلەر.
آناۋ	كەم؟	كۈيەۋدۇ؟	كەمەر؟	كۈيەۋلەر.
ابلك جالغاۋ	كەنك؟	كۈيەۋدۇك؟	كەمەردۇك؟	كۈيەۋلەردۇك
بارس جالغاۋ	كەگە؟	كۈيەۋدۇگە؟	كەمەرگە؟	كۈيەۋلەرگە
ناس جالغاۋ	كەنى؟	كۈيەۋدۇدى؟	كەمەردى؟	كۈيەۋلەردى
جانس جالغاۋ	كەدە؟	كۈيەۋدە؟	كەمەردە؟	كۈيەۋلەردە
چىغس جالغاۋ	كەدەن؟	كۈيەۋدەن؟	كەمەردەن؟	كۈيەۋلەردەن

10) داغدېلاندىرۇ: مېناۋ سوزدەردى جالغاۋلاتۇ: اەگەۋ سەلەۋ، اەلەۋ،

اەلەۋ، كوسەۋ.

« ازي » د. س.	جەككەچە.	اەزى؟	نەلەر؟	اۋىلەر.
آناۋ	نە؟	اەزى؟	نەلەر؟	اۋىلەر.
ابلك جالغاۋ	نەنك؟	اۋىدۇك؟	نەلەردۇك؟	اۋىلەردۇك
بارس جالغاۋ	نەگە؟	اۋىدۇگە؟	نەلەرگە؟	اۋىلەرگە
ناس جالغاۋ	نەنى؟	اۋىدى؟	نەلەردى؟	اۋىلەردى
جانس جالغاۋ	نەدە؟	اۋىدە؟	نەلەردە؟	اۋىلەردە
چىغس جالغاۋ	نەدەن؟	اۋىدەن؟	نەلەردەن؟	اۋىلەردەن

11) داغدېلاندىرۇ: مېناۋ سوزدەردى جالغاۋلاتۇ: كۈي، كۈمەي، اچچى،

اى، كەنەي، ساۋەگوي،

۵) جۇۋان سوزلۇك آياغى قاتاڭ دېىس بولسا:

« آياق » دەگەن سوز.	جەككەچە.	آياق؟	نەلەر؟	آياندار.
آناۋ	نە؟	آياق؟	نەلەر؟	آياندار.
ابلك جالغاۋ	نەنك؟	آياندۇك؟	نەلەردۇك؟	آيانداردۇك
بارس جالغاۋ	نەگە؟	آياندۇگە؟	نەلەرگە؟	آياندارغا
ناس جالغاۋ	نەنى؟	آياندى؟	نەلەردى؟	آيانداردى
جانس جالغاۋ	نەدە؟	آياندا؟	نەلەردە؟	آيانداردا
چىغس جالغاۋ	نەدەن؟	آياندان؟	نەلەردەن؟	آيانداردان

اەسكەرتۇ: سوز آياغى قاتاڭ دېىس بولسا، جالغاۋ باسندىغى «د» دېىس «ت» سىمانتى اەستەلمەدى. لوندای اورندا «ت» جازىباي «د» اچلارن جازۇ تىيس.

12) داغدېلاندىرۇ: تايلاق، آت، قۇس، قاب، چاچ، توب، هام باسقا

اغلې قاتاڭ دېىستى سوزدەردى جالغاۋلاتۇ.

7) چىكىشكە سوزدىك اياغى قاتاك دىبىس بولسا:

«بەت» د. س.	چەكەشە.	كوبشە.
اتاۋ	نە؟	نەلەر؟
بىلك	نەنىك؟	نەلەردىك؟
بارىس جالغاۋ	نەگە؟	نەلەرگە؟
تابىس جالغاۋ	نەنى؟	نەلەردى؟
جانىس جالغاۋ	نەدە؟	نەلەردە؟
شىمىس جالغاۋ	نەدەن؟	نەلەردەن؟

داغدېلاندىرىۋ: ەت، ەمس، ەش، جۇرەك، ەجب، ەشوب، ەانا باسقا اياغى قاتاك دىبىسنى چىكىشكە سوزدەردى جالغاۋلانىۋ.

۷) جۇۋان سوزدىك اياغى بىمرالى دىبىس بولسا:

«قاز» د. س.	چەكەشە.	كوبشە.
اتاۋ	نە؟	نەلەر؟
بىلك جالغاۋ	نەنىك؟	نەلەردىك؟
بارىس جالغاۋ	نەگە؟	نەلەرگە؟
تابىس جالغاۋ	نەنى؟	نەلەردى؟
جانىس جالغاۋ	نەدە؟	نەلەردە؟
شىمىس جالغاۋ	نەدەن؟	نەلەردەن؟

14) داغدېلاندىرىۋ: جاز، باج، از، باج، قىز، تۇز، ەانا باسقا اياغى بىمرالى دىبىسنى جۇۋان سوزدەردى جالغاۋلانىۋ.

۸) چىكىشكە سوزدىك اياغى بىمرالى دىبىس بولسا:

«كوز» دەگەن س.	چەكەشە	كوبشە.
اتاۋ	نە؟	نەلەر؟
بىلك جالغاۋ	نەنىك؟	نەلەردىك؟
بارىس جالغاۋ	نەگە؟	نەلەرگە؟
تابىس جالغاۋ	نەنى؟	نەلەردى؟
جانىس جالغاۋ	نەدە؟	نەلەردە؟
شىمىس جالغاۋ	نەدەن؟	نەلەردەن؟

دەسكەرتىۋ: سوز اياغى «ر» بولسا، كويتىك جالغاۋ «دار» «دەر» بولماي «لار»، «لەر» كۇيىندە قالادى.

15) داغدېلاندىرىۋ: سوز، ەز، كۇز، ەانا باسقا اياغى بىمرالى دىبىسنى چىكىشكە سوزدەردى جالغاۋلانىۋ.

9) جۇۋان سۆزدىكى اياغى ۋياڭ دېيىس بولسا:

«نان» دەگەن سۆز جەكەشە	نە؟	نان؟	نەلەر؟	كوبشە
ئاناۋ	نە؟	ناننىڭ؟	نەلەردىڭ؟	ناندار
بىلك جالغاۋ نەنمىڭ؟	نەنمىڭ؟	ناننىڭ؟	نەلەردىڭ؟	نانداردىڭ
بارىس جالغاۋ نەگە؟	نەگە؟	نانغا؟	نەلەرگە؟	ناندارغا
تابىس جالغاۋ نەنى؟	نەنى؟	ناندى؟	نەلەردى؟	نانداردى
جاتىس جالغاۋ نەدە؟	نەدە؟	ناندا؟	نەلەردە	نانداردا
شەمس جالغاۋ نەدەن؟	نەدەن؟	نانتان؟	نەلەردەن؟	نانداردان

16) داغدىلاندىرىۋ: جان، الك، شام، سام ناك، شاك، تاغسىن قاغى سونداي اياغى ۋياڭ دېيىستى جۇۋان سۆزدەردى جالغاۋلانمۇ.

10) چىڭشىكە سۆزدىكى اياغى ۋياڭ دېيىس بولسا:

«چەم» دەگەن سۆز جەكەشە	نە؟	چەم؟	نەلەر؟	كوبشە
ئاناۋ	نە؟	چەمنىڭ؟	نەلەردىڭ؟	چەملەر
بىلك جالغاۋ نەنمىڭ؟	نەنمىڭ؟	چەمنىڭ؟	نەلەردىڭ؟	چەملەردىڭ.
بارىس جالغاۋ نەگە؟	نەگە؟	چەمگە؟	نەلەرگە؟	چەملەرگە.
تابىس جالغاۋ نەنى؟	نەنى؟	چەمدى؟	نەلەردى؟	چەملەردى.
جاتىس جالغاۋ نەدە؟	نەدە؟	چەمدە؟	نەلەردە	چەملەردە.
شەمس جالغاۋ نەدەن؟	نەدەن؟	چەمدىن؟	نەلەردەن	چەملەردەن.

17) داغدىلاندىرىۋ: سەڭ، كۈن، مە، كۆڭ، كەلمە، چۈگەن تاغسىن تاغى سونداي اياغى ۋياڭ دېيىستى چىڭشىكە سۆزدەردى جالغاۋلانمۇ.

II - جاق جالغاۋ

9) جاق جالغاۋ (تەسقاشا جاققاۋ) - سۆز جاق بەن ايتىلغاندا جالغانانۇن جالغاۋ، جاق ۋشۇ: 1 - نىشى جاق مەنىلىك، (اينىۋشى جاقى)، 2 - نىشى جاق سەندىك، (تەڭداۋشى جاقى)، 3 - نىشى جاق بۈگەنلىك، (اينىۋشى مەن تەڭداۋشى ۋكەۋىنەن باسقارلىك جاقى).

10) جاق جالغاۋ ەكىگە بولىنەدى: 1) تاۋەلدەۋ. 2) جەكتەۋ.

1) تاۋەلدەۋ جالغاۋلارى.

11) تاۋەلدەۋ *بىر جاققا مەنىلىكتە سويلەگەندە قوسلانۇن جالغاۋ. تاۋەلدەۋ ەكى *تۈرلى 1) ۋكاشا تاۋەلدەۋ، 2) ۋرتاق تاۋەلدەۋ.

- ۋكاشا تاۋەلدەۋ: 1 نىشى جاق-م (م)
- 2 نىشى جاق - ل (لىك)
- 3 نىشى جاق-ى (سى) (*)

* سۆز اياغى داۋىستى دېيىس بولسا، 3 نىشى جاقنىڭ اياغىغا «سى» قوسىلادى

- ورتاق ناۋەلدەۋ: 1 نىشى جاق-مىز (مىز)
 2 نىشى جاق-گىز (گىز)
 3 نىشى جاق-سى (سى).

§ 12) ناۋەلدەۋ سوزىڭ اياتى بۇۋىنىغا قاراي، نۇرلىشە جالمانادى. مىسال
 *ۋىشىن نۇمەندەكى سوزدەردى نىب ناۋەلدەب قارايمىق. *
 ناۋەلدەنەنۇن سوزدەر: انا، دەنە، وتاۋ، ەگىۋ، ساۋىن، ەرىن، چۇرت، سالت،
 تۇلبى، ئالىس، سىرىق، وي، ۇي، سىي، ىيى، سۇۋ، بۇۋ، جىيىن، ىيىن، بۇيىم
 تۇقىم، اياتى، شەلەك، قوزى، نەرى.

ۋگاشا تاۋەلدەۋ.

جەكەشە: 1 - نىشى جاق (مەندىك) اقام، دەنەم، وتاۋىم، ەكەۋىم، ساۋىنىم،
 ەرىنىم، چۇرتىم، سالتىم، تۇلبىم، ئالىسىم، سىرىقىم، ويىم، ۇيىم، سىيىم، بۇيىم،
 سۇۋىم، بۇۋىم، جىيىنىم، ىيىنىم، بۇيىنىم، تۇقىمىم، اياغىم، شەلەگىم، قوزىم، نەرىم.
 2- نىشى جاق (سەندىك) اناڭ، دەنىڭ، وتاۋىڭ، ەگەۋىڭ، ساۋىنىڭ، ەرىنىڭ
 چۇرتىڭ، سالتىڭ، تۇلبىڭ، ئالىسىڭ، سىرىقىڭ، ويىڭ، ۇيىڭ، سىيىڭ، بۇيىڭ،
 سۇۋىڭ، بۇۋىڭ، جىيىنىڭ، ىيىنىڭ، بۇيىنىڭ، تۇقىمىڭ، اياغىڭ، شەلەگىڭ، قوزىڭ،
 نەرىڭ.

3- نىشى جاق (بوكەلمەك) اناسى، دەنىسى، وتاۋى، ەگەۋى، ساۋىنى، ەرىنى،
 چۇرتى، سالتى، تۇلبى، ئالىسى، سىرىقى، ويى، ۇيى، ىيى، سۇۋى، بۇۋى،
 جىيىنى، ىيىنى، بۇيىنى، تۇقىمى، اياغى، شەلەگى، قوزىسى، نەرىسى.

كويشە: 1- نىشى جاق (مەندىك): اتالارىم، دەنەلەرىم، وتاۋلارىم، ەكەۋلەرىم،
 ساۋىندارىم، ەرىندەرىم، چۇرتتارىم، سالتتارىم، تۇلبىتارىم، ئالىستارىم، سىرىقتارىم،
 ويلارىم، ۇيلەرىم، سىيلارىم، بىيلەرىم، سۇۋلارىم، بۇۋلارىم، جىيىندارىم، ىيىندەرىم،
 بۇيىمدارىم، تۇقىمدارىم، اياقتارىم، شەلەكتەرىم، قوزلارىم، نەرىلەرىم.

2 - نىشى جاق (سەندىك) اتالرىڭ، دەنەلەرىڭ، وتاۋلارىڭ، ەكەۋلەرىڭ،
 ساۋىندارىڭ، ويلارىڭ، ۇيلەرىڭ، سالتتارىڭ، تۇلبىتارىڭ، ئالىستارىڭ، سىرىقتارىڭ،
 سىيلارىڭ، بىيلەرىڭ، سۇۋلارىڭ، بۇۋلارىڭ، جىيىندارىڭ، ىيىندەرىڭ، بۇيىمدارىڭ،
 تۇقىمدارىڭ، اياقتارىڭ، شەلەكتەرىڭ، قوزلارىڭ، نەرىلەرىڭ.

3- نىشى جاق (بوكەلمەك) اتالارى، دەنەلەرى، وتاۋلارى، ەكەۋلەرى،
 ساۋىندارى، ەرىندەرى، چۇرتتارى، سالتتارى، تۇيىنارى، ئالىستارى، سىرىقتارى،
 ويلارى، ۇيلەرى، سىيلارى، بىيلەرى، سۇۋلارى، بۇۋلارى، جىيىندارى، ىيىندەرى،
 بۇيىمدارى، تۇقىمدارى، اياقتارى، شەلەكتەرى، قوزلارى، نەرىلەرى.

§ 18) داغىبلاندىرىۋ. وسى ۇلگى بويىغا باسقا زات-سەسىم سوزدەردى
 الىب، ۋگاشا تاۋەلدەتمۇ كەرىك.

ورتاق تاۋەلدەۋ.

جەكەشە: 1-ئىشى جاق (بىزدىك): ئاتامىز، دەنەمىز، وتاۋىمىز، ەگەۋىمىز، ساۋىندىمىز، ەرنىمىز، چۈرتىمىز، سالتمىمىز، تۈلىمىمىز، ئالمىمىز سىرىمىمىز، ويمىمىز، *بىيمىز، سۇۋىمىز، بۇۋىمىز، چىيىمىمىز، *يىمىمىز، بۇيمىمىمىز، ئوقىمىمىز؛ اياغمىمىز، شەلەگىمىز، قوزىمىز، نەرمىز.

2-ئىشى جاق (سىزدىك) ئاناڭىز، دەنەڭىز، وتاۋىڭىز، ەگەۋىڭىز، ساۋىنڭىز، ەرنىڭىز، چۈرتىڭىز، سالتمىڭىز، تۈلىڭىز، ئالمىڭىز، سىرىمىڭىز، ويمىڭىز، *ۋىڭىز، سىيىڭىز، *بىيىڭىز، سۇۋىڭىز، بۇۋىڭىز، چىيىڭىز، يىيىڭىز، ئوقىمىڭىز، اياغمىڭىز، شەلەگىڭىز، قوزىڭىز، نەرىڭىز.

3-ئىشى جاق (ولارلىق) ئانىسى، دەنەسى، وتاۋى، ەگەۋى، ساۋىنى، ەرنى، چۈرتى، سالتى، تۈلمى، ئالمى، سىرى، ويمى، *ۋى، سىيى، *يىمى، سۇۋى، بۇۋى، چىيىمى، بۇيىمى، ئوقىمى، اياغى، شەلەگى، قوزىمى، نەرمى.

كويىشە: 1-ئىشى جاق (بىزدىك) اقلارمىز، دەنەلەرىمىز چۈرتتارمىز، سالتتارمىز، ئۇلىبتارمىز، ئالمىستارمىز، سىرىقتارمىز، ويمىلارمىز، ۋىلەرلىمىز، سىيلارمىز، بىيلەرلىمىز، سۇۋىلارمىز، بۇۋىلارمىز، چىيىندارمىز، يىنلەرلىمىز، بۇيمىدارمىز، ئوقىمدارمىز، ياقىتارمىز، شەلەكتەرىمىز، قوزىلارمىز، نەرىلەرلىمىز.

2-ئىشى جاق (سىزدىك) اتالارىڭىز، دەنەلەرىڭىز، وتاۋلارىڭىز، ەگەۋلەرىڭىز، ساۋىندارلىڭىز، ەرنىدەرىڭىز، چۈرتتارىڭىز، سالتتارىڭىز، ئۇلىبتارىڭىز، ئالمىستارىڭىز، سىرىقتارىڭىز، ويمىلارىڭىز، ۋىلەرىڭىز، سىيلارىڭىز، بىيلەرىڭىز، سۇۋىلارىڭىز، بۇۋىلارىڭىز، چىيىندارىڭىز، يىنلەرىڭىز؛ بۇيمىدارلىڭىز، ئوقىمدارىڭىز، ياقىتارىڭىز، شەلەكتەرىڭىز، قوزىلارىڭىز، نەرىلەرىڭىز.

3-ئىشى جاق (ولارلىق) اتالارى، دەنەلەرى، وتاۋلارى، ەگەۋلەرى، ساۋىندارى، ەرنىدەرى، چۈرتتارى، سالتتارى، ئۇلىبتارى، ئالمىستارى، سىرىقتارى، ۋىلەرى، ويمىلارى، سىيلارى، بىيلەرى، سۇۋىلارى، بۇۋىلارى، چىيىندارى، يىنلەرى، بۇيىمدەرى، ئوقىمدارى، ياقىتارى، شەلەكتەرى.

19) داعىدلاندىرىۋ: وسى ۇلكى بويىنشا باسقا زات- ەسىم سوزدەردى الىب ورتاق تاۋەلدەۋ تۇرىنە ئۇسىرتىۋ.

ە-بىر تىۋ. انايلىق *جون مەن سويلەگەندە وگاشا تاۋەلدەۋ تۇرى مەن اينىلادى، سىبايلىق *جون مەن سويلەگەندە ورتاق تاۋەلدەۋ تۇرى مەن اينىلادى؛ ماسەلەن:

انايلىق تۇرى:

- جەكەشە: 1-ئىشى جاق-انام، انام، بالام، اتمى، اسم باسم؟
- 2-ئىشى جاق-اناڭ، اناڭ، بالاڭ، ائىڭ، اسمىڭ، باسنىڭ؛
- 3-ئىشى جاق اناسى، اناسى. بالاسى، اتى، اسى، باسى؛

- كوبشە: 1-ئىشى جاق-انالارم، انالارم، بالالارم، اننارم، استارم، باستارم،
 2-ئىشى جاق-اتالارم، انالارم، بالالارم، انتارم استارم، باستارم،
 3-ئىشى جاق-اتالارم، انالارم، بالالارم، انتارم، استارم باستارم،

سىپايلىق تۇرى:

- جەكشە: 1-ئىشى جاق-انامم، انامم، بالامم، اتمم، اسمم، باسمم،
 2-ئىشى جاق-انامم، انامم، بالامم، اسمم، باسمم،
 3-ئىشى جاق-انامم تۇرە.
 كوبشە: 1-ئىشى جاق-انالارم، انالارم، بالالارم، استارم، باستارم،
 2-ئىشى جاق-انالارم، انالارم، بالالارم، استارم،
 3-ئىشى جاق-انامم تۇرە.

(20) داغدىلايدىر: تومەندەكى سوزدەردى وسى ۇلكى بويىنشا اۋەلى
 انابى تۇرگە، سونان سوك، سىپايى تۇرگە اۋدارىۋ: (جەكشە، كوبشە مۇش جاقتمق
 ايتىۋلارمىن). اربا، كورپە، تاۋ، كەۋ، ناي، كومدى، سىپ، شىپ، وت، بەت،
 ساز، موز، تاك، كوك، نار، م.

(2) جىكتەۋ جالەۋلارم:

(§13) جىكتەۋ قالبتىك، سىنك، بولمىستىك جىگىن اشىپ، جاق-جاققا
 ايرى سويلەگەندە قوسىلانۇن جالەۋ، جىكتەۋ ەكى تۇرلى: (1) انابى جىكتەۋ،
 (2) سىپايى جىكتەۋ.

- انابى جىكتەۋ: 1-ئىشى جاق-مىن، مىن (مىن) 1)
 2-ئىشى جاق-مىن (مىن) 2)
 3-ئىشى جاق-جوق (دى).

(§14) جىكتەۋ سوزدىك اياق دىيىسنا قاران تۇرلىشە جالەئادى. مىسال
 مۇشمن تومەندەكى سوزدەردى الپ، جىكتەۋ قارايتىق جىكتەۋن سوزدەر بالا،
 بويە، ادام، جان، تۇپە، باقىسى، كىسى، تاۋ، كەۋ، قانات، قوناق، چۇرەك، ناس،
 كۇش.

انابى جىكتەۋ.

جەكشە: 1-ئىشى جاق (مىندىك) بالامىن، بويەمىن، اداممىن، جانمىن،
 بويەمىن، باقىمىن، كىسىمىن، تاۋمىن، كەۋمىن، قاناتمىن، قوناقمىن، چۇرەك-
 تاسمىن، كۇشېمىن؟

(1-2) «مىن» «بىن»، «مىن» «بىن»، «مىن» «بىن» بولادى

2- نىشى جاق (سەندىك) بالاسىن، بويەسىن، ادامسىن، جانسىن، تويەسىن،
باشسىن، كىسىن، ئاۋسىن، گەۋسىن، قاناتسىن، قوناقسىن، جۈرەكىسىن،
تاسىسىن، كۆشىسىن.

3- نىشى جاق (بوكىدەلىك) بالا، بويە، ادام، جان، تويە، باشسى،
كىسى، تاۋ، گەۋ، قانات، قوناق، جۈرەك، تاس كۆش (دى).

كوبىشە: 1 نىشى جاق (مەندىك) جوق.

2 نىشى جاق (سەندىك) بالالارسىن، بويەلەرسىن، كىسىلەرسىن،
ئاۋلارسىن، گەۋلەرسىن، قاناتلارسىن، قوناقلارسىن، جۈرەكلەرسىن، تاسلارسىن،
كۆشلەرسىن.

3 نىشى جاق (بوكىدەلىك) بالالار، بويەلەر، اداملار، جاندار، توبەلەر،
باشلار، كىسىلەر، تاۋلار، گەۋلەر، قاناتلار، جۈرەكلەر، تاسلار، كۆشلەر، (دى)

21) داغدىلاندىرىۋ: وسى ۇلكى بويىنشا باسقا زات-سەم سوزدەردى
الېب انابى جىكتەۋ كەرەك.

سىپايى جىكتەۋ.

جەكەشە: 1 - نىشى جاق (بىزدىك) بالامىز، بويەمىز، ادامىمىز، جانىمىز،
تويەمىز، باشىمىز، كىسىمىز، ئاۋمىز، گەۋمىز، قاناتىمىز، قوناقىمىز، جۈرەكىمىز،
تاسىمىز، كۆشىمىز؛

2 - نىشى جاق (سىزدىك) بالاسىز، بويەسىز، ادامسىز، جانسىز، تويەسىز،
باشىسىز، كىسىسىز، ئاۋسىز، گەۋسىز، قاناتسىز، قوناقسىز، جۈرەكىسىز، تاسىسىز،
كۆشىسىز؛

3 - نىشى جاق (ولارلىق) بالا، بويە، ادام، جان، تويە، باشسى، كىسى،
تاۋ، گەۋ، قانات، قوناق، جۈرەك، تاس، كۆش (دى).

كوبىشە: 1 - نىشى جاق (بىزدىك) بالالارىمىز، بويەلەرمىز، اداملارىمىز،
جاندارىمىز، توبەلەرمىز، باشلارىمىز، كىسىلەرمىز، تاۋلارىمىز، گەۋلەرمىز،
قاناتلارىمىز، جۈرەكلەرمىز، تاسلارىمىز، كۆشلەرمىز.

2 - نىشى جاق (سىزدىك) بالالارسىز، بويەلەرسىز، اداملارسىز، جاندارسىز،
توبەلەرسىز، باشلارسىز، كىسىلەرسىز، تاۋلارسىز، گەۋلەرسىز، قاناتلارسىز،
جۈرەكلەرسىز، تاسلارسىز، كۆشلەرسىز.

3 - نىشى جاق (ولارلىق) بالالار، بويەلەر، اداملار، جاندار، توبەلەر، باشلار،
كىسىلەر، تاۋلار، گەۋلەر، قاناتلار، قوناقلار، جۈرەكلەر، تاسلار، كۆشلەر (دى).

22) داغدىلاندىرىۋ: وسى ۇلكى بويىنشا باسقا - زات - سەم سوزدەردى.
الېب جىكتەۋ كەرەك.

تاۋەلدەۋدى سەبتەۋ، جىكتەۋ.

§ 15) تاۋەلدەنگەن زات - سەمگە سەبتەۋ جالغۇلارى دا، جىكتەۋ جالغۇ-
لارى دا جالغانادى .

تاۋەلدەۋدى سەبتەۋ.

§ 16) سەبتەۋ جالعاۋلارى تاۋەلدەۋگە النفعان سوزدىك اياق دىبىسنا قاراي تۇرلىشە جالعانادى: مىسال مۇشەن اياعى تۇرلى دىبىستى سوزدەردى المب تاۋەلدەب، سەبتەب قارايق .

وگاشا تاۋەلدەۋدى سەبتەۋ.

1 جۇۋان سوزدىك اياعى داۋىستى دىبىس بولسا، تاۋەلدەۋگە سەبتەۋ بۇلاي جالعا نادى:

« انا » دەگەن سوز 1 - نىشى جاق، 2 - نىشى جاق 3 - نىشى جاق .			
چەكەشە: اناۋ	انام	اناک،	اناسى،
ىلىك جالعاۋ	انامنىڭ	انانىڭ	اناسىڭ
بارىس جالعاۋ	اناما	انانما	اناسىنا،
تابىس جالعاۋ	انامدى	اناندى،	اناسىن .
جاتىس جالعاۋ	انامدا	اناندا	اناسىندا،
شمعىس جالعاۋ	انامنان	اناننان	اناسىنان .
كوبشە: اناۋ	انالارىم	انالارىڭ	انالارى
ىلىك جالعاۋ،	انالارىمنىڭ	انالارىڭنىڭ،	انالارىنىڭ
بارىس جالعاۋ،	انالارىما	انالارىڭما،	انالارىما
تابىس جالعاۋ،	انالارىمدى	انالارىڭدى،	انالارىن
جاتىس جالعاۋ،	انالارىمدا	انالارىڭدا	انالارىندا،
شمعىس جالعاۋ،	انالارىمنان	انالارىڭنان،	انالارىنان .

§ 17) داھەدىلاندىرىۋ: بالا، شاعا، تارى، شىرىپى، تورا، جانا ياسقا سونداي سوزدەردى وسى جوعارعى ۆلگى بويىنشا ناۋەلدى قالپىنا جالعاۋلانمۇ.

جىڭبىككە سوزدىك اياعى داۋىستى دىبىس بولسا تاۋەلدەۋگە سەبتەۋ بۇلاي جالعا نادى .

« تىرى » د. س.	1 - نىشى جاق،	2 - نىشى جاق،	3 - نىشى جاق
چەكەشە: اناۋ	تەرىم،	تەرىڭ	تەرىسى،
ىلىك جالعاۋ	تەرىمنىڭ	تەرىڭنىڭ	تەرىسىنىڭ
بارىس جالعاۋ	تەرىمە،	تەرىڭمە،	تەرىسىمە
تابىس جالعاۋ،	تەرىمدى،	تەرىڭدى،	تەرىسىدىن .
جاتىس جالعاۋ،	تەرىمدە	تەرىڭدە	تەرىسىندە
شمعىس جالعاۋ	تەرىمدىن،	تەرىڭدىن	تەرىسىدىن .

تەرلەر بىن	تەرلەر نىك	تەرلەر بىم	كۆيشە : اناؤ
تەرلەر بىنىك	تەرلەر بىنىك	تەرلەر بىنىك	بىلك جالعاؤ
تەرلەر بىنە	تەرلەر بىكە	تەرلەر بىمە	بارىس جالعاؤ
تەرلەر بىرى	تەرلەر بىكىدى	تەرلەر بىمدى	تابىس جالعاؤ
تەرلەر بىندە	تەرلەر بىكىدە	تەرلەر بىمدە	جانىس جالعاؤ
تەرلەر بىنەن	تەرلەر بىكىنەن	تەرلەر بىمدەن	شەمەس جالعاؤ

24) داعەدىلانىدىرۇ : كەۋدە، شەگە، نۆلكى، كۆپى، كۆپى. باسقا سونداي سوزدەردى وسى كورسەتمەكەن ۇلكى بويىنشا تاۋەلدى قالىمتا جالعاۋلاتىۇ.

3) جۇۋان سۇزىدىك، اياغى جارتى داۋىستى دىمىس بولسا، تاۋەلەنگە سەبەتەۋ بۇلايى جالعاۋادى :

1-ئىشى جاق	2-ئىشى جاق	3-ئىشى جاق	« تازۇ » دەگەن سوز،
تاناۋىم	تاناۋىك	تاناۋى	جەكەشە : اناؤ
تاناۋىنىك	تاناۋىنىك	تاناۋىنىك	بىلك جالعاؤ
تاناۋىما	تاناۋىما	تاناۋىما	بارىس جالعاؤ
تاناۋىمدى	تاناۋىمدى	تاناۋىمدى	تابىس جالعاؤ
تاناۋىمدا	تاناۋىمدا	تاناۋىمدا	جانىس جالعاؤ
تاناۋىمىنان	تاناۋىمىنان	تاناۋىمىنان	شەمەس جالعاؤ
تاناۋىلارم	تاناۋىلارىك	تاناۋىلارى	كۆيشە : اناؤ
تاناۋىلارىنىك	تاناۋىلارىنىك	تاناۋىلارىنىك	بىلك جالعاؤ
تاناۋىلارىما	تاناۋىلارىما	تاناۋىلارىما	بارىس جالعاؤ
تاناۋىلارىمدى	تاناۋىلارىمدى	تاناۋىلارىمدى	تابىس جالعاؤ
تاناۋىلارىمدا	تاناۋىلارىمدا	تاناۋىلارىمدا	جانىس جالعاؤ
تاناۋىلارىمىنان	تاناۋىلارىمىنان	تاناۋىلارىمىنان	شەمەس جالعاؤ

25) داعەدىلانىدىرۇ : اۋە، باۋ، تاۋ، جاۋ، قارۋ، قىلمۇ. جانا باسقا سونداي سوزدەردى وسى كورسەتمەكەن ۇلكى بويىنشا تاۋەلدى قالىمتا جالعاۋلاتىۇ.

1-ئىشى جاق	2-ئىشى جاق	3-ئىشى جاق	« قويى » دەگەن سوز،
قويىم	قويىك	قويى	جەكەشە : اناؤ
قويىنىك	قويىنىك	قويىنىك	بىلك جالعاؤ
قويىما	قويىما	قويىما	بارىس جالعاؤ
قويىمدى	قويىمدى	قويىمدى	تابىس جالعاؤ
قويىمدا	قويىمدا	قويىمدا	جانىس جالعاؤ
قويىمىنان	قويىمىنان	قويىمىنان	شەمەس جالعاؤ

قويلارى	قويلارىڭ	قويلارىم،	كۆيشە: اتاۋ
قويلارىنىڭ	قويلارىڭنىڭ	قويلارىمنىڭ	ئىلىك جالغاۋ
قويلارىغا	قويلارىڭغا	قويلارىغا	بارىس جالغاۋ
قويلارىدىن	قويلارىڭدىن	قويلارىدىن	تابىس جالغاۋ
قويلارىدىن	قويلارىڭدا	قويلارىدىدا	جانىس جالغاۋ
قويلارىدىن	قويلارىڭدىن	قويلارىدىن	شەخس جالغاۋ

(26) داغدىلاندىرىۋ: باي، مالا، ساي، ئوي، ئاي، شاي، جانا باسقا سونداي

موزدەردى وسى كورسەتكەن ۇلكى بويىنشا تاۋەلە قالمىتا جالغاۋلانۇ.

3-ئىشى جاق	2-ئىشى جاق	1-ئىشى جاق	«مى» د. س.
مىنى	مىنىڭ	مىنىم	جەكەشە: اتاۋ

مىنىنىڭ	مىنىڭنىڭ	مىنىنىڭ	ئىلىك جالغاۋ
مىنىغا	مىنىڭغا	مىنىغا	بارىس جالغاۋ
مىنىدىن	مىنىڭدىن	مىنىدىن	تابىس جالغاۋ
مىنىدىن	مىنىڭدا	مىنىدىدا	جانىس جالغاۋ
مىنىدىن	مىنىڭدىن	مىنىدىن	شەخس جالغاۋ

مىلارى	مىلارىڭ	مىلارىم	كۆيشە: اتاۋ
مىلارىنىڭ	مىلارىڭنىڭ	مىلارىمنىڭ	ئىلىك جالغاۋ
مىلارىغا	مىلارىڭغا	مىلارىغا	بارىس جالغاۋ
مىلارىدىن	مىلارىڭدىن	مىلارىدىن	تابىس جالغاۋ
مىلارىدىن	مىلارىڭدا	مىلارىدىدا	جانىس جالغاۋ
مىلارىدىن	مىلارىڭدىن	مىلارىدىن	شەخس جالغاۋ

(27) داغدىلاندىرىۋ: مى، جانا باسقا سوزداي سوزدەردى وسى كورسەتكەن ۇلكى بويىنشا تاۋەلە قالمىتا جالغاۋلانۇ.

(4) جىكەشكە سوزدىڭ اياعى جارتى داۋىستى دىمىس بولسا تاۋەلە كەۋگە سىدىتەۋ بۇلاي جالغانادى.

3-ئىشى جاق	2-ئىشى جاق	1-ئىشى جاق	«گەۋ» د. س.
------------	------------	------------	-------------

كەۋى	كەۋىڭ	كەۋىم	جەكەشە اتاۋ
كەۋىنىڭ	كەۋىڭنىڭ	كەۋىمنىڭ	ئىلىك جالغاۋ
كەۋىنە	كەۋىڭگە	كەۋىمە	بارىس جالغاۋ
كەۋىدىن	كەۋىڭدىن	كەۋىمدىن	تابىس جالغاۋ
كەۋىدىن	كەۋىڭدىن	كەۋىمدىن	شەخس جالغاۋ
كەۋىدىن	كەۋىڭدىن	كەۋىمدىن	كۆيشە: اتاۋ
كەۋىدىن	كەۋىڭنىڭ	كەۋىمدىنىڭ	ئىلىك جالغاۋ
كەۋىدىن	كەۋىڭگە	كەۋىمە	بارىس جالغاۋ

ئابىس جالغاۋ	گەۋلەرىمىدى	گەۋلەرىگىدى	گەۋلەرىدىن
جانىس جالغاۋ	گەۋلەرىمدە	گەۋلەرىگىدە	گەۋلەرىدىدە
شەمىس جالغاۋ	گەۋلەرىمىنەن	گەۋلەرىگىنەن	گەۋلەرىدىنەن
«كۇي» دەگەن سوز.	1 نىشى جاق	2 نىشى جاق	3 نىشى جاق
جەكەشە: اتاۋ	كۇيىم	كۇيىڭ	كۇيى
بىلك جالغاۋ	كۇيىمىڭ	كۇيىڭنىڭ	كۇيىمىڭنىڭ
بارىس جالغاۋ	كۇيىمە	كۇيىگە	كۇيىمىگە
ئابىس جالغاۋ	كۇيىمىدى	كۇيىگىدى	كۇيىدىن
جانىس جالغاۋ	كۇيىمدە	كۇيىگىدە	كۇيىمدەدە
شەمىس جالغاۋ	كۇيىمىنەن	كۇيىگىنەن	كۇيىدىنەن
«ئىي» د. س.	1 نىشى جاق	2 نىشى جاق	3 نىشى جاق
جەكەشە: اتاۋ	ئىيىم	ئىيىڭ	ئىيى
بىلك جالغاۋ	ئىيىمىڭ	ئىيىڭنىڭ	ئىيىمىڭنىڭ
بارىس جالغاۋ	ئىيىمە	ئىيىگە	ئىيىمىگە
ئابىس جالغاۋ	ئىيىمدى	ئىيىگىدى	ئىيىدىن
جانىس جالغاۋ	ئىيىمدە	ئىيىگىدە	ئىيىمدەدە
شەمىس جالغاۋ	ئىيىمىنەن	ئىيىگىنەن	ئىيىدىنەن
«ئىي» د. س.	1 نىشى جاق	2 نىشى جاق	3 نىشى جاق
جەكەشە: اتاۋ	ئىيىم	ئىيىڭ	ئىيى
بىلك جالغاۋ	ئىيىمىڭ	ئىيىڭنىڭ	ئىيىمىڭنىڭ
بارىس جالغاۋ	ئىيىمە	ئىيىگە	ئىيىمىگە
ئابىس جالغاۋ	ئىيىمىدى	ئىيىگىدى	ئىيىدىن
جانىس جالغاۋ	ئىيىمدە	ئىيىگىدە	ئىيىمدەدە
شەمىس جالغاۋ	ئىيىمىنەن	ئىيىگىنەن	ئىيىدىنەن

(28) داغدىرىلاندىرىۋ. وسى ۇلكى بويىنشا مۇي، كومەي كەنەي جانا باسقا
 اپاعىندا جارتى داۋىستى «ي» بار سوزدەردى جالغۇلاتۇ .

5) جۇۋان سوز دىڭ اياعى داۋىسىز دېيىس ولسا، تاۋەلدەۋىگە سەيتەۋ بۇلايى جالغانادى.

«مال» د. س.	1 نىشى جاق	2 نىشى جاق	3 نىشى جاق
چەكەشە: اتاۋ	مالىم	مالىك	مالى،
بىلك جالعاۋ	مالىمنىڭ	مالىكىنىڭ	مالىنىڭ
بارىس جالعاۋ	مالىما	مالىكا	مالىنا
تابىس جالعاۋ	مالىمىدى	مالىكىدى	مالىدىن
جانىس جالعاۋ	مالىمدا	مالىكىدا	مالىندا
شىمىس جالعاۋ	مالىمنان	مالىكىنان	مالىنان.
كوبىشە: اتاۋ	مالدارىم	مالدارىك	مالدارى
بىلك جالعاۋ	مالدارىمنىڭ	مالدارىكىنىڭ	مالدارىنىڭ
بارىس جالعاۋ	مالدارىما	مالدارىكا	مالدارىنا
تابىس جالعاۋ	مالدارىمىدى	مالدارىكىدى	مالدارىدىن
جانىس جالعاۋ	مالدارىمدا	مالدارىكىدا	مالدارىندا
شىمىس جالعاۋ	مالدارىمنان	مالدارىكىنان	مالدارىنان.

29) داغدىلاندىرىۋىسى ۈلگى بويىنشا شال، قاز، قار، قاب، قان، شاق، اس، جانا باسقا سونداي اياعى داۋىسىز دېيىستى سوزدەردى تاۋەلدى قالىپتا جالغانادى:

6) چىكىشكە سوز دىڭ اياعى داۋىسىز دېيىس ب. لسا، تاۋەلدەۋىگە سەيتەۋ بۇلايى جالغانادى .

«ەل» د. س.	1 نىشى جاق	2 نىشى جاق	3 نىشى جاق
چەكەشە: اتاۋ	ەلىم	ەلىك	ەلى
بىلك جالعاۋ	ەلىمنىڭ	ەلىكىنىڭ	ەلىنىڭ
بارىس جالعاۋ	ەلىمىە	ەلىكە	ەلىنە
تابىس جالعاۋ	ەلىمىدى	ەلىكىدى	ەلىدىن.
جانىس جالعاۋ	ەلىمىدە	ەلىكىدە	ەلىندە
شىمىس جالعاۋ	ەلىمىنان	ەلىكىنەن	ەلىنەن
كوبىشە: اتاۋ	ەلدەرىم	ەلدەرىك	ەلدەرى
بىلك جالعاۋ	ەلدەرىمنىڭ	ەلدەرىكىنىڭ	ەلدەرىنىڭ
بارىس جالعاۋ	ەلدەرىمە	ەلدەرىكە	ەلدەرىنە
تابىس جالعاۋ	ەلدەرىمىدى	ەلدەرىكىدى	ەلدەرىدىن
جانىس جالعاۋ	ەلدەرىمىدە	ەلدەرىكىدە	ەلدەرىندە
شىمىس جالعاۋ	ەلدەرىمىنان	ەلدەرىكىنان	ەلدەرىنەن.

30) داغدىلاندىرىۋىسى ۈلگى بويىنشا ەل، جەز، بەت، ەمىك، كۈش، ەتىس، جەك، جەم جانا باسقا سونداي اياعى داۋىسىز دېيىستى چىكىشكە سوز - دەردى الپ تاۋەلدى قالىپتا جالغانادى.

ورتاق تاۋەلدەۋدى سەبتەۋ.

7) جۇۋان سوزدىك اياغى قۋاستى دېس بولسا، ورتاق تاۋەلدەۋگە سەبتەۋ بۇلاي جالعانادى.

«اپا» د. س.	1 نىشى جاق	2 نىشى جاق	3 نىشى جاق.
جەكەشە: اناۋ	اپامز	اپاڭز	اپاسى (۱)
ئىلك جالعاۋ	اپامزدىك	اپاڭزدىك	اپاسنىك،
بارس جالعاۋ	اپامزعا	اپاڭزعا	اپاسىغا
تابىس جالعاۋ	اپامزدى	اپاڭزدى	اپاسىن
جانىس جالعاۋ	اپامزدا	اپاڭزدا	اپاسىندا
شەمس جالعاۋ	اپامزدان	اپاڭزدان	اپاسىنان
كوبىشە: اناۋ	اپالارىمىز،	اپالارىڭز	اپالارى
ئىلك جالعاۋ	اپالارىمزدىك	اپالارىڭزدىك	اپالارىنىك
بارس جالعاۋ	اپالارىمىزعا	اپالارىڭزعا	اپالارىغا
تابىس جالعاۋ	اپالارىمزدى	اپالارىڭزدى	اپالارىن
جانىس جالعاۋ	اپالارىمىزدا	اپالارىڭزدا	اپالارىندا
شەمس جالعاۋ	اپالارىمىزدان	اپالارىڭزدان	اپالارىنان.

31) داعىبلاندىر: وسى ۇلكى بويىنشا اياغىندا داۋستى دېس بار جۇۋان سوزدەردى جالعاۋلاتىز.

8) چىكشكە سوزدىك اياغى داۋستى دېس بولسا ورتاق تاۋەلدەۋگە سەبتەۋ بۇلاي جالعانادى.

«نى» د. س.	1 نىشى جاق	2 نىشى جاق	3 نىشى جاق.
جەكەشە: اناۋ	نىمىز	نىڭز	نىمىسى
ئىلك جالعاۋ	نىمىزدىك	نىڭزدىك	نىمىسنىك
بارس جالعاۋ	نىمىزگە	نىڭىزگە	نىمىسىگە
تابىس جالعاۋ	نىمىزدى	نىڭىزدى	نىمىسىن
جانىس جالعاۋ	نىمىزده	نىڭىزده	نىمىسىندە
شەمس جالعاۋ	نىمىزدەن	نىڭىزدەن	نىمىسىنەن
كوبىشە: اناۋ	نىمىلەرىمىز	نىمىلەرىڭىز،	نىمىلەرى:
ئىلك جالعاۋ	نىمىلەرىمىزدىك	نىمىلەرىڭىزدىك	نىمىلەرىنىك
بارس جالعاۋ	نىمىلەرىمىزگە	نىمىلەرىڭىزگە	نىمىلەرىگە

1) «ۋىشىنى جاق وڭاشا تاۋەلدەۋدىكى سىياتى. ورتاقتىن «ولاردىك» دەگەن سوز كورسەتەدى؛ ماسەلەن، «ولاردىك اپاسى»، «ولاردىك اپالارى»؛ «ولاردىك ۋىنى»، «ولاردىك ۋىلدەدى».

تابىس جالغاۋ	ئىنلەر بىمىزدى	ئىنلەر بىمىزدى	ئىنلەر بىمىزدى
چاتىس جالغاۋ	ئىنلەر بىمىزدە	ئىنلەر بىمىزدە	ئىنلەر بىمىزدە
شەمس جالغاۋ	ئىنلەر بىمىزدەن	ئىنلەر بىمىزدەن	ئىنلەر بىمىزدەن

32) داۋىد لاندېرېۋ: وسى ۋلگى بويىشا اياغى داۋىستى جىگىشكە سوزدەردى ورتاق تاۋەلمەۋ تۇرىندە جالغاۋلانىۋ.

9) جۇۋان سوزدىك اياغى داۋىسىز يا جارتى داۋىستى دىبىس بولسا، ورتاق تاۋەلمەۋگە سەبەتۋ بۇلاي جالغاندى.

«باس» دەگەن س.	1 نىشى جاق	2 نىشى جاق	3 نىشى جاق.
چەكەشە: اتاۋ	باسمىز	باسىمىز	باسى.
ئىلك جالغاۋ	باسمىزدىك	باسمىزدىك	باسمىزدىك
بارىس جالغاۋ	باسمىزغا	باسمىزغا	باسمىزغا
تابىس جالغاۋ	باسمىزدى	باسمىزدى	باسمىزدى
چاتىس جالغاۋ	باسمىزدا	باسمىزدا	باسمىزدا
شەمس جالغاۋ	باسمىزدان	باسمىزدان	باسمىزدان
كوشە: اتاۋ	باستارىمىز	باستارىمىز	باستارىمىز
ئىلك جالغاۋ	باستارىمىزدىك	باستارىمىزدىك	باستارىمىزدىك
بارىس جالغاۋ	باستارىمىزدا	باستارىمىزدا	باستارىمىزدا
چاتىس جالغاۋ	باستارىمىزدى	باستارىمىزدى	باستارىمىزدى
چاتىس جالغاۋ	باستارىمىزدا	باستارىمىزدا	باستارىمىزدا
شەمس جالغاۋ	باستارىمىزدان	باستارىمىزدان	باستارىمىزدان

33) داۋىد لاندېرېۋ: وسى ۋلگى بويىشا اياغى داۋىسىز جانا جارتى داۋىستى جۇۋان سوزدەردى ورتاق تاۋەلمەۋ تۇرىندە جالغاۋلانىۋ.

10) جىگىشكە سوزدىك اياغى داۋىسىز يا جارتى داۋىستى دىبىس بولسا، ورتاق تاۋەلمەۋگە سەبەتۋ بۇلاي جالغاندى.

«كۇش» د. س.	1 نىشى جاق	2 نىشى جاق	3 نىشى جاق.
چەكەشە: اتاۋ	كۇشىمىز	كۇشىمىز	كۇشىمىز
ئىلك جالغاۋ	كۇشىمىزدىك	كۇشىمىزدىك	كۇشىمىزدىك
بارىس جالغاۋ	كۇشىمىزگە	كۇشىمىزگە	كۇشىمىزگە
تابىس جالغاۋ	كۇشىمىزدى	كۇشىمىزدى	كۇشىمىزدى
شەمس جالغاۋ	كۇشىمىزدەن	كۇشىمىزدەن	كۇشىمىزدەن
كوشە: اتاۋ	كۇشتەرىمىز	كۇشتەرىمىز	كۇشتەرىمىز
ئىلك جالغاۋ	كۇشتەرىمىزدىك	كۇشتەرىمىزدىك	كۇشتەرىمىزدىك
بارىس جالغاۋ	كۇشتەرىمىزگە	كۇشتەرىمىزگە	كۇشتەرىمىزگە

قىزى	قىزىڭ	قىزىم	اتاۋ	جەكەشە
قىزىمىن	قىزىڭمىن	—	1-ئىشى جاق	1-ئىشى جاق
قىزىسىن	—	قىزىمىسىن	2-ئىشى جاق	2-ئىشى جاق
قىزى (دى)	قىزىڭ	قىزىم	3-ئىشى جاق	3-ئىشى جاق
قىزدارى	قىزدارىڭ	قىزدارىم	اتاۋ	تويشە
قىزدارىمىن	قىزدارىڭمىن	—	1-ئىشى جاق	1-ئىشى جاق
قىزدارىسىن	—	قىزدارىسىن	2-ئىشى جاق	2-ئىشى جاق
قىزدارى.	قىزدارىڭ	قىزدارىم	3-ئىشى جاق	3-ئىشى جاق
جاۋى	جاۋىڭ	جاۋىم	اتاۋ	جەكەشە
جاۋىمىن	جاۋىڭمىن	—	1-ئىشى جاق	1-ئىشى جاق
جاۋىسىن	—	جاۋىسىن	2-ئىشى جاق	2-ئىشى جاق
جاۋى (دى)	جاۋىڭ	جاۋىم	3-ئىشى جاق	3-ئىشى جاق
جاۋلارى	جاۋلارىڭ	جاۋلارىم	اتاۋ	كويشە
جاۋلارىمىن	جاۋلارىڭمىن	—	1-ئىشى جاق	1-ئىشى جاق
جاۋلارىسىن	—	جاۋلارىسىن	2-ئىشى جاق	2-ئىشى جاق
جاۋلارى (دى)	جاۋلارىڭ	جاۋلارىم	3-ئىشى جاق	3-ئىشى جاق

ۋىگاشا تاۋەلدەۋدى سىمپايى جەكتەۋ.

(ۋىگاشا)	(سەنىڭ)	مەنىڭ	اتاۋ	جەكەشە
اتاۋسى	اتاۋ	اتاۋ	1-ئىشى جاق	1-ئىشى جاق
اتاۋسىمىز،	اتاۋڭمىز	—	2-ئىشى جاق	2-ئىشى جاق
اتاۋسىسىز	—	اتاۋسىسىز	3-ئىشى جاق	3-ئىشى جاق
اتاۋسى (دى).	اتاۋڭمىز،	اتاۋمىز	اتاۋ	تويشە
(ۋىگاشا، ۋىگاشاڭ)	سەندەردىڭ،	(سەندەردىڭ،	1-ئىشى جاق	1-ئىشى جاق
اتاۋلارى	اتاۋلارىڭ	اتاۋلارىم	2-ئىشى جاق	2-ئىشى جاق
اتاۋلارىمىز	اتاۋلارىڭمىز	—	3-ئىشى جاق	3-ئىشى جاق
اتاۋلارىسىز	—	اتاۋلارىسىز	اتاۋ	تويشە
اتاۋلارى (دى)	اتاۋلارىڭ	اتاۋلارىم	1-ئىشى جاق	1-ئىشى جاق
قىزى.	قىزىڭ	قىزىم	2-ئىشى جاق	2-ئىشى جاق
قىزىمىز،	قىزىڭمىز	—	3-ئىشى جاق	3-ئىشى جاق
قىزىسىز	—	قىزىسىز	قىزىمىز	قىزىمىز
قىزى (دى).	قىزىڭمىز	قىزىمىز	قىزىمىز	قىزىمىز
قىزدارى	قىزدارىڭ	قىزدارىم	قىزدارىم	قىزدارىم
قىزدارىمىز	قىزدارىڭمىز	—	قىزدارىمىز	قىزدارىمىز

وداعايدان تۇۋعان سوزدەر .

وداعايدان سوزەكى تۇرلى تۇۋادى، باسقا سوزدەر وداعايدان ئوممەكشى ەتسىتىك بىن جۇرناق ارقىلى تۇۋادى؛ ميسالى: لاپ ەتەۋ، شاب ەتەۋ ەتەۋ، زىپ ەتەۋ، سىپ ەتەۋ، دىك ەتەۋ، كۇمپ ەتەۋ، مۇرس ەتەۋ، كۇرس ەتەۋ، مەرس ەتەۋ، قىلت ەتەۋ، پىرت ەتەۋ، سىرت ەتەۋ، تاق ەتەۋ، زىرق ەتەۋ، دۇمك ەتەۋ، ساپ ەتەۋ، قىپ ەتەۋ، جىپ ەتەۋ.

تەك جۇرناق ارقىلى، ميسالى: لاپىلاۋ، شاپىلاۋ، جىلتىلاۋ، زىپىلاۋ، سىپىلاۋ، دىكىلاۋ، كۇمپىلاۋ، مۇرسىلاۋ، مەرسىلاۋ، قىلتىلاۋ، پىرتىلاۋ، سىرتىلاۋ، تاقىلاۋ، زىرقىلاۋ، دۇمكىلاۋ، ساپىلاۋ، قىپىلاۋ، جىپىلاۋ.

ەلىكتەۋ وداعايدان دا وسىلاپشا ەتسىتىك بىن جۇرناق ارقىلى تۇۋادى. ەتسىتىك ارقىلى ميسالى: شىر-شىر ەتەۋ، پىر-پىر ەتەۋ، سىقىر-سىقىر ەتەۋ، سىلىر-سىلىر ەتەۋ، كۇلىر-كۇلىر ەتەۋ، بىلىر-بىلىر ەتەۋ، قارق-قارق ەتەۋ، كۇمپ-كۇمپ ەتەۋ، دۇك-دۇك ەتەۋ، پىس-پىس ەتەۋ، سۇقى-سۇقى، ەتەۋ، شىق-شىق ەتەۋ، ماقى-ماقى ەتەۋ، دىبىر-دىبىر ەتەۋ.

تەك جۇرناق ارقىلى، ميسالى: شىرىلاۋ، پىرىلاۋ، سىقىرلاۋ، سىلىرلاۋ، كۇلىرلاۋ، قاقىلاۋ، سۇقىلاۋ، شىقىلاۋ، كۇمپىلاۋ، دۇمكىلاۋ، پىمىلاۋ.

شاقىرىس وداعايلاردان جۇرناق ارقىلى عانا تۇۋادى، ميسالى: انتانداۋ، الاشتاۋ، كوسكوستەۋ، قۇردۇلاۋ، اۋقاۋلاۋ، پىشايتاۋ، شورە-سورەلەۋ، كويتكويتەۋ، قايتكىلدەر، مىشمىشتاۋ، سورايتاۋ، شاۋىمەلەۋ، قۇرايلاۋ. مۇنان باسقا وداعايلاردان تۇرانۇن سوزدەر: ويپايلاۋ، الدىمەلەۋ، ويپىرىمەلەۋ، تاعى باسقا سوندايلار.

ҮШІНШІ БӨЛІМ

ТІЛ-Қ,ҰРАЛ

ІІІ. ТІЛ ТАНЫТҚЫШ КІТАП

Байтұрсын ұлы Ақымет.

ТІЛ–ҚҰРАЛ

Сөйлем жүйесі мен түрлері

III. Тіл танытқыш кітаб

Түзетіліп, толықтырылып, жаңа емламен
5-нші рет басылуы

Қазағыстан қалық ағартыу кемесеретінің
Білім-әдіс кеңесі ұнатқан.

بايتۇرسەن ۇلى اكمەت.

ئىل قۇرال

سويىلەم جۇيەسى مەن تۇرلەرى

III. ئىل تانتقىش كىتاب

تۈزەتىلىپ، نولقتىرىلىپ، جاڭا مەلا مەن
5 نىشى باسلىۋى

قازاقىستان ئالىق لىقارتىۋ كەمەرتىنىڭ
ئىلىم-ئادىس كەڭىسى ۇناتقان.

قازاقىستان مەملەكەت باسباسى ■ ■ ■ قىزىل وردا 1927 - جىل.

Жер жүзінің еңбекшілері, бірігіңдер

Байтұрсын ұлы Ақымет

ТІЛ-ҚҰРАЛ

Сөздің жүйесі мен түрлері

III. Тіл танытқыш кітаб

Түзетіліб толықтырылыб жаңа емламен

5-інші басылыуы

Қазағыстан қалық ағартуу кемесеретінің
Білім-әдіс кеңесі ұнатқан.

№ 424.

Тираж 10000.

Семгублит № 91.

سەمپىلاتىن كۆپۈنلۈك باسپى «كۆپىنچىزات» باسپاناسى

1927

Сөйлем жүйесі.

Сөйлем дегеніміз, сөздердің басын құрастырып, біреу айтқан ой. Сөйлегенде, жазғанда кім де болса, ойын айтады. Ойын айтыуға тиісті сөздерді алады да, олардың басын құрап, біріне бірінің қырын келтіріп, қыйындастырады. Қыры келетүн сөздер, тұрған күйінде алса да қыйндаса қалады. Келмейтүн сөздер, тұрған күйінде алсада, қыйындаса қалады. Қыры келмейтүн сөздерді, қыйындастырыу үшін қырларын өзгертіп, қыйыуын келтіреміз.

Қыры келетүн, келмейтүн сөздерді мысал мен көрсетейік: «Қыс қатты, қар қалың, күн сұуық» дегенде үш сөйлем бар. Үшеуінің де ішіндегі сөздер өзгерілместен алынған жана өзгерілмей ақ қырлары келіп қыйындасып тұр. Енді басқа сөйлемдерді алып қарайық:

«Елдің малы далада, біткен жаны жалада, көбі жатыр қалада». Мұндада үш сөйлем. Үшеуінің де ішіндегі сөздер өзгерілмей алынған бір сөз жоқ – бәрі де өзгеріліп тұр. Қырларын келтіріп, қыйындастырыу үшін өзгерітпей тұрған-тұрған түбікті күйінде алсақ, қырлары жанасбайды, біріне бірі қыйындасбайды. Қырларын өзгерітпей алып қарайық, не болып шығар екен:

«Ел, мал, дала, біткен, жан, жала, көб, жат, қала,»-осы сөздерден: «елдің малы далада, біткен жаны жалада, көбі жатыр қалада» деген ойларды ұғыуға болар ма? – Әрине, болмайды.

Сондықтан ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейді. Айтылушының ойын тыңдаушы ұғарлық даражада түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады. Сондықтан сөйлемнің жаны, сөздердің басы мағыналы болып құралуы (қысқа айтқанда сөйлемнің мағынасы). Олай болмаса, құр сөздердің басын құрап айтқанмен сөйлем болмайды. Сөйлем ішіндегі сөздердің басын түсінікті етіп құрастырыу, сөйлемдерді түсінікті етіп жасау тұралы сөз табиғатынан шыққан түрлі заңдар, тәртіптер бар-қысқасынан айтқанда өз алдына білерлік толыб жатқан білімдер бар.

Ол білімдер сөйлем жүйесі деб аталады. Сөйлем жүйесі екіге бөлінеді: бірі – сөйлем ішіндегі сөздер тұурасындағы білім. Сөйлем ішіндегі сөздер сөйлем мүшелері деб аталады.

سوۋىلەم جۈيەسى .

سوۋىلەم دەگەنمىز، سۆزدەردىڭ باسنىن ئۇراستىمىز، بىرمۇ ئېتىقان وي. سوۋىلەم گەندە، جازغاندا كىم دە بولسا، ويىن ايتادى. ويىن ايتىمۇغا تېمىستى سۆزدەردى الادى دا، ولاردىڭ باسنىن قۇراپ، بىرىنچە بىرىنچىڭ قىيىن كەلتىرىمىز، قىيىنداسمىز. قىيىنداسمىز. قىيىن كەلتىرۈن سۆزدەر، ئۇرغان كۆيىندە السادا، قىيىنداسمىز قالادى. قىيىن كەلتىرۈن سۆزدەردى، قىيىنداسمىز بۇ ئۇشش قىيىن قىيىن قىيىن قىيىن، قىيىن قىيىن قىيىن قىيىن .

قىيىن كەلتىرۈن، كەلتىرۈن سۆزدەردى مىسال مەن كۆرسەتەيلىك: « قىيىن قاتتى، قار قاللىق، ئۇن سۇۋىق» دەگەندە ئۇش سوۋىلەم بۇر. ئۇشنىڭ دە شىندەكى سۆزدەر وزگەرتىلمەستىن المىغان جاننا وزگەرتىلمەي اتي قىيىن كەلتىرۈن قىيىنداسمىز، ەندى باسقا سوۋىلەمدەردى الىب قارايتى:

« ەلدىڭ مالى دالادا، بىتىكەن جانى جالادا، كۆيى جاتىر قالادا . مۇندادا ئۇش سوۋىلەم. ئۇشنىڭ دە شىندەكى سۆزدەر وزگەرتىلمەي المىغان بىر سۆز جوق - بارى دە وزگەرتىلىپ تۇر. قىيىن كەلتىرىمىز، قىيىنداسمىز بۇ ئۇشش وزگەرتىمى ئۇرغان - ئۇرغان تۈپكىلىكى كۆيىندە الساق، قىيىن قىيىن قىيىن، بىرىنچە بىرىنچە قىيىنداسمىز. قىيىن قىيىن قىيىن، تە بولمىش شىعار كەن:

« ەل، ەل، دالادا، بىتىكەن، جان، جالادا، كۆيى، جات، قالادا. - وسى سۆزدەردەن: « ەلدىڭ مالى دالادا، بىتىكەن جانى جالادا، كۆيى جاتىر قالادا، دەگەن بولاردى ئۇمۇغا بولارما؟ - ارىيە، بولمايدى .

سۆندىقتان اۋرۇدان شىققان سۆزدىڭ بارى سوۋىلەم بولا بەرمەيدى. ايتىمۇ - شىنىڭ ويىن تىكىلىشى ئۇرغاندا داراجادا تۇسىنىكى بولمىش ايتىلغان سۆزدەرمانا سوۋىلەم بولادى. سۆندىقتان سوۋىلەمنىڭ جانى، سۆزدەردىڭ باسى ماغانالى بولمىش قۇرالماي (قىسقا ايتقاندا سوۋىلەمنىڭ ماغانالى) . ولاي بولماسا، قۇر سۆزدەردىڭ باسنى قۇراپ ايتقان مەن سوۋىلەم بولمايدى. سوۋىلەم شىندەكى سۆزدەردىڭ باسنى قۇراپ ايتقان مەن سوۋىلەم بولمايدى. سوۋىلەم شىندەكى سۆزدەردىڭ باسنى تۇسىنىكى تەمب قۇراستىمىز، سوۋىلەمدەردى ئۇسىنىكى تەمب جاساۋ تۇۋرالى سۆز نابىيەتتىن شىققان ئۇرالى زاكىدار، تارتىمىز بار - قىسقا سۆز ايتقاندا قۇرالى بىلەرلىك تولىم چانقان بىلەمدەر بار.

ول بىلەمدەر سوۋىلەم جۈيەسى دەپ ايتالدى. سوۋىلەم جۈيەسى كەنگە بولمىدى: بىرى سوۋىلەم شىندەكى سۆزدەر تۇۋراسىنداغى بىلەم، سوۋىلەم شىندە دەگى سۆزدەر سوۋىلەم مۇشەلەرى دەپ ايتالدى.

1-Бөлім. Сөйлем мүшелері.

Сөйлем мүшелері, тұрлаулы-тұрлаусыз болып, екіге бөлінеді. Тұрлаулы мүше болады жерде қалмай айтулатын сөздер, немесе қалсада қалғандығы сезіліп тұратын сөздер. Мәселен, «асыл тастан, ақыл жастан» жә болмаса «баланы жастан, қатынды бастан» дегенде: бірінші мыйсалда «шығады» деген сөз екінші мыйсалда «үйрет» жә «үйрету» деген сөз қалып тұрғандығы сезіліп тұр. Не болмаса «жығылған күреске тоймас» жә «аузы күйген үріб ішер» деген сөйлемдердің біршісінде де, екіншісінде де «адам» деген сөз қалып тұрғаны анық сезіледі. Толықтырып айтсақ, бұлай дер едік: «асыл тастан шығады, ақыл жастан шығады»: «баланы жастан үйрет. Қатынды бастан үйрет»; «жығылған адам күреске тоймас»; аузы күйген үріб ішер». Осындай сөйлем ішінде бірде болып, бірде болмайтұн сөздер, немесе керек болған жерде айтылып, керек болмаған орында айтылмай қалып отырғын сөздер, жәнеде қалған жерде, қалғандығы ашық сезілмейтұн сөздер тұрлаусыз мүше деб аталады. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері екеу: 1) бас мүше, 2) байаншы мүше.

Бас мүше дейміз - сөйлем ішіндегі сөздер байланатұн қазық сөзін сөйлем ійесін. Ол қазық сөз болатұн сөз қандай сөз? - сөйлегенде бір нәрсе тұуралы сырын-сыйпатын, жайын, ғамалын, болмысын сөйлейміз. Сөйлем ішінде сол нәрсенің атын көрсететұн сөз бас мүше болады. Ол нәрсенің сырын-сыйпатын, жайын, ғамалын, болмысын айтыб байандайтұн сөз байаншы мүше болады.

Бұлар бас мүше мен байаншы мүшенің ішкі белгілері. Бұлардан басқа тысқы белгілері бар.

Бас мүшенің тысқы белгілері еім? не? деген сұрауларға жауаб беріу. Байаншы мүшенің тысқы белгілері – негізі: Не етбек? Не қылмақ?

1-ئىشى ئولام .

سوئىلەم مۇشەلەرى .

سوئىلەم مۇشەلەرى، ئۇرۇلۇ - ئۇرۇلۇمىز بولمى، كىنگە بولمىدى . ئۇرۇلۇ مۇشە بولادى سوئىلەم بولغان جەھەتتىكى ئىشلىرىمىز سوزدەر، نەمەسە قالسا، قالغاندىكى سوزىلمى ئۇرۇن سوزدەر . ماسلىق، «ئىنەل ئاستان» اقل جاستان « جا بولماسا » بالانى جا، مان ، قاتىندىكى ئىستان « دەگىندە :» بىرىنشى مېسالدا «شعادى» دەگىن سوز، كىشى مېسالدا « ئىرەت » جا « ئۇرۇنمۇ » دەگىن سوز قالپ ئۇرغاندىكى سوزىلمى ئۇر . نە بولماسا، «جىمىلغان كۇرەسكە تويماس» جا «ئۇزى كۇيگىن ئۇرىپ شەر» دەگىن سوزىلمى ئۇرغانى انق سوزىلمى ئولقۇمىپ كىشىمىنىدە «ادام» دەگىن سوز قالپ ئۇرغانى انق سوزىلمى ئولقۇمىپ ايتساق، بۇلاي دەر دەك : «ئىنەل ئاستان شعادى» اقل جاستان شعادى : « بالانى جاستان ئىرەت ، قاتىندىكى جاستان ئىرەت » : « جىمىلغان ادام كۇرەسكە تويماس» : «ئۇزى كۇيگىن ادام ئۇرىپ شەر» وسىنداى - سوئىلەم بىشىدە بىردە بولمى، بىردە بولمايتۇن سوزدەر، نەمەسە كەرەك بولغان جەردە ايتلمى، كەرەك بولماغان ورنىدا ايتىلمىي قالپ وتىرعان سوزدەر، جا ئانا قالغان جەردە، قالغاندىكى اشىق سوزىلمى ئۇرۇن سوزدەر ئۇرۇلۇمىز مۇشە دەپ اتالادى سوئىلەمنىڭ ئۇرۇلۇ مۇشەلەرى (كەۋ: 1) راس مۇشە، 2) بايانىشى مۇشە .

باس مۇشە دەپمىز - سوئىلەم بىشىدەگى سوزدەر بايلاننۇن قازىق - سوزىن سوئىلەم بىشىدە، ول قازىق سوز بولاننۇن قانداى سوز؟ - سوئىلەمگىندە سوز نارسە ئۇرۇلۇ سوزىن - سىپاتىن؟ جاينى، عامالنى، بولمىسىن سوئىلەمىز . سوئىلەم بىشىدە سول نەرسەنىڭ اتىن ئورسەتەتۇن سوز باس مۇشە بولادى . ول نارسەنىڭ سوزىن - سىپاتىن، جاينى، عامالنى بولمىسىن ايتىپ بايلاننۇن سوز بايانىشى مۇشە بولادى

بۇلار باس مۇشە مەن بايانىشى مۇشەنىڭ ئىشى بەلگىلەرى بۇلاردان باسقا ئىشى بەلگىلەرى بار .
 باس مۇشەنىڭ ئىشى بەلگىلەرى كىم؟ نە؟ دەگىن - سوزۇلارعا جاۋب بىرىۋ .
 بايانىشى مۇشەنىڭ ئىشى بەلگىلەرى - نەكەزى : نە تەبەكك ؟ نە قىلىماق ؟

Қай етбек? Не болмақ? Нешік? Немене? Қалай? Кімдікі? Қайсы? Ненікі? деген сұрауларға жауап беріу.

Жеңілдік үшін бас мүше. Бастаушы деб, байаншы мүше-байандаушы деб аталады. Мұнан былай жеңілдік үшін бас мүше, байаншы ыше деб жатбай, бастауыш, байандауыш деб қысқа түрлерін тұтынамыз.

Бірнеше сөйлемдерді мыйсалға алыб, бастауыш бен байандауыш қалай табылатұнын көрейік.

1 Бастауыш.

Бастауыш болатын сөз табтары:

Әуелі-бастауыш болатұн атау тұлғасындағы зат-есім. Мыйсал: бала ойнайды. Ат шабады, от жанады. Бұл сөйлемдердің ішінде бастауыш қай сөз екенін әуелі ішкі белгісімен тауыб қарайық олай табыу үшін мыйсалға алынған сөйлемнің әр қайысында не тұраулы сөйленіб тұрғанын ашыу керек.

1-інші сөйлем: Бала ойнайды. Мұнда кім тұурасынан сөйленіб тұр? - бала тұурасынан.

2-інші Сөйлем: Ат шабады. Мұнда не тұурасынан сөйленіб тұр? Ат тұурасынан.

3-нші Сөйлем: От жанады мұнда не тұурасынан сөйленіб тұр? От тұурасынан.

Сүйтіб бұл сөйлемдерде бала, ат, от тұурасынан сөйленген болыб шықты. Олай болса, бұл сөздерде бастауыштың ішкі белгілері бар, сондықтан болар бұл бастауыш болыуға тиіс.

Енді тысқы белгілерімен тауыб қарайық. Олай табыу үшін кім? Не? деб сұрау салыу керек. Сол сұрауға қай сөз жауап берсе, ашыб айтқанда қай сөз сұрауға жауап болыб табылса, сол сөз бастауыш болмақ. 1-інші сөйлем; бала ойнайды. Кім ойнайды? Бала. 2-інші сөйлем: Ат шабады. Не шабады? - ат 3-інші сөйлем: От жанады. Не жанады? - от сүйтіб - бұл сөйлемдерде кім? Не? деген сұрауларға жауап берген сөздер: бала, ат, от болыб шықты. Олай болса, бұл сөздерде бастауыштың тысқы белгілері бар болыб табылды. Ішкі,тысқы екі белгісі де бар болған соң бұл сөздер бастауыш болады.

Бала, ат, от атау тұлғасында тұрған зат есімдер екінші бастауыш

قاي ەتپەك؟ نە بولماق؟ نەشەك؟ نەمەنە؟ قالاي؟ كىمدىكى؟ قايسى؟ نەنىكى؟ دەگەن سۇراۋلارغا جاۋاب بەرۋ.

جەڭگىلەك *ۋىشەن باس مۇشە - باستاۋىشى دەپ، بايانىشى مۇشە - بايانداۋىشى دەپ اتالدى. مۇنان بولاي جەڭگىلەك *ۋىشەن باس مۇشە، بايانىشى مۇشە دەپ جانباي، باستاۋىش، بايانداۋىش دەپ قىسقا نۇرلەردىن تۇتىنماق.

*بىر نەشە سويلەمەردى مېبىسالا الپ: باستاۋىش بىن بايانداۋىش قالاي ئابىلانۇن كورەيدىك.

§1 باستاۋىش.

باستاۋىش بولانۇن *سوز تابتارى:

اۋەلى-باستاۋىش بولانۇن اتاۋ نۇلغاسىندا زات-سەسم مېسال: بالا وينايىدى. ات شاپادى وت جانادى. بۇل سويلەمەردىك شىندە باستاۋىش قاي *سوز *كەنەن اۋەلى شىكى بەلگىسى مەن ئاۋىپ قارايتى ولاي ئابىۋ *ۋىشەن مېبىسالا المغان سويلەمەنك *ار قايسىمىندا نە نۇۋرالى سويلەنەپ تۇرغانەن اشۇ كەرەك.

1-بىشى سويلەم: بالا وينايىدى. مۇندا كىم نۇۋراسىمان سويلەنەپ تۇرۇ؟ بالا تۇۋراسىمان.

2-بىشى سويلەم: ات شاپادى. مۇندا نە نۇۋراسىمان سويلەنەپ تۇر؟ ات نۇۋراسىمان.

3-بىشى سويلەم: وت جانادى. مۇندا نە نۇۋراسىمان سويلەنەپ تۇر؟ وت تۇۋراسىمان.

*سۈيىتم بۇل سويلەمەردە بالا، ات، وت نۇۋراسىمان سويلەنگەن بولمى شىقتى ولاي بولسا، بۇل سوزدەردە باستاۋىشنىڭ شىكى بەلگىلەرى بار، سوندىقتان بۇلار باستاۋىش بولمۇغا *تىمىس.

ەندى تىسقى بەلگىلەرى مەن ئاۋىپ قارايتىق. ولاي ئابىۋ *ۋىشەن كىم؟ نە؟ دەپ سۇراۋ سالۇ كەرەك. سول سۇراۋغا قاي *سوز جاۋاب بەرسا، اشپ ايتقاندا قاي *سوز سۇراۋغا جاۋاب بولمى تامبىسا، سول *سوز باستاۋىش بولماق. 1-بىشى سويلەم: بالا وينايىدى. كىم وينايىدى؟ بالا. 2-بىشى سويلەم: ات شاپادى. نە شاپادى؟ ات. 3-بىشى سويلەم: وت جانادى. نە جانادى؟-وت *سۈيىتم-بۇل سويلەمەردە كىم؟ نە؟ دەگەن سۇراۋلارغا جاۋاب بەرگەن سوزدەر بالا، ات وت بولمى شىقتى. ولاي بولسا، بۇل سوزدەردە باستاۋىشنىڭ تىسقى بەلگىلەرى بار بولمى تامبىلدى شىكى، تىسقى ەكى بەلگىسى دە بار بولغان سول بۇل سوزدەر باستاۋىش بولدى.

* بالا، ات، وت اتاۋ نۇلغاسىندا تۇرغان زات سەسمەدەر ەكىشى باستاۋىش

болатұн атау тұлғасындағы сын-есім. Мыйсал: көб қорқытады; терең батырады. Бұл сөйлемдерде сөйленіп, сөз болып тұрған көб бен терең болуға тиіс. Тысқы белгісімен қарағанда. Кім қорқытады? - көб. Не батырады? - терең мұнда да кім? не? деген сұрауларға жауап беріп тұрған «көб» бен «терең» деген сөздер. Ішкі-тысқы белгісі бірдей табылып тұрған соң, бұл сөздер бастауыш болады. «Көб» «терең» деген сөздер атау тұлғасында тұрған сын-есімдер. Үшінші-бастауыш болатұн атау тұлғалы сан-есім. Мыйсал: Берерменге бесеу көб. Біреу тойыб секіреді. Ішкі белгісі бойынша бастауыш бесеу, біреу, болуға тиіс; үйткені 1-інші сөйлемде сөз болып отырған бесеу, 2-сөйлемде біреу деген сөздер.

Тысқы белгісімен іздесең: берерменге не көб?-бесеу; кім тойыб секіреді? біреу.

Бұл бастауыштың тысқы белгілері бесеу, біреу деген сөздерден табылғандығын көрсетеді. Ішкі,тысқы белгісі де осы бесеу, біреу деген сөздерден табылған соң бастауыш осылар болады.

Бесеу, біреу атау тұлғасында тұрған сын-есімдер.

Төртінші-бастауыш болатұн атау тұлғалы есімдік. Мыйсал: Мен келдім; сен кеттің. Ол терең; Бұл тайаз.

1-сөйлемде мен тұралы, 2-сөйлемде сен тұралы, 3-сөйлемде ол тұралы, 4-сөйлемде бұл тұралы сөйленіп тұр. Сондықтан мен, сен, ол, бұл бастауыш болады. Бұл ішкі белгісі бойынша. Енді тысқы белгісімен қарайық: кім келді? - мен; кім кетті? - сен; не терең? - ол; не тайаз? - бұл кім? Не? деген сұрауларға жауап беріп тұрған сөздер. Мен, сен, ол, бұл; сондықтан бұл сөздер бастауыш болатұны даусыз.

Сүйтіп, мен, сен, ол, бұл деген сөздер ішкі белгісімен де бастауыш болып шығып тұр.

Бұл сөздер атау тұлғасында тұрған есімдіктер.

Бесінші - бастауыш болатұн етістіктің тұйық райы мен есімшеге айналған түрлері. Мыйсалы: алысбақ жоқ; атысбақ бар. Оқыу оңайланды. Жығылған күреске тоймас.

Мұнда сөз болып отырғандар: 1-інші сөйлемде алысбақ, 2-інші сөйлемде атысбақ 3-інші сөйлемде оқыу, 4-інші сөйлемде жығылған.

بولۇنۇن ئانا ئۇلغاسىنىڭ سەن سەم مېيالى: كۆپ قولىمدا؛ تەرەڭ
 پاتىرادى. بۇل سويلەيدىمۇ دەپ سويلەپ، سوز بولمىدىمۇ كۆپ بىن تەرەڭ.
 سولاي بولغان سولۇ شىكى بەلگىسى بويىنشا باستاۋۇش كۆپ بىن تەرەڭ
 بولمىغا تىبىسى. تىسقى بەلگىسى مەن قاراغاندا. كىم تۇرغىنىدا؟ كۆپ نە
 پاتىرادى؟ تەرەڭ مۇندادا كىم؟ نە؟ دەگەن سۇراۋلارغا جاۋاب بەرەن تۇرغان
 «كۆپ» بىن تەرەڭ دەگەن سوزدەر. شىكى تىسقى بەلگىسى بىرەن ئايلىپ
 تۇرغان سولۇ، بۇل سوزدەر باستاۋۇش بولادى. «كۆپ» تەرەڭ دەگەن سوزدەر
 ئانا ئۇلغاسىنىڭ تۇرغان سەن سەم مېيالى: پەرەزەنگە بەسەن كۆپ بىرەن ئويىپ
 سە كىرەدى، شىكى بەلگىسى بويىنشا باستاۋۇش بەسەن، بىرەن بولمىغا تىبىسى،
 ئۆتكىنى 1-ئىشى سويلەيدىمۇ سوز بولمىدى تۇرغان بەسەن، 2-ئىشى سويلەيدىمۇ
 بىرەن دەگەن سوزدەر.

تىسقى بەلگىسى مەن نەزەسەڭ: بەرەزەنگە نە كۆپ بەسەن؟ كىم ئويىپ
 سە كىرەدى؟ بىرەن.

بۇل باسناۋۇشنىڭ تىسقى بەلگىلىرى بەسەن، بىرەن دەگەن سوزدەر مەن
 ئايلىغاندىن كۆرسەندى. شىكى، تىسقى بەلگىسى دەپ بەسەن، بىرەن
 دەگەن سوزدەر مەن ئايلىغان سولۇ باستاۋۇش سەن بولادى.

بەسەن، بىرەن ئانا ئۇلغاسىنىڭ تۇرغان سەن سەم مېيالى: مەن
 تۇرغىنىشى - باستاۋۇش بولۇنۇن ئانا ئۇلغالى سەم مېيالى: مەن
 كەلدىم؛ سەن كەتتىڭ. بۇل تەرەڭ بۇل تايىز.

1-ئىشى سويلەيدىمۇ مەن ئۇزۇرالى، 2-ئىشى سويلەيدىمۇ مەن ئۇزۇرالى، 3-ئىشى
 سويلەيدىمۇ بۇل ئۇزۇرالى، 4-ئىشى سويلەيدىمۇ بۇل ئۇزۇرالى سويلەيدىمۇ تۇر. سوندىقتان
 مەن، سەن، بۇل باستاۋۇش بولادى. بۇل شىكى بەلگىسى بويىنشا، مەن
 تىسقى بەلگىسى مەن قارايتى: كىم كەلدى؟ مەن؛ كىم كەتتى؟ سەن؛ نە تەرەڭ
 بۇل؛ نە ئايىز؟ بۇل كىم؟ نە؟ دەگەن سۇراۋلارغا جاۋاب بەرەن تۇرغان سوزدەر.
 مەن، سەن، بۇل؛ سوندىقتان بۇل سوزدەر باستاۋۇش بولۇنۇن داۋىز.
 سۆيىمى، مەن، سەن، بۇل دەگەن سوزدەر شىكى بەلگىسى مەن دە
 باستاۋۇش بولمىدى شەن تۇر.

بۇل سوزدەر ئانا ئۇلغاسىنىڭ تۇرغان سەم مېيالى: مەن
 بەسەنشى باستاۋۇش بولۇنۇن تىسقى بەلگىسى تۇرۇپ رايى مەن سەم مېيالى: مەن
 تۇرۇپ، مېيالى: المسباق جوق؛ اتىسباق بىر. وقىۋ و كىيلىنىدى.
 چىقىلغان قۇرەسە تويماي،
 مۇندا سوز بولمىدى تۇرغاندا: 1-ئىشى سويلەيدىمۇ المسباق، 2-ئىشى سوز
 لىمىدا اتىسباق، 3-ئىشى سويلەيدىمۇ وقىۋ، 4-ئىشى سويلەيدىمۇ چىقىلغان.

Ішкі белгісінше алысбақ, атысбақ, оқыу, жығылған бастауыш болады. (солар тұралы сөйлеб отырмыз.) Тысқы белгісінше де бастауыш болатұн сол сөздер: Не жоқ?-алысбақ; Не? Бар?-атысбақ; Не оңайланды? – оқыу; кым күреске тоймас?- жығылған.

Алысбақ, атысбақ етістіктің тұйық райындағы сөздер; оқыу мен жығылған етістіктің есімшеге айналған түріндегі сөздер.

Алтыншы – бастауыш болатұн үстеу жана үстеу орынын-да жүретұн сөздер. Мыйсал әрі алыстатады; бері жақындатады шабшаң асықтырады; соңыра кешіктіреді. Бұл сөйлемдерде әрі, бері шабшаң, соңыра тұралы сөйленіп тұр бұлар бастауыш болу керек. Бұл ішкі белгісінше. Не алыстатады? – әрі. Не жақындатады? Бері не асықтырады. Шабшаң не кешіктіреді? Соңыра. Сұрау бойынша да, немесе тысқы белгісі бойынша дегенде де әрі, бері, шабшаң, бері, шабшаң, 1) Соңыра деген сөздер бастауыш болады.

Бұл төрт сөздің төртеуі де не үстеулер, не үстеу орынына жүретұн сөздер.

Жетінші. Бастауыш болатұн демеу мен демеу орынына жүретін сөздер.

Мыйсал: «әлде» аз айтылады «ба» көп айтылады. «бәлкіи» сіірек айтылады.

Бұл сөйлемдерде сөз болып тұрған «әлде» «ба» «бәлкіи» бұлар сондықтан бастауыш болуға тиіс бұл ішкі белгісінше.

Не аз айтылады? - «әлде», не көб айтылады?–«ба», не сіірке айтылады «бәлкіи»

Тысқы белгісінше де «әлде» «ба» «бәлкіи» бастауыш болып шығады. «әлде» «ба» «бәлкіи» деген сөздер демеулер.

Сегізінші-бастауыш болатұн жалғаулық жаната жалғаулүк орнында жүретұн сөздер.

Мыйсал: «үшін» үш айтылғанда, «арқылы» бірде айтылмайды. Мұнда сөз болып тұрған «үшін» мен «арқылы». Сондықтан бұлар бастауыш болады дейміз. Бұл ішкі белгісіне қараб айтыб тұрғанымыз.

Енді тысқы белгісіне қарайық. Не үшін айтылғанда? «үшін». Не бірде айтылмайды?– «арқылы». Тысқы белгісі бойынша да бастауыш болатұн «үшін» мен «арқылы». «үшін», арқылы» деген сөздер жалғаулықтар.

Тоғызыншы-бастауыш болатұн одағай.

1) Шабшаң- үстеу орнына жүретұн сын-есім.

ئىشكى بەلگىسىنىڭ مىسابق، اتىسابق، وقۇۋ جىيىلغان باسناۋىش بولادى.
 (سولار نۇۋزالى سوبىلەت وتىرمىز) ئىسقى بەلگىسىنىڭدە باسناۋىش بۇلانىن سول
 سوزدەر: نە جوق؟ - مىسابق! نە؟ بار؟ - اتىسابق! نە وقۇبالاندى؟ - وقۇۋ: كىم
 كۆرەسكە توپماس؟ - جىيىلغان.

المىسابق، اتىسابق نەئىسنىڭ تۇيىمىق رايىنداغى سوزدەر؛ وقۇۋ مەن
 جىيىلغان نەئىسنىڭ سەمىشەگە ايمالغان نۇرپىغەكى سوزدەر.

المىساق باسناۋىش بولانىن ۋىتەۋ جانا ۋىتەۋ ورنىندا جۇرەتۇن سوزدەر.
 مېساق ارى المىساق: بەرى جاقىندا ئادى شاشاڭ اسقىتىرادى: سوڭمرا
 كەشكىنەردى بۇل سوبىلەتدە ارى، بەرى، شاشاڭ، سوڭمرا نۇۋزالى
 سوبىلەتتە نۇر بۇلار باسناۋىش بولمۇ كەرەك بۇل ئىشكى بەلگىسىنىڭ نە المىساق؟
 ارى نە جاقىندا ئادى؟ بەرى نە اسقىتىرادى شاشاڭ نە كەشكىنەردى؟ سوڭمرا
 سۇراۋ بويىنشا، نەمەسە ئىسقى بەلگىسى بويىنشا دەكەندە ارى، بەرى،
 شاشاڭ، سوڭمرا دەكەن سوزدەر باسناۋىش بولادى

بۇل تورت سوزدىك نۆرنەۋى دە نە ۋىتەۋلەر، نە ۋىتەۋ ورنىغا جۇرەتۇن
 سوزدەر

جەتتىشى . باسناۋىش بولانىن دەمەۋ مەن دەمەۋ ورنىندا جۇرەتۇن سوزدەر.
 مېساق «الدە» از ايتىلادى «با» كوپ ايتىلادى، «بالكى» سېبەرەك ايتىلادى.
 بۇل سوبىلەتدە سوز بولمىق نۇرغان «الدە» «با» «بالكى» بۇلار
 موندىقتان باسناۋىش بولمۇغا تېپىس بۇل ئىشكى بەلگىسىنىڭ .

نە از ايتىلادى؟ «الدە» نە كوپ ايتىلادى؟ «با»، نە سېبەرەك ايتىلادى؟
 «بالكى» .

ئىسقى بەلگىسىنىڭدە «الدە»، «با» «بالكى» باسناۋىش بولمىق شىعادى .
 «الدە»، «با» «بالكى» دەكەن سوزدەر دەمەۋلەر

سە ئىزىتىشى - باسناۋىش بولانىن جالغۇلىق جانا جالغۇلىق ورنىندا
 جۇرەتۇن سوزدەر .

مېساق: «ئۇشىن» قۇش ايتىلغاندا، «ارقىلى» بەردە ايتىلمايدى. مۇندا
 سوز بولمىق نۇرغان «ئۇشىن» مەن «ارقىلى» سوندىقتان بۇلار باسناۋىش
 بولادى دەيمىز. بۇل ئىشكى بەلگىسىنىڭ قاراپ ايتىپ نۇرغانمىز .

ئەندى ئىسقى بەلگىسىنىڭ قاراپىق. نە قۇش ايتىلغاندا «ئۇشىن». نە بەردە
 ايتىلمايدى؟ «ارقىلى». ئىسقى بەلگىسى بويىنشا باسناۋىش بولانىن «ئۇشىن»

مەن «ارقىلى»، «ئۇشىن»، «ارقىلى» دەكەن سوزدەر جالغۇلىقتار .
 ئوغىرىتىشى - باسناۋىش بولانىن وداعاي .

(1) شاشاڭ - ۋىتەۋ ورنىغا جۇرەتۇن سەن - سەم .

Мыйсал: «а, құдай!» «о, құдай!» күйзелгеннің белгісі; «тек!» «тәйт!», «шәйт!» бұйырғанның белгісі. Мұнда сөз болып тұрған «а, құдай!» «о, құдай!» «тек!» «тәйт!» «шәйт!», сондықтан бұл сөздер бастауыш болады. Бұл ішкі белгісі мен білгеніміз.

Енді тысқы белгісімен қарайық. Не күйзелгеннің белгісі? - «а, құдай!», «о, құдай!», не бұйырғанның белгісі? - «тәйт!» «шәйт!». Тысқы белгісі мен де бұл сөдер бастауыш болып шықты.

«А, құдай!» «о, құдай!», «тек!», «тәйт!», «шәйт!», дегн сөздер одағайлар.

Оныншы бастауыш болатүн бүтін сөйлем.

Мыйсал: «сенікі, менікі» деген көңіл тарлығы; «ары жат! бері жат!» деген төсек тарлығы.

Мұнда айтылыб тұр «менікі, сенікі деген» жана «әрі жат! Бері жат! деген» тұралы. Сондықтан бұл сөйлемдер ішкі белгісі бойынша бастауыш болуға тиіс. Тысқы белгісі бойынша не болып шығар екен.

Не көңіл тарлығы? - «сенікі менікі деген». Не төсек тарлығы? - «әрі жат! Бері жат! деген» тысқы белгісі бойыншада бұл сөйлемдер бастауыш болып шықты. Сүйтіб, енді қорытыб айтқанымызда: бастауыш болады. Сөз табтарының тоғызы да:

1) Зат-есім, 2) Сын-есім, 3) Сан-есім, 4) Есімдік, 5) Етістік, 6) Үстеу, 7) Демеу, 8) Жалғаулық, 9) Одағай, жана бүтін сөйлемдер.

Қосарлы бастауыш бір сөзбен айтылмай, бірнеше сөзбен айтылса, қосарлы, немесе күрделі деб атаймыз.

Мыйсалдар: 1) Тамағы жоқтық табтырар. Мұнда тамағы жоқтық жайынаннан айтылыб тұр. Не табтырар?-тамағы жоқтық. (бастауыш екі сөзбен айтылыб тұр).

2) Асық ойнаған азар. Мұнда асық ойнаған тұралы айтылыб тұр. Кім азар? - асық ойнаған.

3) Жөнге тартқан жөндер. Мұнда жөнге тартқан тұралы айтылыб тұр. Кім жөндер? - жөнге тартқан

4) Сыпыра жалмаң жалмар. Мұнда сыпыра жалмаң жайынан айтылыб тұр. Кім жалмар? - сыпыра жалмаң.

5) Тоны жаман тоңар.

مىسال: «ا، قۇداي!» «و، قۇداي» كۆپزەلگەندىكى بەلگىسى،
 «تەك!» «تايىت!»، «شايت!» بۇيرىغاننىڭ بەلگىسى. مۇنداق سۆز بولمى
 نۇرغان «ا، قۇداي!» «و، قۇداي!» «تەك!» «تايىت!» «شايت!»
 سوندىقتان بۇل سۆزدەر باستاۋىش بولدى. بۇل بىشى بەلگىسى مەن بەلگىسىمىز.
 «ئەندى نىسقى بەلگىسى مەن قارايمىز، ئە كۆپزەلگەندىكى بەلگىسى؟» «ا، قۇداي!»،
 «و، قۇداي!»، «ئە بۇيرىغاننىڭ بەلگىسى؟» «تەك!» «تايىت!» «شايت!»، نىسقى
 بەلگىسى مەندە بۇل - سۆزدەر باستاۋىش بولمى شىقتى.
 «ا، قۇداي!» «و، قۇداي!» «تەك!» «تايىت!» «شايت!» دەگەن
 سۆزدەر وداعىلار.

ۋەتتىشى - باستاۋىش بولانۇن مۇندىن سويلەم.
 مىسال: «سەنكى، مەنكى» دەگەن كوڭىل تارلىقى: «ارى جات!»
 بەرى جات!» دەگەن تۈسك تارلىقى.

مۇندا ايتىلمىش تۇر «مەنكى، سەنكى» دەگەن «چانا» «ارى جات!» بەرى
 جات!» دەگەن نۇرالى. سوندىقتان بۇل سويلەمدەر بىشى بەلگىسى بويىنشا
 باستاۋىش بولمىغا ئىسسى. نىسقى بەلگىسى بويىنشا ئە بولمىش شمار «كەن».
 ئە كوڭىل نارلىقى؟ «سەنكى مەنكى» دەگەن «ئە نۆسك تارلىقى؟»
 «ارى جات!» بەرى جات!» دەگەن «نىسقى بەلگىسى بويىنشادا بۇل سۆز
 لىمىدەر باستاۋىش بولمى شىقتى. «سۆيىتىپ»، «ئەندى قورنىتىپ ايتقانمىزدا: باستاۋىش
 بولدى. سۆز ئايتارنىڭ نۆمىرىدا:

1) زات - سەمى، 2) سەن - سەمى، 3) سان - سەمى، 4) سەمىدىك،
 5) ەتتىستىك، 6) ۇستىۋ، 7) دەمۇ، 8) جالغۇلىق 9) وداعىي، جانا مۇتتىن
 سويلەمدەر.

قوسارلى باستاۋىش - باستاۋىش مۇنداق سۆز بىن ايتىلماي، مۇنداق
 سۆز بىن ايتىلما، قوسارلى، نەمىسە مۇردەلى دەپ ايتىمىز.
 مىسالدار: 1) تاماغى چوققىق تايىتتار. مۇندا تاماق چوققىق جايىمان
 ايتىلمىش تۇر. ئە تايىتتار؟ - تاماغى چوققىق (باستاۋىش) كى سۆز بىن
 ايتىلمىش تۇر.

2) اسقى ويناعان ارار مۇندا اسقى ويناعان نۇرالى ايتىلمىش تۇر.
 كىم ازار؟ - اسقى ويناعان
 3) جۈنگە تارتقان جۈندەر مۇندا جۈنگە تارتقان نۇرالى ايتىلمىش
 تۇر. كىم جۈندەر؟ - جۈنگە تارتقان
 4) سىپىرا جالماڭ جالماڭ. مۇندا سىپىرا جالماڭ جايىمان ايتىلمىش تۇر.
 كىم جالماڭ؟ - سىپىرا جالماڭ.
 5) تۈنى جامان توشمار.

6) Мұнда тоны жаман тұралы айтылыб тұр. Кім тоңар?-тоны жаман.

7) Жеті атасын білмеген - жетім. Мұндағы жеті атасын білмегеннің жайынан айтылыб тұр. Кім жетім? – Жеті атасын білмеген.

Әсілінде бастауыш болатұн зат-есім. Бастауыш болған жерде зат есім болмай қалмайды. Бірақ бірде айтылады, бірде айтылмай ойда тұрады. Зат-есімнен басқа бастауыш болған сөздер зат-есімнің орнында, немесе арқасында бастауыш бола алады. Жоғарыда мыйсалға алынған сөйлемдерде сөйлеу бөлімдерінің бәрі бастауыш болуға жарайтұн болыб шықты. Түбін қазыб қарастыра келгенде, солардың бәрі де (зат-есімнен басқасы) бастауыш болыб тұрғандары не зат-есімнің орнында тұрғандықтан не зат-есімнің көмегі болғандықтан. Сол бастауыштардың түбін қазыңқыраб қарастырыб көрейік, қалай бастауыш болыб тұр екен.

Зат-есімнен басқа бастауыш болыб тұрған:

Әуелі - сын-есім. Мыйсалға алынған: Көб қорқытады; терең батырады. «Көб қорқытады» дегенде, қорқытатұн көб-шөб емес, әрине, адам. «Терең батырады» дегенде батыратұн терең сұу екені анық. Олай болса, мұндағы «көб» бен «терең» «көб адам» «терең сұу» деген сөздердің орнында тұр. Жеңілдік үшін «адам мен сұу» деген сөздер айтылмаған, бірақ, ойда тұр.

Екінші - Сан-есім. Мыйсалға алынған: Берерменге бес де көб, аларманға алты да аз. Біреу тойыб секіреді. «Бес де» «алты да» дегенде, мұнда нәрсе көңілде тұр. Құр ғана сан болса, азсынуға да, көбсініуге де орын болмас еді: «Бесеу», «алтау» нәрсесіз құр сан болса, берермен бесеу түгіл, мыңын көбсінбес еді, аларман алтау түгіл бірін де азсынбас еді. Берермен көбсінетүні, аларман азсынатұны-берілетұн-алынатұн құр сан емес, нәрсе болғандығы. Мұндағы «бесеу» мен «алтау» сан ғана емес, нәрсені де көрсетіб Тұр.

Сондай ақ: Біреу тойыб секіреді дегенде, әрине, сан секірмейді, олай болса, «біреу» деген сөз мұнда зат-есім орнында тұр.

Үшінші – есімдік мыйсалға алынған: мен келдім; сен кеттің. Ол терең; бұл тайаз.

Есімдік өзі есім орнына жүретұн сөз болған соң, бастауыш болған есімдіктер зат-есім орнында тұрғаны анық. Мен, сен, ол, бұл - бәрі де зат есім орнына жүретұн есімдіктер.

مۇندا تونى جامان تۇۋرالى ايتىلمىش تۇر. كىم ئوڭار؟ - تونى جامان.
 6) جەتتى اتاسىن بىلمەگەن - جەتتىم. مۇندا جەتتى اتاسىن بىلمەگەننىڭ
 جايبىنان ايتىلمىش تۇر. كىم جەتتىم؟ جەتتى اتاسىن بىلمەگەن.
 اسلىمىندا باستاۋىش بولانۇن زات - سەم. باستاۋىش بولغان جەردە زات -
 سەم بولماي قالمايدى. بىراق بىردە ايتىلادى، بىردە ايتىلماي ويدا تۇرادى.
 زات - سەمىنەن باشقا باستاۋىش بولغان سوزدەر زات - سەمنىڭ ورنىندا، نەسەسە
 ارتاسىندا باستاۋىش بولا اداى. جوعارىندا مېسالعا الفغان سوبىلەردە سوبىلەۋ
 بولمىدەرىنىڭ بارى باستاۋىش بولۇغا جارايتۇن بولمىش شىقتى. تۇيەن قازىپ
 قاراستىرا كەلگەندە، سولاردىڭ بارىدە (زات - سەمىنەن باشقىسى) باستاۋىش
 بولمىش تۇرغاندارى نە زات - سەمنىڭ ورنىندا تۇرغاندىقتان نە زات - سەمنىڭ
 كومەگى بولغاندىقتان، سول باستاۋىشتاردىڭ تۇيەن قازىقغىواب قاراستىرىپ
 كورەيمىك، قالاي باستاۋىش بولمىش تۇرەكەن.
 زات - سەمىنەن باشقا باستاۋىش بولمىش تۇرغان:

اۋەلى - سەن - سەم. مېسالعا الفغان: كوپ قورقمتادى؛ تەرەڭ باتىراى
 «كوپ قورقمتادى» دىگەندە، قورقمتانۇن كوپ - شوب «سەن، ارىفە، ادام. تەرەڭ
 باتىراى» دىگەندە باتىراىنۇن تەرەڭ سۇۋەكەننى اتىق. ولاي بولسا، مۇنداقى
 «كوپ» يەن «تەرەڭ» «كوپ ادام»، «تەرەڭ سۇۋەكەن» دىگەن سوزدەردىڭ ورنىندا
 تۇر. جەكلىدىك «شۇن «ادام» مەن «سۇۋەكەن» سوزدەر ايتىلماغان، بىراق،
 ويدا تۇر.

كەمىشى - سان - سەم. مېسالعا الفغان: بەرەرمەنگە بىس دە كوپ،
 الارمانعا التى دا از، بىرەۋ تويىپ سەكەردى «بىس دە»، «التى دا» دىگەندە،
 مۇندا نارسە كۆڭلىدە تۇرغان سان بولسا، ازىمىنۇغا دا، كوپىمىنۇگەدە
 ورنىن بولماس ەدى: «بىسەۋە» «التاۋە نارسەسىز قۇر سان بولسا، بەرەرمەن بىسەۋە
 تۇگىل، مىڭگەن كوپىمىنەن ەدى، الارمان التاۋ تۇگىل بىرىن دە ازىمىنەن
 ەدى. بەرەرمەن كوپىمىنەن تۇتى، الارمان ازىمىنەن تۇتى - بىرىلەنۇن - الفغانۇن قۇرسان
 مەس، نارسە بولغاندىقى، مۇنداقى «بىسەۋە» مەن «التاۋ سان عانا مەس،
 نارسەسىدە كورسەتىپ تۇر.

سولداي اتى: بىرەۋ تويىپ سەكەردى دىگەندە، ارىفە، سان سەكەرمەيدى،
 ولاي بولسا، «بىرەۋ» دىگەن سوز مۇندا زات - سەم ورنىندا تۇر.
 «شۇنشى - سەمىدىك مېسالعا الفغان: مەن كەلدىم؛ سەن مەتتىڭ.
 ول تەرەڭ؛ بۇل تايىم.

سەمىدىك «وزى سەم ورنىندا جۇرەتۇن سوز بولغان سول، باستاۋىش بولغان
 سەمىدىكتەر زات - سەم ورنىندا تۇرغانى اتىق. مەن، سەن، ول، بۇل - بارىدە
 زات سەم ورنىندا جۇرەتۇن سەمىدىكتەر.

Төртінші – етістік. Мыйсалға алынған: Алысбақ жоқ – атысбақ бар. Оқыу оңайланды. Жығылған күреске тоймас. Алысбақ, атысбақ, деген сөздер бұл жерде алысу, атысу, оқыу іс есімдерін көрсететүн етістіктен шыққан зат есімдері. Жығылған күреске тоймас» дегенде күреске тоймайтүн жығылған мал иә ағаш емес, адам екендігі анық. Солай болған соң «жығылған» деген сөздің бастауыш болып тұрғаны «жығылған адам», дегеннің орнында тұрғандықтан. Жеңілдік үшін «адам» айтылмаған; бірақ көңілде тұр.

Бесінші – Үстеу. Мыйсалға алынған: Әрі алыстатады. Бері жақындатады. Шабшаң асықтырады; соңыра кешіктіреді. Жеңілдік үшін қысқартбай айтқанда, бұл сөздер бұлай айтылар еді:

Әрі деу алыстатады, бері деу жақындатады. Шабшаң деу асықтырады. Соңыра деу кешіктіреді. «Деу» етістіктен шыққан зат-есім. «әрі», «бері» «шабшаң», «соңыра» деген сөздердің бастауыш болып тұрғандары «әрі деу», «бері деу», «шабшаң деу», «соңыра деу» орнында болғандықтан.

Бастауыш болған демеу, жалғаулық, одағай - бәрі де осы ретбен болып тұр.

Сүйтіб, түбін қазып қарастырып келгенде бастауыш болатүн зат-есім. Басқа сөз табтары зат-есімнің орнында, немесе арқасында ғана бастауыш бола алады.

2 Байандауыш.

Байандауыш болатүн сөз табтары:

Әуелі байандауыш болады етістік. Мыйсал: Қой үрікті. Йіт үрді. Адам айқайлады.

Бұл сөйлемдердің ішінде байандауыш болатүн қай сөз екенін әуелі ішкі белгісімен тауып қарайық. Байандауыш болмақ керек қандай сөздер? - Жоғарыда айтыуымыз бойынша байандауыш болатүн сөз бастауыш атаған нәрсенің не сыр-сыйпатын, не ғамалын; не жәиін, не болмысын көрсетіу керек. Олай болса, алынған сөйлемдердің ішіндегі екі бастауышты тауып сонан соң ол бастауыш атаған нәрсенің не сыр-сыйпатын, не ғамалын, не – жайын, не болмысын көрсететүн сөзді табуы керек.

تورتمىشى - ەتىمىڭ، مېسالغا النعان: المسباق جوق - اتىمىباق بارى
 وقىدۇ وگرايلاندى. جىمىلمان كۆرەسكە تويماق. المسباق، اتىمىباق دەگەن
 - سوزدەر بۇل جەردە المىمۇ، اتىمىمۇ، وتمۇ مەس سىمىدەرىن كۆرسەتمەنۇن مەنسى
 تەمكىن شىققان زات سىمىدەرى. جىمىلمان كۆرەسكە تويماق دەگەندە كۆرەسكە
 تويماپتۇن جىمىلمان مال يا اعاش مەس، ادام ەكەندىكى اتىق. سولاي بولغان
 - سولك «جىمىلمان» دەگەن سوزدىك باستاۋىش بولمىپ تۇرغانى «جىمىلمان ادام»
 دەگەننىڭ ورنىندا تۇرغاندىقتان. جەڭلىمىڭ مۇشەن «ادام» ايتىلماغان؛ مېساق
 كوكىلدە تۇر.

بىشىنشى - ۇستۇ. مېسالغا النعان: «ارى المىستانادى. بەرى جاقىندا
 تادى شاپشاڭ اسقىتىرادى؛ سوكىرا كەشكىتمەدى جەڭلىمىڭ مۇشەن
 قىسقارتىپ ايتقاندا، بۇل سوزدەر بۇلاي ايتىلار دى:

«ارى دەۋ المىستانادى، بەرى دەۋ جاقىندا تادى. شاپشاڭ دەۋ اسقىتىرادى
 - سوكىرا دەۋ كەشكىتمەدى. «دەۋ» دەگەن سوز بارىندە ايتىلماغان. «دەۋ»
 ەتىمكىن شىققان زات - سەم. «ارى»، «بەرى»، «شاپشاڭ»، «سوكىرا» دەگەن
 سوزدەردىك باستاۋىش بولمىپ تۇرغاندىكى «ارى دەۋ»، «بەرى دەۋ»، «شاپشاڭ
 دەۋ»، «سوكىرا دەۋ» ورنىندا بولغاندىقتان.

باستاۋىش بولغان دەمەۋ، جالغۇلىق، وداعاي - بارىدە وسى رەت بىر
 بولمىپ تۇر.

مۇيتىپ تۇيىن قازىپ قاراستىرىپ كەلگەندە باستاۋىش بولانۇن زات -
 سەم. باسقا سوز تاپتارى زات - سەمنىڭ ورنىندا، نەمەسە ارانسىندا عانا
 باستاۋىش بولا الادى.

§ 2 بايانداۋىش.

بايانداۋىش بولانۇن سوز تاپتارى:

اۋەلى بايانداۋىش بولادى ەتىمىڭ مېسال: قوي ۇرىكتى. مېمت
 قۇردى ادام ايقايلادى.

بۇل سويلەمدەردىك شىمىدە بايانداۋىش بولانۇن قاي سوز ەكەنن اۋەلى
 شىكى بەلگىسى مەن تاۋىپ قارىمى. بايانداۋىش بولماق كەرەك قانداي سوزدەر؟
 جوعارىدا ايتىمۇمىز بويىمىشا بايانداۋىش بولانۇن سوز باستاۋىش اتاعان
 نارسەنىڭ نەسىر - سىپاتىن، نە عامالنى، نە جايىن، نە بولمىسىن كۆرسەتمە
 كەرەك. ولاي بولسا، النعان سويلەمدەردىك شىمىدەكى باستاۋىشتى تاۋىپ سونان
 سولك ول باستاۋىش اتاعان نارسەنىڭ نە سىر - سىپاتىن، نە عامالنى، نە جايىن،
 نە بولمىسىن كۆرسەتمەنۇن سوزدى تاۋىپ كەرەك.

1-інші сөйлем: қой үрікті. Не үрікті? - қой. Бастауыш қой деген сөз болып шықты.

Үрікті деген сөз қойдың не істеген ғамалын ғана көрсетіп тұр.

1-інші сөйлем: ійттің не істегенін, – ғамалын көрсетіп тұр.

2-інші сөйлем: ійт үруі, не үрді? - ійт бастауыш ійт сөз болып шықты. Үрді деген сөз ійттің не істегенін, – ғамалын көрсетіп тұр.

3-інші сөйлем: Адам айқайлады. Кім айқайлады? – адам. Бастауыш адам деген сөз болып шықты.

Айқайлады деген сөз адамның не істеген. Ғамалын көрсетіп тұр. Сүйтіп, бұл сөйлемдердің ішінде бастауыш атаған нәрселердің ғамалын көрсетуші үрікті, үрді, айқайлады деген сөздер болып шықты; немесе екінші сөзбен айтқанда. Байандауыштың ішкі белгісі осы сөздерге келеді. Сондықтан бұл сөздер байандауыш болуға тиіс.

Енді тысқы белгісімен тауып көрейік.

Байандауыштың тысқы белгісі не етбек? Не қылмақ? Кәйтбек? Не болмақ? Нешік? Немене? Қалай? Кімдікі? Иә ненікі? Қайсы? Негізді сұрауларға жауап беруі. Сондықтан бұл негізді сұраулар байандауыш сұраулары деб аталады.

Алынған сөйлемдер ішінде қай сөз байандауыш сұрауларына жауап берер екен қарайық.

1-сөйлем: Қой үрікті.

Қой не етті? Үрікті.

2-сөйлем: Ійт үрді.

Ійт кәйтті?– үрді.

2-сөйлем: Адам айқайлады. Адам не қылды?– айқайлады.

Мұнда не етті? Кәйтті? деген байандауыш сұрауларына жауап беріп тұрған тағы сол үрікті, үрді, айқайлады деген сөздер. Олай болса, байандауыштың тысқы белгілері де осы сөздерге келіп тұр. Ішкі, тысқы белгісі бірдей келген соң, байандауыш болып тұрған осы сөздер үрікті, үрді, айқайлады деген сөздер – етістіктері. Етістіктің есімше мен көсемше түрлері де байандауыш болады. Етістік есімше түрінде қосар күйінде ғана байандауыш болады. Екеуіне де мыйсал келтірейік. Есімше дара күйінде байандауыш болатұнына мыйсалдар:

Мен сөйлеушімін; сен– тыңдаушысын. Мұнда «сөйлеушімін».

1-ئىشى سويلەم: قوي ۋىرىكتى. نە ۋىرىكتى؟-قوي. باسناۋىش قوي دەگەن سۆز بولۇپ شىقتى.

ۋىرىكتى دەگەن سۆز قويدىڭ نە ئىستەگەن، غامالدىن كۆرسەتىپ تۇر.

2-ئىشى سويلەم: ئىيت ۋۇردى. نە ۋۇردى؟-ئىيت. باسناۋىش ئىيت دەگەن سۆز بولۇپ شىقتى.

ۋۇردى دەگەن سۆز ئىيتنىڭ نە ئىستەگەن، غامالدىن كۆرسەتىپ تۇر.

3-ئىشى سويلەم: ادام ايقايلادى. كىم ايقايلادى؟-ادام. باسناۋىش ادام دەگەن سۆز بولۇپ شىقتى.

ايقايلادى دەگەن سۆز ادامنىڭ نە ئىستەگەن، غامالدىن كۆرسەتىپ تۇر.

4-ئىيتىپ، بۇل سويلەمىزدىكى ئىشنىڭ باسناۋىش ئانغان نارسەلەردىكى غامالدىن كۆرسەندۈشى ۋىرىكتى، ۋۇردى، ايقايلادى دەگەن سۆزدەر بولۇپ شىقتى: نەمەسە

كەمىشى سۆز بىن ايتقاندا، بايانداۋىشنىڭ اشكى بەلگىسى ۋىسى سۆزدەرگە كەلدى. سۇندىقتان بۇل سۆزدەر بايانداۋىش بولۇغا ئىيتىپ.

ئەندى ئىسقى بەلگىسى مەن ئاۋىپ كۆرۈپتەيمەن.

بايانداۋىشنىڭ ئىسقى بەلگىسى نە ەتەك؟ نە قىلماق؟ كاپتەك؟ نە بولماق؟ نەشەك؟ نەمەنە؟ قىلالا؟ كىمىكى؟ يىا نەمكى؟ قايسى؟

ئەگىزدى سۇراۋارغا جاۋاب بەرۋ. سۇندىقتان بۇل ئەگىزدى سۇراۋار بايانداۋىش سۇراۋارى دەپ اتالدى.

ئىنغان سويلەمدەر ئىشنىڭ قاي سۆز بايانداۋىش سۇراۋارىغا جاۋاب بەرمە كەن قارايتىق.

1-ئىشى سويلەم: قوي ۋىرىكتى.

قوي نە ەتتى؟ ۋىرىكتى.

2-ئىشى سويلەم: ئىيت ۋۇردى.

ئىيت كاپتتى؟-ۋۇردى.

3 ئىشى سويلەم: ادام ايقايلادى. ادام نە قىلدى؟ ايقايلا.

مۇندا نە ەتتى؟ كاپتتى؟ دەگەن بايانداۋىش سۇراۋارىغا جاۋاب بەرمە تۇرغان ئىشى سول ۋىرىكتى، ۋۇردى، ايقايلادى دەگەن سۆزدەر. ولاي بولسا،

بايانداۋىشنىڭ ئىسقى بەلگىلىرى دە ۋىسى سۆزدەرگە كەلەپ تۇر. اشكى، ئىسقى بەلگىسى بىردەي كەلگەن سول، بايانداۋىش بولۇپ تۇرغان ۋىسى سۆزدەر -

ۋىرىكتى، ۋۇردى، ايقايلادى دەگەن سۆزدەر - ەتتىكتەر. ەتتىكتىڭ ەتتىكتە مەن كۆرسەتتە تۇرلەردە بايانداۋىش بولدى. ەتتىكتە ەتتىكتە تۇرىدە

تۇسار كۆپىندە غانا بايانداۋىش بولدى. ەكۈندە مەيسال كەلتۈرەيەك. ەتتىكتە دارا كۆپىندە بايانداۋىش بولغانىنا مەيسالدار:

مەن سويلەۋشەن: سەن - تەكداۋىشەن. مۇندا «سويلەۋشەن».

«тыңдаушысын» деген сөздер «мен», «сен» жайын байандаб тұр (бұл тыңдаушының ішкі белгісі).

Мен неменемін? – Сөйлеушімін. Сен неменесің? – тыңдаушысын. (Бұл – байандауыштың тысқы белгісі).

2) Заман өзгерген; білім күшейген. Мұнда «өзгерген», «күшейген» деген сөздер «заман» мен «білім» жайын айтып, бірінің өзгергендігін екіншісінің күшейгендігін байандаб (бұл ішкі белгісімен қарағандағысы) .

3) Біреу беретүн, біреу алатүн. Мұнда біреу жайынән беретүні мен алатүндығы сөйленіп тұр. (бұл ішкі белгілері) біреу не ететүн? – беретүн. Біреу не ететүн? – алатүн (бұл тысқы белгілері).

Есімше мен көсемше қосар күйінде байандауыш болатұнына мыйсалдар:

1) Бала жылай берген.

Кім жылай берген? – бала. (бастауыш).бала не қылған? – жылай берген (байандауыш).

2) Оспан оқыб жүрген.

Кім оқыб жүрген? – Оспан (бастауыш) Оспан не қылған? – оқыб жүрген (байандауыш).

3) Асан айтқан екен.

Кім айтқан екен? – Асан. (бастауыш) Асан не қылған?– екен айтқан екен. (байандауыш).

Көсемше байандауыш болатұнына мыйсалдыр:

1) Ат тұулай берді.

Не тұулай берді? – ат (бастауыш) ат не қылды? – тұулай берді. (байандауыш).

2) Әлжан алыб берді.

Кім алыб берді? – Әлжан. (бастауыш). Әлжан не қылды? – алыб берді. (байандауыш).

3) Тауық ұша алмайды.

Не ұша алмайды?– Тауық (бастауыш). Тауық не ете алмайды? – ұша алмайды (байандауыш).

«ئەتكىداۋىشىسىن» دەگەن سۆزدەر «مەن»، «سەن» جايىن بايانداپ تۇر (بۇل) بايانداۋىشتىڭ شىكى بەلگىسى)

مەن نەمەنەمىن؟ سويلەۋىشىمىن سەن نەمەنەسەن؟ ئەتكىداۋىشىسىن (بۇل بايانداۋىشتىڭ تەسفى بەلگىسى)

(2) زامان وزگەرگەن؛ «بىلەم» مۇشەببەگەن. مۇندا «وزگەرگەن»، «مەلۇم» شەببەگەن» دەگەن سۆزدەر «زامان» مەن «بىلەم» جايىن ايتىپ، مەسئۇلنىڭ وزگەرگەندىگەن كەينىسىنىڭ كۆشەيگەندىگەن بايانداپ تۇر (بۇل شىكى بەلگىسى مەن قازغانداغىسى) زامان نەتەكەن؟ وزگەرگەن «بىلەم» نەتەكەن؟ مۇشەببەگەن. (بۇل تەسفى بەلگىلەرى)

(3) بىرەۋ بىرەتۇن، بىرەۋ الاتۇن مۇندا بىرەۋ جايىن بىرەۋ تۇردى مەن الاتۇندى مەن سويلەنمى تۇر. (بۇل شىكى بەلگىلەرى) بىرەۋ نەتەتۇن؟ بىرەۋ نەتەتۇن؟ (بۇل تەسفى بەلگىلەرى)

سەمەشە مەن كۆسەشە قوسار كۆيىندە بايانداۋىش بولانۇنغا مەيسالدار:

(1) بالا جىلاي بەرگەن.

كەم جىلاي بەرگەن؟ بالا. (باستاناۋىش). بالا نە قىلغان؟ جىلاي بەرگەن (بايانداۋىش).

(2) وسپان وقىب جۇرگەن.

كەم وقىب جۇرگەن؟ وسپان (باستاناۋىش). وسپان نە قىلغان؟ وقىب جۇر. كەن (بايانداۋىش).

(3) اسان ايتقان كەن.

كەم ايتقان كەن؟ اسان. (باستاناۋىش) اسان نە قىلغان؟ كەن ايتقان كەن. (بايانداۋىش).

كۆسەشە بايانداۋىش بولانۇنغا مەيسالدار:

(1) ات تۇۋلاي بەردى

نە تۇۋلاي بەردى؟ ات (باستاناۋىش) ات نە قىلدى؟ تۇۋلاي بەردى (بايانداۋىش).

(2) *الجان المب بەردى.

كەم المب بەردى؟ *الجان. (باستاناۋىش). *الجان نە قىلدى؟ المب بەردى (بايانداۋىش).

(3) تاۋىق ۇشا المابىدى.

نە ۇشا المابىدى؟ تاۋىق. (باستاناۋىش) تاۋىق نەتە المابىدى؟ ۇشا المابىدى (بايانداۋىش).

4 Ақын айта берібіті.

Кім айта берібіті? – ақын. (бастауыш). Ақын не етібіті? – айта берібіті. (байандауыш).

Екінші – байандауыш болатұн сын-есім. Қыс жақсы. мал семіз. ел тоқ. Не жақсы? – қыс. не семіз? – мал. кім тоқ? – ел. қыс мал, ел бастауыштар. Байандауыш болатұн сөз әуелі ішкі белгісі мен келіу үшін бастауыш атаған нәрсенің, йағының қыстың, малдың, елдің ба ғамалын иә жайын иә болмысын көрсетіу керек. Екінші байандауыштың тысқы белгісі болған сұрауларға жауаб беріу керек. Қалай болар екен, қарайық.

1-інші сөйлем: қыс жақсы. қыс қалай? – жақсы.

2-інші сөйлем: мал семіз. мал қалай? – семіз.

3-інші сөйлем: ел тоқ. ел қалай? – тоқ.

Мұнда жақсы, семіз, тоқ деген сөздер қыстың, малдың, елдің жайын – күйін көрсетіб тұр. Жана қалай? деген байандауыш сұрауына жауаб беріб тұр.

Ол байандауыштың ішкі-тысқы белгісі бірдей осы сөздерге келгенін көрсетеді. Сондықтан бұл сөздер байандауыш болады.

Жақсы, семіз, тоқ деген сын-есімдер.

Үшінші – байандауыш болады зат-есім. мыйсал; ат-көлік. Атшы кісі. Қамшы қаруы.

Не көлік? ат. Кім кісі? – атшы. Не қаруы?– қамшы. Ат, атшы, қамшы бастауыштар байандауыш болатұн сөзде оның ішкі-тысқы белгілері болыу керек.

Ат немене? көлік Атшы немене? – кісі Қамшы немене?– қаруы көлік, кісі, қаруы деген сөздер аттың, атшының, қамшының немене болатұн болмысын айтыб тұр. Сондықтан бұлар байандауыштың ішкі белгісіне тұра келеді.

Көлік, кісі, қаруы деген сөздер немене? деген байандауыштың сұрауына да жауаб беріб тұр. Бұл тысқы белгісіне тұра келеді. Байандауыштың ішкі, тысқы белгісіне бірдей келген соң бұл сөздер әрине, байандауыш болмақ.

Көлік, кісі, қаруы, зат-есімдер.

Төртінші – байандауыш болатұн сан есім мыйсал: Ер кезегі үш. Не үш? – ер кезегі. Ер кезегі деген сөз бастауыш.

Байандауыш болатұн сөзде оның ішкі-тысқы белгілері болыу керек.

4- اقىن ايتا بەرمىتى.

كىم ايتا بەرمىتى؟ - اقىن. (باستاۋىش). اقىن نە بەرمىتى؟ - ايتا بەرمىتى.
(بايانداۋىش).

كەنىشى - بايانداۋىش بولاتۇن سەن - سەنم. قەس قەسنى مال سەمىز.
ئە توق. نە چاقى؟ - قەسنى. نەمەن؟ - مال. كىم ئوقۇ؟ - مال. قەسنى مال. ئەل -
باستاۋىش. بايانداۋىش بولاتۇن *سوز اۋەلى شىكى بەلگىسى مەن كەلمۇ *ئۇشەن
باستاۋىش اتاعان نارسەنىڭ پانەنى قەستىڭ مالدىڭ، ەلدىڭ با عامالدىن يا
چايمىن يا بولامىن كورسەتتۇ كەرەك، كەنىشى بايانداۋىشنىڭ تەسقى
بەلگىسى بولغان سۇرۇلارغا جاۋاب بەرمۇ كەرەك. قالاي بولار كەن، قارايمى.

1- نىشى - سويلەم: قەس چاقى. قەس قالاي؟ - چاقى.

2- نىشى - سويلەم: مال سەمىز. مال قالاي؟ - سەمىز.

3- نىشى - سويلەم: ئەل توق. ئەل قالاي؟ - توق.

مۇندا چاقى، سەمىز، توق دەگەن سوزدەر قەستىڭ، مالدىڭ، ەلدىڭ
چايمىن - كۇيەن كورسەتمەپ تۇر. چانا قالاي؟ دەگەن بايانداۋىش سۇراۋىشا جاۋاب
بەرمەپ تۇر.

ئەل بايانداۋىشنىڭ شىكى - تەسقى بەلگىسى بەردەي وسى - سوزدەر كە كەلگەن
كورسەتتەدى. سوندىقتان بۇل سوزدەر بايانداۋىش بولادى.

چاقى، سەمىز، توق دەگەن سوزدەر سەن - سەنم.

*ئۇشەششى - بايانداۋىش بولادى زات - سەمى. مەسال: ات - كولىك. اتشى
كەسى. قامشى قارىۋ.

نە كولىك؟ - ات. كىم كەسى؟ - اتشى. نە قارىۋ؟ - قامشى. ات، اتشى، قامشى
باستاۋىش. بايانداۋىش بولاتۇن - سوزدەر ونىڭ شىكى - تەسقى بەلگىلەرى
بولمۇ كەرەك.

ات نەمەن؟ - كولىك. انشى نەمەن؟ - كەسى. قامشى نەمەن؟ - قارىۋ. كولىك،
كەسى، قارىۋ دەگەن سوزدەر اتنىڭ، انشىنىڭ قامشىنىڭ تەمەنە بولاتۇن بولمەسەن
ايتىپ تۇر. سوندىقتان بۇلار بايانداۋىشنىڭ شىكى بەلگىسىنە تۇۋرا كەلەدى.

كولىك، كەسى، قارىۋ دەگەن سوزدەر نەمەن؟ دەگەن بايانداۋىشنىڭ
سۇراۋىشا جاۋاب بەرمەپ تۇر. بۇل تەسقى بەلگىسىنە تۇۋرا كەلگەنى. بايانداۋ -
شنىڭ شىكى، تەسقى بەلگىسىنە بەردەي كەلگەن سولۇ بۇل سوزدەر اربىقە،
بايانداۋىش بولماق.

كولىك، كەسى قارىۋ، زات - سەمەنە.

*تور تەششى - بايانداۋىش بولاتۇن سان سەمى مەسال: ەر كەزەگى *ئۇش،
نە *ئۇش؟ - ەر كەزەگى. ەر كەزەگى دەگەن *سوز باستاۋىش

بايانداۋىش بولاتۇن - سوزدەر ونىڭ شىكى - تەسقى بەلگىلەرى بولمۇ كەرەك.

Ер кезегі немене?– үш. Үш деген сөз ер кезегінің немене болатұнын айтыб тұр. Болмысын айтыб тұрған соң, бұл сөз байандауыш болмақ (ішкі белгісі бойынша).

Үш деген сөз немене? деген байандауыштың сұрағына жауап беріп тұр. Бұл тысқы белгісінің де осы сөзден табылғанын көрсетеді. Ішкі-тысқы белгісі келгені «үш» деген сөз байандауыш болғанын көрсетеді.

Үш деген сөз сан-есім.

Бесінші – байандауыш болатұн есімдік. Мыйсал: Медеуі – мен. Омары – ол. Өтегені өзі. Мен кім? – Медеуі. Ол кім? – Омары. Өзі кім? – Өтегені. Медеуі, Омары, Өтегені деген сөздер – бастауыштар. Байандауыш болатұн сөздер ішкі-тысқы байандауыш белгісі боларға тиіс.

Медеуі қайсы? – Мен. Омары қайсы? – Ол. Өтегені қайсы – Өзі. Мен, ол, өзі деген сөздер Медеуінің, Омарының, Өтегенінің кім болатұндығын айтыб тұр. Болмысын айтыб тұрған соң бұл сөздер байандауыш болады. Оның үстіне мен, ол, өзі деген сөздер қайсы? деген байандауыш сұрауына жауап беріп тұр.

Ішкі-тысқы белгісі бірдей келген соң, бұл сөздер, әрине, байандауыш болады.

Мен, ол, өзі деген сөздер есімдіктер.

Алтыншы – етістік пен қосыла одағай жана басқа сөздер байандауыш болады мыйсал: Мылтық тарс етті. От жылт етті. Күн жаз болды; Ет аз болды. Беретүні бес екен.

Не тарс етті? – мылтық, не жылт етті? – от. Не жаз болды? – күн. Не аз болды? – ет. Бес несі екен? – беретүні.

Мылтық, от, күн, ет, беретүні деген сөздер – бастауыштар. Байандауыш болатұн сөзде ішкі-тысқы байандауыш белгісі боларға керек. Мылтық не етті? – тарс етті. От не етті?– жылыт етті. Күн қайтті? – жаз болды. Ет қайтті? – аз болды. Беретүні не екен? – бес екен. Тарс етті, жылыт етті, жаз болды, аз болды, бес екен деген сөздер мылтықтың, оттың, күннің, еттің, беретүнінің ғамалдарын, жайларын, болмыстарын айтыб отыр. Онымен тұрмай жана да байандауыш сұрауларына жауап беріп тұр. Сондықтан ол сөздер байандауыш болады.

« كەزەكى نەمەنە؟ - ئۇش. - ئۇش دەگەن سۆزەر كەزەگىنىڭ نەمەنە بولانۇنن ايتىپ تۇر. بولمىسەن ايتىپ تۇرغان - سول، بۇل *سۆز بايانداۋۇش بولماق (شكى بەلگىسى بويىنشا).

*ئۇش دەگەن *سۆز نەمەنە؟ دەگەن بايانداۋۇشنىڭ سۇراۋىغا جاۋاب بەرىپ تۇر. بۇل ئىسقى بەلگىسىنىڭ دەسى سۆزدەن ئايلاپ كۆرسەتەدى. شكى - ئىسقى بەلگىسى كەلگەن *ئۇش» دەگەن *سۆز بايانداۋۇش بولماق كۆرسەتەدى *ئۇش دەگەن *سۆز - ن - م.

بەسىنىشى - بايانداۋۇش بولانۇنن سەمەندىك. مەيسال: مەدەۋى - مەن. ۋمارى - سول. ۋتەگەننى *وزى. مەن كىم؟ - مەدەۋى. ول كىم؟ - ۋمارى. *وزى كىم؟ - ۋتەگەننى. مەدەۋى، ۋمارى، ۋتەگەننى دەگەن سۆزدەر - بايانداۋۇش. بايانداۋۇش بولانۇنن سۆزدە شكى - ئىسقى بايانداۋۇش بەلگىسى بولماق تىمىس.

مەدەۋى قايسى؟ - مەن. ۋمارى قايسى؟ - ول. ۋتەگەننى قايسى؟ - *وزى. مەن، ول، *وزى دەگەن سۆزدەر مەدەۋىنىڭ، ۋمارىنىڭ، ۋتەگەننىڭ كىم بولانۇننەن ايتىپ تۇر. بولمىسەن ايتىپ تۇرغان - سول، بۇل سۆزدەر بايانداۋۇش بولادى.

ۋنىڭ ۋستىنە مەن، ول، *وزى دەگەن سۆزدەر قايسى؟ دەگەن بايانداۋۇش سۇراۋىغا جاۋاب بەرىپ تۇر.

شكى - ئىسقى بەلگىسى بەردەي كەلگەن سول، بۇل سۆزدەر، ارەپنە بايانداۋۇش بولادى.

مەن، ول، *وزى دەگەن سۆزدەر سەمەندىكتەر. التىنىشى - تىستىك بەن قوسلا ۋداعاي جانا باسقا سۆزدەر بايانداۋۇش بولادى. مەيسال: مىلتىق تارس ەتتى. ۋت جىلت ەتتى. كۇن جاز بولدى ەت از بولدى. بەرەتۇنى بەس ەگەن.

نە تارس ەتتى؟ - مىلتىق. نە جىلت ەتتى؟ - ۋت. نە جاز بولدى؟ - كۇن نە از بولدى؟ - ەت. بەس نەسى ەگەن؟ - بەرەتۇنى.

مىلتىق، ۋت، كۇن، ەت، بەرەتۇنى دەگەن - سۆزدەر - باسقاۋۇش. بايانداۋۇش بولانۇنن سۆزدە شكى - ئىسقى بايانداۋۇش بەلگىسى بولماق كەرەك. مىلتىق نە ەتتى؟ - تارس ەتتى. ۋت نە ەتتى؟ - جىلت ەتتى. كۇن ناپىتتى؟ - جاز بولدى ەت كاپىتتى؟ - از بولدى، بەرەتۇنى نە ەگەن؟ بەس ەگەن. تارس ەتتى. جىلت ەتتى، جاز بولدى، از بولدى، بەس ەگەن دەگەن سۆزدەر مىلتىقتىك، ۋتتىك، كۇننىك، ەتتىك، بەرەتۇننىڭ غامالارن، جايلارن بولمىستارن ايتىپ تۇر. ۋنى مەن تۇرماي جانادا بايانداۋۇش سۇراۋىغا جاۋاب بەرىپ تۇر. سولدىقتان ول سۆزدەر بايانداۋۇش بولادى.

«Тарыс етті» дегенде тарыс – одағай. «етті» – етістік, «жылыт еттеі» дегенде «жылыт» – одағай, «етті» етістік. «жаз болды. Дегенде « жаз», – зат-есім, «болды» етістік.

«Аз болды» дегенде «аз» сын-есім, «болды» етістік.

«Бес екен» дегенде «бес» сан-есім, «екен» етістік.

Мұнан көрініп тұр: бәріндеде түрлі сөздер етістікке қосылып, байандауыш болып шыққаны. Осындай екі сөздеден, үш сөзден, үш сөзден, әйтеуір бір емес, бірнеше сөзден, қосылып болған байандауыш қосарлы, немесе күрделі деб аталатұны жоғарыда айтылған.

Жетінші – байандауыш болады – бүтін сөйлем.

Мыйсал: «Білемін» деген – бүлемін деген болады? – «білемін» деген (бастауыш). «білкімін» деген немене? – «бүлемін» деген (байандауыш). Бұл тысқы белгісімен табыу. Ішкі белгісімен қарайық: Мұнда не жайынан айтылып тұр? – «білемін» дегеннің жайынан. Оның жәйінен не айтылып тұр? – оның «бүлемін» деген болатұндыңы айтылып тұр. Бұл алынған мыйсалда бастауыш да, байандауыш да бүтін сөйлемнен болған.

Байандауыш бастауышқа жақтары мен ғана жанасып, қыйындасады.

Мыйсал: Мен кітаб оқыдым. Сен жазыу жаздың. Ол шәй қайнатты. Мұнда әр жақ өз жағымен жанасып қыйындасып тұр.

Мен кітаб оқыды; сен жазыу жазды; ол шәй қайнаттым; немесе шәй қайнаттың деб айтылмайды. Сөйлем ішіндегі сөздер қыйындасбай кетеді.

Мұндай әр жақ өз жағы мен жанасыу, жалғыз етістіктен болған байандауышта емес, босқа сөз табтарынан болған байандауыштарда да бар.

Мыйсал: мен де жасбын; сен жассын; ол жас. Біз жасбыз; сіз жассыз; басқалары жана солай. Бірақ «да», «де» демеулер қосылғанда бұл ымыра бұзылып «да» айтылады.

Мыйсал: мен де жас; сен де жас; ол да жас. Бізде жас; сізде жас; оларда жас, деб айтыуға болады.

Ескертіу: етістіктен болған байандауыштардағы ымыра, «да» «де» демеулер қосылсада, бұзылмайды.

Байандауыш жекелік, көбтік жүзінен де ымыраласады. Бірақ ол ымырасы толық емес, тұрақты емес.

Мыйсал: мен барамын; сен барасын; ол барады біз барамыз; сіз барасыз, немесе сендер барасындар; олар барады («барадылар, орнына

«تارس ەتتى» دەگەندە نارس-وداعاي. «ەتتى»-ەتستىك، «جىلت ەتتى» دەگەندە «جىلت»-وداعاي، «ەتتى»-ەتستىك. «جاز بولدى.» دەگەندە «جاز»-زات - ەسىم، «بولدى» ەتستىك.

«از بولدى» دەگەندە «از»-سەن-ەسىم، «بولدى» ەتستىك.

«بەس» ەكەن» دەگەندە «بەس» سان-ەسىم، «ەكەن» ەتستىك.

مۇنان كۆرۈنۈپ تۇر: پارىندەدە *نۇرلى سۆزدەر ەتستىككە قوسىلىپ، بايانداۋۇش بولۇپ شىققانى. وسىنداي ەكى سۆزدەن، *ۇش سۆزدەن، ايتىۋۇر *بىر ەمەس، *بىر نەشە سۆزدەن، قوسىلىپ بولغان بايانداۋۇش قوسارلى، نەمەسە كۆردەلى دەپ اتالانۇنى جوعارىدا ايتىلغان.

جەتمىشى - بايانداۋۇش بولادى - *بۇتەن سويلەم.

مىسال: «بىلەمەن» دەگەن-«بۇلەمەن» دەگەن بولادى؟ - «بىلەمەن» دەگەن (باستاۋۇش). «بىلەمەن» دەگەن نەمەنەمگە-«بۇلەمەن» دەگەن (بايانداۋۇش). بۇل نەقىقى بەلگىسى مەن نايمۇ. شىكى بەلگىسى مەن قارابىق: مۇندا تە جاينان ايتىلمىپ تۇر؟-«بىلەمەن» دەگەندىڭ جاينان. ونىڭ جاينان تە ايتىلمىپ تۇر؟ ونىڭ «بۇلەمەن» دەگەن بولانۇندىعى ايتىلمىپ تۇر. بۇل المغان مىسالدا باستاۋۇش دا، بايانداۋۇش دا *بۇتەن سويلەمەن بولغان.

بايانداۋۇش باستاۋۇشقا جاقتارى مەن عانا جاناسىپ، قىمىنداسادى.

مىسال: مەن كىتاب وقىدىم. سەن جازىۋ جازدىڭ. ول شاي قايناتتى.

مۇندا *از جاقى عوز جاعى مەن جاناسىپ، قىمىنداسىپ تۇر.

مەن كىتاب وقىدى؛ مەن جازىۋ جازدى؛ ول شاي قايناتتىم؛ نەمەسە شاي قايناتتىڭ دەپ ايتىلمايدى. سويلەم نەمەندەكى سۆزدەر قىمىنداسىي كەتەدى. مۇنداى *از جاقى *وز جاعى مەن جانا سۇ، جالغىز ەتستىكتەن بولغان بايانداۋۇشقا ەمەس، باسقا *سوز تاپتارمان بولغان بايانداۋۇشتاردا دا بار.

مىسال: مەن جاسىم؛ سەن جاسىم؛ ول جاس. *بىز جاسىم؛ سەن جاسىم؛ باسقالارى جازا سولاي. *بىراق «دا»، «دە» دەمەۋلەر قوسىلغاندا بۇل ەمىرا بۇزىلىپ «دا» ايتىلادى.

مىسال: مەن دە جاس؛ سەن دە جاس؛ ول دا جاس. *بىزدە جاس؛ *سەزدە جاس؛ ولاردا جاس، دەپ ايتىمۇعادا بولادى.

ەسكەرتىۋ: ەتستىكتەن بولغان بايانداۋۇشتارداى ەمىرا، «دا» دەدە دەمەۋلەر قوسىلسادا، بۇزىلمايدى.

بايانداۋۇش جەكەلەك، كۆپتىك جۇزىنەدە ەمىرالاسادى. *بىراق ول ەمىراس قولۇق ەمەس، تۇراتتى ەمەس.

مىسال: مەن بارامىن؛ سەن باراسىن؛ ول بارادى *بىز بارامىز؛ *سىز باراسىز، نەمەسە سەندەر باراسىندار؛ ولار بارادى (دبارادىلار، ورتىغا

барады» болып тұр). Мен саумын: сен саусын; ол сау. Біз саумыз; сіз саусыз, немесе сендер саусындар; олар сау («саулар» орына «сау» ғана болып тұр). Мұнан не көріріп тұр? Жекелік көбтік, жүзінен, бірінші, екінші жақтарында байандауыш бастауыш бен ымыраласып, үшінші жаққа келгенде, көпше айтылмай ымырадан шығып кететүні көрініп тұр.

Сүйтіп, байандауыш бастауыш бен жеке айтылғанда үшінші жағы ымыраласбайтұн болып шығады.

Басым жақ.

Бастауыш бір жақты болса, байандауыш онымен айтылған түрде ымыраласады. Бастауыш әр жақты болса, мәселен бастауыш біреу емес, бірнеше болса жана әр қайсы «әр жақты болса, онда байандауыш басым жағымен ымыраласады.

Бізге мәлім бірінші жақ айтыушы, екінші жақ тыңдаушы, үшінші жақ бөгделік болатұны. Бірінші, екінші, үшінші жақ қатар келгенде айтыушы сөзді өзіне орайлай сөйлегендіктен бірінші жақ, екінші, үшінші жақтан басым болады. Сондықтан айтыушы мен тыңдаушы екеуінің бірдей ғамалын көрсетіп тұрған ортақ байандауыш «барамыз» бірінші жақбен ғана айтылып тұр.

Мыйсал: 1) мен, сен-екеуміз барамыз. 2) мен, сен, Омар үшеуіміз кетеміз. Бірінші мыйсалда мен, сен екеуі де бастауыш. екеуі екі жақ: мен - бірінші жақ, сен - екінші жақ. Бұл екеуінің бірдей ғамалын көрсетіп тұрған ортақ байандауыш «барамыз» бірінші жақбен ғана айтылып тұр.

Екінші мыйсалда: мен, сен, Омар - үшеуі де бастауыш. Үшеуі үш-жақ. Мен бірінші жақ. Сен екінші жақ. Сен екінші жақ. Омар үшінші жақ. Бұл үшеуінің бірдей ғамалын көрсетіп тұрған ортақ байандауыш «кетеміз» бірінші жақбен ғана айтылып тұр.

Бірінші. Екінші, үшінші жақ – үшеуі қатар келген жерде бірінші жақ басым болады деген осы.

Айтыушы жақ өзіне қосбай, тыңдаушы мен бөгделік жақты сөз қылғанда, сөзді тыңдаушы жағына орайлай сөлейді. Сондықтан екінші жақ үшінші жақтан басым болады. Тыңдаушы мен бөгделік-екеуінің ғамалын, жайын, болмысын көрсететүн байандауыш екінші жақбен айтылады.

Мыйсал: сен, Омар - екеуің келерсіндер. Бұл мыйсалда «сен», «Омар» екеуі де бастауыш, екеуі екі жақ. Сен екінші жақ; Омар үшінші жақ. Екеуінің ғамалын бірдей көрсетіп тұрған байандауыш «келерсіндер» екінші жақбен айтылып тұр.

Екінші, үшінші жақ екеуі қатар келген жерде, екінші жақ басым болады дегенің мағынасы осы.

Қосарлы байандауыш.

Жоғарыда байандауыш екі немесе үш, әйтеуір бір сөз емес бірнеше сөзбен айтылған болса, «қосарлы» байандауыш болады деб айтылды.

Жәй байандауыш жәй етістікбен айтылады, бірақ етістік жүрмеген жерде байандауыш болмайды. Етістіктен басқа сөз табтары байандауыш болса, олар етістік көмегімен ғана бола алады. Оларға көмек болатұн көбінесе көмекші етістіктер. Көмегі көрне үртіс болмай, көрінбей болатұн да орындары бар. Бірақ түбін қазыб, қарастырыб келгенде байандауыш болған жерде етістік бар екені даусыз болыб шығады. Етістік көмегі көрине болатұн орындары мен көрінбей болатұн орындарына мыйсал келтіріб көреік.

1) Күн жаз болды; 2) ет аз болды.

Мұнды бірінші мыйсалда күн-бастауыш жаз болды – байандауыш. Екінші мыйсалда ет - бастауыш; аз болды - байандауыш. Жаз болды, аз болды деген байандауыштың екеуі де екі-екі сөзбен айтылған. Екі сөзбен айтылған соң да бұл ар қосарлы байандауыш болады. Бұл екі байандауышта «жаз болды», «аз болды», дегенде»болды» көмекші етістік екендігі көзге көрініб тұр.

1) Ағаш көркі жапырақ; 2) Адам көркі шүбірек. Мұнда бірінші мыйсалда: Бастауыш - көркі; екінші мыйсалдада бастауыш - көркі. Байандауыш бірінші мыйсалда – жапырақ; екінші мыйсалда - шүбірек.

Жапырақ, шүбірек деген сөздер етістіктің көмегісінз ақ байандауыш болыб тұрған сыйақты көрініб тұр. Шынында олай емес, мұнда етістіктің жасырын көмегі бар. Егер жоғарыдағы мыйсалға алынған сөйлемдерді қысқартбай толық түрінде айтсақ көрinedі; мәселен: ағаш көркі жапырақ болады; адам көркі шүбірек болады десек. Қысқартыб

«مېسال: سەن، ھار - كەيىڭ ئەلەر سەندەر. بۇل مېسالدا «سەن»، «ھار» كەيى دە باستاۋىش، «كەيى» كەيى جاق. سەن كەينىشى جاق؛ ھار «ئۇشىنىشى جاق. «كەيىڭ» ھالەت بىردەي كۆرسەتىپ تۇرغان بايانداۋىش «كەلەر سەندەر» كەينىشى جاق بىن ايتىلىپ تۇر.

«كەينىشى» «ئۇشىنىشى جاق» كەيى قانار كەلگەن جەردە، «كەينىشى جاق» باسىم بولادى دەگەننىڭ ھالەتسىسى.

قوسارلى بايانداۋىش.

چوغازدا بايانداۋىش «كى ئەمەسە «ئۇش» - ايتىمۇر *بىر* سوز مەس، *بىر نەسە سوز بىن ايتىلغان بولسا، «قوسارلى» بايانداۋىش بولادى دەپ ايتىلدى. جاي بايانداۋىش جاي ئەمەسكى بىن ايتىلدى، قوسارلى بايانداۋىش كۆمەكشى ئەمەسكىنەر قوسىلىپ ايتىلغاندا بولادى. *بىراق ئەمەسكى جۇمەكەن جەردە - بايانداۋىش بولمايدى. ئەمەسكىنەن باسقا *سوز تابتارى بايانداۋىش بولسا، ولار ئەمەسكى كۆمەگى مەن مانا بولا ادادى. ولارغا كۆمەك بولانۇن كۆيىنەسە كۆمەكشى ئەمەسكىنەر. كۆمەگى «ئۇش» كۆرۈنە بولماي، كۆرۈنەي بولانۇن دا ورنىدارى بار. *بىراق «ئۇش» قازىپ، قاراشىمىز كەلگەندە بايانداۋىش بولغان جەردە ئەمەسكى بار كەينى داۋىسز بولمى شىمەدى. ئەمەسكى كۆمەگى كۆرۈنە بولانۇن ورنىدارى مەن كۆرۈنەي بولانۇن ورنىدارىغا مېسال كەلتۈرۈپ كۆرۈمەك.

(1) كۇن جاز بولدى؛ (2) ەت از بولدى.

مۇندا «بىرىنىشى مېسالدا كۇن - باستاۋىش؛ جاز بولدى - بايانداۋىش. «كەينى مېسالدا ەت - باستاۋىش؛ از بولدى - بايانداۋىش. جاز بولدى، از بولدى دەگەن بايانداۋىشنىڭ كەيى دە؛ كەيى - كەيى سوز بىن ايتىلغان. كەيى *سوز بىن ايتىلغان سولۇ بۇلار قوسارلى بايانداۋىش بولادى؛ قوسارلى بايانداۋىش كۆمەكشى ئەمەسكى قوسىلغان جەردە بولادى. بۇل كەيى بايانداۋىشقا «جاز بولدى»، «از بولدى» دەگەندە «بولدى» كۆمەكشى ئەمەسكى دەگەندىكى كۆرۈمەك تۇر.

(1) اعاش كۆرۈمى چاپىراق؛ (2) ادام كۆرۈمى شۇبىرەك. مۇندا «بىرىنىشى مېسالدا؛ باستاۋىش - كۆرۈمى؛ كەينى مېسالدا؛ بايانداۋىش - كۆرۈمى. چاپىراق؛ كەينى مېسالدا - شۇبىرەك. چاپىراق، شۇبىرەك دەگەن سوزدەر ئەمەسكى كۆمەكسىز بايانداۋىش بولمى تۇرغان سىياتتى كۆرۈنۈپ تۇر. شىمەندا ولاي مەس، مۇندا ئەمەسكى - نىڭ جاسون كۆمەكى بار. ول كۆمەكى، كەر چوغازداغى مېسالغا ايتقان - بولمىردى قىسقارتىپ تولۇق تۇرۇندا ايتىلىق كۆرۈندى؛ ماسەلەن: اعاش كۆرۈمى چاپىراق بولادى؛ ادام كۆرۈمى شۇبىرەك بولادى دەسەك. قىسقارتىپ

айтқанда көрінбей тұрған көмекші етістік-«болады», толықтырып айтқанда шыға келеді.

Етістіктің көмегімен байандауыш болатын сөз таптары: 1) зат-есім 2) сын-есім. 3) сан-есім, 4) есімдік, 6) етістік (есімше, көсемше түрінде).

Мыйсал: 1) Жаман жүрісінен құл болады; 2) жақсы жүрісінен бұл болады. 3) Жұб негізі екі; 4) Оспан осы. 5) ол біздің қорғаушымыз. 6) от жаныб тұр. бұл мыйсалдарда; 1) байандауыш - құл болады. Құл-зат-есім; болады-көмекші етістік. 2) байандауыш-бұл болады.бұл-сын-есім; болады-көмекші етістік. 3) байандауыш-екі. Сан-есім. болады-деген көмекші етістіктің көрінбей тұрған «болады» деген көмегі бар (жұб негізі екі болады). 4) Байандауыш осы. Осы-есімдік. Етістіктің көрінбей тұрған «болады» деген көмегі бар (Оспан осы болады). 5) байандауыш қорғаушымыз. Қорғаушымыз-есімше. Мұнда етістіктің көрінбей тұрған көмегі бар (ол біздің қорғаушымыз болады) 6) байандауыш - жаныб тұр. Жаныб - көсемше. Тұр - көмекші етістік.

ايىقاندا كۆرىنەي نۇرغان كۈمەكشى ەتستىك-«بولادى» تولىقتىرىپ ايتقان شىعا كەلدى.

ەتستىك كۈمەگى مەن بايانداۋىش بولانۇن سوز ئابتارى: (1) زات - ەسىم (2) سەن - ەسىم، (3) سان - ەسىم، (4) ەسىمدىك، (5) ەتستىك (ەسىمىشە كۈسەمشە تۇرىنە).

مىسال: (1) جامان چۇرىسەن قۇل بولادى؛ (2) چاقسى چۇرىسەن بۇل بولادى (3) چۇپ نەگىزى ەمى (4) وسپان وسى، (5) ول ئبىزدىك قورعاۋ شىمىز. (6) وت جانىپ نۇر. بۇل مىسالداردا: (1) بايانداۋىش - قۇل بولادى قۇل - زات - ەسىم؛ بولادى - كۈمەكشى ەتستىك. (2) بايانداۋىش - بۇل بولادى بۇل - سەن - ەسىم؛ بولادى - كۈمەكشى ەتستىك. (3) بايانداۋىش - ەمى. ەكى سان - ەسىم. بولادى - دەگەن كۈمەكشى ەتستىككە كۆرىنەي نۇرغان كۈمەك بار (چۇپ نەگىزى ەكى بولادى). (4) بايانداۋىش وسى، وسى - ەسىمدە ەتستىككە كۆرىنەي نۇرغان «بولادى» دەگەن كۈمەگى بار (وسپان وسى بولادى). (5) بايانداۋىش - قورعاۋ شىمىز. قورعاۋ شىمىز - ەسىمىشە. مۇنداق ەتستىككە كۆرىنەي نۇرغان كۈمەگى بار (ول ئبىزدىك قورعاۋ شىمىز بولادى) (6) بايانداۋىش - جانىپ تۇر. جانىپ - كۈسەمشە، تۇر - كۈمەكشى ەتستىك

Жалаң сөйлем мен жайылма сөйлем.

Бастауышы мен байандауышы бар – екі мүшелі ғана сөйлем – жалаң сөйлем деп аталады. Бастауыш бен байандауыш сөйлемнің тұрлаулы мүшелері; олардан басқа сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері де бар деп жоғарыда айтылды. Бастауыш, байандауыштан басқа мүшелері де бар сөйлем – жайылма сөйлем деп аталады.

Сөйлеудің асыл мағанасы біреуге білдірейін деген ойын айтыу. Айтыушының мақсаты тыңдаушыға ойын түгел түсіндіріу ойын түсіндіріу үшін соған керек сөздерді алыу өажет. Бір сөзді ойын анықтау үшін алса, екінші сөзді ойын толықтау үшін алады. Сондықтан сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері: 1) Анықтауыш мүше, 2) Толықтауыш мүше, 3) Пысықтауыш сөздер болып, үшке бөлінеді.

§3 Анықтауыш.

Анықтауыш деб сөйлем ішінде анықтық үшін айтылатұн сөзді айтамыз, мәселен, алайық; «Қысқа жіб күрмеуге келмес» деген сөйлемді. Не күрмеуге келмес байандауыш.

Қысқа деген сөз не болмақ? Бұл «қысқа» деген сөзді айтбай, құр «жіб күрмеуге келмес» деб ғана қойсақ, қандай жіб күрмеуге келмейтүні белгісіз, жібтің бәрі күрмеуге келмейтүн сыйақты болып шығады. Күрмеуге келмейтүн аты жіб бодлғанның бәрі емес, «қысқа жіб». Қысқа деген сөз қосылса, күрмеуге келмейтүн қандай жіб екені ашылып, анықталады. Сондықтан қысқа деген сөз мұнда анықтық үшін алынған сөз болады. Ондай сөз сөйлемнің анықтауыш мүшесі деб, немесе жеңілдік үшін тікелей «анықтауыш» деб аталады. Әлгі айтылған анықтауыш-

тың ішкі белгісі. Мұнан басқа тысқы белгілері де бар. Олары қандай? Қай? Не? Нешн? Нешінші? Кімнің? Не етіуші? Не еткен? деген сұрауларға жауап беріу. Бұл сұраулар анықтауыш сұраулары деп аталады.

Сөйлем ішінде анықтауыш қай сөз екенін осы сұраулар мен жана ішкі белгісімен табамыз.

Анықтауыш болатын сөз табтары.

Әуелі– анықтауыш болатұн сын-есім.

1) Мыйсал: Аш кісі ұрысқақ?– кісі қалай? ұрысқақ. Қандай кісі ұрысқақ? Аш (кісі). «аш» дегенді айтбай, тек ғана «кісі ұрысқақ» дегенде, қандай кісі ұрысқақ болатұны белгісіз, кісінің бәрі ұрсақ сыйақты болыб шығады. Дұрысында кісінің бәрі ұрысқақ емес, аш кісі ұрысқақ келеді, «аш» деген сөз ұрысқақ болатұн қандай кісі екегнін айтыб, анықтаб тұр жана қандай» деген анықтауыш сұрауларына жауап беріб тұр. сондықтан алынған сөйлемнің ішінде «аш» деген сөз анықтауыш болады. Бұл сөз сын есім (сыр-сыны).

2) Мыйсал: Алтын жүзік жоғалды. Не жоғалды? – жүзік. Жүзік не қылды? – жоғалды. Қандай жүзік жоғалды? – алтын (жүзік) дегенді айытбай «жүзік жоғалды» деб қойғанда, жоғалған қандай жүзік екені белгісіз, әйтеуір бір жүзік жоғалған болыб шығады. «Алтын» деген сөз жоғалған жүзік қандай екенін ашыб, анықтаб тұр жана қандай? деген анықтауыш сұрауына жауап беріб тұр. (қандай жүзік? деб сұраудың орнына не жүзік? Деб те сұрайды). Сондықтан «алтын» деген сөз анықтауыш болады. Бұл сөз жүзіктің неден жасалған тегін көрсететұн сын-есім (тек - сыны).

Екінші анықтауыш болатұн зат-есім (Жалпы түрінде).

1-інші мыйсал: Асан ауылнай келді. Кім келді?– ауылнай. Ауылнай не қылды?– келді

Қай ауылнай келді?–Асан(ауынай).

«Асан» демей, құр «ауылнай келді» деб ғана қойса, келген қай ауылнай екені белгісіз, әйтеуір бір ауылнай келген болыб шығады. «Асан ауылнай келді» дегенде «Асан» деген сөз қай ауылнай келгенін ашыб, анықтаб тұр жана қай? – деген анықтауыш сұрауына жауап беріб тұр. сондықтан бұл сөз анықтауыш болады. «Асан» – жалқы зат-есім.

تىڭ شىكى بەلگىسى. مۇنان باسقا نىسلى بەلگىلىرى بار. ولارى قانداي؟ قاي؟
 نە؟ نەشە؟ نەشەنىشى؟ كەينىڭ؟ نە تەشۋىشى؟ نە تەكەن؟ دەكەن سۇرۇۋ-
 لارغا جاۋاب بەرمۇ. بۇل سۇرۇلار انىقتاۋىش سۇرۇلارى دەپ اتالادى.
 سويلەم شىندە انىقتاۋىش قاي *سوز ەكەننن ۋسى سۇرۇلار مەن جانا
 شىكى بەلگىسى مەن ئاباسمۇ.

انىقتاۋىش بولانۇن *سوز قاتارى.

اۋەلى - انىقتاۋىش بولانۇن سەن - ەسەم.

1) مېسال: اش كىسى ۇرسىقاي. كىم ۇرسىقاي؟ - كىسى. اش كىسى
 قالاي؟ ۇرسىقاي. قانداي كىسى ۇرسىقاي؟ اش (كىسى). «اش» دەكەندى
 ايتىپاي، ئەكەننا «كىسى ۇرسىقاي» دەكەندە، قانداي كىسى ۇرسىقاي بولانۇنى
 بەلگىسىز، كىسىنىڭ *بارى ۇرسىقاي سىماقتى بولمىپ شىعادى. دۇرسىقاي كىسىنىڭ
 *بارى ۇرسىقاي ەمەس، اش كىسى ۇرسىقاي كەلدى. «اش» دەكەن *سوز-
 ۇرسىقاي بولانۇن قانداي كىسى ەكەننن ايتىپ انىقتاپ تۇر جانا قانداي؟
 دەكەن انىقتاۋىش سۇرۇلارنا جاۋاب بەرەپ تۇر. سوندىقتان انىقتان سويلەمىنىڭ
 شىندە «اش» دەكەن *سوز انىقتاۋىش بولادى. بۇل *سوز. سەن ەسەم (سەن-سەننى).
 2) مېسال: التەن جۇزىك جوعالدى. نە جوعالدى؟ - جۇزىك. جۇزىك
 نە قىلدى؟ - جوعالدى. قانداي جۇزىك جوعالدى؟ - التەن. (جۇزىك). «التەن»
 دەكەندى ايتىپاي «جۇزىك جوعالدى» دەپ مانا قوبىعاندا، جوعالغان قانداي جۇزىك
 ەكەنى بەلگىسىز، ايتىۋەر *بەر جۇزىك جوعالغان بولمىپ شىعادى. «التەن»
 دەكەن *سوز جوعالغان جۇزىك قانداي ەكەننن اشەپ، انىقتاپ تۇر جانا قانداي؟
 دەكەن انىقتاۋىش سۇرۇلارنا جاۋاب بار - تۇر. (قانداي جۇزىك؟ دەپ سۇرۇلارنىڭ
 ۋرۇنما نە جۇزىك؟ دەپ دە سۇرايدى) سوندىقتان «التەن» دەكەن *سوز انىقتاۋىش
 بولادى. بۇل *سوز جۇزىكنىڭ نەدەن جاسالغان تەكەن كورسەتەتۇن سەن-ەسەم
 (تەك-سەننى).

ەكىشى - انىقتاۋىش بولانۇن زات - ەسەم (چالقى چالپى تۇرىندە).

1 - نىشى مېسال: اسان اۋىلناي كەلدى كىم كەلدى؟ - اۋىلناي.
 اۋىلناي نە قىلدى؟ - كەلدى

قاي اۋىلناي كەلدى؟ - اسان (اۋىلناي).

«اسان» دەمەي قۇر «اۋىلناي كەلدى» دەپ مانا قوبىسا، كەلگەن قاي
 اۋىلناي ەكەنى بەلگىسىز، ايتىۋەر *بەر اۋىلناي كەلگەن بولمىپ شىعادى
 «اسان اۋىلناي كەلدى» دەكەندە «اسان» دەكەن *سوز قاي اۋىلناي كەلگەنن
 اشەپ، انىقتاپ تۇر جانا قاي؟ - دەكەن انىقتاۋىش سۇرۇلارنا جاۋاب بەرەپ تۇر.
 سوندىقتان بۇل *سوز انىقتاۋىش بولادى. «اسان» چالقى زات - ەسەم.

2-мысал: Қан Жәнібек қайғырды. Кім қайғырды? Жәнібек. Не қылды? – қайғырды. Қай жәнібек қайғырды? – Қан. (Жәнібек). «Қан» дегенді айтбай, тек «Жәнібек қайғырды» деб қана қойсақ, Қай Жәнібек қайғырғаны белгісіз болар еді; үйіткені Жәнібек атты адам көб. «Қан» дегенді қосып айтқанда. Қай Жәнібек екені ашып, анықтап тұр, қай? деген анықтауыш сұрауына жауап беріп тұр, сондықтан қан – зат-есім.

3-інші мысал: Арыстан. Аң патшасы, ауырыбты. Кім ауырыбты-арыстан. Арыстан кәйтібі? - ауырыбты. Қай арстан ауырыбты?-аң патшасы(арыстан) «аң патшасы» дегенді айтбай. «арыстан ауырыбты» деб қана қойсақ. Ауырған аң арыстан ба, адам арыстан ба? Белгісіз болады. «аң патшасы арыстан» дегенде қай арыстан ауырғаны ашылып, анық болады. Бұл «аң патшасы» деген қай? деген анықтауыш сұрауына жауап беріп тұр, қай арыстан ауырғанын да анықтап тұр. Сондықтан анықтап тұр, сондықтан анықтауыш болады. Аң патшасы-зат-есім.

4-інші мысал: Шебердің қолы ортақ. Шебердің несі ортақ? – қолы. Шебердің қолы қалай?– ортақ. Кімнің қолы ортақ? – шебердің. «Шебердің» дегенді айтбай, құр «қолы ортақ» деб қойғанда, кімнің қолы ортақ болатыны белгісіз, әйтеуір біреудің қолы ортақ болып шығар еді. «шебердің» деген қосылғанда, ортақ болатын шебердің қолы екендігі ашылып, анықталады. «шебердің деген сөз ортақ болатын кімнің кімнің қолы екенін анықтап тұрған соң жана «кімнің?» деген анықтауыш сұрауына жауап беріп тұрған соң анықтауыш болады. Шебердің-зат-есім (ілік жалғау).

Үшінші – анықтауыш болатын сан-есім (есептік, реттік екі түрінде) мысал: үш жыл өтті, 2) төртінші жыл жетті. Не өтті? – жыл. Жыл не өтті?– өтті. Неше жыл өтті? – үш (жыл). «Үшті» айтбай тек «жыл өтті» деб қойғанда, неше жыл өткені белгісіз, бір ғана жыл өткен деб түсініуге болады.

Өткен бір жыл емес, үш жыл. «Үш» деген сөз өткен неше жыл екенін ашып,анық көрсетеді жана «неше?» деген анықтауыш сұрауына жауап береді. Екінші мысалда: «Төртінші» демей, құр «жыл жетті» деб қойғанда, нешінші жыл екені белгісіз, әйтеуір бір жыл жеткен болады да қояды. «Төртінші» деген сөзді қосқанда жыл анықталып нешінші екені ашылады. «Төртінші» деген сөзді қосқанда жыл анықталып,нешінші екені ашылады. «Төртінші» деген сөз жылдың нешінші екенін

3-ئىشى مېيىل: قان جانىبىڭ قايمىردى. كىم قايمىردى؟ جانىبىڭ، نە قىلدى؟ قايمىردى. قاي جانىبىڭ قايمىردى؟ - قان (جانىبىڭ). «قان» دەگەندى ايتىباي، ئەڭ «جانىبىڭ قايمىردى» دەپ قانا ئويىساي، قاي جانىبىڭ قايمىردى بەلگىسىز بولار دەي؛ ئېتىكىنى جانىبىڭ اننى ادام كۆپ. «قان» دەگەندى قوسىپ ايتقاندا، قاي جانىبىڭ «كەنى اشلىپ، انىق بولادى. «قان» دەگەن سۆز قاي جانىبىڭ «كەننە» دەپ، انىقتا نۇر، قاي؟ دەگەن انىقتاۋىش سۇراۋىدا جاۋاب بەرپ نۇر، سوندىقتان قان-انىقتاۋىش بولادى. قان-زات-سەم.

3-ئىشى مېيىل: ارىستان، ئاڭ پاتىسى، ئۇرىپتى. كىم ئۇرىپتى-ارىستان. ارىستان كاپىتىتى؟- ئۇرىپتى. قاي ارىستان ئۇرىپتى؟-ئاڭ پاتىسى (ارىستان) «ئاڭ پاتىسى» دەگەندى ايتىباي، «ارىستان ئۇرىپتى» دەپ قانا ئويىساي. ئۇرىغان ئاڭ ارىستان با، ارىستان اننى ادام با؟ بەلگىسىز بولادى. «ئاڭ پاتىسى ارىستان» دەگەندە قاي ارىستان ئۇرىغانى اشلىپ، انىق بولادى. بۇل «ئاڭ پاتىسى» دەگەن قاي؟ دەگەن انىقتاۋىش سۇراۋىدا جاۋاب بەرپ نۇر، قاي ارىستان ئۇرىغاندا انىقتاۋىش بولادى. ئاڭ پاتىسى-زات-سەم.

4-ئىشى مېيىل: شەبەردىڭ قولى ورتاق. شەبەردىڭ نەسى ورتاق؟- قولى. شەبەردىڭ قولى تالاي؟- ورتاق. كىمنىڭ قولى ورتاق؟- شەبەردىڭ. «شەبەردىڭ» دەگەندى ايتىباي، نۇر «قولى ورتاق» دەپ قويمىغاندا، كىمنىڭ قولى ورتاق بولاتۇنى بەلگىسىز، ايتەۋر بىرەۋدىڭ قولى ورتاق بولپ شىعار دەي. «شەبەردىڭ» دەگەن قوسىلمىغاندا، ورتاق بولاتۇن شەبەردىڭ قولى «كەندىكى اشلىپ، انىقتالدى. «شەبەردىڭ» دەگەن سۆز ورتاق بولاتۇن كىمنىڭ قولى «كەننە» انىقتاۋىش نۇرغان سول جاننا «كىمنىڭ؟» دەگەن انىقتاۋىش سۇراۋىدا جاۋاب بەرپ نۇرغان سول انىقتاۋىش بولادى. شەبەردىڭ-زات-سەم (ئىلك جالغۇ).

عۇشىنىشى-انىقتاۋىش بولاتۇن سان-سەم (ئىلك جالغۇ). رەتتىك ەكى نۇرىندە (مېيىل):

1) عۇش جىل «وتتى، 2) «تورتىنىشى جىل جەتتى. نە «وتتى؟-جىل. جىل نە «تتى؟-«وتتى. نەشە جىل «وتتى؟-«ئۇش (جىل)، ««ئۇشى» ايتىباي ئەڭ «جىل «وتتى» دەپ قويمىغاندا، نەشە جىل «ئىكىنى بەلگىسىز، «بىر عانا جىل «وتكىن دەپ تۇسىنەرگە بولادى.

«وتكىن «بىر جىل «مەس، «ئۇش جىل. ««ئۇش» دەگەن سۆز «وتكىن نەشە جىل «كەننە اشلىپ، انىق كۆرسەتتى جاننا «نەشە؟» دەگەن انىقتاۋىش سۇراۋىدا جاۋاب بەردى. «كەننىشى مېيىلدا: «تورتىنىشى» دەپ، قۇر «جىل جەتتى» دەپ قويمىغاندا، نەشەنىشى جىل جەتكەنى بەلگىسىز، ايتەۋر «بىر جىل جەتكەن بولادى» قويدى. «تورتىنىشى» دەگەن سۆزدى قوسقاندا جىل انىقتاۋىش نەشەنىشى «كەنى اشلىدى «تورتىنىشى» دەگەن سۆز جىلدىڭ نەشەنىشى «كەننىشى

анықтаб да тұр, нешінші? деген анықтауыш сұрауына жауап та беріп тұр. «Үш», «төртінші» деген сөздер мыйсалға алынған сөйлемдердің ішінде жылдың нешеу жана нешінші екенін анықтап тұрған соң жана неше? Нешінші? деген анықтауыш сұрауларына жауап беріп тұрған соң анықтауыш болады.

«Үш». «төртінші» деген сөздің біреуі есебтік сан-есім. Екіншісі – реттік сан есім.

Төртінші – анықтауыш болатұн есімдік. Мыйсал: 1) Біздің ауыл көшті. 2) Осы ат жүйрік. 1) не көшті. ауыл. біздің ауыл не етті?– біздің (ауыл). 2) не жүйрік? – ат. Осы ат қалай? – жүйрік. Қай ат жүйрік? – Осы (ат). Біздің дегенді айтбай «ауыл көшті» деб ғана қойса, қай ауыл көшкені белгісіз болар еді. Біздің деген сөз қай ауыл көшкенін ашып, анық көрсетіп тұр жана қай? деген анықтауыш сұрауына жауап береді.

Сүйтіб, «біздің», «осы» деген сөздер сөйлем ішіндегі сөздерді анықтап, анықтауыш сұрақтарына жауап беріп тұрған соң. анықтауыш болады. Бұл сөздің екеуі де есімдік; біреуі–жіктеу есімдігі. Екіншісі–сілтеу есімдігі.

Бесінші– анықтауыш болатұн етістік, (көбінесе есімше түрінде) мыйсал: 1) Алыушы адам алданды 2) Барған кісі келмеді. 1) Кім алданды? – Адам. Алушы адам не қылды? – Алданды. Қай адам алданды? – Алыушы (адам). 2) Кім келмеді? – Кісі. Барған кісі не қылды? Келмеді; Қай кісі келмеді? – Барған (кісі). «Алыушы» дегенді айтбай, құр «Адам алданды» деб қана қойса, қай адам алданғаны белгісіз, әйтеуір адам алданған ғана болып табылады. «Алыушы» деген сөз қосылса, алданған қай адам екені ашылып, анықталады. «Алыушы деген сөз «қай?» деген анықтауыш сұрауына жауап беріп тұр. Екінші мыйсалда: «Барған» деген сөзді айтбай– «Кісі келмеді» деб қана қойғанда, келмеген қай кісі екені белгісіз, тек біреу келмеген болып шығады. «Барған» деген сөзді қосқанда, келмеген қай кісі екені анық болады. «Барған» деген сөз қай деген анықтауыш сұрауына да жауап беріп тұр. «Алыушы», «Барған» деген сөздер анықтауыш

انقەتابدا نۇر، نەشمىنى؟ دەگەن انقەتاۋىش سۇرۇلۇشقا جاۋابدا بەرەپ نۇر. «ئۇش»، «تورتمىشى» دەگەن سۆزدەر مېيىسالمالانغان سۆزلەردىكى تىنىشقا چىلىدىك نەشەۋ جانانەشمىنى ەكەنن انقەتاب نۇرغان سۆك جانانەشە؟ نەشمىنى؟ دەگەن انقەتاۋىش سۇرۇلۇشقا جاۋاب بەرەپ نۇرغان سۆك انقەتاۋىش بولادى. «ئۇش»، «تورتمىشى» دەگەن سۆزدىك بەرەۋى مەبەتەك سان-مەم.

ەكىنشى-رەتەك سان مەم. تورتمىشى-انقەتاۋىش بولانۇن ەسەمدىك. مېيىسال: (1) ەبەزدىك ئۇل كوشتى. (2) وسى ات جۇيرىك. (1) نە كوشنى. ئۇل. ەبەزدىك ئۇل نە ەتتى؟-كوشتى. قاي ئۇل كوشنى؟-ەبەزدىك (ئۇل). (2) نە جۇيرىك؟-ات. وسى ات قلاي؟-جۇيرىك. قاي ات جۇيرىك؟-وسى (ات). ەبەزدىك دەگەندى ايتباي «ئۇل كوشنى» دەپ قانا قويسا، قاي ئۇل كوشكەنى بەلگىسىز بولار ەدى. ەبەزدىك دەگەن سۆز قاي ئۇل كوشكەنن اشىپ، اتق كورسەتىپ نۇر جانانە قاي؟ دەگەن انقەتاۋىش سۇرۇلۇشقا جاۋاب بەرەپ نۇر.

ەكىنشى مېيىسالدا: «ات جۇيرىك» دەپ قانا قويسا، قاي اننىك جۇيرىكىنى ايتىلىپ نۇرغانى بەلگىسىز، اننىك ەبارى جۇيرىك دەگەن بولىپ شىعادى. «وسى» دەگەن سۆز قاي اننىك جۇيرىك ەكەنن انقەتاۋىشقا جانانە قاي؟ دەگەن انقەتاۋىش سۇرۇلۇشقا جاۋاب بەرەدى.

سۆيىتەپ «ەبەزدىك»، «وسى» دەگەن سۆزدەر سۆيىلەم تىنىشەگى سۆزدەردى انقەتاب انقەتاۋىش سۇرۇلۇشقا جاۋاب بەرەپ نۇرغان سۆك. انقەتاۋىش بولادى. يۇل سۆزدىك ەكەۋى دە ەسەمدىك؛ بەرەۋى-چىكەۋە ەسەمدىكى. ەكىنشىم،-سىلنەۋ ەسەمدىكى.

بەسنىشى-انقەتاۋىش بولانۇن ەتەستىك، (كوبنەسە ەمەشە نۇرنە) مېيىسال: (1) المۇشى ادام الداندى (2) بارغان كىسى كەلمەدى. (1) كىم الداندى؟-ادام. المۇشى ادام نە قىلدى؟-الداندى. قاي ادام الداندى؟-المۇشى (ادام). (2) كىم كەلمەدى؟-كىسى. بارغان كىسى نە قىلدى؟ كەلمەدى؟ قاي كىسى كەلمەدى؟-بارغان (كىسى). «المۇشى» دەگەندى ايتباي، نۇر «ادام الداندى» دەپ قانا قويسا، قاي ادام الدانغانى بەلگىسىز، ايتەۋىر ادام الدانغان-جانا بولىپ تابىلادى. «المۇشى» دەگەن سۆز قوسىلسا، الدانغان قاي ادام ەكەنى اشىلىپ، انقەتاۋىشقا، «المۇشى دەگەن سۆز «قاي؟» دەگەن انقەتاۋىش سۇرۇلۇشقا جاۋاب بەرەپ نۇر. ەكىنشى مېيىسالدا: «بارغان» دەگەن سۆزدى ايتباي-«كىسى كەلمەدى» دەپ قانا قويساندا، كەلمەگەن قاي كىسى ەكەندى بەلگىسىز، نە بەرەۋە كەلمەگەن بولىپ شىعادى، «بارغان» دەگەن سۆزدى قوسقاندا، كەلمەگەن قاي كىسى ەكەندى اتق بولادى. «بارغان» دەگەن سۆز قاي دەگەن انقەتاۋىش سۇرۇلۇشقا جاۋاب بەرەپ نۇر. «المۇشى»، «بارغان» دەگەن سۆزدەر انقەتاۋىش

бұл сөздің екеуі де есімше етістік: осы бір шақтық, екіншісі өткен шақтық түрде айтылған.

Ескерту: етістік жалғыз есімше түрінде ғана анықтауыш болмайды. Басқа түрінде де болады. Мәселен. Алмақтың бермегі бар. Алмақтың несі бар? – бермегі (Бастауыш). Алмақтың бермегі нешік? – бар (Байандауыш). Ненің бермегі бар? – Алмақтың (Анықтауыш).

Етістіктің басқа түрлері де осылайша.

Алтыншы – анықтауыш болатұн үстеу. Мыйсал: «әбдән»нің айтылуы жіңішке. «Әбдән»нің несі жіңішке? – Айтылуы (Бастауыш). «Әбдән»ның айтылуы қалай? – Жіңішке (Байандауыш): Ненің айтылуы жіңішке? – «Әбдән»ның (Анықтауыш).

Сүйтіб, бұл мыйсал: «Әбдән»нің анықтауыш болады; өйткені «Әбдән» деген сөзді айтбай, тек «айтылуы жіңішке» деб қойса, ненің айтылуы екені белгісіз болар еді. «Әбдән» нің деген сөз айтылғанда. Ненің айтылуы жіңішке екендігі анық болады.

Осылайша демеу, жалғаулық, одағай қана бүтін сөйлем анықтауыш болады. Мыйсалдар:

1) «Да» ның мағанасы екі түрлі. «Да» ның несі екі түрлі? Мағанасы (Бастауыш). «Да» ның мағынасы қалай? – Екі түрлі (Байандауыш). Ненің мағынасы екі түрлі? – «Да» ның (Анықтауыш).

2) «Менен»ның айтылуы екі түрлі. «Менен» ның несі екі түрлі? – Айтылуы (Бастауыш). «Менен» ның айтылуы қалай? – Екі түрлі (Байандауыш). Ненің айтылуы екі түрлі? «Менен»ның (Анықтауыш).

3) «Ойбай» дың айағы жылау болды. «Ойбай» дың несі жылау болды? – Айағы (Бастауыш). «Ойбай» дың айағы немене болды? – Жылау болды (Байандауыш). Ненің айағы жылау болды? – «Ойбай» дың (Анықтауыш)

4) «Адам болды» дегеннің алды жәйлі. «Адам» болды дегеннің несі жәйлі? Алды (бастауыш). «Адам болды» дегеннің алды қалай? – жәйлі (Байандауыш). Кімнің алды жәйлі? – «Адам болды» дегеннің (Анықтауыш).

§4. Толықтауыш.

Толықтауыш деб нәрсе ғамалын, болмысын толтыру үшін айтылатын сөзді айтамыз. Сөйлем ішінде нәрсенің ғамалын, жайын, болмысын айтатұн сөз көбінесе байандауыш. Солай болған соң толықтауыш көбінесе байандауышты толықтау үшін айтылатұн сөйлем мүшесі болып шығады.

بۇل مۇزىكا كەسپىدە ھەممىشە ھەستىتىك: مېمورىسى شاتتىقى، كەينىسى
 وتكەن شاتتىقى ئۈردە اينىلغان.

ھەسكىرتىۋ: نەسىتىك چالغۇ ھەممىشە ئۈردە غانا انىقتاۋىش
 بولمايدى. باسقا ئۈردەدە بولادى. ماسلىق. الماقىتىك بەرمەگى
 بار. الماقىتىك نەسى پار؟ بەرمەگى، (ساناۋىش). الماقىتىك بەرمەگى
 نەسىك؟ بار (بايانداۋىش). نەسىك بەرمەگى پار؟ الماقىتىك (انىقتاۋىش).
 ھەستىتىكىك باسقا ئۈرلەردە وسىلايشا.

ئىتىشى - انىقتاۋىش بولانۇن ۋىستەۋ. مېسال: «ابدان» نەسىك ايتىلمىۋى
 چىكىشىك. «ابدان» نەسىك نەسى چىكىشىك؟ - ايتىلمىۋى (بايانداۋىش). «ابدان»
 نەسىك ايتىلمىۋى قالاي؟ - چىكىشىك (بايانداۋىش): نەسىك ايتىلمىۋى چىكىشىك؟
 «ابدان» نەسىك (انىقتاۋىش).

مۇيىنىپ، بۇل مېسال: «ابدان» نەسىك انىقتاۋىش بولادى؛ ۋىتىكىنى «ابدان»
 دەگەن مۇزىدى ايتىباي. نەسىك «ايتىلمىۋى چىكىشىك» دەپ تويىسا، نەسىك ايتىلمىۋى
 كەنى بەلگىسىز بولار ەدى. «ابدان» نەسىك دەگەن مۇز ايتىلغاندا، نەسىك
 ايتىلمىۋى چىكىشىك كەندىكى انىق بولادى.

وسىلايشا دەمەۋ، چالماۋلىق، وداعاي، ئاننا مۇنن سويلەم انىقتاۋىش بولادى.
 مېسالدار:

1) «دا» نەسىك ماغاناسى ەكى تۇرلى. «دا» نەسى ەكى مۇزلى؟
 ماغاناسى (بايانداۋىش). «دا» نەسىك ماغاناسى قالاي؟ - ەكى مۇزلى (بايانداۋىش).
 نەسىك ماغاناسى ەكى مۇزلى؟ - «دا» نەسىك (انىقتاۋىش).

2) «مەنەن» نەسىك ايتىلمىۋى ەكى تۇرلى. «مەنەن» نەسى ەكى
 مۇزلى؟ - ايتىلمىۋى (بايانداۋىش). «مەنەن» نەسىك ايتىلمىۋى قالاي؟ - ەكى مۇزلى بايان-
 داۋىش). نەسىك ايتىلمىۋى ەكى مۇزلى؟ «مەنەن» نەسىك (انىقتاۋىش).

3) «ويىباي» نەسىك اياغى چىلاۋ بولدى. «ويىباي» نەسى چىلاۋ
 بولدى؟ - اياغى (بايانداۋىش). «ويىباي» نەسىك اياغى نەمەنە بولدى؟ - چىلاۋ بولدى
 (بايانداۋىش). نەسىك اياغى چىلاۋ بولدى؟ - «ويىباي» نەسىك (انىقتاۋىش).

4) «ادام» بولدى دەگەننىك الدى جايلى. «ادام» بولدى دەگەننىك نەسى
 جايلى؟ الدى. (بايانداۋىش). «ادام» بولدى دەگەننىك الدى قالاي؟ - جايلى (بايان-
 داۋىش). مەننىك الدى جايلى؟ - «ادام» بولدى دەگەننىك (انىقتاۋىش).

§ 4 تولىقتاۋىش.

تولىقتاۋىش دەپ نارسە عامالەن، چاپىن، بولمىسەن تولتىرىۋ مۇشەن
 ايتىلانۇن مۇزىدى ايتامىز. سويلەم مەنەن نارسەنىك عامالەن، چاپىن، بولمىسەن
 ايتانۇن مۇزى كۆپىنەسە بايانداۋىش، سولاي بولغان سولۇك تولىقتاۋىش كۆپىنەسە
 بايانداۋىشتى تولىقتاۋ مۇشەن ايتىلانۇن سويلەم مۇشەسى بولمىش شىعادى.

мыйсал үшін алайық «Мерген құс атты» деген сөйлемді. Кім атты? – Мерген. Мерген не қылды? – Атты. Не атты? – Құс. Мұнда «Мерген» деген сөз – бастауыш. «Атты» деген сөз – байандауыш, «құс» деген сөз не болмақшы? Мұның не болатынын білу үшін «құс» деген сөз неге айтылып тұрғанын ашу керек. Тегінде неменеге керек болғанынан айтылып тұрғанын білу керек. Оны білу үшін «Құс» деген сөзді тастап, тіпті айтбай қойа тұрып қарау керек; Айтбағанда келетін кемшілік бар ма екен? Жана қандай екен? Құс дегенді қалдырып «Мерген атты» деб қана қойғанда, мерген атқанын ғана білеміз, нені атқанын білмейміз. Екінші сөзбен айтқанда мергеннің ғамалын ғана білеміз. Ол ғамалын неге жұмсағанын білмейміз. «Атты» дегенде нені атқаны белгісіз болып, сөйлемнің жетпей тұрған жері бар: ғамалын неге жұмсалғанын айтбай тұр, сөйлемде кемістік бар. Сол кемістікті толтыратын сөз– «құс», «құс атты» дегенде мерген ғамалы неге жұмсалғаны мағлыум болады. «Құс» деген сөздің жоқтығынан «атты» деген сөзге келіп тұрған кемшілік жоғалады. «Атты» – байандауыш. «Атты» деген сөзге келіп тұрған кемшілік жоғалып, мұның толыққаны байандауыш толыққаны болып табылады. Сүйтіп, «құс» деген «атты» деген байандауышты толықтауышы сөз болып шықты. Жоғарыда ондай байандауышты толықтау үшін айтылатын сөз толықтауыш болады дедік. Бұл ішкі белгісі.

Мұнан басқа толықтауыштың тысқы белгілері бар. Ол белгілері: толықтауыш сұрауларына жауап беріу. Толықтауыш сұраулары: Кімге? Неге? Кімді? Нені? Не? Кімде? Неде? Кімнен? Неден? Не қылуға? Не етіуге? Жанада кім? Не? деген сұрауларға «мен», «үшін», «тұуралы», «тақырыбты» жана басқа жалғаулықтар қосылу мүмкін. Сөйлем ішінде толықтауышты осы сұраулармен жана жоғары да айтылған ішкі белгісімен табамыз.

Әуелі толықтауыш болатын зат есім (жалғаулы – жалғаусыз жана жалғаулық қосылған күйінде). Мыйсал: 1) Әкесі баласына кітаб сатып алды. 2) Асан Үсенмен ақылдасты. 1) Кім кітаб сатып алды? – Әкесі. Әкесі не қылды? Сатып алды. Не сатып алды? – Кітаб. Кімге сатып алды?–Баласына. 2) Кім ақылдасты? – Асан. Асан не қылды? – Ақылдасты. Кім мен ақылдасты? – Үсен мен.

1-інші мыйсалда – «кітаб», баласына деген сөздер «сатып алыб» деген

مىسال ئۇششەن الايىق «مەرگەن قۇس اتتى» دەگەن سويلەمدە، كىم اتتى؟- مەرگەن. مەرگەن نە قىلدى؟- اتتى. نە اتتى؟- قۇس. مۇندا «مەرگەن» دەگەن سۆز- باسقۇش، «اتتى» دەگەن سۆز- بايانداۋاش، «قۇس» دەگەن سۆز نە بولماقشۇ؟ مۇنىڭ نە بولانۇنن بىلىۋ ئۇششەن «قۇس» دەگەن سۆز نەگە ايتىلىپ نۇرغانن اشۇ كەرەك. نەگەندە نەمەنەگە كەرەك بولغانن ايتىلىپ نۇرغانن بىلىۋ كەرەك. ونى بىلىۋ ئۇششەن «قۇس» دەگەن سۆزدى ناستاپ، نىننى ايتىپاي قويا نۇرۇپ قاراۋ كەرەك؛ ايتىپاغاندا كەلەنۇن كەمشلىك بارما كەن؟ چانا قانداي كەن؟ قۇس دەگەندى قالدۇرۇپ، «مەرگەن اتتى» دەپ قانا قويغاندا، مەرگەن اتقانن عانا بىلەمىز، نەنى اتقانن بىلەيمىز. كەشىق سۆز يەن ايتقاندا، مەرگەننىڭ عامالمن عانا بىلەمىز، ول عامالمن نەگە جۇمساعانن بىلەيمىز. «اتتى» دەگەندە نەنى اتقانى بەلگىسۇز بولۇپ، سويلەمنىڭ جەنەبى نۇرغان جەرى بار: عامال نەگە جۇمسالغانن ايتىپاي نۇر، سويلەمدە كەمشنىڭ بار. سول كەمشنىكى تولقنماتۇن سۆز- «قۇس»، «قۇس اتتى» دەگەندە مەرگەن عامالى نەگە جۇمسالغانى ماغلىۇم بولادى. «قۇس» دەگەن سۆزنىڭ چوققىمىنان «اتتى» دەگەن سۆزگە كەلىپ نۇرغان كەمشلىك جوعالدى. «اتتى»- بايانداۋاش. «اتتى» دەگەن سۆزگەن كەلىپ نۇرغان كەمشلىك جوعالۇپ، مۇنىڭ تولققانى بايانداۋاش تولققانى بولۇپ نابلادى. سۇيىتىپ، «قۇس» دەگەن «اتتى» دەگەن بايانداۋاشنى تولققاۋشى سۆز بولۇپ شىقتى. جوعاردا ونداي بايانداۋاشنى تولققاۋ ئۇششەن ايتىلانۇن سۆز تولققاۋاش بولادى دەدىك. بۇل شىكى بەلگىسى.

مۇنان باسقا تولققاۋشنىڭ نىقى بەلگىلەرى بار. ول بەلگىلەرى: تولق- تاۋش سۇراۋلارغا جاۋاب بەرۇ. تولققاۋش سۇراۋلارى مەناۋ: كىمگە؟ نەگە؟ كىمدى؟ نەنى؟ نە؟ كىمدە؟ نەدە؟ كىمنەن؟ نەدەن؟ نە قىلمۇغە؟ نە تەنۇگە؟ چانادا كىم؟ نە؟ دەگەن سۇراۋلارغا «مەن»، «ئۇششەن»، «تۇۋرالى»، «تاقىرىبىتى» چانا باسقا جالغۇلىقتار قوسىلدۇ مۇمكىن. سويلەم شىندە تولققاۋش ۋىشى ۋىسى سۇراۋلار مەن چانا جوعاردا ايتىلغان شىكى بەلگىسى مەن تاپامىز.

اۋەلى تولققاۋش بولادى زات ەسىم، (جالغۇلى-جالغۇسىز چانا جالغۇلىق قوسىلغان كۇيىندە). مىسال: (1) كىشى بالاسىنا كىتاب ساتىپ الدى. (2) اسان ۋىشەن مەن اقمىداستى. (1) كىم كىتاب ساتىپ الدى؟- كىشى. كىشى نە قىلدى؟ ساتىپ الدى. نە ساتىپ الدى؟- كىتاب. كىمگە ساتىپ الدى؟- بالاسىنا. (2) كىم اقمىداستى؟- اسان. اسان نە قىلدى؟- اقمىداستى. كىم مەن اقمىداستى؟- ۋىشەن مەن.

1- نىشى مىسالدا- «كىتاب»، بالاسىنا، دەگەن سۆزدەر «ساتىپ الىپ» دەگەن

байандауышты толықтаб тұр жана Не? Кімге? деген толықтауыш сұрауларына жауап беріп тұр.

2-мыйсалда «Үсен мен» деген сөз « ақылдасты» деген байандауышты толықтаб тұр жана «кім мен» деген толықтауыш сұрауларына жауап беріп тұр.

Сондықтан «кітаб», «баласына» «Үсен мен» деген сөздер толықтауыш болады. «кітаб» «баласына» «Үсен мен» деген сөздер – зат-есім. (бірінші сөз жалғаулық бен тұр). Жалғаусыз жана жалғаусыз толықтауыш тұра толықтауыш деб аталады.

Екінші – толықтауыш болатұн сын-есім. Жалғаулы күйінде.

Мыйсал: күштіден істі озды. Кім озды? – істі. Істі не қылды? – озды. Кімнен озды? – күштіден. Мұнда «күштіден» деген сөз «озды» деген байандауышты толықтаб тұр жана кімнен? Деген толықтауыш сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан «күштіден» толықтауыш болады. «күштіден» сын есім (жалғаулы).

Үшінші – толықтауыш болатұн сан есім жалғаулы күйінде мыйсал: бала төрт бен бесті қоса алмады. Кім қоса алмады? – бала. Бала не қылды? – қоса алмады. Нені қоса алмады? – бесті. Немен қоса алмады? – төрт бен. Мұнда «бесті», «төрт бен» деген сөздер «қоса алмады» деген деген байандауышты толықтаб тұр жана нені? Немен? деген толықтауыш сұрауларына жауап беріп тұр. Сондықтан бұлар толықтауыш болады. «бесті» «төрт бен» деген сөздер сан-есім (жалғаулы жана жалғаулық қосылған күйінде) .

Төртінші – Толықтауыш болатын есімдік. Мыйсал: 1) бізде азық жоқ; 2) сенде жазық жоқ. 1) не жоқ? – азық. Азық нешік? – жоқ. Кімде жоқ? – бізде. 2) не жоқ? – жазық. Жазық нешік? – жоқ. Кімде жоқ? – сенде. Мұнда «бізде», «сенде» деген сөздер «жоқ» деген байандауышты толықтаб тұр жана кімде? Деген толықтауыш сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұлар толықтауыш болады.

«Бізде», «сенде» деген сөздер есімдік. (жалғаулы күйінде).

Бесінші – толықтауыш болатұн етістік. Етістік толықтауыш болады. көбінесе есімге айналған түрі мен есімше түрінде. 1) Мыйсал: күресіуге дәрмен жоқ. Не жоқ? – дәрмен. Дәрмен нешік? – жоқ. Неменеге жоқ? – күресіуге. 2) мыйсал: жұмаш жүріу үшін қайғырмады. Кім қайғыр

мады? – жұмаш. Жұмаш не қылды? – қайғырмады. Немене үшін қайғырмады? – жүріу үшін. 3) мыйсал: қорыушыны торыушы алады. Кім алады? – торыушы. Торыушы не қылады? – алады. Кімді алады? – қорушыны. 4) мыйсал: – жаман сыйлағанды білмес. Кім білмес? – жаман. Жаман не етбес?– білмес. Нені білмес? – сыйлағанды. 1-інші мыйсалда «күресіуге» деген сөз «жоқ» деген байандауышты толықтаб тұр; 2-інші мыйсалда «жүріу үшін» деген сөз «қайғырмады» деген байандауышты толықтаб тұр. 3-інші мыйсалда; «қорыушыны» деген сөз «алады» деген байандауышты толықтаб тұр. 4-інші мыйсалда: «сыйлағанды» деген сөз «білмес» деген байандауышты толықтаб тұр. Жана бұл «күресіуге», «жүріу үшін», «қорыушыны», «сыйлағанды», деген сөздер неменеге? Немене үшін? Кімді? Нені? Деген толықтауыш сұрауларына жауаб беріб тұр. Сондықтан бұлар толықтауыш болады. («күресіуге, жүріу үшін, етістіктің есімге айналған түрі; «қорыушыны», «сыйлағанды» есімшенің осы шақтытық, өткен шақтық түрлері).

Алтыншы – толықтауыш болатұн үстеу. Мыйсал: «әні» ден «міні» көб айтылады. Не көб айтылады? – міні. Міні не етеді? – көб айтылады. «міні» неден көб айтылды? – «әні» ден. Мұнда «әні» ден деген «көб айтылад» деген байандауышты толықтаб тұрған жана неден? деген толықтауыш сұрауына жауаб беріб тұр. Сондықтан бұл сөздер толықтауыш болады. «Әні» – үстеу.

Осы сыйақты демеу де, жалғаулық да, одағай да, қана бүтін сөйлемде толықтауыш бола алады.

1) «әше» ден «тағы» көб жұмсалады. Не көб жұмсалады? – тағы (бастауыш). Тағы не қылады? – көб жұмсалады. (байандауыш. Неден көб жұмсалады? – «әше» ден (толықтауыш) әше, тағы – үстеулер.

2) Мен «дейін» нен «шейін» ді көб айтамын? Кім «дейін» нен «шейін» ді көб айтады?– мен (бастауыш). Мен не етемін? – көб айтамын. (байандауыш). Мен нені көб айтамын? – «шейін» ді (толықтауыш). Мен «шейін» ді неден көб айтамын? – «децін» нен (толықтауыш). «дейін», «шейін» жалғаулықтар.

3) «Ой, Алла» ннан ойбайым тыныш. Не тыныш?– ойбайым (бастауыш).

مادى. كىم قايمىمىمادى؟ - جۇمىش، جۇمىش نە قىلدى؟ - قايمىمىمادى، نەمەنە قۇشمن قايمىمىمادى؟ - «جۇرۇق قۇشمن، 3) مېسال: قورۇشنى تورۇشى الادى، كىم الادى؟ - تورۇشى، تورۇشى نە قىلدى؟ - الادى، كىمدى الادى؟ - قورۇشنى، 4) مېسال: - جامان سىيىلغاندى بىلمىس، كىم بىلمىس؟ - جامان، جامان نە تېمىس؟ - بىلمىس، نەنى بىلمىس؟ - سىيىلغاندى، 1 نىشى مېسالدا: «كۇرەسمۇگە» دەگەن «سوز» «جوق» دەگەن بايانداۋىشى تولىقتاب نۇر؛ 2 نىشى مېسالدا «جۇرۇق قۇشمن» دەگەن «قايمىمىمادى» دەگەن بايانداۋىشى تولىقتاب نۇر، 3 نىشى مېسالدا: «قورۇشنى» دەگەن «سوز» «ادى» دەگەن بايانداۋىشى تولىقتاب نۇر، 4 نىشى مېسالدا: «سىيىلغاندى» دەگەن «سوز» «بىلمىس» دەگەن بايانداۋىشى تولىقتاب نۇر. چىنانا بۇل «كۇرەسمۇگە»، «جۇرۇق قۇشمن»، «قورۇشنى»، «سىيىلغاندى» دەگەن سوزدەر نەمەنگە؟ نەمەنە قۇشمن؟ كىمدى؟ نەنى؟ دەگەن تولىقتاۋىش سۇرالاۋىنا جاۋاب بەرەن نۇر، سوندىقتان بۇلار تولىقتاۋىش بولادى. («كۇرەسمۇگە»، «جۇرۇق قۇشمن» تىستىكتىك مەسكە اينالغان نۇرلەر؛ «قورۇشنى»، «سىيىلغاندى» مەسكەنىڭ وسى شاقىنىق، وتكەن شاقىنىق نۇرلەر).

التىشى - توامقتاۋىش بولانۇن قۇستەۋ. مېسال: «انى» دەن «مىنى» كوپ ايتىلادى. نە كوپ ايتىلادى؟ - «مىنى» دەن «انى» دەن دەگەن «مىنى» نەدەن كوپ ايتىلادى؟ - «انى» دەن. مۇندا «انى» دەن دەگەن «كوپ ايتىلادى» دەگەن بايانداۋىشى تولىقتاب نۇر چىنانا نەدەن؟ دەگەن تولىقتاۋىش سۇرالاۋىنا جاۋاب بەرەن نۇر، سوندىقتان بۇل سوزدەر تولىقتاۋىش بولادى. «انى» - قۇستەۋ.

وسى سىياقتى دەمەدە، جالعاۋلىق دا، وداعاي دا، قاتنا بۇنن سوبىلەمدە تولىقتاۋىش بولا الادى.

1) «اشە» دەن «تاعى» كوپ جۇمىسالادى، نە كوپ جۇمىسالادى؟ - تاعى (باستاۋىش)، تاعى نە قىلدى؟ - كوپ جۇمىسالادى (بايانداۋىش). نەدەن كوپ جۇمىسالادى؟ - «اشە» دەن (تولىقتاۋىش) اشە، تاعى - قۇستەۋلەر.

2) مەن «دەيمىن» نەن «شەيمىن» دى كوپ ايتامىن؟ كىم «دەيمىن» نەن «شەيمىن» دى كوپ ايتادى؟ - مەن (باستاۋىش). مەن نە ەتەمەن؟ - كوپ ايتامىن (بايانداۋىش). مەن نەنى كوپ ايتامىن؟ - «شەيمىن» دى (تولىقتاۋىش). مەن «شەيمىن» دى نەدەن كوپ ايتامىن؟ - «دەيمىن» نەن (تولىقتاۋىش). «دەيمىن» «شەيمىن» جالعاۋلىقتار.

3) «وي، اللا» ئىنان ويىيىم تىنىش، نە تىنىش؟ - ويىيىم (باستاۋىش).

ойбайым қалай? – тыныш (байандауыш). Ойбайым неден тыныш? – «Ой Аллаңнан» (толықтауыш). «Ой Алла!» – одағай.

4) «Бай бол» дегеннен адам байымайды. Кім байымайды? – адам (бастауыш). Адам не қылмайды? – байымайды (байандауыш). Адам неден байымайды? – «бай бол» дегеннен (толықтауыш). «Бай бол» – деген бүтін сөйлем.

§5 Пысықтауыш сөздер.

Пысықтауыш сөздер деб ғамал пысықтауыш үшін айтылатұн сөздерді айтамыз. Сөйлем ішінде нәрсенің ғамалын көрсететұн сөз байандауыш. Сондықтан пысықтауыш сөздер байандауышты пысықтайтұн сөздер болыб шығады. Бұлар байандауышты қалай пысықтайды? – әуелі байандауыш көрсетіб тұрған ғамалдың мезгілін айтыб, екінші орнын айтыб, үшінші – сынын – сыйқын айтыб, төртінші – себебін айтыб, бесінші – мақсатын айтыб пысықтайды. Сондықтан бастауыш сөздердің өзі бес табқа бөлінеді жана әр табы өзінің пысықтауыш мәнісіне қарай: мезгіл пысықтауышы, мекен пысықтауышы, себеб пысықтауышы, мақсат пысықтауышы деб аталады. Ғамалдың мезгілін, мекенін, сынын, себебін, мақсатын көрсетіу – бұл пысықтауыш сөздердің ішкі белгілері. Бұлардан басқа тысқы белгілері де бар; әр пысықтауыш сөздің өз алдына жауаб беретұн сұраулары бар. Олар тысқы белгісі болады. Қай пысықтауыш екенін ішкі, тысқы белгілерімен тауыб аламыз

1 Мезгіл пысықтауышы.

Мезгіл пысықтауышы ғамалдың мезгілін көрсететұн сөз болғандықтан қашан? Қай уақыт? Қанша уақыт? (жалғаулы-жалғаусыз) сұрауларға жауаб береді.

Мезгіл пысықтауыш болатұн сөз табтары;

Әуелі – мезгіл пысықтауыш болатұн мезгілдік үстеу.

Мыйсал: Мана қар жауды. Не жауды? – қар. Қар не етті? – жауды. Қашан жауды? – мана.

Екінші – мезгіл пысықтауыш болатұн мезгілдік үстеуге айналған зат – есім .

Мыйсал: Ертең боран болар. Не болар? – боран. Боран не етер? – болар. Қашан болар? – ертең.

Үшінші – мезгіл пысықтауыш болатұн мезгілдік үстеуінің орнына айтылған зат-есім.

Мыйсал: Қатшы күні бойы жазды. Кім жазды? – қатшы. Қатшы не қылды? – жазды. Қанша уақыт жазды? Күні бойы.

Төртінші – мезгіл пысықтауыш болатұн зат-есім. Жана сан-ім мен қосылыб екеуі.

Мыйсал: Оқыу он сағатқа басталды. Не басталды? – оқыу. Оқыу не қылды? – басталды. Қай уақытта басталды? – он сағаеқа.

1-інші мыйсалда – «мана», 2-інші мыйсалда – «ертең», 3-інші мыйсалда «күні бойы» 4-інші мыйсалда – «он сағатта» деген сөздер болған ғамалдың мезгілін көрсетіб тұр. Жана қашан? Қанша уақыт? Қай уақытта? деген мезгіл пысықтауыштың сұрауларына жауаб беріб тұр. Сондықтан бұл сөздер мезгіл пысықтауыш болады.

«Мана» мезгілдік үстеуі. «ертең» мезгілдік үстеуіне айналған зат-есім, «күні бойы» мезгілдік үстеу орнына айтылған зат-есім, «он сағатта» дегеннің – оны сан-есім, сағаты зат-есім.

2 Мекен пысықтауышы.

Мекен Пысықтауышы ғамалдың орнын көрсететұн сөз болғандықтан Қайда? Қайдан? Қалай? деген сұрауларға жауаб береді.

Мекен пысықтауыш болатұн сөз табтары.

Әуелі – мекен пысықтауыш болатұн мекендік үстеу.

1) Мыйсал: Атты әрман бара жатыр. Кім бара жатыр? – атты. Атты нешік? – бара жатыр. Қайда бара жатыр? – әрман.

Екінші – мекен пысықтауыш болатұн, мекендік үстеуге айналған зат-есім.

2) Мыйсал: Тыста тықыр естілді. Не естілді? – тықыр. Тықыр не қылды? – естілді. Қайда естілді? – тыста.

Үшінші мекен пысықтауыш болатұн зат-есім. Өз қалыбында.

Мыйсал Қапаш қалаға кетті. Кім кетті? – Қапаш. Қапаш не қылды? – кетті. Қайда кетті? – қалаға.

Төртінші мекен пысықтауыш болатұн мекен үстекіне айналған есімдік.

Мыйсал: Мұқан мұнда келді. Кім келді? – Мұқан. Мұқан не қылды? – келді. Қайда келді? – мұнда.

Бесінші – мекен пысықтауыш болатұн үстеу орнына айтылған есімдік.

مىسال: قاتشى كۈنى بويىن جازدى. كىم جازدى؟ - قاتشى. فانى
 نە قىلدى؟ - جازدى. قاندا ۋاقىت جازدى؟ كۈنى بويى.
 تۈرۈنمىشى - مەزگىل پىسقىناۋىشى بولانۇن زات - ەسىم. جانانا سان - ەسىم. مەن
 قوسىلىپ ەكەۋى.

مىسال: ۋاقىتۇن ۋاقىتتا باستالدى. نە باستالدى؟ - ۋاقىتۇن. ۋاقىتۇن نە
 قىلدى؟ - باستالدى. ناي ۋاقىتتا باستالدى؟ - ۋاقىتۇن. ۋاقىتتا.
 1 نىشى مىسالدا - «مانا» 2 نىشى مىسالدا - «تەك» 3 نىشى مىسالدا
 - «كۈنى بويى» 4 نىشى مىسالدا - «ۋاقىتتا» دەگەن - ۋاقىت بولغان
 عامالدىك مەزگىلدىن كۆرسەتىپ تۇر. جانا قىلغان؟ قاندا ۋاقىت؟ قاي ۋاقىتتا؟
 دەگەن مەزگىل پىسقىناۋىشىنىڭ سۇرۇلارغا جاۋاب بەرەن تۇر. سۈندىقتان بۇل
 ۋاقىت مەزگىل پىسقىناۋىشى بولدى.
 «مانا» مەزگىلدىك ۋاقىت، «تەك» مەزگىلدىك ۋاقىت بولغان زات -
 ەسىم، «كۈنى بويى» مەزگىلدىك ۋاقىت ۋە ۋاقىتتا بولغان زات - ەسىم، «ۋاقىتتا»
 مەزگىلدىك ۋاقىت - ەسىم، ۋاقىتتا - ەسىم، ۋاقىتتا - ەسىم.

2 مەكەن پىسقىناۋىشى.

مەكەن پىسقىناۋىشى عامالدىك ۋاقىتتىن كۆرسەتەنۇن ۋاقىت بولغاندىقتان، قايدا؟
 قايدان؟ قىلاي؟ دەگەن - سۇرۇلارغا جاۋاب بەرەن
 مەكەن پىسقىناۋىشى بولانۇن ۋاقىتتا.
 ۋاقىتتا - مەكەن پىسقىناۋىشى بولانۇن مەكەندىك ۋاقىتتا.
 (1) مىسال: انتى بارا جاتىم، كىم بارا جاتىم؟ - انتى. انتى
 نەشەك؟ - بارا جاتىم، قايدا بارا جاتىم؟ - بارا.
 ەكىنشى - مەكەن پىسقىناۋىشى بولانۇن، مەكەندىك ۋاقىتتا ۋە اينالغان
 زات - ەسىم.

(2) مىسال: تىمىتا تىمىر ەستىلدى. نە ەستىلدى؟ - تىمىر. تىمىر نە
 قىلدى؟ - ەستىلدى. قايدا ەستىلدى؟ - تىمىر.
 ۋاقىتتا مەكەن پىسقىناۋىشى بولانۇن زات - ەسىم ۋاقىتتا بولغاندا.
 مىسال: قاپش قالاغا كەتتى. كىم كەتتى؟ - قاپش. قاپش نە قىلدى؟ -
 كەتتى. قايدا كەتتى؟ - قالاغا.
 تۈرۈنمىشى - مەكەن پىسقىناۋىشى بولانۇن مەكەن ۋاقىتتا ۋە اينالغان
 ەسىم.

مىسال: مۇقان مۇندا كەلدى. كىم كەلدى؟ - مۇقان. مۇقان نە قىلدى؟
 كەلدى. قايدا كەلدى؟ مۇندا.
 بەشىنشى - مەكەن پىسقىناۋىشى بولانۇن ۋاقىتتا ۋە اينالغان ەسىم.

Мыйсал: Оспан осынан аттанды. Кім аттанды? – Оспан. Оспан не қылды? – аттанды. Қайдан аттанды? – осынан.

Алтыншы – мекен болатұн үстеуге айналған зат-есім.

Мыйсал: Қонақ тысқа шықты. Кім шықты? – қонақ. Қонақ не қылды? – шықты. Қайда шықты? – тысқа.

Жетінші – зат есім мен үстеуге айналған көсемше қосылыб мекен пысықтауышы болады.

Мыйсал: қалашы елге қарай бұрылды. Кім бұрылды? Қалашы. Қалашы не қылды? – бұрылды. Қалай қарай бұрылды (қайда) елге қарай.

1-інші мыйсалда «эрман». 2-інші мыйсалда «тыста», 3-інші мыйсалда «қалаға», 4-інші мыйсалда «мұнда», 5-інші мыйсалда «осынан», 6-інші мыйсалда «тысқа», 7, 7-нші мыйсалда «елге қарай» деген сөздердің бәрі ғамал орнын көрсетіб тұр жана қайда? Қайдан? Қалай қарай (қайда) деген мекен пысықтауышының сұрауларына жауап беріб тұр. Сондықтан бұл сөздер мекен пысықтауышы болады.

«Эрман» – мекендік үстеу, «тысқа» – мекендік үстеуіне айналған зат-есім, «қалаға» зат-есім, «мұнда» мекендік үстеуге айналған есімдік, «тысқа» үстеуге айналған зат-есім, «елге қарай» – ел зат-есім қарайы үстеуге айналған көсемше.

3) Сын пысықтауышы.

Сын пысықтауышы ғамалдың сынын көрсететұн сөз болғандықтан қалай? Қалайша? Кайтыб? деген сұрауларға жауап береді.

Сын пысықтауыш болатұн сөз табтары;

Әуелі – сын пысықтауыш болатұн үстеулер.

Мыйсал: Тазы Түлкіге әрең жетті. Кім жетті? – таза. Тазы не қылды? – жетті. Кімге жетті? – Түлкіге. Қалай жетті? – әрең.

Екінші – сын пысықтауышы болатұн үстеу орнына айтылған зат-есім.

Мыйсал: Құс ұшар жүйесі мен асбандағы. Не ұшар? – құс. Құс не қылар? – ұшар. Қай құс? – аспандағы. Қалай ұшар? – жүйесі мен.

Үшінші – сынысықтауышы болатұн үстеуге айналған зат есім.

Мыйсал: Бала шалқасынан құлады. Кім құлады? – бала. Бала не етті құлады. Қалай құлады? – шалқасынан.

Төртінші – сын пысықтауышы болатұн үстеу орнына айтылған зат есім.

مىسال: «سېمان ۋە سېمان اتتاندى. كىم اتتاندى؟» - «سېمان. ۋە سېمان نە قىلدى؟» - «اتتاندى. قايدان اتتاندى؟» - «سېمان».

التمىشى - مەكەن پىسقىتاۋىشى بولاتۇن ۋەستەۋگە اينالغان زات - «سەم». مىسال: «قوناق تىسقا شىقتى. كىم شىقتى؟» - «قوناق. قوناق نە قىلدى؟» - «شىقتى. قايدا شىقتى؟» - «تىسقا».

جەنمىشى - زات «سەم» مەن ۋەستەۋگە اينالغان كۆسەمەتە ئوسىلىپ مەكەن پىسقىتاۋىشى بولادى.

مىسال: «قالاشى ەلگە قاراي بۇرىلدى. كىم بۇرىلدى؟» - «قالاشى. قالاشى نە قىلدى؟» - «بۇرىلدى. قالاي قاراي بۇرىلدى (قايدا)؟» - «ەلگە قاراي».

1-ئىشى مىسالدا «۶-ارمان»، 2-ئىشى مىسالدا «تىسقا»، 3-ئىشى مىسالدا «قالاغا»، 4-ئىشى مىسالدا «مۇندا»، 5-ئىشى مىسالدا «ۋەستەۋگە»، 6-ئىشى مىسالدا «تىسقا»، 7-ئىشى مىسالدا «ەلگە قاراي» دەگەن سۆزەردىكى مۇبارى عامال ورنىن كۆرسەتىپ تۈر جانە قايدا؟ قايدان؟ قالاي قاراي (قايدا) دەگەن مەكەن پىسقىتاۋىشىنىڭ سۇراۋلارنا جاۋاب بەرىپ تۈر. سوندىقتان بۇل سۆزەر مەكەن پىسقىتاۋىشى بولادى.

«۶-ارمان» - مەكەندىك ۋەستەۋ، «تىسقا» - مەكەندىك ۋەستەۋە اينالغان زات-«سەم»، «قالاغا» زات-«سەم»، «مۇندا» مەكەندىك ۋەستەۋگە اينالغان «سەمىندىك»، «تىسقا» ۋەستەۋگە اينالغان زات-«سەم»، «ەلگە قاراي» - «ەل زات-«سەم» قارايى ۋەستەۋگە اينالغان كۆسەمەشە.

3) سەن پىسقىتاۋىشى.

سەن پىسقىتاۋىشى عامالدىك سەننىن كۆرسەتەتۇن «سوز بولماندىقتان قالاي؟» - «قالايشا؟ كىيىشە؟» دەگەن سۇراۋلارغا جاۋاب بەرەدى. سەن پىسقىتاۋىشى بولاتۇن «سوز تاپتارى؟» - «اۋەلى» - سەن پىسقىتاۋىشى بولاتۇن سىناۋلىق ۋەستەۋلەر.

مىسال تازى تۇلكىگە ارەڭ جەتتى. كىم جەتتى؟ - «تازى. تازى نە قىلدى؟» - «جەتتى. كىمگە جەتتى؟» - «تۇلكىگە. قالاي جەتتى؟» - «ارەڭ».

«كەنشى» - سەن پىسقىتاۋىشى بولاتۇن ۋەستەۋ ورنىنا اينىلغان زات - «سەم». مىسال: «قۇس ۋىشار جۇيەسى مەن اسپانداغى. نە ۋىشار؟» - «قۇس. قۇس نە قىلار؟» - «ۋىشار. قاي قۇس؟» - «اسپانداغى. قالاي ۋىشار؟» - «جۇيەسى مەن. قۇشمنشى» - سەن پىسقىتاۋىشى بولاتۇن ۋەستەۋگە اينالغان زات «سەم». مىسال: «بالا شالقاسىنان قۇلادى. كىم قۇلادى؟» - «بالا. بالا نە ەتتى قۇلادى. قالاي قۇلادى؟» - «شالقاسىنان».

«تورۇنشى» - سەن پىسقىتاۋىشى بولاتۇن ۋەستەۋ ورنىنا ايتىلغان زات «سەم».

Мыйсал: Әскер жәйәу жүрді. Кім жүрді? – әскер. Әскер не етті? – жүрді. Қалай жүрді? – жәйәу.

Бесінші – сын пысықтауыш болады үстеуге айналған есімдік.

Мыйсал: Омар олай ойламады. Кім ойламады? – Омар. Не қылды? – ойламады. Қалай ойламады? – олай.

Алтыншы – сын пысықтауыш болатұн сан-есім.

Мыйсал: Балшы ноқатын төріт-тріттен санады. Кім санады? – балшы. Балшы не қылды? – санады. Нені санады? – ноқатын. Қалай санады? – төріт-төріттен,

Жетінші – сын пысықтауышы болады көсемше.

Мыйсал: от саулаб жанды. Не жанды? – от. От не қылды? – жанды. Қалай жанды? – саулаб.

Інші мыйсалда – «әрең». 2-інші мыйсалда – «жүесі мен», 3-інші мыйсалда, «шалқасынан». 4-інші мыйсалда «жәйәу». 5-інші мыйсалда – «олай», 6-ынші мыйсалда – «төріт-төріттен», 7-інші мыйсалда – «лаулаб» деген сөздер ғамалдың сынын көрсетіп тұр жана қалай? деген сын пысықтауыштың сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл сөздер сын пысықтауыш болады.

«Әрең» – сынаулық үстеу; «жүйесі мен» үстеу орнына айтылған сын есім; «олай» – үстеуге айналған есімдік; «төріт-төріттен» сан-есім; «саулаб» – көсемше.

4) Себеб пысықтауышы.

Себеб пысықтауышы ғамалдың себебін көрсететұн сөз болғандықтан, неден? неге? неліктен? не себебтен? деген сұрауларға жауап береді.

Әуелі – себеб пысықтауыш болатұн зат-есім.

Мыйсал: Атасы аштан өлібті. Кім өлібті? – атасы. Атасы не қылыбты? – өлібті. Неден өлібті? – аштан.

Екінші – себеб пысықтауыш болатұн есімше.

Мыйсал: Бала ұйалғаннан қызарды. Кім қызарды? – бала. Бала не қылды? – қызарды. Не себебтен қызарды? – ұйалғаннан.

Үшінші – себеб пысықтауыш болатұн үстеуге айналған есімдік.

Мыйсал: Сондықтан от жанбады. Не жанбады? – от. От не қылды? – жанбады. Неліктен жанбады? – сондықтан.

1-інші мыйсалда – «аштан», 2-інші мыйсалда «ұйалғаннан», 3-інші неден? Не себебтен? Неліктен? деген себеб пысықтауыштың мыйсалда – «сондықтан» деген сөздер ғамалдың себебін көрсетіп-

مىسال: اسكەر جايۇ «جۇردى» كىم «جۇردى؟» - اسكەر. اسكەر نەتتى؟
 «جۇردى، قالاي «جۇردى؟» - جايۇ.
 بىسىنىشى - سىن پىسىقتاۋىشى بولادى ۇستەۋگە اينالغان ەسىمدىك.
 مىسال: ەمار ولاي وىلامادى. كىم وىلامادى؟ - ەمار. ەمار نە قىلدى؟
 وىلامادى. قالاي وىلامادى؟ - ولاي.

التىنىشى - سىن پىسىقتاۋىشى بولانۇن سان - ەسىم.
 مىسال: باشى نوقتانن «تورت» - تورتتىن سانادى. كىم سانادى؟ - باشى.
 باشى نەقىلدى؟ - سانادى. نەتى سانادى؟ - نوقتانن، قالاي سانادى؟ - «تورت» - تورتتىن.
 چىتىنىشى - سىن پىسىقتاۋىشى بولادى كوسەمشە.
 مىسال: وت ساۋلاب جاندى. نە جاندى؟ - وت. وت نە قىلدى؟ - جاندى.
 قالاي جاندى؟ - ساۋلاب.

1 نىشى مىسالدا - «ارەك». 2 نىشى مىسالدا - «جۇبىسى مەن». 3 نىشى
 مىسالدا - «ئالفاستىن». 4 نىشى مىسالدا - «جايۇ». 5 نىشى مىسالدا - «ولاي». 6
 نىشى مىسالدا - «تورت. تورتتىن». 7 نىشى مىسالدا - «ساۋلاب» دەگەن سوزدەر
 عامالدىك سىنن كورسەتىپ تۇر جانانا قالاي؟ دەگەن سىن پىسىقتاۋىشىنىڭ
 سۇراۋىنا جاۋاب بەرىپ تۇر. سوندىقتان بۇل سوزدەر سىن پىسىقتاۋىشى بولادى.
 «ارەك» - سىنئۇلىق ۇستەۋ: «جۇبىسى مەن» ۇستەۋ ورنىنا اينىلغان سىن
 ەسىم: «ولاي» - ۇستەۋگە اينالغان ەسىمدىك: «تورت» - تورتتىن - سان - ەسىم;
 «ساۋلاب» - كوسەمشە.

4) سەبەب پىسىقتاۋىشى.

سەبەب پىسىقتاۋىشى عامالدىك سەبەبىن كورسەتەتۇن «سوز بولغاندىقتان
 نەدەن؟ نەگە؟ نەلىكتەن؟ نە سەبەبتەن؟ دەگەن سۇراۋلارغا جاۋاب بەرەدى.
 اۋەلى - سەبەب پىسىقتاۋىشى بولانۇن زات - ەسىم.
 مىسال: اتاسى اشتان «ولمىتى. كىم «ولمىتى؟» - اتاسى. اتاسى نە قىلمىتى؟
 «ولمىتى. نەدەن «ولمىتى؟» - اشتان.
 ەكەشى - سەبەب پىسىقتاۋىشى بولادى ەسىمشە.
 مىسال: بالا ۇيالغاننان قىزاردى. كىم قىزاردى؟ - بالا. بالا نە قىلدى؟
 قىزاردى. نەسەبەبتەن قىزاردى؟ - ۇيالغاننان.
 «ۇشمىشى - سەبەب پىسىقتاۋىشى بولانۇن ۇستەۋگە اينالغان ەسىمدىك
 مىسال: سوندىقتان وت جانبادى. نە جانبادى؟ - وت. وت نە قىلدى؟ -
 جانبادى. نەلىكتەن جانبادى؟ - سوندىقتان.

1 - نىشى مىسالدا - «اشتان»، 2 - نىشى مىسالدا - «ۇيالغاننان»
 3 نىشى مىسالدا - «سوندىقتان» دەگەن سوزدەر عامالدىك سەبەبىن كورسەتەتۇن

тұр жаната сұрауларына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл сөздер себеб пысықтауыш болады.

«Аштан» – зат-есім; «ұйалғанынан» – есімше; «сондықтан» – үстеуге айналғанынан есімдік.

5) Мақсат пысықтауышы.

Мақсат пысықтауышы ғамалдың мақсатын көрсететүн сөз болған соң неге? не үшін? деген сұрауларға жауап береді.

Мақсат пысықтауышы болатүн сөз табтары.

Әуелі – мақсат пысықтауышы болатүн Етістік.

Мыйсал: Жұрыт өлең тыңдауға жыйылды. Кім жыйлды? – жұрт. Неге жыйлды? – тыңдауға. Не тыңдауға? – өлең.

Екінші – мақсат пысықтауыш болатүн етістіктен есімге айналған жана «үшін» жалғаулығы қосылған сөздер.

Мыйсал: Жігіт қыз таңдау үшін жүрібті. Кім жүрібті? – жігіт. Жігіт не қылыбты? – жүрібті. Таңдау үшін. Не таңдау үшін? – қыз.

Үшінші – мақсат пысықтауыш болатүн зат-есім.

Мыйсал: Біреу танысына қонаққа барыбты. Кім барыбты? – біреу. Не қылыбты? – барыбты. Кімге барыбты? – танысына. Неге барыбты? – қонаққа.

1-інші мыйсалда – «тыңдауға», 2-інші мыйсалда – «таңдау» (үшін) Зінші мыйсалда – «қонаққа» деген сөздер ғамалдың атын көрсетіп тұр жана неге? Не үшін? Деген сұрауларға жауап беріп тұр.сондықтан бұл сөздер мақсат пысықтауыш болады.

«Тыңдауға» – етістік; «таңдау» – есімге айналған етістік. «қонаққа» зат-есім.

§6 Бұратана сөздер.

Бұл айтылған сөйлем мүшелерінен басқа сөйлем манайын-да жүретүн бұратана сөздер болады. Ол бұратана сөздер екі түрлі: бір түрі сөз арасына керек жерінде қыстырыла ай-тұлатүн сөздер. Бұлар қыстырма сөздер деб аталады. Қыстырма сөздер сөйлем ішіндегі басқа сөздері мен үйлесбейді, байласбай-ды. Алыб тастағанда орны ойсырай қоймайды.

ئۇر چاتتا نەدەن؟ نە سەبەبتىن؟ نەلىكتىن؟ دەگەن سەبەب پىسقىتاۋىشنىڭ سۇراۋارىغا جاۋاب بەرەن ئۇر. سوندىقتان بۇل سوزدەر سەبەب پىسقىتاۋىشى بولادى. «اشتان» - زات - ەسم؛ «ۇيالمانان» - ەسمشە؛ «سوندىقتان» - ۇستەۋگە اينالغان ەسملىك.

5 ماقسات پىسقىتاۋىشى.

ماقسات پىسقىتاۋىشى عامالدىك ماقساتىن كورسەتتۇن *سوز بولغان* سولۇ نەگە؟ نە *ۇشمن؟ دەگەن سۇراۋارىغا جاۋاب بەردى.

ماقسات پىسقىتاۋىشى بولانۇن *سوز ئايتارى.

اۋەلى - ماقسات پىسقىتاۋىشى بولانۇن ەنستىك.

مىسال: جۇرت ولەك تەكداۋعا جىمىلدى. كىم جىمىلدى؟ - جۇرت. نەگە جىمىلدى؟ - تەكداۋعا. نە تەكداۋعا؟ - ولەك.

ەكىنشى - ماقسات پىسقىتاۋىشى بولانۇن ەنستىكتەن ەسمگە اينالغان جانانا «ۇشمن» جالماۋلىق قوسىلغان سوزدەر.

مىسال: جىگەت قىز تاكداۋ *ۇشمن *جۇرىبتى. كىم *جۇرىبتى؟ - جىگەت. جىگەت نە قىلمىبتى؟ - *جۇرىبتى. نە *ۇشمن *جۇرىبتى؟ - تاكداۋ *ۇشمن. نە تاكداۋ *ۇشمن؟ - قىز.

*ۇشمنشى - ماقسات پىسقىتاۋىشى بولانۇن زات - ەسم.

مىسال: بىرەۋ تانىسنا قوناققا بارىبتى. كىم بارىبتى؟ - بىرەۋ. بىرەۋ نە قىلمىبتى؟ - بارىبتى. كىمگە بارىبتى؟ - تانىسنا. نەگە بارىبتى؟ - قوناققا. 1 نىشى مىسالدا - «تەكداۋعا»، 2 نىشى مىسالدا - «تاكداۋ» (*ۇشمن) 3 نىشى مىسالدا - «قوناققا» دەگەن سوزدەر عامالدىك ماقساتىن كورسەتەن ئۇر جانا نەگە؟ نە *ۇشمن؟ دەگەن سۇراۋارىغا جاۋاب بەرەن ئۇر. سوندىقتان بۇل سوزدەر ماقسات پىسقىتاۋىشى بولادى.

«تەكداۋعا» - ەنستىك؛ «تاكداۋ» - ەسمگە اينالغان ەنستىك؛ «قوناققا» زات - ەسم.

6 § بۇراتانا سوزدەر.

بۇل ايتىلغان سويلەم مۇشەلەرنەن باسقا سويلەم ماكايندا جۇرەتۇن بۇراتانا سوزدەر بولادى. ول بۇراتانا سوزدەر ەكى *نۇرلى: *بىر *نۇرلى *سوز اراسىنا كىرەك چەرىنە قىستىرىلا ايتىلنۇن سوزدەر. بۇلار قىستىرما سوز دەپ اتالادى. قىستىرما سوزدەر سويلەم شىندەگى باسقا سوزدەرى مەن ۇيلەسەيدى. بايلاسبايدى. الپ تاستاعاندا وزنى ويسىراي قويمايدى.

Екінші түрі – сөз бетін біреуге қарата, қадаб сөйлегенде айтұлатын сөз, бұлар қаратба сөз деб атады.

Бұларда сөйлем ішіндегі басқа сөздер мен үйлесбейді, байласбайды.

1) Қыстырма сөз.

Ауырыу, әрийне, жақсы нәрсе емес. Өзірге, шүкір, жаман емесбіз. Бұл сөйлемдерге қыстырылыб айтылыб тұрған қыстырма сөздер: «Әрийне» мен «шүкір» деген сөздер. Бұлар басқа сөздермен үйлесіб, байласыб тұрған жоқ. құр қыстырылыб тұр. Оны алыб тастағанда. Сөйлемге к қойатұн кемшілік жоқ. Мәселен: «ауырыу жақсы нәрсе емес» десек. Немесе «әзір жаман емесбіз» десек. «Әрийне» мен «шүкір» деген сөздердің орны үңірейіб жоқтығы сезіліб тұрған жоқ.

Б) Қаратба сөз.

Қызым, саған айтам, келінім, сен тыңда! Сөз тыңдыаңыз. Әлеумет! Әй, Әлжан, қайда барасын? Құдай оңда! Оңға баста! Мұндай қаратба сөз болатұндар: «қызым», «келінім!», «әлеумет», «Әлжан» «Құдай», үйткені үйткені сөз беті соаларға қаратылыб айтылыб тұр.

«كىشى ئۆزى سۆز بەتمەن بىرەرگە قارانا، فاداب سويلەگەندە ايتىلاتۇن سۆز، بۇلار قاراتىبا سۆز دەپ انادى. بۇلاردا سويلەم ئىشىندەگى باسقا سۆزدەر مەن ئويلەسەيدى، بايلاسبايدى.

(ا) قىستىرما سۆز.

اۋرىۋ، ارينە، جاقسى نارسە مەس، ازىرگە، شۇكىر، جامان مەسبىز. بۇل سويلەمەرگە قىستىرىلىپ ايتىلىپ تۇرغان قىستىرما سۆزدەر: «ارينە» مەن «شۇكىر» دەگەن سۆزدەر. بۇلار باسقا سۆزدەر مەن ئويلەسە، بايلاس تۇرغان جوق، تۇر قىستىرىلىپ تۇر. ونى الەب تاستاغاندا، سويلەمگە كەلە قويانۇن كەمسىلىك جوق. ماسەلەن: «اۋرىۋ جاقسى نارسە مەس» دەسە، نەمەس «ازىر جامان مەسبىز» دەسە، «ارينە» مەن «شۇكىر» دەگەن سۆزدەردىك ورنى ۇكىرەيىپ جوق مەنى سەزىلىپ تۇرغان جوق.

(ب) قاراتىبا سۆز.

قىزىم، ساعسان ايتامەن، كەلىنەم، سەن تەكدا! سۆز تەكدا شىم، الەۋمەت! ەي، الەجان، قايدا باراسەن؟ قۇداي وئىدا! وشىبا باستال. مۇندا قاراتىبا سۆز بولاتۇندار: «قىزىم»، «كەلىنەم»، «الەۋمەت»، «الەجان»، «قۇداي» ۇينكەنى سۆز بەنى سولارعا قارانلىپ ايتىلىپ وتىر.

Сөйлем мүшелерін айырыуға керек сөйлем мыйсалдары.

Сөйлем мүшелері айыртыу жүзінде сөйлем мыйсалдары мен үш түрлі іс істеледі 1) өлеңмен жазылған сөйлемдерді өлеңсіз түрге айналдыру, 2) сөйлем ішіндегі мүшелерін айыртыу, 3) сөйлемнің қажет болған түрлерін оқыушылардың өзіне табықызу.

Ат арыды. Тон тозды. Бұлт шықты; жел күшейді; дауыл болды; күн жауды. Күн батты; ымырт жабылды. Қасқыр шабты; қой үрікті; Ит шұулады. Егін шықты; астық арзандады; ел тоғайды.

Тау, тауға қосылмайды; адам адамға қосылады. Жомарт жоқтығын білмейді; жүйрік тоқтығын білмейді. Жақсы жатырмайды. Аңқау аңдамайды, әңгі тыңдамайды. Жалқау жаратбайды. Ауырыу аздырады, сұуық тоңдырады. Үлкен бастар, кіші қостар. Ескі жаңа болмас, жаман жақсы болмас. Шірік шірітеді, бұзық бүлдіреді.

Біреу екеу болмас; екеу үшеу болмас. Аларманға алтау аз. Жүзді мың жығады. Түгел төртеу ала алтауды алады. Қырықтан еліу көб. Біріншісі берді, екіншісі алды.

Мен келдім Мырзалының ордасына. Сен маған қарамадың. Ол саған атын бере алмайды. Өзім бара алмадым. Сөзім жете алмады. Олар көшіп кетті; біздікі еріу қалды. Өзі жығылған өкінбейді еттің бәрі қазы болмас, иттің бәрі тазы болмас. Бұлар бүгін жүреді; олар ертең кетеді.

Сөздің расын айтбақ керек. Көбке ұнамақ қыйын. Ат ұстаған азабынан құтылар. Асыққан жетбес, бұйырған кетбес. Ас қадірін ашыққан білер, ат қадірін асыққан білер. Беріуші бесті қыймайды, алыушы алтыны азынады. Ескерген ескі асынан сақтайды. Ұйалған тек тұрмас. атқанның қосын жатқан байланар. «Тағы» жұуан айтылады. «Әбдән» жіңішке айтылады. «Тібіті» нықтаулық үстеу. «Адамша» сынаулық үстеу. «Ма»: «ба»: Сұрағанда айтылады.

«Да» екі мағынада айтылады. Отырғандардың құлағына «ойбай» естілді. «Айтақ» қойылды. «Аттан» естілді. «Шәуім-шәуім» одағай. «Арқылы» жалғаулық. «Менен» мен болған. «Таман» жақындауды көрсетеді. «Көрдім» деген көб сөз. «Көрмедім» деген бір сөз.

Ашыу қапір-ақыл дос; ақылыңа ақыл қос. Жақсы сөз сүйіндіреді, жаман сөз күйіндіреді. Ақымақты үйретіу - өлгенді тірілтіу. Оқыу түбі - тоқыу. Өнер алды - қызыл тіл. Тыймаған ауызда бәле бар. Тіл қылыштан өткір. Адам сөзінен жазар, сыйыр мүйізінен жазар. Жүздің көркі сақал, сөздің көркі мақал. Тауды, тасты жел бұзар, адам - затты сөз бұзар. Тамақ тоқ, көйлек көк, уайым жоқ. Ауызы жаман елді былғар, айағы жаман төрді былғар. Жастық-мастық. Оңқа ойын бұзар, тентек жыйын бұзар. Жаман еркек той бұзар жаман әйел үй бұзар. Елсіз көлге бақа айғыр. Біреудің өзі жақсы, біреудің көзі жақсы. «Ел біледі» деген күлер, «өзім білем» деген бүлер. Ел құлағы еліу. Алдыңғысы алты, кейінгісі жеті. Сөйлеген-мен, тыңдаған - сен. Берген - өзі, алған - өзі. Малың - анау, ұрың-мынау. Сан сұрауы - «неше»? сын сұрауы - «қандай»? дәкшілі үстеу - «әрі», дәйекшісіз үстеу - «бері». Ол дан тұған олай, бұл дан тұған бұлай. Сол дан тұған солай. Білемін деген бүлемін деген. Жомарт ер жоқтығын білмейді; жүйрік ат тоқтығын білмейді. Ит тойған жерін іздейді, ер тұған жерін іздейді. Жүк ауырын нар көтереді, қаза ауырын ер көтереді. Жақсылыққа жақсылық әр кісінің ісі ді, жамандыққа жамандық әр кісінің ісі ді. Жаңбыр мен жер көгереді, батамен ер көгереді. Бітісі жаман қамысты суу ішінен өрт алар, тұуысы жаман жігітті түйе үстінен Иіт қабар. Есек семірген күні ійесін тебер. Жақсының шарапаты тиіер тар жерде; жаманның кесепеті тиіер әр жерде. Жақсы жүрген жеріне кеніт салады; жаман жүрген жеріне өріт салады. Жорға жүрісінен пұл болады; жаман жүрісінен құл болады. Жаман ерден жайдағым жақсы, жаман қатыннан бойдағым жақсы. Өзі ұры жұрттың бәрін ұры дейді, өзі қар жұрттың бәрін қар дейді. Ұры өле-өлгенше ақбын дейді. Көб жорытқан түлкі терісін алдырады. Алдырған анасының қойнын ашады. Шығасыға ійесі басшы болады. Қалқы жаманның бііі азады. Жанын аймаған жау алады; малын аймаған дау алады. Сөз жүйесін табады, мал иіесін табады. Шоқбарды сала алмаған өзіне тийгізеді. Тау белгісі тасында, бай белгісі асында. Ақыл - мен.

«دا» ەكى مائانادا ايتىلادى. ونىرغانداردىك تۇلاعىنا «وييماي» ەستىلىدى «ايىناق»
 تويمىدى «اتىنان» ەستىلىدى. «شاۋىم - شاۋىم» وداغاي. «ارقىلى» جالغۇلىق
 «مەنەن» - مەن بولمان. «تامان» چاقىنماۋدى كورسەتمەدى. «كورىدىم» دەگەن
 كۆپ سۆز، «كورەمدىم» دەگەن سۆز.
 اشۇ - كابىر، اتىل - دوس؛ اتىلىككا اتىل قوس. چاقسى سۆز سۇيىنمەردى،
 جامان سۆز كۆيىنمەردى. اتمەننى ۋيۈتمەۋ - ولگەندى تەمىرلىتمەۋ، وقمۇ تۇيى.
 ئوتقۇ ونەر الدى - تىزىل تىل، نىمىغان اۋىزدا بالە بار. «تىل قىلمىشقا ونكىر،
 ادام سۆزىنەن جازار، سىير مۇزىنەن جازار. «جۇزدىك كوركى ساتال، سۆزدىك
 كوركى مانال. تاۋدى، ئاشى جەل بۇزار، ادام - زاننى سۆز بۇزار. ناماق ئوق، كورلىك
 كوك، ۋايم چوق، اۋىزى جامان ەلدى بىلغار، اياعى جامان توردى بىلغار.
 چاستىق - ماستىق، وكفا وپىن بۇزار. تەنقەك چىپىن بۇزار. جامان ەركەك ئوي
 بۇزار، جامان ايەل ئۇي بۇزار. ەلسىز كولىگە باتا ايسىر. بىرەۋدىك ئوزى چاقسى،
 بىرەۋدىك كوزى چاقسى. «ەل بىلدى» دەگەن كۆلەر، «ۋىزم بىلەم» دەگەن
 بۇلەر. ال تۇلاى ەلمۇ. الدىگەنسى اتنى، كەينىگىسى جەننى سۈيەگەن - مەن،
 تىگىداغان - سەن. بىرگەن - «وزى، العان - عوزى. مالىك - اناۋ، ۇرىك - مەناۋ
 سان سۇراۋى - «نەشە؟ سەن سۇراۋى - «تەنداي»؛ دايە كىشلى ۇستەۋ - «ارى»،
 دايە كىشسىز ۇستەۋ - «بەرى»؛ «بول» دان تۇۋعان ولاي، «بۇل» دان تۇۋعان
 بۇلاي، «بول» دان تۇۋعان سولاي. بىلەمەن» دەگەن بۇلەمەن» دەگەن.
 چىمارت ەر چۇتتەمەن بىلەمەيدى، چۇبىك ات توتتەمەن بىلەمەيدى. مېت تويغان
 چەرىن مۇدەيدى، ەر تۇۋعان چەرىن مۇدەيدى. جۇك اۋىرىن نار كوتەرەدى، نازا
 اۋىرىن ەر كوتەرەدى. چاقىلمىققا چاقىلمىق *ار كىسەندىك *سىدى. جاماندىققا
 چاقىلمىق *ار كىسەندىك *سىدى. چاكىرمەن چەر كوكەرەدى، باتامەن ەر
 كوكەرەدى مېتەسى جامان قامىستى سۇۋ شىفەن *ورت شالار، تۇۋىسى جامان
 چىگىنقى ئۇيە ۇستەنەن مېت قاپار. ەسەك سەمىرگەن كۇنى بىسەن تەيەر.
 چانسىك شاراپنى تەيەر نار چەردە؛ جاماندىك كەسەپەنى تەيەر *ار چەردە.
 چاقسى چۇرگەن جەرنە كەنت سالادى؛ جامان چۇرگەن چەرنە *ورت سالادى.
 چورعا چۇرىسەن بۇل بولادى؛ جامان چۇرىسەن قۇل بولادى. جامان ەردەن
 چايداعم چاقسى، جامان قاننىن بويىداعم چاقسى. *وزى ۇرى چۇرتىك *بارىن
 *ۇرى» دەيدى؛ *وزى نار چۇرتىك *بارىن *قار» دەيدى. ۇرى ەلە - ولگەنشە
 اتىن دەيدى. كوپ چورنقان تۇلكى نەرسەن الدىرادى. الدىرەل اناسىنىك
 تويىن اشادى. شىماسىغا بىقى باشى بولادى قالغى جاماندىك *بىسى ازادى،
 قاننى جاماندىك *ۇبى ازادى. چانن اياماعان جاۋ الادى، مالن اياماعان داۋ
 الادى. *سوز چۇبەسەن ئابادى؛ مال بىسەن ئابادى. شوقباردى سالا اياماعان
 ۇزىنە تەيگىزەدى. تاۋ بەلگىسى ئاسىندا، باي بەلگىسى اسىندا. اقىل - مەن.

Жан - мен өзім, тән-тән менікі. Мені мен менікінің мағанасы екі. Мен өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан.

Бұл тойда табтан озған мен айтамын. Сөйлемес бөтен қазақ мен тұрғанда. Ауызымда тәңірі берген жел тұрғанда. Той қылмақ бұл дүниенің зейнеті - еді. Бр баланың зарынан жыйын тойға бармадым. Құлдан көрдім қорлықты, жалшыдан көрдім зорлықты.

Майқара Қарасайға бітер қалың. Қошалақ семіртеді арғын малын. Қарасай Қошалақты мекен еткен, бір жылы Кенесары ағаларым Қарасай Қошалақты мекен еткен. Жайлауға торғай сұуын көктей өткен.

Қарасай, Қошалақтың қара отына, Науырызбай-Кенесары мал семіріткен. Қасында төлеңгіті жүз-қаралы үй. Жігіттің айтқаны өлең, тартқаны күй. Қасыбі жортуылдан мал әкеліу. Қанына жақсы ат тарытқан алады сый. Жыйылған атақты аттар талай жерден, барлығы асқан жүйрік тайпалы елден. Бір күні бір үш жігіт атқа мінген. Тұсаулы жауыр торы оттаб тұрған. Желком ер жерде жатыр басы сынған. Үшеуі жөнеледі елге таман. Бір жігіт бір ат олжа, өздері аман. Үшеуі бишараны ортаға алған. Қарасай ел жағына кейін салған. Біз сені Кене-Қанға апарамыз. Тайынан бұл торымды бағыб едім. Үкіні құйрық, жалға тағыб едім. Түн қатыб үш-төрт күндей олар жүрді. Еліне қан Кененің жақын келді. Үшеуі ол жігітке жауаб берген. Қан Кене зекет алады көшкен елден. Жатбайды жігіттері Қанның текке. Жолыққан жортуылшы шығар шетке. Семізін келген малдың сойыб жеген. Олжада жетім-жесір малдан артық: келеді қалқы олардың тарту тартыб. Қалыққа Кене жатыр қорқы салыб. Төңрікете ел қалмады бағынбаған. Бақыты Кене Қанның қабындаған. Бұл күнде күшті боб тұр Кене-сары. Кенеге бағынған ел қойдан жұуас. Қыстауға Жылыншыққа мекен салдық. Быйыл қыс қатты болды: жұтаб қалдық. Жаббаста Жылгелдінің баласы бай. Айдарға мал, атарға атаны сай. Бесінде бұл төртеуі елге келді. Алыстар ал қарасын көзі көрді. Жайлаған қарасайды жүз қаралы үй. Бишара тұтқын жігіт ой ойлайды. Ортада қатар тіккен үш ақ орда, алыстан көрінеді жігіт сорға. Үй сайын байлаулы ат, қара найза. Белдеуде қыстырылған бір-бір дорба далада Кене-сары жүрген екен. Төртеуін Кене-сары көзі көрді. Айтады сонда тұтқын: алыдйар, Қан! Қорқады қаһарыңнан неше мың жан. «Ерлік бен мені байлаб алдым» деген, тақсыр ау, жігіттің сөзі жалған. Мен, тақсыр ұйықтаймын деб ғапыл қалдым: үшеуің қандарыңа өтірік айтба: жерімде

جان - مەن *وزىم، *نان - مەنىگى، مەنى مەن مەنىكىمىڭ، باھالاسى ەكى. مەن
 ۋەئەككە ئاغىدو چوق اۋەل باستان.

بۇل تويىدا تاپتان وزغان مەن ايتامەن. سويلەس بوئەن قازاق مەن
 نۇرغاندا اۋىزىمدا *ئاگىرى بەرگەن جەل نۇرغاندا. توي قىلماق بۇل دۇنيەنىڭ
 زەننەتى. ەدى *بىر بالانىڭ زارىغان چىيىن تويغا بارمادىم. قۇلدىن كوردىم
 قورلىقنى، حالىمدان كوردىم زورلىقنى.

مايقارا قارا سايعا بىتەر قالىڭ. قوشالاق سەمەرتەدى ارەن مالدىن.
 قاراساي قوشالاقنى مەكەن ەتكەن، ەبىر جەلى كەنە سارى اعالارىم فاكتاردا
 قوشالاقنى مەكەن ەتكەن. جايلۇغا تورعاي سۇيىن كوكتەي ۆتكەن.

قاراساي قوشالاقنىڭ قارا ۆتىنا، نۇرۇزباي كەنە. ارى مال سەمەرتكەن. قاسىندا
 تۈلەڭكىنى *جۇز-قارالى *ۋى. چىكىنىڭ اينغانى ۆلكە، نارتقانى كۆي. كەسىمى
 جورىمۇلدىن مال اكەلىۋ. قانىغا جاتسى ات نارتقان الادى سەي. چىيىلغان اتاننى
 ائىزار ئالاي جەردەن، بارلىقى اسقان جۇيۈرك ئايپالى ەلدەن. *بىر كۆنى *بىر

*مۇش چىكىت انغا مىنگەن. نۇسۇلى جاۋىر تويى ۆتىناپ نۇرغان. جەلقوم ەر
 جەردە جاتىر باسى سىمغان. ۇشەۋى چۈنەلدى ەلكە نامان، بىر چىكىت، ەبىر
 ات ۆلبە، ۆزەرى امان. ۇشەۋى بىيشارانى ۆرتاغا العان. قاراساي ەل جاعىغا كەيىن
 سالغان. *بىز سەنى كەنە-قانغا اپارامىز. ئايىمىن، بۇل تورىمىدى باغىپ ەدىم. ۇكىنى

تۇپرىق، جالغا تاعىپ ەدىم. *تۇن قاتىپ *مۇش-نۇرت كۈندەي ۆلار *جۇردى.
 ەيىنە قان كەنەنىڭ جاتىن كەلدى. ۇشەۋى ۆل چىكىتكە جاۋىپ بەرگەن. قان
 كەنە زەكەت الادى كوشكەن ەلدەن. جاتبايدى چىكىنتىرى قاننىڭ تەككە.

جولققان جورىمۇللىشى شىعار شەتكە. سەمىزىن كەلگەن مالدىڭ سويىپ چەگەن.
 ۆلچادا چەتەم-چەسەر مالدىن ارتتىق: كەلدى قالغى ۆلاردىڭ نارتىۋ نارتىم. قالىققا
 كەنە جاتىر قورقۇ سالىپ. تۈگمۈرەكتە ەل قالمادى باغىنباغان. باتىنى كەنە
 قاننىڭ قايمىداغان. بۇل كۈندە كۇشنى بوپ نۇر كەنە-سارى. كەنەگە باغىنغان

ەل تويىدىن جۇۋاس. قىستاۋغا چىلاننىققا مەكەن سالىدىق. بىيىل قىس قاتنى
 بولدى: جۇتاپ قالدىق. جايباستا چىلگەلدىنىڭ بالاسى باي. ايدارغا مال، ارتارغا
 اتانى ساي. بەسىندە بۇل تورىۋى ەلكە كەلدى. الستان ەل قاراسىن كوزى

كوردى. جايلاعان قارا سايدى *جۇز قارالى *ۋى. بىيشارا تۇتقىن چىكىت ۆي
 ۆبلايدى. ۆرتادا قاناز تىككەن *مۇش اق ۆردا، الستان كورمىندى چىكىت سورعا.
 *ۋى سايمىن بايلاۋلى ات، قارا نايىزا. بەلدەۋدە قىستىرىلغان *بىر-بىر دوربا.
 دالادا كەنە-سارى جۇرگەن ەكەن. تورىۋىن كەنە-سارى كوزى كوردى. ايتىدى

موندە تۇتقىن: الدىيار، قان! قورقادى قارىڭىنان نەشە مىڭ جان. « ەلەك بىن
 مەنى بايلاپ الدىم» دەگەن، ناتىسەر اۋ، چىكىتىڭىنىڭ *سوزى جالغان. مەنە
 ناتىسەر، ۆيۋىقتايمىن دەپ ەپىل قالدىم: ۇشەۋىڭ قاندارىڭكا ۆتەرتىت ايتىپا: جەردە

ұйықтаб жатқан байлаб алдың. Қапы қалдым атыма міне алмадым; білекке қылышымды іле алмадым. Тақсыр ау, астымда атым жүйрік желден. Жарыста озушы едім қалың елден. Мақтаған тұтқын жігіт осы ма атың? Әлгі желден жүйрік асыл затың? Мәстекті тайыншадан оза алмайтұн, жібермес жүйрік дейсің ердің дәтін, жүйрік жоқ алты алашта торы атымдай. Байағы қолда ықтығар тұрған күнде атыма алмаушы едім екі жүз тай. Не пайда! Торы атыммен қаша алмаймын. Елестеб белден белге аса алмаймын. Кене Қан ордасына қарай жүрді. Арқанда жауыр торы тойып алған. Қызарыб күн батысқа күн де барған. Қызарыб таң атады шығыс жақтан. Көрсетті күн де нұрын шашыратқан. Құйынған шық сұуына шалғын мен қау. Терлеген орман ағаш, бақша мен бау. Біік шырлаб ұшады боз торғайлар. Түндік жабық, кійз үй іші самал. Қорада қыймылдас бір қара мал. Байтөбеттер ұйқыда; дыбысы жоқ. Тәтті ұйқыда жаралғанның: естілмес дыбысы шығыб жалңыз жанның. Күн сәске көтерілді сағым жүріб, желіге тұр үйездеб жылқы келіб. Түндігі Кене қанның ашылады. Қалыққа қан жарлығы шашылады. Аты жүйрік талабкер құусын-дейді, Кене Қан бір тұтқынды қашырады бір шаншыб жеткен жерде жоқ қылығуға найзасын өткір қылыб қайраған бар. Қан үшін тұу түбіне жәйған кілем. Батысайы көрпе төсеб қойған, білем торы атқа жігіт қамшы басты. Ілезде жауыр торы белден асты. Қырық адам бір адамды құуыб кетті. Шаңдағы шабқан аттың көкке шықты. Құуғыншы кешке жақын қайтыб келген. Жүйрігін жауыр аттың айтыб келген.

Сәске түсте кійіз үй іші салқын. Салқын қымыз қыздырар қазақ қалқын. Сыйлы-сыйлы Кененің жігіттері жыйлысқан ордаға ердің бәрі. Қан атасы, төрде отыр өтетілеу босағада тобанған нөкерлері. Осынай әурелік бен жаз өтеді. Қаранғы түндер ұзақ көз жетеді. Ауылдың жігіттері кезек-кезек қасқырдан қойды түнде күзетеді. Арқаннан Құбақанды шешіб алдым. Қойшының желқом ерін оған салдым. Өткен қыс жабық бойын жағаладым. Жаббасым, сөйлер сөзге кен екенсін. Еліңнен шығыб жүрген ер екенсін. Арамза аңқау елге заңқой болған, Кенішім-бай деген, молда сен екенсін. «көбті сөкбе, кенді төкбе» деген қайда? Байқадым өнерінді шен екенсің. Атаңыз естемін қара көзді. Айтасын маған неге жаман сөзді? Жүсіб-бек, Нұреке мен асқан заңға. Жүргенде жол бермейді тірі жанға. Жақсысын сіздің елдің көріб жүрмін: тең келер осыларға кісің бар ма? Жаббасым, сен мақтама Мырқыңызды. Әуелі Мырқы бұзған шырқыңызды. Жаббасым, менде айтайын бас адамды, мақтайсын қай-қайдағы нас адамды.

ۋېيىقلىق چاتقان بارلاپ ئالدىڭ. قايسى قالدۇم، انىما مەنە ماددىم! بىلەن كەڭ
 قىلىنىشىمىز مەنە ماددىم. ئاقسىمۇ، ئۇ، استىمىدا انىم جۇبۇرۇك جەلدىن. چارمىنا
 وزىۋىشى دەپم قالىڭ مەلدىن. ماقتانغان، ئۇنقىن چىكىت وسى ما اتىڭ؟ الىكى
 جەلدىن جۇبۇرۇك اسىل زانىڭ؟ ماستەكتى ئېمىشادان ۋىرا المابۇنۇن، جىمىرەمىز
 جۇبۇرۇك دەپسىڭ ەردىڭ دانىم، جۇبۇرۇك چوق ئىتى الاشتا ئورى انىمىداي. باياغى
 قولىدا نىقتىمار نۇرغان كۈندە انىما الماۋىشى دەپم ەكى *جۇز ئاي. نە پايدا! ئورى
 انىم مەن قاشا المابىمىن ەلەستەپ بەلدىن بەلگە اسا المابىمىن كەندە قان وردا.
 سىما قاراي *جۇردى. ارقاندا جاۋۇر ئورى ئويىب العان. قىزارىپ كۈن باتمىسا
 كۈن تە پارغان. قىزارىپ ئاندا ئىزادى شەمەس چاققان كورسەقتى كۈن تە ئۇرۇن
 شىكەرتانغان. قۇيىمەن شىقى سۇۋىنا شالەين مەن قاۋ تەرلەگەن ۋىرمان اعاشى،
 باقتىنا مەن باۋ. بىيىك شەرلاب ۋىشادى بوز تۇرغاپلار. تۇندىك جاپىقى كەيىز *ئې
 *ئىش سامال قوردا قىيىمىلدا ماس مېر قارا مال. بايتو بەنتەر ۋېقىمدا، دىمىسى
 چوق *ئاننى ۋېقىمدا بارلىقى چارالعانىڭ: ەستىمەس دىمىسى شەمەت چالغىز
 چانغىڭ كۈن سىكە كوتەرىلدى ساعىم *جۇرۇپ. جەلگە ۋېز دەپ نۇر جەلغى
 كەلىپ، ئۇندىكى كەنە قاننىڭ اشىلادى. قالمىقا قان چارلغى شاشىلادى انى
 جۇبۇرۇك ئالېكەر قۇۋسەن-دەپىدى، كەندە قان *بىر ئۇنقىندى قاشرادى *بىر
 شانىش جەتكەن چەردە چوق قىلمۇغا ئىزاسىن وتكىر قىلىپ قايرىغان بار قان
 *ۋىشەن تۇ؛ ئۇيىنە چايرىغان كەلمە. بانسايى كورپە ئوسىپ قوبىغان، بىلەم تورى
 انقا ئۇنقىن چىكىت نامىشى باشتى. بەلزدە جاۋۇر ئورى بەلدىن اشى، قىزىق
 ادام *بىر ادامدى تۇۋىپ كەتتى. شاكىداغى شايقان انىڭ كوككە شەقتى
 قۇۋىشىنى كەشكە چاقىن قايتىپ كەلگەن. جۇبۇرۇك جاۋۇر انىڭ ايتىپ كەلگەن.
 ساسكە تۇمە كەيىز *ئې *ئىشى سالقان. سالقان قەمەز قىزدىرار قاراق قالغىن.
 سىبىلى- سىبىلى كەندەنىڭ چىكىتىمىزى- چىبىلىسقان ورداغا ەردىڭ *بارى قان
 اناسى، ئوردە وتەر وتەتەلەۋ بوساغا دا ئوتتا نەان نو كەرلەرى وسىمىداي اۋرەلىك
 بەن چاز وتەدى. قاراڭغى تىۋىتىمىزى ۋىزاق كوز جەنەدى. اۋرەلىك چىكىتىمىزى
 كەزەك- كەزەك قاسقىردان قويدى ئۇندە كۆرەتەدى. ارقاندا قۇياقاندى شەشەپ
 الدىم قوبىتىمنىڭ جەلقوم ەردىن ەغان سالدۇم. وتكىن قىس جاپىقى بوپىن چاغالادىم
 اربابىم، سويلەر سوزگە كەن ەكەنسىن. ەلىكىمان شەشەپ چۇرگەن ەر ەكەنسىن.
 ارامىزا اڭغۇۋەلكە زاڭقوي بولغان، كەشىم-باي دەگەن، مولدا سەن ەكەنسىن. «كوبىنى
 -وكىيە، كەندى نو كىيە» دەگەن قايدا؟ بايقادىم وتەرىڭدى شەن ەكەنسىن. اناڭىز
 ەستەمىن قارا كوزدى. ايتىلىن ماغان تەككە جاما *سوزدى *جۇسەب-بەك نۇرە كە مەن
 اسقان زاڭما. چۇرگەندە چول پارمەيدى *تەرى چانغا. چاقسىمىن *سوزدىڭ
 ەلدىڭ كورۇپ *جۇرۇمىن: تەڭ كەلەر وسىلارغا كەسلىڭ پارما؟ چابباسىم، سەن
 ماقتانما مېرەمگۈزدى. اۋەلى مەرقى يۇزغان نەرتىڭزدى. چابباسىم، مەن دە ايتىمىن
 باس ادامدى، ماقتايدىن قاي- قايداغى ناس ادامدى.

Ийт жаманы ійесін қабар. Қара таудың басынан көш келеді. Қара көзден мөлтілдеб жас келеді. Үш жүзге біздің қазақ бөлінеді; осылай шежіреден көрінеді. Болмайды кемшіліксіз ешбір қалық. Бәрінен кейін қалған қазақ анық. Басқа жұрт біз секілді жалқау емес. Ғылым мен қараңғыны етер жарық. Оқыуға жұрттың бәрі емес құмар. Айырсын оқыушылар мағынасын.

Сатады қызды қазақ мал орнына. Ол Кебек мықты болған жас басынан. Тоқаң да тастамайды өз қасынан. Он бесінде Кебектің аты шықты. Мың қарға залал қылмас бір сұңқарға. Әкімдер жаңа өсбірім жастан болды. Басына ұрылардың бостан болды. Әуелі қор болғанның бірі бйлік. Мен көрдім неше жүйрік даналарды. Орысша жазуларын көрді көзін. Жүректі ұйқтаб жатқан ән ой-атар. Құдайа, құдіретіне таң қаламын. Жолында бір ғашықтың зарланамын. Ішімді ғашық оты күйдіред. Сыртыма шығаруға арланамын. Ақ ерке, алма мойын, қалды кейін. Қолымнан жібек баулы ұшты тұйғын. «Наныб бір жоқ тағдырына» деген-мыйсал. Дүниеде айрылмаған кімнің досты? Жалғанда Жақыб ұлы Жүсіб өткен. Жүсібқа Зіликаны ғашық еткен. Ғашыққа қапа көрмек бостан тағы. Ой түсбек бір біріне достан тағы. Мақсатын осылардың етті қасыл әзелде тағдыр құда қосқан тағы. Ғазыйза, қат жазамын, жаным сізге. Жүрегі достыңыздың мәлім сізге. Біраз күн бара алмадым себеб бенен. Өлең мен білдірейін қалым сізге. Досыңның екі болмас айтқан серті. Түбінде терезенің «көкек!» деген: «Қам қалма бастан дәурен өтед» деген. Қарағым сапар шектің бөтен елге. «Қош» айтыу қыйын болды кетер жерде. Бұл жерде қатар жүрген төртеу едік. Төртеуміз мәжілістің көркемі едік. Төртеуміз келіуші едік күнде кешке, ақ сұңқар, бала йітелгі аршын төске. Қарағым, бөтен елге сапар шектің; досыңды бірге жүрген зар еңіреттің.

Құуаныштың ақыры болды мұндай. Алдымнан қарсы келдің қанзада қыз! Әр өнер еркем сізден табылады. Құрбыңыз еске алғанда сағынады. Жамандар ақылынан жаңылады. Ішім толыб барады қайғы менен. Айрылмасбын деуші едім сүйгенімнен. Басымда тұр бар қайғы дүниедегі. Өлеңменен айтамын күйгенімнен. Ел іші өсек, ғайбат қайнаб жүрген. Жаманның етек жеңі тар сықылды. Қабағы ашылмайтұн қар сықылды. Сүйейді жамандарды кейбір сабаз. Бүтінді аудырмайтұн нар сықылды. Сыйпаған сыйыр білмес қызметінді. Сыйлаған жаман білмес құрметінді. Әр қалай бір сыйпат еткен жаман: болады атқарғандай міндетінді. Кей біреу сөйлейтұғын от басында. Ол күні ешбір жан жоқ оған теңдес. Құр кеуде

«يەت جامانى بىسەن قاپار. قارا ئاۋىزنىڭ باسماق كۈش كەلدى. قارا كۆز-
 دىن مۆلتەپ چاش كەلدى. غۇش جۈزى» * بىزنىڭ قازاق بولغىنىمىز؛ سىلاي
 شەخەرەدەن كۆرىدى. بولمايدى كەشتەمەكەز شى * بىر ئالاق. بارىنەن كەيىن
 قالغان قازاق ئىمق * باسقاچۇرت * بىز سەكەلدى چالقاۋ ھەس. ھەم مەن قارا كەشتى
 ھەتەر چارتى. وقۇغا جۇرتنىڭ * بارى ھەس قۇمار. ايرىسەن وقۇشلار ماغاناسەن.
 ساتىدى قىزدى قازاق مال ورتىغا. ول كەيەك سەقتى بولغان چاش باسماق
 تۇڭدا تاستامايىدى * وز قاسىغان. ون بىسەندە كەيەكنىڭ اتى شەقتى. سەك قارغا
 زلال قىلماس ەيەر سۇڭقارغا. اكەسەر چاڭا * ۋىپەرمەن چاستان بولدى. باسماق
 تۇرلاردىڭ بوستان بولدى. اۋەلى قور بولغاننىڭ * بىرى بىلەك. مەن كوردىم
 نەشە جۇپونك دانالاردى. ورسىشا چارۋىلارنى كوردى كوزىڭ. جۈرەكتى ۋىقتاب
 چانغان * ان وپانار. قۇدايا، قۇدىرەتمەكە ئات قالامىن، چولندا * بىر ەلەشمەنىڭ
 زارلانامەن. ەشەلدى عاشىق وتى كۇيدىرەدى؛ سەرتەن شەعارىغا ارلانامەن. اق
 ەركە، الە مويمەن، قالدى كەيىن. قولمىن چىيەك بۇلى * ۋىشنى تۇيەمەن. «ئەيىر
 چوق تەندىرەنە دەگەن - مەيسال. دۇنەيدە ايرىلماعان كەمنىڭ دوستى؟ كەنە
 ندا چاقىب ۋلى جۇسۇب وتكەن. * جۇسۇبقا زىلەيقانى عاشىق تەكەن. عاشىققا قاپا
 كورەك بوستان تاغى. وي تۇسەك * بىر بىرىغە دوستان تاغى. ماستان وىسلاردىڭ
 ەتنى قاسىل ازەلدە نەندىر قۇدا قوسقان تاغى. غارىزا، قات چارامەن، چانم
 سەزگە. جۈرەكى دوستىڭىزدىڭ * مالىم سەزگە * بىر از كۈن بارا المادىم سەبەب
 بۇغەن. ولەك مەن بىلەن بىرەيمەن قالمىم سەزگە. دوستىڭىڭەكى بولماس ايتقان سەرتى.
 تۇيەندە تەرەنەنىڭ «كوكەك» دەگەن: «قام قالما - باستان داۋرەن وقەد» دەگەن.
 قارامى ساپار شەكەنىڭ بوتەن ەلگە. «قوش» ايتىۋ قەيىن بولدى كەنە جەردە.
 بۇل جەردە قانار جۇرگەن ئورتەۋ ەدىك. ئورتەۋمىز * ماچلىستىڭ كوركەسى ەدىك.
 ئورتەۋمىز كەلۋشى ەدىك كۈندە كەشكە، اق سۇڭقار، بالا بىتەلگى ارشەن تۈسكە.
 قارامى، بوتەن ەلگە ساپار شەكەنىڭ؛ دوستىڭى بىرگە جۇرگەن. زار ەگەرەنتىڭ.
 تۇۋاننىڭ اقمىرى بولدى مۇنداي. اللەمەن قارسى كەلدىڭ قان - زاد
 قىزا * ار ۋەنەر، ەركەم سەزدەن ئابىلدى. قۇرىڭىز ەسكە الەندا ساھمەندى.
 چاماندار اتمىغان چاڭىلدى. * شىم تولىب بارادى قايى مەنەن. ايرىلماسىمەن
 دەۋشى ەدىم سۇيگەنمەن. باسماقدا نۇر بار قايى، دۇنەيدەگى ولەك مەنەن
 ايتمايىن كۇيگەنمەن. ەل * شى ۋەك، ەياپات قاپتاپ جۇرگەن. چاماننىڭ
 ەتكە جەڭنى تاز سەقىلدى قايىلى اشمەلەيتۇن قار سەقىلدى سۇيىدى چامان
 ەردى كەي * بىر ساپاز * بۇتەندى اۋدىرمايتۇن تاز سەقىلدى سەيپاغان سەيپىر
 بىلەس قىزەتەنگى. سەيپاغان چامان بىلەس قۇرەتەنگى. * ار قالاي * بىر
 سەيپات تەكەن چامان: بولادى اتقارغانداي بىلەتەنگى. كەي بىرەۋ سۇيىلە
 تۇغەن وت باسماقدا، ول كۈنى شى * بىر چان چوق وعان نەگەسە. قۇر كەۋدە

көтерген мен ұзамайы: үйдегі түздегі мен тұра келмес. Мен жасымнан атандым Мұса Жайау. Жақсылық жамандық бен тұрын тайау. Шорманның Мұстапасы атымды алған. Сол себептен атандым Жайау Мұса. Кене-сары Науырызбай-Қан Абыллылай баласы. Әуелі мекен қонысы-көкше таудың панасы. Жазны жайлау өрісі-ода соның даласы. Өңшең бұзық қан-ішер, қасына ерген қарашы; ақырында не болды? Қырғыздан жетті қазасы. Кене-сары ер болды. Ел ішінде бір болды. Асуы қыйын бел болды. Қарсы келген адамның көзінің жасы көр болды. Ала таудың жырасы қазулы дайын көр болды.

Күмісті садақ, алтын оқ Кенекем жауға жолықты. Асаулар үзер шідерді. Кене қан үзді күдерді. Қабағы қанның түнерді. Қырғызға көше үдерді. Оңайлықбен қазаққа асуын қырғыз бермеді. Қара балта Соққылық аңғарынан шаң асты. Қырғыз-қазақ екі жар-жалғыз жолға таласты. Сол уақытта қан Кене ақылынан адасты. Ойдан атқан зеңбірек тау басына жетбеді. Ей Бұғабай, Бұғабай! Амал табышы бұған ай! Былтыр өзің келгеннен, қанның алдың жарлығын. Тайғақ кешіу тар жолда. Қолдың алдың жабдығын. Бір ізіңнен жүргіздің үш алаштың барлығын қысылғанда әр қашан білінуші еді нарлығың, осы сапар, Бұғабай. Қырғыздың көрдім қорлығын. Қырғызға лық толыбты басы тау мен төбенің. Салатұғын алдыма Бұғабай басшы ер дейді, адыра қалғыр, ала тау! Асуы қыйын бел дейді Кене қан сонда сөйлейді: кетбесін жауға ар дейді. Қолдағы өңшең батырдың іріктеб бәрін ал дейді. Екі-үш жүздей батырмен ойранды барыб сал дейді. Қыйын жерде Қандарға болады көмек қарашы. Қысылған жерде әр кімнің болады Алла панасы. Аз кісіге жақсы ғой Алатаудың арасы. «мақұл» деді қан Кене Науырызбайдың сөзіне. Сол уақытта Науанның жан көрінбес көзіне. Отыз жігіт жөнелді Тамам қолдың бектері. Науырызбай кетті бектермен тау басына барғалы. Тау басына қырғыздың қамалын бұзыб алғалы. Кене-сары бастығы етекте тұрып қалғалы. Талаб қылыб ұрынды. Тыңнан бір жол салғалы. Қол көрінбес шаң болды Ала таудың арасы. Қара ағаштай көб қазақ. Қанға болдың қарашы. Ойда Қоқан, қырда орыс. Әкім болды қаласы. Кімнен тайақ жегендей Біздің қазақ баласы. Алдырыб жүрген дұшбанға өз аузының аласы. Дін мұсылман баласы! Бірге міндік кемеге үш алаштың баласы. Байұзақ датқа түсінді бұл жауаптың тегіне. Қанның көңілі соғыб тұр тыңнан бір жол салуға: Қалайда енді бет қойды. Тау басына баруға. Ұят шығар төреден бөлініб кейін қалуға. Осыны

كۆتۈرگەن مەن ئۇزامىدى: ۋېدەكى ئۆزدەگى مەن ئۇۋرا كەلمەس. مەن جاسىم
ئان اتاندىم مۇسا جايلاۋ. چاقىلىق جاماندىق مەن ئۇرسىن ئايلاۋ. شورماننىڭ
مۇستاپاسى اتىدى العان. سول سەبەبتەن اتاندىم مۇسا جايلاۋ. كەنە - سارى
ياۋرۇنۇي - قان ايملاي بالاسى. اۋەلى مەكەن قوتىسى - كوكشە تاۋدىڭ پاناسى.
جازغى جايلاۋ * ورسى - ودا سونىڭ دالاسى. وگشەن بۇرسى
قان - شەرە فاسىفا * وگشەن قاراشى؟ اتموندا نە بولدى؟ قىرغىزدان
چەتتى قازاسى. كەنە - سارى * بولدى. ەل شىندە * بىر بولدى.
اسىۋى قىيىن بەل بولدى. قارسى كەلگەن ادامنىڭ كوزىنىڭ جاسى كوز بولدى.
الناۋدىڭ جەراسى قارىۋلى داپىن كوز بولدى.

كۆمىستى ساداق، التىن ۋى كەنەكەم جاۋغا جولمىقتى. اساولار ۋزەر شىلمەردى.
كەنە قان * ۋزدى كۆدەردى. قاباغى قاننىڭ تۇنەردى. قىرغىزغا كوشە ۋدەردى.
وگشەلىق مەن قازاققا اسىۋىن تىرغىز بەرمەدى. قارا بالتا سوتەمىلىق اگشەرىنان
شاكە اسنى تىرغىز قازاق * كى جاز - جالغىز جولعا تالاستى. سول ۋاقىتتا قان كەنە
اقىلمان اداسنى وپدان اتقان زەنجىرەك تاۋ باسقا چىقىدى. ەي بۇغايى، بۇغايى!
امال ئايشى بۇعان ايا بىلغەر * ۋزىڭ كەلگەن قاننىڭ الدىڭ جارىلمىن. تايغى
كەشۋ تار جولدا تولدىڭ الدىڭ جالغىمىن. * بىر بۇزىڭغىن جۇرگەندىڭ * ۋش
الاشنىڭ بارلىمىن قىسماقاندا * ار قاشان * بىلغىمۇ شى * ەدى نارلىمىڭ. وسى ساپارە
بۇغايى. تىرغىزدىڭ كۆرۈڭم قورلىمىن. قىرغىز عالىق تولىمىنى باسى تاۋمىن
توبىنىڭ سالانغىن الدىما بۇغايى باشى * دەيدى، ادرا قالغىر، الاناۋ اسىۋى
قىيىن بەل دەيدى كەنە قان سوندا سويلەيدى: كەتپەسەن جاۋغا ار دەيدى.
قولداغى وگشەك باتىردىڭ تىرىككەن * بارىن ال دەيدى * كى - * ۋش جۆدەي
باتىرمەن ويراندى بارىپ سال دەيدى. قىيىن جەردە قانداق بارا بولادى كۆمەك
قاراشى. قىسىلغان جەردە * ار كىمىنىڭ بولادى الا پاناسى. از كەسكە جاقسى ەوي
الناۋدىڭ اراسى. «ماقۇل» دەدى قان كەنە ناۋرۇز بارىڭ سوزىنە. سول ۋاقىتتا
ناۋرۇزنىڭ جان كۆرىنەس كوزىنە. ونىز چىكىت چۈنەلدى تامام قولدىڭ بەكتەرى.
ناۋرۇزباي كەتتى بەكتەر مەن ناۋ باسقا بارغالى. ناۋ باسقا قىرغىزدىڭ قامالدىن
بۇرۇپ العالى. كەنە - سارى باستى ەتەككە تۇرۇپ قالغالى. تالاب قىلمى بۇرىندى،
تىمكەن * بىر چول سالغالى. قول كۆرىنەس شاكە بولدى الناۋدىڭ اراسى. قارا
اعاشناي كوپ قازاق. قانغا بولدىڭ قاراشى. ويدا قوتان، قىردا ورسى. اگىم
بولدى قالاسى. كىمىن تايان جەكەندەي * بىزدىڭ قازاق بالاسى. الدىنوب جۇر -
گەن دۇشيانغا * ۋز اۋزىنىڭ بالاسى * دىن مۇسلمان بالاسى! * بىر كە مەندىڭ
كەسكە * ۋش الاشنىڭ بالاسى. بارۋزاق، دانقا * تۇسىندى بۇل جاۋابنىڭ تەكەندە
قاننىڭ كۆگىلى موغىب تۇر تىمكەن * بىر چول سالغۇغا: قالاي دا ەندى بەت
ئويدى ناۋ باسقا بارغۇغا، ۋيات شىعار تۈرەدەن * بولمىق كەيىن تالغۇغا. وسىنى

айтыб Байұзақ қамшы болды нөкерге. Талаб қылды Байұзақ бір басшылық етерге. Түсе қалдық бәріміз. Жабыб-жұбыр қол қойдық жасымыз бен қәріміз. Тау басынан шүу шықты. Отыз көкжал бөрі мен Науырызбай төре сол шықты. Болжал-болжал көрінер: жау жоғары біз төмен. Жеткен екен қамалға Науырызбай сынды сұр перен. Қарқарадай астында Байұзақ берген көк дөнен. Күн шығыс жаудың шетінен қамалға кірді көлденен. Ор қойандай бұлтыйған көк дөнен ат астында, Көрғұлыға бергісіз отыз көкжал қасында. Науырызбайдың ерлігін, Қырғыз қазақ сөкбеді. Төренің алдын орады жәйәу мерген төккелі. Алыб шықты үш жүзден айғыр менен бійесін. Бөліб берді бәріне сыбағалы тійесін. Абылай асбас асыуға Кенекем дүкен құрғаны, Кенекем келді біз үшін үш алаштың қорғаны. Айанбай бүгүн іс көрсет, Таманың батыр Құрманы. Денедегі шыбын жан әр намыстың құрбаны. Жар болагөр біздерге, Атамыз өткен Абылай. Сендер едің қанатым Меңді-бай, Дүулат, Ағыбай! Дабылың асқан үш жігіт-Шәкір, Жәуке, Төлебай. Ұмтылыңдар, ерлерім! Екі жүз үйдің мекені - Ақ сұудың айақ саласы. Сегіз мыңдай бар еді. Соңғы қолдың шамасы. Он екі мың әскердің көбі Дүулат қалқы еді. Егескенді мұқатбақ - Кене қанның салты еді. Мерген тұтқан ұлығы Мадалы деген сарыт еді. Ақ ауыз деген арғымақ Мәделі берген ат еді. Қара қыстау шүңгірге ығысқан қырғыз қамалды. Қазақтың қолы сыймайды Алатаудың бауырына. Дүулатты қан айдады өшіккен қырғыз-жауына. Түсіб жатыр ен қырғыз Кене қанның ауына. Он мың кісі ат қойды Кекіліктің тауына. Бұл сапарда жар болды қан Абылай бабасы. Қырғызға лық толыбты ала таудың арасы. Ей, Науырызбай ер төрем, Қарайыб жүрмін қаныма. Не жазығым бар еді Кене-сары қаныңа. Алмаған ары қалды ма қырғызда оның тағы да. Абылайдың тұында қылған ісі жөн келген. Қыстай шабтың елімді, малымды салдың телімге. балалы арқар баурайда; баласыз арқар маңрайды. Мейірімсіз мұнша іс қылдың; көб мұсылман зарлайды. Не себептен қан Кене қырғызға мұнша өшікті; ақ қалпақты қырғыздан қазаққа берді несібті: Жақсы айтасын, Кәрі - боз, тату едік сені мен. Сен білмейсің Кәрі боз, мойныңдағы жаранды. Тібіті де үміт қылмаймын сендегі қатын баладан. Жолығыбты аңсызда Ер-жан батыр аранға. Енді мұнда таусыр қан тұрмағымыз арам ды. Қолға толды Самса мен Қызыл сұудың кемері. Шығар мезгіл тайанды ат бен ердің өнері.

Бедер кірді майданға, қырғыздың бір баласы. Батырлардың майданда қызбас

ايتىپ بايۇزاق قامشى بولدى نوگەرگە. ئالاب ئىلدى بايۇزاق *بىر يىشمىلىق
 ەنەرگە. نۇسە قالدىق *بارىمىز. جاپو-جۇبىر قول قويدىق جاسىمىز بىن كارىمىز.
 ئاۋىستان شوۋ شىمىتى. وتىز كەكچال *يورى مەن ئاۋىزى باي تۈرە سول شىمىتى
 بولجال-بولجال كورىنەر: جاۋ جوعارى *بىز تومەن. جەتكەن ەكەن قامالغا ئاۋىزى-
 باي سىندى سۇر پەرەن. قارقاراداي استىمىدا بايۇزاق بەرگەن كوك دوتەن.
 كۇن شىمىس جاۋدىڭ شىتەنەن قامالغا كىردى گۈللەنەن. ور قوبانداي بۇلتىپ-
 ەن كوك دوتەن ات استىمىدا. كورعۇلغا بەرگىمىز وتىز كوكچال قاسمىدا.
 ئاۋىزى بايىڭ ەلگىن قىرغىز قازاق سوگىدى. تۈرەنىڭ الدىن وراى جاپاۋ
 مەرگەن توككەلى. الدى شىمىتى *ۇش جۇزەن ابىم مەن بىمىمەن. *بولىپ
 بەردى بارىمە سىمبالى ئىمىمەن. اىلاي اسىاس اسۇغا كەتكەم دۇكەن قۇر-
 ەنى ە كەنگەم كەلدى *بىز *ۇشىن *ۇش الاشىڭ فورەنى. اباى باي بۇگۇن
 *مىس كورەت، تامانىڭ باتىر قۇرمانى دوتەنگى شىمىن جان *ار نامىنىڭ
 قۇربانى. چار بولاكور بىزدەرگە، انامىز ەنگەن اىلاي. سەندەر ەدىڭ قانانم
 مەنگى- باي، دۇۋلات، اىمباي! دابىلمىڭ اسقان *ۇش جىگىت- شاكر، جاۋكە،
 تولەباي *ۇمتىلىڭدار ەلەرم! ەكى *جۇز *ۇيدىڭ مەكەنى- اق سۇۋدىڭ اباى
 سالىسى. سەگىز مەڭداي بار ەدى سوڭى قولىڭ شاماسى. ون ەكى مىڭ اسكە
 دىڭ كويى دۇۋلات قالغى ەدى. ەگەسكەندى مۇقائىباي- كەنە قاننىڭ سالتى
 ەدى. مەرگەن تۇتقان ۇلمى مادالى دەگەن سارت ەدى اق اۋىزىدەگەن ارىمىنى
 مادەلى بەرگەن ات ەدى. قارا قىستاۋ شوگىمىزگە بىمىقان قىرغىز قامالدى. قازا-
 قنىڭ قولى سىمبايدى الاناۋدىڭ ياۋىمىدا، دۇۋلاتنى قان ايدادى وشىمكەن قىر-
 ىمىز- جاۋىدا. *تۇسەپ جاتىر ەن قىرغىز كەنە قاننىڭ اۋىمىا ونىڭ كىمى ات
 قويدى كەمەلىنىڭ ئاۋىمىدا. بۇل ساپاردا چار بولدى قان اىلان باياسى. قىرغىزغا
 لىق ئولىمىشى الاناۋدىڭ اراسى. ەي، ئاۋىزى باي ەر تۈرەم، قارا بىپ *جۇرمەن قانما.
 نە چازىمىم بار ەدى كۈنە- *سارى قاننىڭا. الماعان ارى قالدىما قىرغىزدا ونىڭ
 ئاغىدا، ابايدىڭ تۇسىمىدا ئىلەن *ىنىڭ جۈن كەلگەن. قىستاي شابتىڭ
 ەلمىدى، مالىمى سالىڭ تەلىمگە، بالالى ارقار ياۋايدى، بالاسىز ارقار ماڭرايدى.
 مەيورىمىز مۇنشا *مىس قىلىڭ: كوپ مۇسەلمان زارايدى. نەپەسەيتەن قان كەنە
 قىرغىزغا مۇنشا وشىمىتى، اق قاراقتى قىرغىزدان قازاققا بەردى نەسەيتى- جاقسى
 ايتاسىن، كارى- بوزا ئاققۇ ەدىڭ سەنى مەن. سەن بىلەن بىمىمەن كارى- بوۋە،
 مويىنىڭداى چاراڭدى. *نەپتى دە *ۇمىت قىلمايمەن سەنەگى قانن بالادان.
 جولىمىشى اڭسىزدا ەر- جان باتىر ارانغا ەندى مۇندا ئاقسىر قان نۇرماغىمىز
 ارىمىدى، تولغا تولدى ماسا مەن قىزىل سۇۋدىڭ كەمەرى. شىمار مۇزگىل تاپاندى
 ات بىن ەردىڭ ونەرى.
 بەدەر كىردى مايدانغا قىرغىزدىڭ *بىر بالاسى. باتىرلارنىڭ مايداندا قىزىاس

болды ойыны. Қайғыға толды бұ сапар қазақтардың қойыны. Сегіз кісі жөнелді Науырызбайдың соңынан. Шаба алмайды қазақы ат тас бен таудың тоңынан. Бедер менен Науырызбай жақындасыб барысты. Астарына мінген ат ауыздықбен қарысты. Ат үстінде алысты; найзаменен салысты; бір-біріне жабысты; керегедей қабысты. Бедер барыб жығылды. Күрең қасқа атының саууырынан А Құдайлаб шұулады. Үш алаштың баласы. Шанышқан екен Науырызбай ер Бедерді жүректен. Науан бұ жол ағытты ерлігінің тійегін. Кене қан қакты ійегін, Бұқарбай батыр әкелді ер Бедердің сүйегін. Олжа Болат баласы, Ораз кірді майданға ер Бедердің артынан. Байағы сөзден Ағыбай қарайған екен қанына. Әзір оңға қараб тұр Науырызбайдың жұмысы, Әзір аса біткен жоқ қан Кененің тынысы. Қара ала атты бір қырғыз Жанқараш бектің інісі, Жекелеб кірді майданға. Батыр екен мұнысы. Науырызбай қарсы шабады жекек шыққан батырға. Қан ійек қакты нөкерге Алданда әскер жоқ болды. Зеңбіректердің аузына селдір сійрең дөб келді. Сегіз кісі ұшырды Селдір сирең шетінен. Бір атты атыб ұшырды қолдың арғы бетінен. Көңілі бітті Науанның тұз татұрған еріне. Науан тағы жөнелді таудың төскей өріне. Жөнкіліб жүрген қырғыздың Науырызбай үстін қабтады. Жалғыз барған төрені бәрі тегіс атқаны. Лап қойа шабты қырғыздар мергеннің атын бергелі. Алдалаб жүрген қырғыздың желі тұуды оңынан. Ай мүйізді қошқардың бөрі тартты қоңынан. Мұрттай ұшты Ақауыз бір мылтықтың оғынан. Науырызбайға лаб қойды қалың қырғыз шоғынан. Қызыл сұу мен Дауанның аңғарынан шаң асты. Төреден қазақ адасты. Қырғыз қазақ екі жақ - Науырызбайға таласты. Қыйада жүрген Бұқарбай атына қамшы бір басты бұл екеуін қорғауға Ағыбай сыртын айналды. Бұқарбай мен Науырызбай мінгесіулі бір атқа; Бұлардың қолы байланды. Жалғыз өзі Ағыбай қорғауға әлі келмеді. Қолындағы жарағын оңды-солды сермеді. Атасы даңды - Абылай Бұқарбай мен Науанға өшікті қырғыз жабылдыай. Кер тайлақ атты жеткізді Жәуке менен Төле-бай. Шұбыртбалы Ағыбай талайды шаншты жүректен. Ала бір таудың жылғасы. Бауырында ойнар құлжасы. Тар жерде жолдас болады ерлердің найза құрдасы.

Белсеніб жауға шабады жігіттің жанға мырзасы. Сүйегімнен бұл таңба өле-өлгенше қалмайды. Мен айтайын бір мыйсал төрелер мен қазаққа жақындады бір қыса. Ер-жан түсті қырғызға. О да болды бір нысан. Ендігі жерде сөйлейін болған істі бастағы. Жұрыттан бұрын Нысанбай жоқ сұмдықты бастады: Қобызы қалды қосшыда, түзеді бетті қашқалы. Өз басын ғана

بولدى ۋە يېقىن، قاپىسىغا تولدى بۇ ساھار قازانلاردا، قويمىنى، سەكەز كىسى جونەلدى ئاۋرۇز بېلىنىڭ سۆڭىكىنى، شاپا المايدى قازانى ات تاس بىن ئاۋدىڭ توكۇنغان بەدەر مەنەن ئاۋرۇز باي چاقمىدا سېپ بارمىتى، اسئارغا مېڭەن ات اۋرۇزىدىن ھەن قارىمىتى، ات ۋىستىدا مېشى؛ ئايزا مەنەن سالەستى؛ يەنە يەنە چابىستى؛ كەدەر گەدەي قاپىستى، بەدەر پارىپ چىقىلدى، كۆرەڭ قاسقا اتنىڭ ساۋرىغان، اۋرۇز دايلاب شۇۋلادى، مۇش الاشنىڭ بالاسى، شائىشغان ەكەن ئاۋرۇز باي ەر بەدەردى جۈرەكتەن، ئاۋان بۇ چول اعمىتى ەزلىگىنىڭ تىمەگەن، كەدە قان قاننى يەكەن بۇقارباي باتىر اكلدى ەر بەدەردىڭ سۇيەگەن، ولجا بولات بالاسى، ۋاز كىردى مايدانغا ەر بەدەردىڭ ارتىغان، باياغى سوزدەن اعىباي قارايمان ەكەن قانغا، ەزىر ۋىغا قاراپ تۇر ئاۋرۇز بايدىڭ جۈمىسى ەزىر اسا بىتىكەن چوق قان كەتەننىڭ تىمىسى، قارا الاتنى ەيمىر قوغىز چانقاراش بەكەننىڭ تىمىسى، جەكە لىپ كىردى مايدانغا، باتىر ەكەن مۇنىسى ئاۋرۇز باي قارى شامادى جەكە شىققان باتىرغا، قان بىكە قاننى نوكەرىگە الدىندا اسكەر چوق بولدى، زەكەرىمەنىڭ اۋزىغا سەلەن سىرەك ەدەپ كەلدى، سەكەز كىسى ۋىشوردى سەلەن سىرەك شەتتەن، ەيمىر اتنى لىپ ۋىشوردى قولنىڭ ارغى بەنەن كوكۇلى ەيمىتى ئاۋاننىڭ تۇز ئاۋرۇغان ەرىنە ئاۋان قانغى جونەلدى ئاۋدىڭ تۈسكەي ۋىرنە، چوكتىلىپ چۇرگەن قىرغىزىڭ ئاۋرۇز باي ەمىشەن قانئادى، چالغىز بارغان تورەتنى ەبارى تەگىسى انقانى، لاپ قوپا شاپتى قوغىزدار ەرىكەننىڭ اتىن بەرگەلى، الدىلاب چۇرگەن قوغىزىڭ جەلى تۇۋدى ۋىگىنان، اي مۇيۇزدى قۇشقاردىڭ ەبورى تارتتى قوگىنان، ەمۇرتىناي ۋىشنى اق اۋرۇز ەيمىر ملىتىنىڭ ەغىنان، ئاۋرۇز بايغا لاپ قويدى قاننىڭ قوغىز شوعىنان، قىزىل سۇۋ مەن داۋاننىڭ اگەرىغان شاڭ اسنى تورەدەن قازاق اداسىتى، قىرغىز قازاق ەكى چاق-ئاۋرۇز بايغا ئالاستى، قىيادا چۇرگەن بۇقارباي اتىغا قامىتى ەيمىر باسنى بۇل ەكەۋىن قورغاۋغا اعىباي سىرتىن ايفالدى، بۇقارباي مەن ئاۋرۇز باي مېنىگە سۇلى ەيمىر اتقا؛ بۇلاردىڭ قولى بايلاندى، چالغىز ەزى اعىباي قورغاۋغا ەالى كەلەدى؛ قولغىداغى چاراعىن ۋىگىنى- سولدى سەرمەدى، اتاسى داگىنى-ايمىلاي بۇقارباي مەن ئاۋانغا ۋىشكىتى قوغىز چابىلداي كەز ئايلاننى چىكىزىدى چاۋكە مەنەن تولەباي شۇبىرتىبالى اغە چاي ئالايدى شائىشنى چۇرەكتەن، الا ەبىر ئاۋدىڭ چىلماسى، باۋرىندا ۋىغار قۇلچاسى، تار جەردە چولداس بولادى ەزلىرىڭ ئايزا قۇرداسى، بەلسەنەب چاۋغا شايدى چىكىتىنىڭ چانغا مەرزاسى، سۇبەكەمەن بۇل ئاچبا ۋىسولگەن شە قالمايدى مەن اينايمىن ەيمىر مەيسال، تورەلەر مەن قاراقچا چاننىدا ەيمىر قىساق ەرىچان ەنۇسنى قىرغىزغا، ۋدا بولدى ەيمىر نىسان، ەندىكى جەردە سويلەيمىن بولغان ەنسى باسئاعى، چۇرتىنان بۇرىن نىسانباي چوق سۇمىدىقتى باسئاعى؛ قوغىزى قالدى نوسىندا، تۇرەدى بەتتى قانقالى، ەز باسەن عانا

құтқармақ; ойламады басқаны бұл сапарда қазақтың болмады қабыл тобасы. Рүстем менен Жұуатай-төренің нағыз баласы үндес болды қырғызбен. Он екі мың Дуулатты қашырды түнде расы. Қазақтың көбі қырылды; мойнына болсын жазасы. Сол барғаннан төрелер елге қайтыб келмеген.

Тобшысынан үзілді екі бірдей қанатым. Пайда үшін біреу жақын бүгін таңда. Ендігі жұрыттың сөзі - ұрлық-қарлық. Саналы жан көрмедім сөзді ұғарлық. Осы күнде осы елде дәнеме жоқ. Байларда мал қызығын біле алмай жүр. Саудагер тыныштық сауда қыла алмай жүр. Естілер де есіне құуанбай жүр. Қарындас қара жерге тыға алмай жүр. Бір күшті көб тентекті жыға алмай жүр. Жетіліб жаз жәйлауға қона алмай жүр. Күз күзеуде жанжалсыз бола алмай жүр. Қыс қыстауың қыб-қызыл О бір бәле. Жасы кіші үлкеннен ұйалмай жүр.

Сұрамсақтар нәбсісін тыйа алмай жүр. Осындай сыйдан жігіт елде мол ақ. Бәрі де шарыуаға келеді олақ. Олардың ойында жоқ малын бақбақ. Бір дәурен кемді күнге боз балалық. Жастықта бір күлгенің бір қаралық. Күлкі баққан бір көрер бійшаралық. Ат арықтар, тон тозар, кәдір кетер, уайым – ер қорғаны - есі барлық. Қыйсыны бұл дүниенің қолы тарлық, Ехе-ге-гелерме, боз балалар! Бұл бес күндік бір майдан ер сынарлық. Алдында ұуайым көб шошынарлық. Ақыл керек, ес керек, мінез керек. Ері ұйалар іс қылмас қатын зерек. Өзін өзі күндейді. Мәз болады болысын арқаға ұлық қаққанға. Өзгелерді біз емес, түсірмекші қақбанға. Білімдіден шыққан сөз талабтыға болсын кез. Нұрын, сырын көріуге көкірегінде болсын көз. Жүрегі - айна, көңілі - ояу, сөз тындамас ол байау. Өз өнері тұр тайау Ұқбасына сөзді тез. Әбілет басқан елер ме, сөзге жұуық келер ме? Байлаулы емес ақыл-ой. Бай сейілді бір бейілді. Елде жақсы қалмады. Жөнді-жөңсіз сөз тындаусыз.

Бас бен айақ - бір есеб. Кетті бірлік. Сөнді ерлік. Енді кімге бетдемек. Өтті өмір. Қайтты көңілім Бұл дүниенің ісіне. Түсті мойын; толды қойын; ақты сен. Мен паң едім. Бей-қам едім. Еш нәрседен қайғысыз, тез деріттендім; кейде өргендім; кейде - мұз. Заман ақыр жастары (бар). Қосылмас еш бір бастары (бар). Саудасы ар мен ыйманы, қайрат жоқ бойын тыйғалы. Күлімдеб келер көздері. Қалжыңбас келер өздері. Қайғы шығар ілімнен, Ыза шығар білімнен, Зар шығады тілімнен. Ақыл біт-бес дәулетке. Дәулет бітбес келбетке. Бас алқа сөз сенде жоқ. Ел

تۇتقارماق؛ ۋىلايەتتىكى بۇل ساپاردىكى قازاقنىڭ بولمىدى ئوباسى. رۇستەم مەن جۇۋاتاي-نورەننىڭ ناعىز بالاسى، ئۇندەس بولدى قورغىن. ۋەن ەكى مەنك دۇۋلەتنى نەشەردى ئۇندەس-راسى، قازاقنىڭ كۆپى قىرىلدى؛ مويىنىم بولسىم جازاسى، سول بارغاندىن ئورەلەر ەلگە قايتىپ كەلمەگەن.

تويىشىمىن ئۇزىلدى ەكى بىردەي قانازىم بايدا ئۇشىن بىرەۋ جاقىن بۇكۇن تاڭدا. ەندەسى چۇرتىملا، *سوزى-ۇرلىق-قارلىق. سانالى جان كورمەدىم *سوزدى ۇعارلىق. ۋسى كۇندە ۋسى ەلدە دانەمە چوقى باپلاردا مال قۇتۇرغىن بىلە ەلماي *چۇر. سادەدەگەر تىنىشىق ساۋدا قىلا ەلماي *چۇر. سىتىلەردە سىنە قۇۋانباي *چۇر. قارىنداس قارا چەرگە نەما ەلماي *چۇر. *بىر كۇشىنى كۆپ تەنەكتى چىما ەلماي *چۇر. چەتلىمب جاز جاپلاۋغا قونا ەلماي *چۇر. كۇز كۇزەۋدە جانجال-سز بولا ەلماي *چۇر. نەس قىستاۋىڭ قىب-قىمىزىل ۋ *بىر پالە جاسى كىشى ۇلكەندەن ۇيا ەلماي *چۇر.

سۇراماساتىز غەزەلدىن تىپا ەلماي *چۇر. ۋسىنداى سىنداڭ چىكىت ەلدە ەول اق. بارىدە شارىۋاعا كەلدى ۋلاق. ۋلاردىڭ ۋىنىدا چوقى مالىن باقتى. *بىر داۋرەن كەمدى كۇنگە يوز بالالىق. چاستىقتا *بىر كۇلكەنىڭ *بىر قازالىق. كۇلكى باققان *بىر كورەر بىيشارلىق. ات ارقىتار، تون ئوزارە كادىر كەنەر ۋايمەر قورغانى-ۋسى بارلىق. قىسىقى بۇل دۇنەينىڭ قولى تارلىق ە. ەكە لەرەمە، يوز بالالار! بۇل بەس كۇندىڭ *بىر مايدان ەر سىنارلىق. ەلدىڭدا ۇۋايم كۆپ شوشىنارلىق. اقل كەرەك، س كەرەك، مەقەز كەرەك. ەرى ۇيالار *س تىلماس قانەن زەرەك. *وزىن *وزى كۇندەيدى. *ماز بولادى بولمىڭ ارقاعا ۇلىق قاتقانما. ۋز كەلەردى *بىز ەمەس نۇسەرەكشى قاتقانما. يىلمىدىن شىققان *سوز تالايىمما بولسىم كەز. نۇرىن سىرىن كوربۇگە كوكەرەكىنە بولسىم كوز. چۇرەكى-اينا، كۇگىلى-ۋياۋ، *سوز نىڭداماس ۋل باياۋ. *وز ۋنەرى تۇر ئاياۋ ۇتباسىمما *سوزدى نەز. ابدەت پاسقان ەلەرەمە سوزگە چۇۋىق كەرەمە؟ بايلاۋلى ەمەس اقل-ۋوي. باي سەيلىدى *بىر بىيىلدى. ەلدە چاقىسى قالماي. *چوندى-چونىمىز *سوز نىڭداۋسىمىز.

باس بىن ارباقى-بىر ەسەپ. كەنتى بىرلىك. *سوتىدى ەرلىك. ەندى كەمبەك *بىت دەمەك. *ۋلتى *ۋومەر. قايتى كوكىلىم بۇل ۇنەينىڭ سىنە. مەتۇستى ۋۋىن؛ ئولدى قويمى؛ اقتى سەل. مەن پاك ەدىم. *بىي-تام ەدىم. ەش نارسە دەن قايسىمىز، نەز دەرتەندىم؛ كەيدە ۋرتەندىم؛ كەيدە-ۇز. زامان اقىر چاستارى (بار). قوسىماس ەش *بىر باستارى (بار) ساۋداسى ارەن بىمانى، قايرات چوقى بويىن نىيەلى. كۇلمەدەپ كەلەر كوزدەرى، قالچىكچاس كەلەر ۋزەرى. قايسى شىعار بىلمەن، نزا شىعار بىلمەن، زارشىعادى تىلمەن، اقل پىتىس داۋلەتكە، داۋلەت بىتىس كەلەتكە. پاس اقل! *سوز سەندە چوقى، ەل

қағынды; Мал сейілді, ұрлық-өтірік гүуде-гүу. Байы басбак; бійі сасбак; Әулекі асбак, сыпыра құу. Бұрынғы түсті еске. Көрінбе ел көзіне әсте қорқақ. Жанды жан демейтұғын жанды шығыб бак. Анда-санда құтырған жаман емес. Жұрт бала: еш нәрсесін тартыб алма. Тар жерде тайпалудан танба әр кез. Кеудесі толған құулық ой. Бәрі де пысық езбе емес. Құмары оның айт бен той. Талай сөз бұдан бұрын көб айтқанмын. Қазақтың өзге жұрыттан сөзі ұзын. Бірінің бірі шабшаң ұқбас сөзін. Көздің жасы, жүректің қаныменен ерітіуге болмайды ішкі мұзын. Тәуекелсіз, талабсыз мал табылмас. Еңбек қылмас еріншек адам болмас. Мал кетер; мазақ кетер; ар бұйырмас. Асаған ұрыттағанға ез жұбанар. Сенімді дәулет емес ол құуанар, Кезеген ійт тым ақ көб біздің тұста, Малға достың мұңы жоқ малдан басқа. Аларында шаруа жоқ алдамасқа. Өзі шошқа өзгені ійт деб ойлар. Мақтамайды ешкімді бұл күнде көб. Тұғызған ата-ана жоқ. Тұғызарлық бала жоқ. Толықсыб жүрер шама жоқ. Жастарға жаббас жала жоқ, қартаң шалда сана жоқ. Бір сұлу қыз тұрыбты қан қолында. Қан да жанын қыяды қыз жолында. Күзетші қыз-келіншек, жүр соңында. Деген сөз: «бұқа бұуға, тентек дұуға». Қан қарық боп түсіб жүр айғай шұуға. Жартастан қыз құлабты терең сұуға. Сән, салтанат жұбатбас жас жүректі. Ебке көнер ійт жүрек сатыу емес. Есерлер жас қатынды тұтады екен. Мал өмірді жаңғыртбас, Құдай ұрғыр. Құрбыдай кош тұттым жасың мен кәріңді. Ортаға көб салдым өзімде барымды..... «Ұйаламын» дегені көңіл үшін. Ұсақ құулық бір ғана өмір үшін. Жалығыу бар, шалқыу бар, іш пысыу бар. Жаңа сүйгіш адамзат «көрсө қызар». Өзің үлкен; қылығың бала-шаға. Балаша мәз боп жүрсін тамашаға. Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы. Қыйыннан қыйыстырар ер данасы. Айтыушы мен тындаушы - көбі надан. Бұл жұрыттың сөз танымас бір парасы. Қазаққа өлең деген бір қадірсіз былшырақ көрінеді. Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлаб. Тұғанда дүние есігін ашады өлең. Өлең мен жер қойнына кірер денең. Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен. Өлең деген әр сөздің ұнасымы. Қарны тоқ, қаса надан ұқбас сөзді. Көб тойда сөз ұғарлық кісі аз ақ. Мен жазбаймын өленді ермек үшін; Көкірегі сезімді, тілі орамды Жаздым үлгі жастарға бермек үшін. Сөз айыттым Әзірет Әлі айдағарсыз, Мұнда жоқ алтын ійек сары ала қыз. Батырдан барымташы тұуар даңғой. Көңіл құсы құйқылжыр шар тарабка. Салған ән-көленкесі

قاسىدى؛ مال سەيلىدى، ئۇلىق-ئوتورەك گۆۋدە-گۆۋ. بايى باسباي؛ *بىيى ساسباي،
 اۆلەكى اسباي، سىپىغا قۇۋ. بۇرىنى *ئۇستى مەكە. كورىنىپە ەل كوزىنە
 استە قورقاتى. چاندى. جان دەمەيتۇغىن جان شەسب باق. اندا-ساندا قۇتموعان
 جامان مەس. چۆرە بالا؛ مەن نارىسەسەن تارتىپ الما. نار جەردە ئايپالمۇدان
 ئانبا *ار كەز. كەيىمەي ئولەن قۇۋلىق ويى. پارىدە پىساق زەبە مەس.
 قۇمارى ونىك ايت بەن تەي. ئالاي *سوز بۇدان بۇرىن كوپ ايتقانمەن. قازاق-
 تىمك وزگە جۇرتتان *سوزى ئوزىن. مېرىنىك *بىرى شاباشك *ۇقباس *سوزىن.
 كوزدىك جاسى، چۆرەكتىك قانى مەنەن، ەرتىۋەگە بولمايدى شكى مۇزىن.
 تاۋەكەلسىز، ئالاسىز مال ئايىلماس. *كەپك قىلماس ەرىنشەك ادام بولماس. مال
 كەتەر؛ مازاك كەتەر؛ ار بۇيرماس. اساعان ۇرتتاعانغا ەز چۇبانار. سەنمىدى
 داۋلەت مەس ول قۇۋانار، كەزەگەن *مىت تەم اق كوپ ەبىزدىك ئۇستا، مالغا
 دوستىك مۇكى جوق مالدىن باسدا. لارىندا شارا جوق الداماسقا. *وزى شوشقا
 وزگەنى *مىت دەپ ويلار. ماتلامايدى ەش كەمدى بۇل كۇندە كوپ. تۇۋغىزان
 اتانا جوق. ئۇۋغىزارلىق بالا جوق. تولمىسىپ چۆرە شاما جوق. جاستارغا
 جايىاس جالا جوق قازناك شالدا سانا جوق. مېر سۇلۇ قىز تۇرىبىتى قان
 تولمىدا. قاندا جانن قىمادى قىز جولىندا. كۆزەتشى، قىز-كەلىنشەك، چۆر
 سوتىمىدا. دەگەن *سوز: «بۇقا بۇۋعا، تەننىك دۇۋعا، قان قارىق بوپ *ئۇسىپ
 *چۆر ابقاي شۇۋعا. چار تاستان قىز قۇلابىتى تەرەك سۇۋعا. *سان، سالتانات
 چۇباتىاس جاس چۆرەكتى. ەكە كونەر *مىت چۆرەك ساتىۋ مەس. سەغلەر
 جاس تانىمىدى تۇنادى ەكەن. مال *وموردى جاڭغىرتىاس، قۇداي ئۇرغىر. قۇرىمىداي
 قوش تۇتىنم جاسىك مەن كارىكىدى. ورتاغا كوپ سالىدىم وزىمىدە بارىمىلى...
 «ئۇيالا،» دەگەنى كوگىل *ۇشىن. ۇساق قۇۋلىق مېر عانا *ومىر *ۇشىن.
 چالغىمۇ بار، شالقۇ بار، *ش پىسىۋ بار. جاڭا سۇيگەش ادامزات *كورسە
 قىزار». ەوزىك ۇلكەن؛ قىلىمىك بالا-شاعا. بالاشا ەماز *بوپ چۇرسەن ناماشاعا.
 ولەك *سوزدىك پاتىساسى، *سوز ساراسى، قىيىنغان قىيىمىستور ەر-اناسى. ايتىۋشى
 مەن تىگىداۋشى-كوبى نادان، بۇل جۇرتتىك *سوز ئانەماس *بىر پاراسى.
 قازاتقا ولەك دەگەن *بىر قادىرسىز بىلىشوراق كورىندى. ەكى اقمىشا مال *ۇشىن
 تۇرمان زارلاب. ئۇۋعاندا دۇنيە ەسگەن اشادى ولەك. ولەك مەن جەر قوبىقى
 كەرە دەنەك. وموردەگى قىزىمىك *بارى ولەك مەن. ولەك دەگەن مار *سوزدىك
 ۇناسىمى. قارنى ئوق، قاسا نادان ۇقباس *موردى. كوپ ئويىدا ەسوز ۇغارلىق
 كەسى از اق. مەن جازبايەن ولەگىدى ەرمەك *ۇشىن؛ كوكدەرەگى سەزىمىدى
 *ئىلى ۇرامىدى جازدىم ۇلكى جاستارغا بەرمەك *ۇشىن. *سوز ايتتىم ازبەش
 *الى ايداعارسىز، مۇندا جوق ئنەن بىەك سارى الا قىز. باتىردان بارىمىشنى
 ئۇۋار داڭقوي. كوگىل قۇسى قۇبىغلىچ-ر شار تاراپما. سالعان *ان-كولەككەس

сол көңілдің. Ұйықтаб жатқан жүректі ән ойатар; Оның тәтті оралған мәні ойатар. Баламды медіресеге біл деб бердім. Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім. Келдік талай жерге енді, кіріуге қалдық көрге енді. Күңгіріт көңілім сырласар Сұрғылыт тарытқан бій уаққа. Жасымда албырт өстім ойдан жырақ. Ой кіргелі тіймеді ерік өзіме. Ішім толған ұу мен өріт; сыртым дүрдей. Өлең шіркін өсекші жұрытқа жайар. Жүрегім менің қырық жамау. Қайғысыздың бәрі асау. Алдымызда айла жоқ. Дүнийені, көңілім кезесін. Құлпырған жасыл жер жүзі. Айттым сәлем, Қаламқас! Саған құрбан мал мен бас. Сенен артық жан тұумас. Бір өзіңнен басқаға ынтықтығым айтылмас. Асыл адам айнымас. Сізде сымбат (бар); бізде ықылас (бар).

سول كۆڭلىدىكى. ئۇيغۇن جاتقان جۈرەكنى «ان ويانار؛ ونىڭ ئانتى ورائعان
 «مانى ويانار. بالامدى مەدەسسىگە «بىل دەپ بەردىم. تۇيىنمە نەمەش جۈرگەندى
 تەرس كورمەدىم. كەلدىك نىلاي جەرگە ەندى، كوربۇگە قالدىق كورگە ەندى.
 كۈڭكورت كۆڭلىم سەرلاسا سۇرەمەت ئارتقان «بىي ۋاقفا. جاسمەدا المىست
 «وشىم ويدان جەراق. وي كىركەلى نىمەدى ەرك ۋىنمە. «شىم تولعان ۋۇ مەن
 «ورت؛ سەرنىم دۇردەي. ولەك شىركىن ۋەكشى جۇرتقا جاپار. جۈرەگىم مەنىڭ
 تىرىق جاماۋ. قايەسىمزدىك «بارى اساۋ. اللىمىزدا ايلا جوق. دۇنيەنى، كۆڭلىم
 كەزەسەن. قۇلبىمىزغان جاسىل جەر «جۈزى ايتىمىم سالىم، قالامقاس! ساعان قۇربان
 مال مەن باس. سەنەن ارتىق جان تۇۋماس. «بەر ۋىزىگەن باسقاغا نىمەقتەمىم
 ايتىلماس اسىل ادام ايتىلماس. سەزدە: سىمبات (بار)؛ بەزدە نىمەلس (بار).

II-нші бөлім.

СӨЙЛЕМ ТҮРЛЕРІ.

§ 1. Жалпы түрлері.

1) Болымды сөйлем.

Не жайынан да болса болдыра, бар қыла сөйлеген сөйлем болымды сөйлем деліп аталады.

Мыйсал: Еділ бойы тоғай бар; Тоғай толған ноғай бар; Бұурыл атта бұғау бар; Оны да кесер егеу бар; Сом темірге балға бар; Сұмсынғанға Алла бар; Қас жорғадан жортақ тұуар; Қас батырдан қорқақ тұуар; Қас шеберден шорқақ тұуар; Сай сайға құйар; Бай байға құйар. Қатты жерге қақ тұрар; Қайратты ерге мал тұрар. Көб қорқытар, терең батырар. Үлкен бастар. Кіші қостар.

2) Болымсыз сөйлем

Не жайынан болса да болдырмай, жоқ қыла сөйлеген сөйлем болымсыз деліп аталады.

Мыйсал: Жер жұтыуға тоймайды; От отынға тоймайды, кісі ойға тоймайды; Бөрі қойға тоймайды. Жалғыз ағаш үй болмас, жалғыз жігіт бій болмас. Тез қасында қыйсық ағаш жатбас. Байлық мұрат емес. Жоқтық ұят емес. Тұура бійде тұуған жоқ; тұуғанды бійде ыйман жоқ. Сыйыр сыйпағанды білмес, жаман сыйлағанды білмес. Өткен келмес, өшкен жанбас түбі бірге түтбейді. Шам жарығы түбіне түсбес. Соқыр көргенінен жазбас.

3) Толымды сөйлем.

Тұрлаулы мүшелері бар сөйлем толымды сөйлем деліп аталады.

Мыйсал: Өлген келмес, өшкен жанбас. Береген алар. Еккен орап жер таусыз болмайды; Ел даусыз болмайды. Көб қорқытады; Терең батырады. Арзанның

II نىشى بولم .

سوۋىلەم تۇرلەرى .

1 § جالىمى تۇرلەرى .

(1) بولمىدى سوۋىلەم .

نە جاپىدىن دا بولسا بولىدىرا ، يار قىلا سوۋىلەگەن سوۋىلەم بولمىدى دەلىپ
اتلادى .

مىسىال : دەدىل بويى ئوعاي بار؛ ئوعاي ئولغان ئوعاي بار؛ بۇۋىل انئا بۇعاۋ
بار؛ ونى دا كەسەر ەگەۋ بار؛ سوم نەمىرگە بالعا بار؛ سۇمىسناغا الا بار؛ قاس
جورعا دان جورئاقى نۇۋار؛ قاس بانمودان قورقاقى تۇۋار؛ قاس شەبەردەن شورقاقى
تۇۋار؛ ساي ساپعا تۇۋار؛ باي بايغا تۇۋار . قاننى جەرگە قاق تۇۋار؛ قايمىرانتى ەركە
ەل تۇۋار . كۆپ قورقمتار ، نەرەك بانمۇار . ۇلكەن باسنتار . كىشى قوستار .

(2) بولمىسىز سوۋىلەم .

نە جاپىدىن دا بولسا بولىدىرماي ، چوق قىلا سوۋىلەگەن سوۋىلەم بولمىسىز
دەلىپ اتلادى .

مىسىال جەر جۇتەۋعا ئويمايدى؛ وت وتىنغا ئويمايدى ، كىسى ويغا ئويمايدى؛
بورى ئويغا ئويمايدى چالغىز اعاش مۇي بولماس ، چالغىز چىكىت مۇي بولماس .
تە : قاسىندا قىبىسقى اعاش جانباس . بايلىق مۇرات ەمەس ، چوقىنقى ۇيات ەمەس .
قۇۋزا پىيدە تۇۋعان چوق؛ تۇۋعاندى پىيدە دىمان چوق؛ سىپىر سىپىپاھاندى
پىلەس ، جامان سىپىلاغاندى پىلەس . وتكەن كەلمەس ، وشكەن جانباس تۇيى
بەرگە تۇبەيدى . شام جارمى تۇبىنە تۇسبەس . سوقىر كورگەنمەن جازباس .

(3) تۇلمايدى سوۋىلەم .

تۇرلۇۋى مۇشەلەرى بار سوۋىلەم تولمىدى دەلىپ اتلادى .
مىسىال : ولگەن كەلمەس ، وشكەن جانباس . بەرگەن الار . ەككەن وراز جەر
تۇسىز بولمايدى؛ ەل داۋسىز بولمايدى . كۆپ قورقمتادى؛ نەرەك بانمۇرادى . ارزاننىڭ

сорпасы татымас. Соқыр көргенінен жазбас. Ағаш көркі жапырақ, адам көркі шүберек; Қойанды намыс өлтірер. Сай сайға құйар; Бай байға құйар. Тентек шоқбар жыйар. Ат аунаған жерінде түк қалар. Тау мен тасты сұу бұзар; Адамзатты сөз бұзар. Асыл тастан шығар; Ақыл жастан шығар. Алтын, күміс тас болар. Арпа, бійдай ас болар.

4) Толымсыз сөйлем.

Тұрлаулы мүшесінің біреуі немесе екеуі жоқ болса, сөйлем толымсыз деліп аталады.

Мыйсал: Йт тойған жеріне; Ер тұуған жеріне. Барымен базар, жоқты қайдан табар. Ақыл жас ұланнан; Жүйрік тай құнаннан. Күлме досыңа, келер басыңа. Асың-асың асыңа; Береке берсін басыңа. Асың барда ел таны; Атың барда жер таны. Аурыу астан; Дау қарындастан. Алыстан арбалағанша, жақыннан дорбала. Шалқайғанға шалқай; Пайғамбардың ұлы емес. Еңкейгенге еңкей: атаңнан қалған құл емес. Баланы жастан, қатынды бастан.

5) Жалаң сөйлем.

Тұрлаулы мүшелері ғана бар сөйлем жалаң деліп аталады.

Мыйсал: Ел қонды. Ат аунады. Қой маңырады. Аспан ашық. Ет жасық. Қымыз сұусын. Қөб қорқытады, терең батырады. Үлкен бастар, кіші қостар. Өлген келмес, өшкен жанбас. Ат тебті, қасқыр қабты. Ат азар, тон тозар. Отын бар, от жоқ.

6) Жайылма сөйлем.

Тұрлаулы мүшелерінен басқа тұрлаусыз мүшелері бар сөйлем жайылма деліп аталады.

Мыйсал: Ақыл жастан шығады; Асыл тастан шығады. Қойанды қамыс өлтірер; Ерді намыс өлтірер. Сай сайға құйады, бай байға құйады. Ананың көңілі балада, баланың көңілі далада. Білегі толық бірді жығады; Білімі толық мыңды жығады. Екі қатын алғанның дау үйінде; Жаман қатын алғанның жау үйінде. Қатты жерге қақ тұрар. Жүйріктен шабан тұады. Жақсыдан жаман тұады. Қара таудың басынан көш келеді. Мен келдім Мырзалының ордасына; Сөз айттым қасындағы молдасына. Үйіңе сөйлес қылдым кеш уақытта. Кеш мезгіл келе жатты екі кісі. Қазақтың қазақ ійісі тұрған шақта Алаштың баласына керегімсін.

§ 2. Айтылыуынша айырылатұн түрлері.

Айтылыу түрлеріне қарай сөйлем төрт түрлі болады.

1) Сұраулы сөйлем.

Сұраулы сөйлем деліп жауап сұралғанда айтылатұн сөйлем аталады.

Мыйсал: Сен тамақ іштің бе? Үйде кім бар? Соншама бұл бйдайдың дәні көб бе? Сұуымды неге былғаб ылайлайсын? Мүмкін бе ылыйлауға осы арадан? Әкеңді алдындағы таниймысын? Үшеуін асырауға көб керек бе? Осындай елде уақығға аз ғана ма? Бөшкенің қайсысының пұлы қымбат? Тұура жол сонан артық табамыз ба? Мысықжан бұл жердегі жұрттар қандай? Залалдан басқа нәрсе істедің бе? Оңай ма арыстаннан алыу ақтаб? Шымшық мақтанды ма, ойнады ма? Құныңа тұрар ма сол жеген тауық? Тауық бен мен бе жалғыз ойнайтұн? Күймей ме біреу үшін біреу отқа?

Сұрау сөйлемдерінің соңынан сұрау белгісі (?) қойылады.

Лебті сөйлем.

Лебті сөйлем деліп аталатұн адам көңіл күйі, жан жайы мен сөйлегенде, мәселен, жан ауырғанда, не кенелгенде, таңданғанда, сұқтанғанда, кейігенде, есіркегенде, күйінгенде, сүйінгенде, қорыққанда, құуанғанда айтылатұн сөйлемдер. Бұлар айтылғанда жай айтылмай лебті үнмен айтылады. Сондықтан лебті сөйлем деб аталады.

Мыйсал: Ұуб, Алла! Бітті қаным! Шықты жаным! Ей шіркін, жақсылықты білмейтұғын! Жарайды, бәрекедді, сабаз-ай! Иә, раббым! Сол уақытта деді арыстан. Жасаған жалғыз жан ійе ай! Қайран еркін замандарың! Дарыйға, ол заманның бәрі өтті! Алда сорлы бйшара балалар-ай! Жасынан өлген екен аналар-ай! Тамаша қарағанға нұрың қандай! Мынау көз, мынау мойын, мұрын қандай! Өлген екен, апырым-ай! Құу бақсы! Өтірікші! Алжыған шал! Атымды айырыбсың босқа менен! Қаннан қан, еттен етім, бауыр жұртым! Уа, дарыйға, өттің бастан қызық жас! Өттең дүние-ай, қалғаным ғой айрылыб! Алақай-ай, атам келді ғой!

Лебті сөйлемдердің соңынан леб белгісі (!) қойылады.

3) Тілекті сөйлем.

Нәрсенің болғаны, істің істелгенін көңіл тілеген орында айтылатұн сөйлем түрлері тілекті деб аталады.

Мыйсал: Балалар, оқыуға бар! жатба қараб. Ал, келдік жаман жерге! Енді сақтан. Жолама сол жақтағы өзенге аққан. Сөйлеб қал, қызыл тілім! Көріуге жазғай еді қақ тағалам! Қолда өңшең, арыуақ! Қош, сау бол, Қарқаралы жұуылмағаан. Айдай бер қалса адамың қууылмаған. Әлдій-әлдій, ақ бөпем! Жылама, бөпем, жылама. Тілің тарт!

Көрінбей, жоғал шабшаң, көзіме енді!
Әманда сақтан. Айғырсыб момындарға ақыр, інім.
Ашыб айт, бүкбей бәрін; Еш қаймықба.
Не болар? Айтшы бақсым Құдай сүйген.
Достарым, осындай бір іс етелік.
Жанымды бір шыбындай қый, ақсақал!
Айт балыққа! Ақсүйек етсін мені –
Келіндер, боз балалар, атты алыңдар!

Көңіл тілегі түрлі айтылады: 1) Бұйрық түрде, 2) Өтініш түрде, 3) Үгіт (ақыл) түрде, 4) Жай тілек (мұрат) түрде.

Айтылуы түрлі болған соң, тыныс белгілері де түрлі қойылады. Әр түрдегісін алыб, тыныс белгілерін қойыб қарайық:

1) Бұйрық түрдегісі.

Келіндер, боз балалар, атты алыңдар!
Жетектеб тоғайыма аб барыңдар!
Жабыңдар жабыуын түкті кілем!
Тазалаб, жұуыб, тараб, бабтаңыздар!
Жеміне ең қалаулы сұлы алыңдар!
Бұлақтың сұуымен әм сұуарыңдар!
Ізің мен үйге кірмей қайт балыққа!
.....
Ақ - сүйек етсін мені - айт балыққа!
Көрінбей, жоғал шабшаң, көзімен енді!
Кет, шық!
Бар! Жүгір! Ұш!

2) Өтініш түрдегісі.

Даусыңды, тым болмаса, бір шығаршы!
Кезек бер бір азырақ сөзге, тақсыр!

مىيىسال: بالالار، وقۇغا بارا! چايغا قاراپ. ال، كىلىك جامان جەرمە! ەندى
 ساتقان. جولاما سول چاتقانى وزەنگە اتقان. سويلەپ قال، قەزىل تىلىم! كوردۇكە
 چازعاي ەدى قاقى ناعالام قولدا وگشاك، ارىواق! توش، ساۋ بول، قازارالى
 جۇۋىلماعان. ايداي بەر قالسا ادامك قۇۋىلماعان. *الدىي - *الدىي، اقى بوبەم!
 جىلاما، بوبەم، جىلاما. *تىلىك تارت!

كورىنبەي، جوعال شايشاك، كوزىمە ەندى!
 *اماندا ساتقان. ايهوسىم مومىندارعا اتمى، *نىمى.
 اشىب ايت، بۇكەي *بارىن؛ وش قارىمقىيا.
 نەبولار؟ ايتشى، باتسىم قۇداي سۇيىكەن.
 دوستارىم، وسىنداي *يەر *سەس ەتلىك.
 چانمىدى *يەر شىمىنداي قەي، اقساقال!
 ايت بالمىقا: اقى سۇيەك ەتسىمە مەنى.
 كەلىككەر، بوزبالالار، اننى المىكدار!

كوڭىل تىلىگى *نۇرلى ايتىلدى: (1) بۇيرىق تۇردە، (2) *وتىنىش تۇردە،
 (3) قۇگىت (اقىل) تۇردە، (4) جايى تىلىك (مۇرات) تۇردە.
 ايتىلمىۋى *نۇرلى بولغان سوك، نىنسى بەلكىلەردە *نۇرلى قويىلدى. *ار
 تۇردە گىسىن العىب نىنسى بەلكىلەردىن قويىپ قاراينىق:

(1) بۇيرىق تۇردە گىسى.

كەلىككەر، بوزبالالار، اننى المىكدار!
 چەتەكتەپ نوبەيما اب بارىكدار!
 جايىكدار جابمۇنا تۇكتى كىلىم!
 قازالاب، جۇۋىپ، تاراب، بايناگىمىزدار!
 چىمىنە ەك قالاۋلى سۇلى المىكدار!
 بۇلاقتىك سۇۋى مەن *الم سۇۋارىكدار!
 *بىزىك مەن ۇيكە كىرماي، قايت بالمىقا!

قى - سۇيەك ەتسىن مەنى - ايت بالمىقا!
 كورىنبەي، جوعال شايشاك، كوزىمە ەندى!
 كەت، شىق!
 بارا! جۇكەر! ۇش!

(2) *وتىنىش تۇردە گىسى.

داۋسىكدى، تىم بولماسا، *بىر شىعارشى!
 كەزەك بەر *بىر ازىرئاي سوزكە، ناتسىرا!

Достарым, осындай бір іс етелік!
Жастарды жетім қалған кісі етелік!
Ізгілер орманда да бар екенін
Осындай сауаб ісбен көрсетелік!
Айта гөр, қайырымды ер бар болса....!
Сала түс, әлде болса, бітегене!
Не болар? Айтшы, бақсым Құдай сүйген!
Ашыб айт, бүкбей барын! Еш қаймықба!
Бақыл бол! Серік атым, іренжіме!
Жанымды бір шыбындай қый, ақсақал!

3) Үгіт (ақыл) түрдегісі.

Балалар, оқыуға бар! Жатба қараб.
Жұуыныб, кийініңдер шабшаңырақ.
Айағын көріб асын іш;
Анасын көріб қызын ал
Біік таудың төбесін көріб, түбіне барма;
Жақсының атын естіб, үйіне барма.
Кісі ақылымен бай болғанша,
Өз ақылыңмен жарлы бол.
Еңкейгенге еңкей, басың жерге жеткенше;
Шалқайғанға шалқай; төбең көкке жеткенше.
Сырын білмейтүн аттың сыртынан жүрме.
Ойнаб сөйлесеңде, ойлаб сөйле.
Оқ жетбес жерден қылыш сұуырма.
Қол көтермес шоқбарды бөліңе қыстырма.

Жай тілек түрдегісі.

Жасаған болғай панамыз. Көріуге жазғай еді.
Есен-сау келгей едің.
Қақ бендесі біздей сірә болмасын.
Біздей болса, бұ дүниеге келмесін.
Арманменен інім шөлдеб өлмесін.
Қайта алмадым жорықтан; бұ дүниада жолықбан;

دوستلارنىم، ۋەسىنداي *بەر* مەن ئەنەلك!
 چاستاردى جەتەم قالغان كىمى ئەنەلك!
 ھۆكىمەر ۋەرمەنداد بار كەنەن
 ۋەسىنداي ساۋاب مەن بەن كورسەنەلك!
 ايتاگورە قايرەمىسى ەر بار بولسا . . . !
 سالا *نۇس، الە بولسا، بىتەگەنە!
 نە بولار؟ ايتشى، باتسىم قۇداي سۈيگەن!
 اشەب ايتە بۇكەي بارىن! شە قايرەمقىبا!
 پەقىل يول، سەردىك انەم، نەنەجەمە!
 چانەمدى *بەر شەبىنداي قەي، اتساقال!

۳) قۇرغىت (اتىل) تۇردە گەسى .

بالالار، وقۇغا بار! جاتبا قاراب.
 چۇۋىنىپ، كىمىنىگەنەر شاشاگمواق.
 اياغەن كورەب اسەن *شە؟
 اناسەن كورەب تەزىن ال.
 بەيدىك نازدىك توبەسەن كورەب تۇبىغە بارما!
 جاتسىنىڭ اتەن سەتەب ئۇيغە بارما.
 كەسى اتىلى مەن باي بولعاشا،
 *وز اتىلىك مەن جارلى بول.
 ەككەيگە، يەكە ەككەي. باسىك چەرگە جەنكەنەشە؟
 شالقايەنغا شالقاي، نوبەك كوككە جەنكەنەشە.
 سەرىن بىلگە، يەتۇن اتنىڭ سەرىنغان چۇرە.
 ويغاب سويلەسەگە. ويلاپ سويلە .
 وق جەنەس جەردەن قىلىش سۇۋىرما.
 قول كوتەرمەس شوتباردى بەلگە قەستەرما
 جاي تىلەك تۇردە گەسى .

جاساعان بولعاي پانامز. كوربۇكە چان عاي ەدى .
 ەمەن ساۋ كەلگەي ەدىك.
 قانى بەندەسى بەزدەي عەمرا بولماسەن.
 بەزدەي بولسا، بو دۇنەيگە كەلمەسەن.
 ارمان مەنەن *نەم شولە ولەمسەن.
 قاينا المادەم جورىقتان؛ بو دۇنيادا جولەمقان؟

Құдай қосқан қосағым ақыретте кез келсін:
Ертеменен қой өрер; Жайылғанын жұрт көрер;
Жайылғаны шашыңның соған, балам, көрінсін.
Жортқанда жолың болсын, жолдасың қыдыр болсын.

4) Жай сөйлем.

Сұраусыз, лебсіз, тілексіз айтылған сөйлемдердің бәрі жай сөйлем деліп аталады.

Мыйсал: Ат ерінді келеді; Ер мұрынды келеді. Өзің қойған зекетші, біздің елде Жүз-бай бар. Жана мұның жолдасы кара тамыр Дадан бар; Еріб жүрген соңында қырық-отыздай адам бар; Шоңмұрын деген молда бар; Төлеген деген жорға бар; Атына жемді іліуге алты еннен қылған дорба бар.

§ 3 Құрылыуына қарай айырылатұн сөйлем түрлері.

Сөйлемдер арасында екі түрлі жақындық болады. Бірі ішкі, бірі тысқы. Ішкі жақындық мағына жүзіндегі жақындық. Тысқы жақындық сөйлемдерді бір біріне жанастырыу жүзіндегі жақындық. Мағана жақындығынан басқа жақындық жоқ сөйлемдер іргелес деліп, мағана жақындығынан басқа қыйсын жақындығы бар сөйлемдер құрмалас деліп аталады.

I) Іргелес сөйлемдер.

- 1) Күн ашық. Тоғайлар шат. БИң-жың орман.
- 2) Күн кеш болды. Ат болдырды, ел көрінбеді. Батыр сасайын деді.
- 3) Біссімiлдә безгелдек! Бұлай жатсын дұуадақ! Сыбағама қоңыр қаз. Үлесіме үш үйрек. Екі сартқа бір тартар, аққуды батыр екең артар.

1-інші мыйсалға алынған сөйлемдер арасында жақсы күннің жайын сөйлеген ой іргесінің ғана біргелігі бар. 2-інші мыйсалға алынған сөйлемдер арасында кеш уақытта болған уақығға жайын сөйлеген ой іргесінің ғана біргелігі бар. 3-інші мыйсалға алынған сөйлемдер арасында үлес іретін сөйлеген ой іргесінің ғана біргелігі бар.

Сүйтіб, үш мыйсалдың үшеуіндегі сөйлемдер біріне бірі тек

تۇدای قوسقان قوساعم (ئەرەتتە كەز كەلسەن:
 ەرتە مەن قوي ورەر؛ جايلمايەنمەن چۇرت كورەر؛
 جايلمايەننى شاشكەنمەنك سوعان، بالام، كورنەنمەن.
 چورتقاندا جولمەك بولسەن، جولماسك تەدەر بولسەن.

(4) جاي سويلەم.

سۇراۋسەز، لەبەسەز، تەلەكەسەز ايتماعان سويلەمدەردىك *بارى جاي سويلەم دەلەپ اتالادى.

مەيلى: ات ەرىندى كەلەدى؛ ەر مۇرىندى كەلەدى. *وزىڭ قويغان زەكەشى،
 *بىزدىڭ ەلدە *جۈز-باي بار. جانا مۇنىڭ جولماسى قارا نام دادان بار؛
 *رەب چۇرگەن سوگىندا قىرىق-تۈتۈن ادام بار؛ شوگەۋىزىن دەكەن مولدا
 بار؛ تۈلەكەن دەگەن چورما بار؛ اتقا چىمدىلەۋەكە التى ەنەن قىلغان چورما بار.

§ 3 قۇرىلمەۋىش ئايمىراتون تۈرلەرى.

سويلەمدەر اراسىندا ەكى *تۈرلى چاقىندىق بولادى. *بىرى شىكى، *بىرى
 تىمقى. شىكى چاقىندىق ماغانا جۈزىندەكى چاقىندىق. تىمقى چاقىندىق
 سويلەمدەردى *بىر بىرىنە جاناستىرۇ جۈزىندەكى چاقىندىق. ماغانا چاقىندىقما
 باشقا چاقىندىق چوق سويلەمدەر بىرگەلەس دەلەپ، ماغانا چاقىندىقما باشقا
 تىمقىن چاقىندىقى بار سويلەمدەر قۇرمالاس دەلەپ اتالادى.

(I) بىرگەلەس سويلەمدەر.

(1) كۇن اشىق. توغايلا شاش. نىڭ چىڭ ورمەن.
 (2) كۇن كىش بولدى. ات بولدىردى، ەل كورنەيدى. باتىر
 ساسايىن دەدى.

(3) *مىسەمەلدا بىرگەلدەك! بۇلاي چاتىمەن دۇۋا:اق! سەيما!ما
 قوشمەر قاز. ۇلەسەمە ۇش ۇيرەك. ەكى سارتقا *بىم تارتار، اققۇۋدى
 باتىر ەكەك ارتار.

1-نشى مەيسالعا المىغان سويلەمدەر اراسىندا چاقىسى كۇنىڭ جايىن
 سويلەگەن وي بىرگەسىنىڭ مانا بىرگەلەكى بار. 2-نشى مەيسالعا المىغان
 سويلەمدەر اراسىندا كىش ۋاقىتتا بولغان ۋاقىتتا جايىن سويلەگەن وي
 بىرگەسىنىڭ مانا بىرگەلەكى بار. 3-نشى مەيسالعا المىغان سويلەمدەر اراسىندا
 ۇلەس بىرەتمەن سويلەگەن وي بىرگەسىنىڭ مانا بىرگەلەكى بار.

*سۇيىشەپ، ۇش مەيسالدىڭ ۇشۇندەكى سويلەمدەر بىرىنە *بىرى تەك

ой іргесімен ғана жанасқаны болмаса, бастарын қосып тұрған еш нәрсе жоқ. Сондықтан бұлардың аралары да бір біріне қосылмай, ашық-ашық үзіліп айтылады. Жазғанда араларына үлкен тыныс белгісі (.) қойылады. Іргелері жақын болса, ортаншы тыныс белгісі (;) қойылады.

2) Құрмалас сөйлемдер.

Сөйлемдердің құрмаласыуы екі түрлі: 1) Сыйыса құрмаласыу, 2) Қыйыса құрмаласыу. Сыйыса құрмаласса, сөйлем сыйысыулы құрмалас деліп, қыйыса құрмаласса, сөйлем қыйысулы құрмалас деліп аталады.

1) Сыйысулы құрмалас.

- 1) Қарабай мен Сарыбай аңға шықты.
- 2) Екі дос бірін бірі сүйді, құшты.
- 3) Қолға алды татулықты, араздықты.
- 4) Далада, ойда, қырда, орман-тауда сау қалған жан болмады бұл індеттен.

Бұл сөйлемдердің әрбірі, бірнеше сөйлем сыйысыб құрмаласқаннан болған сөйлемдер. Мәселен, 1-інші сөйлем, екі сөйлем сыйысыб, қосылған болған; қосылмай бөлек тұрғандағы түрлері мынау: Қарабай аңға шықты. Сарыбай аңға шықты. Бұларды екі қайта айтыб жатбас үшін, екеуін сыйыстырыб қосыб, бір-ақ айтқан. 2-інші сөйлемде екі сөйлем сыйысыб қосылғаннан болған. Қосылмағандағысы мынау: екі дос бірін бірі сүйді. Екі дос бірін бірі құшты.

3-інші сөйлемде екі сөйлем сыйысыб, қосылғаннан болған. Қосылмағандағысы мынау: Қолға алды татулықты. Қолға алды араздықты.

4-інші сөйлем төрт сөйлемнің сыйысыб қосылғанынан болған. Қосылмағандағысы мынау: Далада сау қалған жан болмады бұл індеттен. Ойда сау қалған жан болмады бұл індеттен. Қырда сау қалған жан болмады бұл індеттен. Орман-тауда сау қалған жан болмады бұл індеттен.

Сыйысулы сөйлемдердің белгісі бірнеше мүшелері бір өңкей болыу. Мәселен, 1-інші сөйлемде екі мүшесі бір өңкей: Қарабай, Сарыбай – екеуі де бастауыш. 2-інші сөйлемде екі мүшесі бір өңкей: сүйді, құшты – екеуі де байандауыш. 3-інші сөйлемдеде екі мүшесі бір өңкей: татулықты, араздықты – екеуі де толықтауыш. 4-інші сөйлемде төрт мүшесі бір өңкей: далада, ойда, қырда, орман-тауда –

ۋې بىرگىسى مەن مانا جاناسقاتى بولماي، باستارىن تۈسەپ تۇرغان باسقا شى
ئارسە چوق. سۈندىقتان بۇلاردىڭ ارالارىدا بىر نەشە مېرى قوسىلماي (شىق-اشىق
*ۋىزىلەپ اينىلادى. چازغاندا ارالارنا ۋاكىن تەننىس بىلگىسى (۲) قوبىلادى.
بۈگەلەرى چاقىن بولسا، ورتانىشى تەننىس بىلگىسى (۳) قوبىلادى.

(2) قۇرمالاس سويلەمەنەر.

سويلەمەنەردىڭ قۇرمالاسى ەكى *نۇرلى: (1) سىيىسا قۇرە لاسمۇ، (2) تىيىسا
قۇرمالاسمۇ. سىيىسا قۇرمالاسمۇ، سويلەم سىيىسىمۇلى قۇرمالاس دەلەپ، قىيىسا قۇر-
مالاسمۇ، سويلەم قىيىسىمۇلى قۇرمالاس دەلەپ اتالادى.

(1) سىيىسىمۇلى قۇرمالاس.

- 1) قاراباي مەن سارباباي اشگا شىقتى.
- 2) ەكى دوس مېرىن مېرى سۇيدى، قۇشتى.
- 3) قولعا الدى تاتمۇلىقتى، اراندىقتى.
- 4) دالادا ويدى، قىردا، ورمان - تاۋدا ساۋ قالغان جان بولمادى بۇل نىدەتتەن.

بۇل سويلەمەنەردىڭ ەز مېرى، مېر نەشە سويلەم سىيىسىپ قۇرمالاسقانن
بولغان سويلەمەر. ماسەلەن، 1. نىشى سويلەم، ەكى سويلەم سىيىسىپ، قوسىلمانن
بولغان؛ قوسىلماي بولەك تۇرغانداغى تۈرلەرى مناۋ: قاراباي اشگا شىقتى
سارباباي اشگا شىقتى. بۇلاردى ەكى قاينا ايىپ جانباىس مۇشەن، ەكەۋىن
سىيىسىپ تۈسەپ، مېراق ايىقان. 2- نىشى سويلەم دە، ەكى سويلەم سىيىسىپ
قوسىلمانن بولغان. قوسىلمانن دەغىسى مناۋ: ەكى دوس مېرىن - مېرى
سۇيدى. ەكى دوس مېرىن - مېرى قۇشتى.

3 - نىشى سويلەم دە، ەكى سويلەم سىيىسىپ، قوسىلمانن بولغان. قوسىلمان
غانداغىسى مناۋ: قولعا الدى تاتمۇلىقتى. قولعا الدى اراندىقتى.

4 - نىشى سويلەم مۇرت سويلەمەنەڭ سىيىسىپ قوسىلمانن بولغان. قوسىلمان
مانا. دەغىسى مناۋ: دالادا ساۋ قالغان جان بولمادى بۇل نىدەتتەن، ويدى
سۇر قاغان جان بولمادى بۇل نىدەتتەن. قىردا ساۋ قالغان جان بولما -
دى بۇل نىدەتتەن. ورمان تاۋدا ساۋ قالغان جان بولمادى بۇل نىدەتتەن

سىيىسىمۇلى سويلەمەنەردىڭ بىلگىسى مېر نەشە مۇشەلەرى مېر ۋىككەي
بۇلۇ. ماسەلەن، 1 نىشى سويلەمە ەكى مۇشەسى مېر ۋىككەي: قاراباي سار-
بەي - ەكەۋى دە باستاۋىش. 2 - نىشى سويلەم دە ەكى مۇشەسى مېر ۋىككەي:
سۇيدى، قۇشتى - ەكەۋى دە بايانداۋىش. 3- نىشى سويلەم دە ەكى مۇشەسى
مېر ۋىككەي: تاتمۇلىقتى، اراندىقتى - ەكەۋى دە تولمىقتاۋىش. 4 - نىشى
سويلەمە مۇرت مۇشەسى مېر ۋىككەي: دالادا ويدى، قىردا، ورمان - تاۋدا

төртеуі де мекен пысықтауышы. Сыйысулы сөйлемнің бір өңкей мүшелерінің аралары кіші тыныс (,) бен айырылады.

«Мен», «жана», «жаната» деген сөздер араларында тұрған шақта ғана кіші тыныс қойылмайды.

Сыйысулы құрмалас екі түрлі айтылады:

1) Шұбалаң түрі. 2) Ықшам түрі.

Шұбалаң түрі.

Мен бүгін ерте тұрдым, жұуындым, кийіндім, шай іштім, сабаққа бардым.

Ықшам түрі.

Мен бүгін ерте тұрып, жұуынып, кийініп, шай ішіп. Сабаққа бардым.

Қыйысулы құрмалас.

Қыйысулы құрмаласқа келсек, бұлар біріне бірі тең болып да, бірінен бірі кем болып да қыйысады. Қыйысулы құрмаластағы сөйлемдер тең болса, салалас құрмалас деліп аталады. Тең болмай бірінен бірі кем болып қыйысса, онда ол қыйысулы құрмалас сабақтас деліп аталады.

а) Салалас сөйлем.

Салалас құрмаластың қыйысуы 5 түрлі болады:

1) Жыйылыңқы, 2) Қайырыңқы, 3) Айырыңқы, 4) Сұйылыңқы, 5) Қойылыңқы.

Егерде бірнеше сөйлемнің қыйысуы бірыңғай, бірбеткей болса жыйылыңқы қыйысу болады. Мәселен: «Үлкен бастар, кіші қостар» немесе «Ел де жатты, ай да батты».

Егерде алдыңғы сөйлемге кейінгі сөйлем қарсы мағаналы болып қыйысса, қайырыңқы қыйысу болады. Мәселен: «Қылыш жарасы бітер, сөз жарасы бітбес». Немесе «Мен бардым, сен үйде болмадың».

Екі ұшты мағаналы сөйлемдер қыйысқан жерде айырыңқы қыйысу болады. Мәселен: «Не сен тұрарсың, не мен тұрармын». Не болмаса, «Не атың жазым болар, не ер-тұрманың шығындар».

Егерде маңызды нығыз айтылған сөйлемді. Басқа сөйлемдер байандап тұрса, ол сұйылыңқы қыйысу болады; Мәселен, «Сабыр түбі сары алтын»:

- تۈرتۈۋى دە مەكەن پەسەقتاۋىشى. سىيىسىۋى سۈپلەمنىڭ بىر وگكەي مۇ.
شەلەرنىڭ ارالارى كىشى تىنىس (.) بىن اپىرلادى.
«مەن»، «جانا، جانانا» دەگەن سوزدەر ارالارىدا نۇرغان شائنا عانا كىشى
تىنىس قوبىلمايدى.

سىيىسىۋى قۇرمالاس ەكى نۇرلى ايتىلدى:
(1 شۇبالاڭ نۇرلى 2 نىقىشام نۇرلى.

شۇبالاڭ نۇرلى.

مەن بۇگۈن ەرتە نۇردىم، جۇۋىنىدىم، كىيىنىدىم، شاي مۇشتم، ساباققا باردىم.
نىقىشام نۇرلى.

مەن بۇگۈن ەرتە نۇربە، جۇۋىنىغىب، كىيىنىب، شاي مۇشەب، ساباققا باردىم.
قىيىسىۋى قۇرمالاس.

قىيىسىۋى قۇرمالاسقا كەلسەك، بۇلار بىرىنە بىرى نەك بولمىدا، بىرىنەن
بىرى كەم بولمىدا قىيىسادى. قىيىسىۋى قۇرمالاستا سۈپلەمدەر نەك بولسا،
سالالاس قۇرمالاس دەلىب انالادى، نەك بولماي، بىرىنەن بىرى كەم بولمى
قىيىسا، وندا قىيىسىۋى قۇرمالاس ساباققا سەلىب انالادى.

(1 سالالاس سۈپلەم.

سالالاس قۇرمالاستىڭ قىيىسىۋى 5 نۇرلى بولادى:
(1 جىيىلىكى، 2 قايمىرىكى، 3 ايمىرىكى، 4 سۈپلەمكى، 5 قو-
يىلمىكى.

ەگەردە بىر نەشە سۈپلەمنىڭ قىيىسىۋى بىر نىكەي، بىر بەتكەي بولسا
جىيىلىكى قىيىسىۋ بولادى، ماسەلەن، «ۈلكەن باستار، كىشى قوستار»
نەمەسە «ەلدە جاتتى، ايدا باتتى».

ەگەردە الدىكى سۈپلەمگە كەينىگى سۈپلەم قارسى ماعانالى بولمى قىيىسا،
قايمىرىكى قىيىسىۋ بولادى، ماسەلەن، «قىلمىش جاراسى بىتەر، سوز
جاراسى بىتەيس» نەمەسە «مەن باردىم، سەن ۋىدە بولمادىڭ».

ەكى ۋىشى ماعانالى سۈپلەمدەر قىيىسقان جەردە ايمىرىكى قىيىسىۋ بولادى.
ماسەلەن، «نە سەن تۇرارسىن، نە مەن تۇرارمەن»، نە بولماسا، «نە اتىڭ
جازم بولار، نە ە- تۇرمانىڭ شىمەندار».

ەگەردە ماگىزدى، نەغز ايتىلغان سۈپلەمدى، باسقا سۈپلەمدەر بايانداپ
تۇرسا، ول سۈپلەمنى قىيىسىۋ بولادى؛ ماسەلەن، «سابىر تۇبى سارى التەن»؛

сарғайған жетер мұратқа; Асыққан қалар ұятқа» не болмаса, «Шалқайғанға шалқай: пайғамбардың ұлы емес; Еңкейгенге еңкей: атаңнан қалған құл емес».¹

Егерде алдыңғы сөйлемдерді кейінгі сөйлем қорытып айтса, қойылыңқы қыйысыу болады. Мәселен: «Не өгіз өлер, не арба сынар – екеуінің бірі болар». Немесе, «Мал да керек, жан да керек, білім де керек – бәрі де керек». Не болмаса «Көк шалғын, ағаш, бұлақ – бәрі жақсы».²

Салалас сөйлемдердің аралары әуелі кіші тыныс – теріс үтірмен айырылады. Екінші, ортаншы тыныс – үтірлі нөқатбен айырылады. Сұйылыңқы, қойылыңқы жалғасыу бар жерде, қойылытушы сөйлемнің алдына ұзын сызық (–) қойылады. Сұйылтыушы сөйлемнің алдына қос нөқат (:) қойылады.

б) Сабақтас сөйлем.

Сабақтас сөйлемнің белгісі – бірнеше сөйлемнің бірігіп, біріне бірі сабақталып, байланысып айтылуы. Сөйлемдер сабақталып біріккенде, бірі басыңқы болып, екіншісі бағыныңқы болып бірігеді.

Басыңқы сөйлем.

Басыңқы сөйлемнің бағыныңқы сөйлемнен көрі сөйлемдік қасиеті молырақ. Басыңқы сөйлемді өз алдына оңаша алып айтқандада мағанасы толық, ой тыңғылықты айтылып біткен болып тұрады. Мәселен, «Қалыққа жағайын десен, қазаның болсын» мұнда басыңқы сөйлем «қазаның болсын» деген сөйлем «қазаның болсын» дегенде ой айтылып, тынып біткендікті көрсетеді. «Қалыққа жағайын десен» деген сөйлемді алсақ, мұнда айтылатұн ой бітбей қалады; сөйлем тыңғылықсыз болып шығады. Сондықтан мұндай сөйлемдер екінші сөйлемге сүйеніп қана сөйлем даражасына кіреді.

Бағыныңқы сөйлем.

Бағыныңқы сөйлем бітбеген шала сөйлем. Басыңқы сөйлем болмаса, толық мағана оның өзінен шықбайды. Бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемнің шылауын-

¹ Мұндай сұйылыңқылық, алдыңғы сөздің мағанасын артқы сөздер башелегенде болады.

² мұндай қойылыңқылық, бөлек-бөлек сөздердің басын қосып бір бұуған сыйақты етіп айтатұн орындарда болады.

سارعايەھان جەتەر مۇراتقا؛ اسمىققان قالار ۇياتقا» نە بولماسا، «شالقايەھاندا شالقاي: بايەمباردىڭ ۇلى ەمەس؛ ەشمكەيگەنگە ەشمكەي: اتا ئىمان قالغان قۇل ەمەس.»^(۱)

گەرەكە الدىكى سويلەمدەردى كەينىكى سويلەم ئورنىتىپ ايتسا، قويلمىگى قىيمىمۇ بولادى، ماسەلەن، «ئە وگمز ولەر، نە اربا سەنارە كەۋىنىڭ ەبەرى بولار». ئەمەس، «مالدا كەرەك، جاندا كەرەك، ەبىلمەدە كەرەك، ەبارىدە كەرەك». نە بولماسا، «كوك شالەمەن، اعاش، بۇلاق، ەبارى جاقسى.»^(۲) سالاس سويلەمدەردىڭ ارالارى اۋەلى كەشى ئىنەس - تەرس ۇتەر - مەن ايتىلادى. ەكەشى، ورناتشى ئىنەس - ۇتەرلى نوقتات بەن ايتىلادى. سۇيىلىگى، قويلمىگى جالەسمۇ بار جەردە، قويلمىگى سويلەمنىڭ الدىنا ۇزىن سوزىق (—) قويلادى، سۇيىلمىگى سويلەمنىڭ الدىنا قوس نوقتات (:) قويلادى.

(ب) ساياقتاس سويلەم.

ساياقتاس سويلەمنىڭ بەلگىسى - ەبو نەشە سويلەمنىڭ بىرىگىپ، بىرىدە ەبەرى ساياقتالىپ، بايلانسىپ ايتىلىۋى. سويلەمدەر ساياقتالىپ بىرىگەندە، ەبەرى باسكىقى بولىپ، ەكەشى بايەنكىقى بايەنكىقى بىرىگەدى.

باسكىقى سويلەم.

باسكىقى سويلەمنىڭ بايەنكىقى سويلەمدەن كورى سويلەمدىڭ قاسپەتى ەولدرات. باسكىقى سويلەمدى ۇز الدىنا وكاشا الد ايتقاندا ماغانلى تولىق، وي تەكەلمىقتى ايتىلىپ بىتكەن بولىپ تۇرادى، ماسەلەن، «قالمىقا جاعاين دەسەك، قازانك بولسىن» مۇندا باسكىقى سويلەم «قازانك بولسىن» دەگەن سويلەم «قازانك بولسىن» دەگەندە وي ايتىلىپ، ئىنەب بىتكەندىكى كورىمەندەدى. «قالمىقا جاعاين دەسەك» دەگەن سويلەمدى ساق، مۇندا ايتىلغان وي بىتپەي قالادى؛ سويلەم تەكەلمىقسىز بولىپ شىعادى، سوندىقتان مۇنداي سويلەمدەر ەكەشى سويلەمگە سۇيىنىپ قانا سويلەم داراجاسىنا كىرەدى.

بايەنكىقى سويلەم.

بايەنكىقى سويلەم بىتپەگەن شالا سويلەم، باسكىقى سويلەم بولماسا، تولىق ماغانا ونىڭ وزىنەن شىقبايدى. بايەنكىقى سويلەم باسكىقى سويلەمنىڭ شىلۇنىدە.

(۱) مۇنداي سۇيىلىكەملىق، الدىكى سوزدىڭ ماغاناسىن ارتقى سوزدەر باشەلگەندە بولادى.

(۲) مۇنداي قويلمىگىلىق، بولەك-بولەك سوزدەردىڭ باسەن قوسىپ ەبەر بۇۋەن شىپاتى ەتەپ ايتانۇن ورنىداردا بولادى.

дағы ғана қосшы есебіндегі сөйлем. Басыңқы сөйлемнің қай мүшесінің шылауында болса, бағыныңқы сол мүшенің атымен аталып, сол мүшенің сұрауына жауап береді. Мыйсал алып қарайық:

а) Бастауыш бағыныңқы сөйлем.

«Атаңа не қылсаң, алдына сол келер». Мұнда басыңқы сөйлем: «алдына сол келер». Енді қарайық: бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемнің қай мүшесінің шылауында екен. Оны біліу үшін басыңқы сөйлемді алып, сұрау саламыз. Алдына не келер? – Атаңа не қылсаң, (сол). «Сол» – басыңқы сөйлемнің бастауыш мүшесі. «Атаңа не қылсаң» деген бағыныңқы сөйлем мұның шылауында болып, мұның кемтігін толтырып тұр. Жана «не» деген бастауыш сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл бағыныңқы сөйлем бастауыш бағыныңқысы болады, қысқаша айтқанда бастауыш бағыныңқысы болады.

Бағыныңқы сөйлемнің белгісі бітбеген шалалығы.

б) Анықтауыш бағыныңқы сөйлем.

«Кімнің жерін жерлесен, соның жырын жырларсын». Мұнда басыңқы сөйлем: «соның жырын жырларсын». Бағыныңқы сөйлем: «кімнің жерін жерлесен». Бұл бағыныңқы сөйлемнің қай мүшесінің шылауында екендігін білейік. Оны біліу үшін басыңқы сөйлемді алып сұрау саламыз.

Кімнің жырын жырларсын? – кімнің жерін жерлесен (соның). «Соның» басыңқы сөйлемнің анықтауыш мүшесі. «Кімнің жерін жерлесен» деген бағыныңқы сөйлем мұның шылауында болып, кемтігін толтырып тұр, жана «кімнің?» деген анықтауыш сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл бағыныңқы сөйлем анықтауыш бағыныңқысы болады.

Анықтауыш сұрау жалғыз «кімнің?» емес, онан басқада сұраулары да бар, мәселен, Қандай? Қанша? Қайсы? Бұл сұрауларға да жауап беріуші бағыныңқы сөйлемдер болса, олар да анықтауыш бағыныңқысы болады.

Мыйсал: 1)Түсі қандай болса ісі сондай болды. Ісі қандай болды? – түсі қандай болса, (сондай). 2)Күші қанша болса, әркім сонша көтермек. Әркім қанша көтермек? – күші қанша болса, (сонша). Сол сыйақты тағы басқалар.

ئادەتتە ئانا قوشى مەھەببەتتىكى سۆيلىم. باسكىنى سۆيلىمىنىڭ ئاي مۇشەببەتلىك شەلۋىنىدا بولسا، باسكىنى سۆيلىمىنىڭ ئاي مەن ئانالىب، سول مۇشەببەتلىك سۇراۋىغا جاۋاب بەرەدى مەيىسال ئالب قارايدى:

(ا) باسناۋىش باسكىنى سۆيلىم.

«ئانا ئۇ نە قىلساڭ، الدىڭغا سول كەلەر». مۇنداق باسكىنى سۆيلىم: «الدىڭغا سول كەلەر». ھەقىقەتتە قارايدى: باسكىنى سۆيلىم باسكىنى سۆيلىمىنىڭ ئاي مۇشەببەتلىك شەلۋىنىدا كەين. ونى *يىلۇ* ئۇشەن باسكىنى سۆيلىمىنى ئالب، سۇراۋ سالايمز. الدىڭغا نە كەلەر؟ ئانا ئۇ نە قىلساڭ، (سول) - سول باسكىنى سۆيلىمىنىڭ باسناۋىش مۇشەببەتلىك. «ئانا ئۇ نە قىلساڭ» دەگەن باسكىنى سۆيلىم مۇنىڭ شەلۋىنىدا بولمى، مۇنىڭ كەينىگەن ئولتۇرىپ تۇر، ئانا «نە؟» دەگەن باسناۋىش سۇراۋىغا جاۋاب بەرەپ تۇر. سوندىقتان بۇل باسكىنى سۆيلىم باسناۋىش باسكىنى سۆيلىمى، قىسقا ئايىقتا باسناۋىش باسكىنى سۆيلىم بولدى. باسكىنى سۆيلىمىنىڭ بەلكىمى بىتەپكەن شالالىمى.

(ب) ئىقتاۋىش باسكىنى سۆيلىم.

«كەينىڭ جەرىن جەرلەسەڭ، ئونىڭ جەرىن جەرلەسەن». مۇنداق باسكىنى سۆيلىم: «ئونىڭ جەرىن جەرلەسەن». باسكىنى سۆيلىم: «كەينىڭ جەرىن جەرلەسەڭ». بۇل باسكىنى سۆيلىم باسكىنى سۆيلىمىنىڭ ئاي مۇشەببەتلىك شەلۋىنىدا كەينىگەن يىلەپكە. ونى *يىلۇ* ئۇشەن باسكىنى سۆيلىمىنى ئالب، سۇراۋ سالايمز.

كەينىڭ جەرىن جەرلەسەن؟ - كەينىڭ جەرىن جەرلەسەڭ، (ئونىڭ). «ئونىڭ» باسكىنى سۆيلىمىنىڭ ئىقتاۋىش مۇشەببەتلىك. «كەينىڭ جەرىن جەرلەسەڭ» دەگەن باسكىنى سۆيلىم مۇنىڭ شەلۋىنىدا بولمى، كەينىگەن ئولتۇرىپ تۇر، ئانا «كەينىڭ؟» دەگەن ئىقتاۋىش سۇراۋىغا جاۋاب بەرەپ تۇر. سوندىقتان بۇل باسكىنى سۆيلىم ئىقتاۋىش باسكىنى سۆيلىمى بولدى.

ئىقتاۋىش سۇراۋ جالەز «كەينىڭ؟» مەس، ونان باسقا سۇراۋلار بار، مەسەلەن، قانداي قاندا؟ قاندا؟ بۇل سۇراۋلارغا جاۋاب بەرەپ باسكىنى سۆيلىمىدەر بولسا، ولاردا ئىقتاۋىش باسكىنى سۆيلىمى بولدى.

مەيىسال: (1) ئۇسە، قانداي بولسا، مەسە سۆيلىمى بولدى. مەسە قانداي بولدى؟ - ئۇسە، قانداي بولسا، (سۆيلىمى). (2) ئۇشە، قاندا بولسا، ئار مە سونشا كوتەرمەك. ئار كەم قاندا كوتەرمەك؟ - ئۇشە، قاندا بولسا، (سۆيلىمى). سول مەيىناتى ئايى باسقالار.

в) Толықтауыш бағыныңқылы сөйлем.

Ұйда не көрсең ұшқанда соны аларсын, мұнда басыңқы сөйлем: «ұшқанда соны аларсын». Бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемнің қай мүшесінің шылауында тұрғанын білейік. Оны біліу үшін мұндада басыңқы сөйлемді алыб, сол арқылы сұрау саламыз. Ұшқанда нені аларсын? – ұйда нені көрсең, (соны). «Соны» басыңқы сөйлемнің толықтауыш мүшесі.

«Ұйда нені көрсең» деген бағыңқы сөйлем мұның шылауында тұр. Жана нені? деген толықтауыш сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл бағыныңқы сөйлем толықтауыш бағыныңқысы болады.

Толықтауыш сұрауы жалғыз «нені» емес, басқа сұраулары да толыб жатыр. Мәселен, «Кімді? Кімге? Неге? Кіммен? Немен?» тағы басқалары. Солай болған соң жалғыз «нені?» деген сұрауға ғана емес, толықтауыштың басқа сұрауларына да жауап берген бағыныңқы сөйлемдер толықтауыш бағыныңқысы болады.

Мыйсал: 1) Кім жалқау болса, жоқтық соған жолдас. Жоқтық кімге жолдас? –кім жалқау болса, (соған). 2) Кіммен ауылдас болсаң, сонымен қауымдас боларсын? – кіммен ауылдас болсаң (сонымен) осы сыйақты тағы басқалары да.

е) Мезгіл пысықтауышының бағыныңқысы.

«Қашан жер отайады, мал сонда сүтейеді».

Мұнда басыңқы сөйлем: «мал сонда сүтейеді», бағыныңқы сөйлем: «қашан жер отайады», бұл бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемнің қай мүшесінің шылауында тұрғанын білейік. Оны біліу үшін басыңқы сөйлемді алыб, сұрау салыу керек.

Мал қашан сүтейеді? – қашан жер отайады, (сонда). «Сонда» басыңқы сөйлемнің мезгіл пысықтауышы. «Қашан жер отайады» деген бағыныңқы сөйлем мұның шылауында тұр, жана «қашан?» деген мезгіл пысықтауыштың сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл бағыныңқы сөйлем мезгіл пысықтауышының бағыныңқысы болады.

Мезгіл пысықтауышының сұрауы жалғыз «қашан?» емес, «қашанға дейін?», «қашаннан?» деген сұраулары да бар. Солай болған соң бұл сұрауларға да жауап беріуші бағыныңқы сөйлемдер мезгіл бағыныңқысы болады.

ب) تولىقتاۋۇش باغىنىڭقى سويلەم .

ۋىيادا نە كورسەڭك، ۋىشقاندا سونى، الارسىن، مۇندا باسكىڭى سويلەم:
«ۋىشقاندا سونى الارسىن»، باغىنىڭقى سويلەم باسكىڭى سويلەمنىڭ ئاي
مۇشەسىنىڭ شىلاۋىندا نۇرعانىن بىلەيىك، ونى «بىلىۋ» ۋىشىن مۇندا باسكىڭى
سويلەمدى الىپ، سول ارتىلى سۇراۋ سالامز. ۋىشقاندا نەنى الارسىن؟ - ۋىيادا
نە كورسەڭك، (سونى). «سونى» باسكىڭى سويلەمنىڭ تولىقتاۋۇش مۇشەسى.
«ۋىيادا نە كورسەڭك» دەگەن باغىنىڭقى سويلەم مۇنىڭ شىلاۋىندا نۇر، جانا
نەنى؟ دەگەن تولىقتاۋۇش سۇراۋىغا جاۋاب بەرىپ نۇر. سوندىقتان بۇل باغىنىڭ
قى سويلەم تولىقتاۋۇش باغىنىڭقىسى بولادى.

تولىقتاۋۇش سۇراۋى جالعز «نەنى؟» مەس، باسقا سۇراۋلارىدا تولىپ جاتىر.
ماسلەن، كىمدى؟ كىمگە؟ نەگە؟ كىم ەن؟ نەمان؟ ئاعى باسقارلى. سولاي
بولغان سوڭ جالعز نەنى؟ دەگەن سۇراۋغا عانا «ەس، تولىقتاۋۇشنىڭ باسقا
سۇراۋلارىدا جاۋاب بەرگەن باغىنىڭقى سويلەمدەر تولىقتاۋۇش باغىنىڭقىسى
بولادى.

مىسال: 1) كىم جالقاۋ بولسا، چوقتىق سوعان جولدىس. جوتىق
كىمگە جولدىس؟ - م جالقاۋ بولسە (سوعن). 2) كىم مان اۋىلداس
بولساڭك سونى مان قازىمەداس بولارسىن؟ - كىم مەن اۋىلداس بولساڭك
(سونى مەن) وسى سىياتتى ئاعى باسقارلىدا.

مەزكەل پىسىقتاۋۇشنىڭ باغىنىڭقىسى.

قاشان جەر وتايادى، مال سوندا سۇتەيدى.

مۇندا باسكىڭى سويلەم: «مال سوندا سۇتەيدى»، باغىنىڭقى سويلەم: «قاشان
جەر وتايادى»، بۇل باغىنىڭقى سويلەم باسكىڭى سويلەمنىڭ ئاي مۇشەسىنىڭ
شىلاۋىندا نۇرعانىن بىلەيىك، ونى «بىلىۋ» ۋىشىن باسكىڭى سويلەمدى الىپ،
سۇراۋ سالما كەرەك.

مال قاشان سۇتەيدى؟ - قاشان جەر وتايادى، (سوندا) سوندا باسكىڭى
سويلەمنىڭ مەزكەل پىسىقتاۋۇشى، «قاشان جەر وتايادى» دەگەن باغىنىڭقى
سويلەم مۇنىڭ شىلاۋىندا نۇر، جانا قاشان؟ دەگەن مەزكەل پىسىقتاۋۇشنىڭ
سۇراۋىغا جاۋاب بەرىپ نۇر سوندىقتان بۇل باغىنىڭقى سويلەم مەزكەل پىسىقتا
تاۋۇشنىڭ باغىنىڭقىسى بولادى.

مەزكەل پىسىقتاۋۇشنىڭ سۇراۋى جالعز قاشان؟ مەس، قاشانغا دەيمەن؟
قاشاننان؟ دەگەن سۇراۋلارىدا بار. سولاي بولغان سوڭ بۇل سۇراۋلاردا جاۋاب
بەرىۋىشى باغىنىڭقى سويلەمدەر مەزكەل باغىنىڭقىسى بولادى.

Мыйсал: 1) Қашанға дейін ұйқым келмесе, соған дейін отырамын. Қашанға дейін отырамын? – қашанға дейін ұйқым келмесе, (соған дейін).

2) Қашаннан өзім жүре бастадым, сонан бері малдың өңі кіре бастады.

Қашаннан малдың өңі кіре бастады? – қашаннан өзім жүре бастадым, (сонан бері). Солай тағы басқалар.

ж) Мекен пысықтауышының бағыныңқысы.

«Егін қайда болса береке сонда болады».

Мұнда басыңқы сөйлем: «береке сонда болады» бағыныңқы сөйлем: «егін қайда болса». Бұл бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемнің қай мүшесінің шылауында тұрғанын білейік. Оны біліу үшін басыңқы сөйлем арқылы сұрау саламыз. Береке қайда болады? – егін қайда болса, (сонда). «Сонда» басыңқы сөйлемнің мекен пысықтауышы. «Егін қайда болса» деген бағыныңқы сөйлем мұның шылауында тұр, жана «қайда?» деген мекен пысықтауышының сұрауына жауап беріп тұр. Сондықтан бұл бағыныңқы сөйлем мекен пысықтауышының бағыныңқысы болады. Мекен пысықтауышының жалғыз сұрауы «Қайда?» емес, «Қайдан?», «Қалай қарай?» деген де сұраулары бар. Сондықтан бұл сұрауларға жауап беріуші бағыныңқы сөйлемдердің бәрі мекен пысықтауышының бағыныңқысы болады.

Мыйсал: 1) Алдыңғы арба қай жерден жүрсе, соңғы арба со жерден жүреді. Соңғы арба қайдан жүреді? – алдыңғы арба қай жерден жүрсе, (со жерден). 2) Жел қай жаққа құуса, қаңбақ солай қарай домалайды. Қаңбақ қалай қарай домалайды? – жел қай жаққа құуса (солай қарай). Басқалары тағы солай.

ш) Сын пысықтауышының бағыныңқысы.

«Қалай бақсаң атың солай жүрмек» Мұнда басыңқы сөйлем: «атың солай жүрмек» бағыныңқы сөйлемнің қай мүшесінің шылауында тұр? Біліуге сұрау салайық.

Атың қалай жүрмек? Қалай бақсаң, (солай). «Солай» басыңқы сөйлемнің сын пысықтауышы. «Қалай бақсаң» деген бағыныңқы сөйлем «солай»-дың шылауында тұр, жана «қалай?» деген сын пысықтауышының сұрауына жауап

مېسال: 1) قاشانغا دەيمىن ئۇيغۇم كەلمەسە، سوعا ئۇ دەيمىن وتىرامىن. قاشانغا دەيمىن وتىرامىن؟- قاشانغا دەيمىن ئۇيغۇم كەلمەسە، (سولاي، دەيمىن).
2) قاشاننان ئوزىم جۇرە باستادىم، سونان بىرى مالدىڭ *وڭى كىرە باستادى.
قاشانغا مالدىڭ *وڭى كىرە باستادى؟- قاشاننان، *وزىم جۇرە باستادىم، (سونان بىرى). سولاي نامى باسقارلا.

ج) مەكەن پىسىقتاۋشىنىڭ باغىنىڭقىسى.

ەگىن قايدا بولسا، بەرەكە سوندا بولادى.

مۇندا باغىڭقى سويلىم: «بەرەكە سوندا بولادى» باغىنىڭقى سويلىم: «ەگىن قايدا بولسا». بۇل باغىنىڭقى سويلىم باغىنىڭقى سويلىمنىڭ قاي مۇشەسنىڭ شىلاۋىندا تۇرغانىن بىلىيەك. ونى *بىلىۋ *ۇشىن باغىڭقى سويلىم ارتىلى سۇراۋ سالامىز. بەرەكە قايدا بولادى؟- ەگىن قايدا بولسا، (سوندا). « سوندا » باغىڭقى سويلىمنىڭ مەكەن پىسىقتاۋشى. «ەگىن قايدا بولسا» دەگەن باغىنىڭقى سويلىم مۇنىڭ شىلاۋىندا تۇر، چانا قايدا دەگەن مەكەن پىسىقتاۋشىنىڭ سۇراۋىغا جاۋاب بەرىپ تۇر. سوندىقتان بۇل باغىنىڭقى سويلىم مەكەن پىسىقتاۋشىنىڭ باغىنىڭقىسى بولادى. مەكەن پىسىقتاۋشىنىڭ سۇراۋى چالسىز قايدا؟ ەمەس، قايدان؟ قالاي قاراي؟ دەگەن دە سۇراۋلارى بار سوندىقتان بۇل سۇراۋلارغا جاۋاب بەرىۋشى باغىنىڭقى سويلىمدەردىڭ *بارى مەكەن پىسىقتاۋشىنىڭ باغىنىڭقىسى بولادى.

مېسال: 1) الدىڭقى ارىبا قاي جەردەن جۇرسە، سوڭقى ارىبا سو جەردەن جۇرەدى. سوڭقى ارىبا قايدان جۇرەدى؟- الدىڭقى ارىبا قاي جەردەن جۇرسە، (سو جەردەن).

2) جىل قاي جاققا قۇۋسا، قاشىباق سولاي، قاراى، دومالايدى. قاشىباق قالاي قاراي، دومالايدى؟- جىل قاي جاققا قۇۋسا، (سولاي قاراي). باسقارلارى نامى سولاي.

ش) سىن پىسىقتاۋشىنىڭ باغىنىڭقىسى.

قالاي باقار، اتىڭ سولاي جۇرمەك مۇندا باغىڭقى سويلىم: «انىڭ سولاي جۇرمەك» باغىنىڭقى سويلىمنىڭ قاي مۇشەسنىڭ شىلاۋىندا تۇر؟ ونى بەمۇكە سۇراۋ سالايىق.

انىڭ قالاي جۇرمەك؟ قالاي باقار، (سولاي)، «سولاي» باغىڭقى سويلىم مەنىنىڭ سىن پىسىقتاۋشى. «قالاي باقار» دەگەن باغىنىڭقى سويلىم «سولاي» دىڭ شىلاۋىندا تۇر، چانا قالاي؟ دەگەن سىن پىسىقتاۋشىنىڭ سۇراۋىغا جاۋاب

беріп тұр. Сондықтан бұл бағыныңқы сөйлем сын пысықтауышының бағыныңқысы болады.

Сын пысықтауышының «қалай?»-дан басқа сұраулары бар. Мәселен, «Қалайша? Қанша?» жана басқалар. Солай болған соң жалғыз «қалай?» сұрауға емес, сын пысықтауышының басқа сұрауларына да жауап беріуші бағыныңқы сөйлемдер сын пысықтауышының бағыныңқылары болады.

Мыйсал: 1) Қалайша үлгі пішілсе, солайша кийім тігілмек. Кийім қалайша тігілмек? – қалайша үлгі пішілсе, (солайша).

2) Қанша іс қыла білсе, сонша жұмыс өнбек. Жұмыс қанша өнбек? – қанша жұмыс қыла білсе, (сонша). Басқалары тағы солай.

к) Себеб пысықтауышының бағыныңқысы.

«Олар көше алмайды, үйткені көлігі жоқ». Мұнда басыңқы сөйлем: «олар көше алмайды», бағыныңқы сөйлем: «үйткені көлігі жоқ, бұл бағыныңқы сөйлем қандай сұрауға жауап берер екен?

Олар неге көше алмайды? – үйткені көлігі жоқ. Бұл бағыныңқы сөйлем неге? – деген сұрауға жауап беріп тұр. Бұл сұрау себеб пысықтауышының сұрауы. Сондықтан бұл себеб пысықтауышының бағыныңқысы болады.

Себеб пысықтауышының «неге»-ден басқада сұраулары да бар. Мәселен, «Неден? Неліктен? Не себебтен?» Бұл сұрауларға да жауап беріуші бағыныңқы сөйлемдер себеб пысықтауышының бағыныңқылары болады.

Мыйсал: 1) Қар аз болған соң, сұу сонан тасымады. Сұу неден тасымады? – қар аз болған соң. (сонан).

2) Малы жұтаб қалған соң, ел сондықтан жүдеді. Ел неліктен жүдеді? Малы жұтаб қалған соң, (сондықтан).

3) Не себебтен мал қырылды, сол себебтен жұрт аш болды. Не себебтен жұрт аш болды? – не себебтен мал қырылды (сол себебтен) басқалары тағы солай.

д) Мақсат пысықтауышының бағыныңқысы.

«Орақшы, шөб шабайын деб, тоғайға барды». Мұнда басыңқы сөйлем: «Орақшы тоғайға барды». Бағыныңқы сөйлем: «Шөб шабайын деб, орақшы тоғайға не үшін барды? – шөб шабайын деб. Бұл бағыныңқы сөйлем «не үшін?»д еген сұрауға жауап беріп тұр. Ол «не үшін?» деген сұрау мақсат пысықтауышының сұрауы сондықтан «шөб шабайын деб» деген бағыныңқы сөйлем мақсат пысықтауышының бағыныңқысы болады.

بەرب تۇر. سوندىقتان بۇل باغنىڭكى سويلەم سىن پىسقىتاۋشىنىڭ باغنىڭكىسى بولدى.

سىن پىسقىتاۋشىنىڭ قالاي؟ دان باسقادا سۇراۋلارى بار. ماسەلەن، قالايشا؟ قاناشا؟ جانا باسقار. سولاي بولغان سولڭ جالغىز قالاي؟ سۇراۋعا دەمس. سىن پىسقىتاۋشىنىڭ باسقا سۇراۋلاردا جاپا بېرىۋېشى باغنىڭكى سويلەمدەر سىن پىسقىتاۋشىنىڭ باغنىڭكىلارى بولدى.

مىسال: (1) قالايشا ۇلگى پىشلىسە سولايشا كىيىم نىگىلەك. كىيىم قالايشاتىگىلەك؟ «لايشا ۇلگى پىشلىسە، (سولايشا).

(2) قاناشا مېس قىلا بىلسە، سونشا جۇمىس ونىكە. جۇمىس قاناشا ونىكە؟ قاناشا جۇمىس قىلا بىلسە، (سونشا)، باسقارلى تاغى سولاي.

(ق) سەبەب پىسقىتاۋشىنىڭ باغنىڭكىسى.

ولار ئوشە المايدى، «ۋىتكەنى كولگىم، چوق. مۇندا باسنىڭكى سويلەم «ولار ئوشە المايدى»، باغنىڭكى سويلەم: «ۋىتكەنى كولگى چوق، بۇل باغنىڭكى سويلەم قانداي سۇراۋعا جاۋاب بەرە كەن؟

ولار نەگە كوشە المايدى؟ ۋىتكەنى، كولگى چوق بۇل باغنىڭكى سويلەم نەگە؟ دەكەن-سۇراۋعا جاۋاب بەرب تۇر. بۇل سۇراۋ سەبەب پىسقىتاۋشىنىڭ سۇراۋى. سوندىقتان بۇل سەبەب پىسقىتاۋشىنىڭ باغنىڭكىسى بولدى.

سەبەب پىسقىتاۋشىنىڭ نەگە دەن باسقادا سۇراۋلارى بار، ماسەلەن، نەدەن؟ ئەلگىتەن؟ نە سەبەبتەن؟ بۇل سۇراۋلاردا جاۋاب بېرىۋېشى باغنىڭكى سويلەمدەر سەبەب پىسقىتاۋشىنىڭ باغنىڭكىلارى بولدى.

مىسال: (1) قار از بولغان سولڭ، سۇۋ سونان ئاسمادى. سۇۋ نەدەن ئاسمادى؟ قاراز بولغان سولڭ، (سونان).

(2) مالى جۇتاپ قالغان سولڭ، ەل سوندىقتان جۇدەدى.

ەل نەلمكتەن جۇدەدى؟ مالى جۇتاپ قالغان سولڭ، (سوندىقتان).

(3) نە سەبەبتەن مال قىرىلدى، سول سەبەبتەن جۇرت اش بولدى. نە سەبەبتەن جۇرت اش بولدى؟ نە سەبەبتەن مال قىرىلدى (سول سەبەبتەن) باسقارلى تاغى سولاي.

(د) ماقسات پىسقىتاۋشىنىڭ باغنىڭكىسى.

وراقشى، «شوپ شاپاين دەب، توغايغا باردى. مۇندا باسنىڭكى سويلەم: راقشى توغايغا باردى». باغنىڭكى سويلەم: «شوپ شاپاين دەب». وراقشى توغايغا نە بۇشەن باردى؟ «شوپ شاپاين دەب. بۇل باغنىڭكى سويلەم نە بۇشەن؟ دەكەن سۇراۋعا جاۋاب بەرب تۇر. ول نە بۇشەن؟ دەكەن سۇراۋا ماقسات پىسقىتاۋشىنىڭ سۇراۋى سوندىقتان «شوپ شاپاين دەب» دەكەن باغنىڭكى سويلەم ماقسات پىسقىتاۋشىنىڭ باغنىڭكىسى بولدى.

Мақсат пысықтаушының сұрауы жалғыз «не үшін?» емес, «неге?» деген сұрауы да бар. Сондықтан бұл «неге?» деген сұрауға да жауап беріуші бағаныңқы сөйлем болса, о да мақсат пысықтаушының бағыныңқысы болады. Мыйсал: 1) Өлең тыңдағысы келіп жұрт жыйылды. Жұрт неге жыйылды? – өлең тыңдағысы келіп.

2) Бата бермекші болып ақсақал қолын жайды. Ақсақал қолын неге жайды? – бата бермекші болып. Мұнда ілтіпат ететүн нәрсе мынау: «неге?» деген сұрау себеб пысықтаушында да мақсат пысықтаушында да бар. Солай болған соң тек «неге?» деген сұрау бойынша себеб пысықтаушының немесе мақсат пысықтаушының бағыныңқысы екендігін біліуге болмайды. Мұнда мағынасына қарау керек. Егерде бағыныңқы сөйлем істің себебін айтып тұрса, мақсат пысықтаушының бағыныңқысы болады.

Мыйсал: 1) Көшбекші болып, ауыл үй жықты.

2) Түйе жоқ болып, ауыл көше алмады.

1-інші мыйсалда: Ауыл неге үй жықты? – көшбекші болып. Бұл мақсат пысықтаушының бағыныңқысы болады, үйткені үйді көшіу мақсатбен жықты.

2-інші мыйсалда: Ауыл неге көше алмады? – түйе жоқ болып. Бұл себеб пысықтаушының бағыныңқысы болады, үйткені көше алмаудың себебі. Түйе жоқ болғаны; йағының неге көше алмады?– түйе жоқ болған себебі.

е) Шартты бағыныңқы.

Көсеу ұзын болса, қол күймейді мұнда басыңқы сөйлем: «қол күймейді» бағыныңқы сөйлем: «көсеу ұзын болса, қалай етсе (не етсе) қол күймейді? – көсеу ұзын болса; қол күймеудің шарты көсеу ұзын болуында. Ішінде шарты болғандықтан, бағыныңқы сөйлемдер шартты бағыныңқы деліп аталады.

Шартты сөйлемнің белгісі сұрауында емес, ішінде шарт болуында. Сондықтан шартты бағыныңқы сұрау мен емес, шар барлығынан табамыз.

Мыйсал: 1) «Токбағы зор болса кійіз қазық жерге кірер». Мұнда кійіз қазық жерге кіріуіне токбағы зор болуы шарт (шарт токбақтың зор болуында). Сондықтан «токбақ зор болса» деген сөйлем шартты бағыныңқы болады.

2) Берсең, аларсын. Мұнда алыудың шарты беріуде, (сен берсең, саған басқаларда береді).

ماتىسات پىسقىتاۋىشىنىڭ سۇراۋى جالغىز نە «ئۇشەن؟ مەس، نەگە؟ دەگەن سۇراۋى دا بار. سوندىقتان بۇل نەگە؟ دەگەن سۇراۋىدا جاۋاب بېرىۋېشى باغىنىڭقى سوبىلىم بولسا، ودا ماتىسات پىسقىتاۋىشىنىڭ باغىنىڭقىسى بولادى. مەيسال: (1) ولەڭ تىڭداغىسى مەلىم، جۇرت جىمىلدى، جۇرت نەگە جىمىلدى؟ ولەڭ تىڭداغىسى مەلىم.

(2) باتا بەرمەكشى ولې، اقساقال قولىن دايدى. اقساقال قولىن نەگە جايدى؟-باتا بەرمەكشى بولې مۇندا ەلتىمىيات ەتەنېن «بەر نارسە مىناۋ: نەگە؟ دەگەن سۇراۋ سەبەب پىسقىتاۋىشىندا» ماتىسات پىسقىتاۋىشىندا دا بار. سولاي بولغان سولۇك تەك نەگە؟ دەگەن سۇراۋ بويىنشا سەبەب پىسقىتاۋىشىنىڭ نەمەسە ماتىسات پىسقىتاۋىشىنىڭ باغىنىڭقىسى ەگەندىگىن بىلەۋكە بولمايدى. مۇندا ماغاناسقا قاراۋ كارەك. ەگەردە باغىنىڭقى سوبىلىم «ئىنىڭ سەبەبىن ايتىپ تۇرسا، سەبەب پىسقىتاۋىشىنىڭ باغىنىڭقىسى بولادى؛ ەگەردە «ئىنىڭ ماتىساتىن ايتىپ تۇرسا، ماتىسات پىسقىتاۋىشىنىڭ باغىنىڭقىسى بولادى.

مەيسال (1) كوشبەكشى بولې. اۋىل ۋې جىقتى.

(2) تۈپە حوق بولې، اۋىل كوشە المادى

1-نەشى مەيسالدا: اۋىل نەگە «ۋې جىقتى؟-كوشبەكشى بولې، بۇل ماتىسات پىسقىتاۋىشىنىڭ باغىنىڭقىسى بولادى، ۋېتەكەنى «ۋېدى كوشمۇ، ماتىسات بىن جىقتى
2-نەشى مەيسالدا: اۋىل نەگە كوشە المادى؟-تۈپە حوق بولې، بۇل سەبەب پىسقىتاۋىشىنىڭ باغىنىڭقىسى بولادى، ۋېتەكەنى كوشە المادىڭ سەبەبى، تۈپە حوق بولغانى؛ ياغىنى نەگە كوشە المادى؟-تۈپە حوق بولغان سەبەبى،

شارتى باغىنىڭقى

كوسەۋ ۋىزىن بولسا، قول كۈيمەيدى مۇندا ناسىڭقى سوبىلىم: «قول كۈيمەيدى» باغىنىڭقى سوبىلىم: «كوسەۋ ۋىزىن بولسا، قالاى ەتسە (نە ەتسە) قول كۈيمەيدى؟-كوسەۋ ۋىزىن بولسا؛ قول كۈيمەۋدىڭ شارتى كوسەۋ ۋىزىن بولۇنىدا نىشىدا شارتى بولغاندىقتان باغىنىڭقىسى سوبىلىمەر شارتى باغىنىڭقى دەلېم ائالادى.

شارتى سوبىلىمەنىڭ بەلگىسى سۇراۋىندا مەس، نىشىدا شارى بولۇنىندا، سوندىقتان شارتنى باغىنىڭقى سۇراۋ مەن مەس، شارى بارلەمىقان تابامز.

مەيسال: (1) «توقباغى زور بولسا، كىمىز قازىق جەرگە كىرەر». مۇندا كىمىز قازىق جەرگە كىرەۋنە توقباغى زور بولۇ شارى (شارى توقباغىنىڭ زور بولۇنىدا). سوندىقتان «توقباغى زور بولسا» دەگەن سوبىلىم شارتنى باغىنىڭقى بولادى.

(2) بەرسەڭ، الارسىم، مۇندا المۇدىڭ شارتنى بەرىۋەد، (سەن بەرسەڭ، ساغان باسقاردا بەردى)

2-інші мыйсалда: Ауыл неге көше алмады? – Түйе жоқ болыб. Бұл себеб пысықтаушының бағынқысы болады, үйткені көше алмаудың себебі – түйе жоқ болғаны йағни неге көше алмады? – Түйе жоқ болғаны себебті.

е) Шартты бағыныңқы

Көсеу ұзын болса, қол күймейді. Мұнда бағыныңқы сөйлем – «қол күймейді», бағыныңқы сөйлем – «көсеу ұзын болса». Қалай етсе (не етсе) қол күймейді? – көсеу ұзын болса; қол күйеудің шарты – көсеу ұзын болыуында. Ішінде шарты болғандықтан, бағыныңқы сөйлемдер шартты бағыныңқы деліб аталады.

Шартты бағыныңқының белгісі сұрауында емес, ішінде шарт болыуында. Сондықтан шартты бағыныңқыны сұраумен емес, шарт барлығынан табамыз.

Мыйсалы: 1. «Тоқпағы зор болса, киіз қазық жерге кірер». Мұнда киіз қазық жерге кіріуіне тоқпағы зор болыу шарт (шарт тоқбақтың зор болыуында). Сондықтан «тоқбақ зор болса» деген сөйлем шартты бағыныңқы болады.

Берсең, аларсың. Мұнда алыудың шарты беріуде (сен берсең саған басқалар да береді).

2-ئىشى مېسالدا: اۋىل نەگە كۈشە المادى؟-تۇيە جوق بولمى. بۇل سەيب بېسىقتاۋىشىنىڭ باغىنىڭىسى بولادى، ۋېتىكىنى كۈشە المادىڭ سەيبى. تۇيە جوق بولغانى؛ ياغىنى نەگە كۈشە المادى؟-تۇيە جوق بولغان سەيبىتى

شارىنى باغىنىڭى

كۈسەۋ ۋىزىن بولسا، قول كۈيەيدى مۇندا باغىنىڭى سۈيلىم: «قول كۈيەيدى» باغىنىڭى سۈيلىم: «كۈسەۋ ۋىزىن بولسا. قالاي نەسە (نە نەسە) قول كۈيەيدى؟-كۈسەۋ ۋىزىن بولسا؛ قول كۈيەيدىڭ شارنى كۈسەۋ ۋىزىن بولمۇندا بىشىدا شارنى بولغاندىقتان باغىنىڭى سۈيلىمىدەر شارىتى باغىنىڭى دەلمى انالادى.

شارىنى سۈيلىمىڭ بەلگىسى سۇراۋىندا مەس، بىشىدا شارى بولمۇندا، سۈندىقتان شارىنى باغىنىڭى سۇراۋ مەن مەس، شارى بارلىقىنان تابامىز.

مېسال: 1) «توقباغى زور بولسا، كىمىز قازىق جەرگە كىرەر». مۇندا كىمىز قازىق جەرگە كىرۈنمە، توقباغى زور بولمۇ شارى (شارى توقباغىڭ زور بولمۇندا). سۈندىقتان «توقباغى زور بولسا» دەگەن سۈيلىم شارىتى باغىنىڭى بولادى.

2) بەرسەڭ، الارىمىن، مۇندا المادىڭ شارى بەرىۋدە، (سەن بەرسەڭ، ساغان باسقاردا بەردى)

3) Ереуіл бағыныңқы.

Тартсада бар күштерін аямай-ақ, асылан жүк орнынан қозғалмады. Мұнда басыңқы сөйлем: «Асылан жүк орнынан қозғалмады». Бағыныңқы сөйлем: «Тартсада бар күштерін аямай-ақ». Бағыныңқы сөйлем жүк тартты дейді, басыңқы сөйлем жүк қозғалмады, дейді сөйлем бір-біріне қарсы, ереуіл келіп тұр; сондықтан мұндай басыңқы сөйлемге ереуіл келетүн бағыныңқы сөйлем ереуіл бағыныңқы деб аталады.

Ереуіл бағыныңқының белгісі пәлен етсе де, пәлен болса да деб ереуіл раймен айтылады.

Мыйсал: 1) Күні бойы қараса да, таба алмабты.

2) Қыс қатты болса да, мал аман шықты.

Ықшамдау.

Бағыныңқы сөйлемдер екі түрде айтылады.

1) Толық түрде, 2) Ықшам түрде. Толық түрде айтылған бағыныңқы сөйлемдердің бәрін болмаса да, көбін-ақ ықшам түрге айналдыруға болады. Ықшамдау деп, сол толық түрден ықшам түрге айналдыру айтылады. Қазақ тілінде толық түрінен де ықшам түрі көбірек жүреді. Бағыныңқы сөйлемнің көбі, ықшам түрге айналғанда, басыңқы сөйлемге сіңісіб, жоғалып кетеді. Жазғанда бағыныңқының толық түрі мен ықшам түрінің қай қолайлысы, көркемі алынады. Сондықтан ықшам түрінен, толық түрі көркем болып шықбайтүн болса, ондай сөйлемдерді ықшамдаудың қажеті жоқ. Жаната ондай сөйлемдер ықшамдалмайтүн сөйлемдерге саналады. Бағыныңқы сөйлемді ықшамдауға болады. 1) Зат-есім арқылы, 2) Сын-есім арқылы, 3) Етістік есімше түрі арқылы, 4) Етістіктің көсемше түрі арқылы.

Мыйсал: 1) Түсі қандай болса, ісі сондай болды. Бұл толық түрі. Ықшам түрінде айтқанда, «ісі түсіндей болды» дейміз (зат-есім арқылы). 2) Ійт жүйрік болса, оны түлкі сүймес. Мұны ықшамдап айтқанда, ійт жүйрігін түлкі сүймес, дейміз (мұнда сын-есім арқылы). 3) Қалай пішілсе, кійім солай тігілмекші. Мұнда ықшамдап айтқанда, пішіліуінше кійім тігілмекші дейміз (мұнда етістік зат-есімге айналған түрі арқылы). 4) Атаңа не қылсаң алдына сол

ز) ەرەۋىل باغنىمىڭقى.

تارتىدا بار كۇشتەرىن اياماي ااق، اسملان جۇك ورنىنان قوزعالمادى. مۇندا باسكىڭى سويلەم: « اسملان جۇك ورنىنان قوزعالمادى، باغنىمىڭقى سويلەم: «تارتىدا بار كۇشتەرىن اياماي ااق». باغنىمىڭقى سويلەم جۇكنى نارنى دەيدى، باسكىڭى سويلەم جۇك قوزعالمادى، دەيدى سويلەم مازمۇنى مېر - بىرىنە قارسى، ەرەۋىل كەلب تۇر؛ سوندىقتان مۇنداي باسكىڭى سويلەمگە ەرەۋىل كەلتۇن باغنىمىڭقى سويلەم ەرەۋىل باغنىمىڭقى دەلب انالادى ەرەۋىل باغنىمىڭقىنىڭ بەلگىسى پالەن تەسدە، پالەن بولسا دەب ەرەۋىل راي مەن ايتىلدى.

- مېسالى (1) مۇنى بويى قاراسادا، تابا المابتى.
 (2) قەس قاتتى بولسا دە مال امان شىقتى.

نقشامداۋ.

باغنىمىڭقى سويلەمدەر ەكى تۇردە ايتىلادى.

(1) تولقى تۇردە، (2) نقشام تۇردە. تولقى تۇردە ايتىلغان باغنىمىڭقى سويلەمدەردىڭ مېرىن بولماسادا، كويىن ااق نقشام تۇرگە اينا لىدىر بۇغا بولادى. نقشامداۋ دەب سول تولقى تۇردە نقشام تۇرگە اينا لىدىر بۇ ايتىلدى. قازاق تىلىندە تولقى تۇرىندە نقشام تۇرى كويىرەك جۇرەدى. باغنىمىڭقى سويلەمنىڭ كويى، نقشام تۇرگە ايتالغاندا، باسكىڭى سويلەمگە سىمكىسىب، جوعا لىب كەتەدى. جازعاندا باغنىمىڭقى سويلەمنىڭ تولقى تۇرى مەن نقشام تۇرىنىڭ قاي قولايلىسى، كوركەمى الئادى. سوندىقتان نقشام تۇرىندە، تولقى تۇرى كوركەم بولمى شىقبايتۇن بولسا، ونداي سويلەمدەردى نقشامداۋدىڭ قاچەنى جوق، جانانا ونداي سويلەمدەر نقشامداۋمايتۇن سويلەمدەرگە سانالادى. باغنىمىڭقى سويلەمدى نقشامداۋغا بولادى. (1) زات - ەسەم ارقىلى، (2) سەم - ەسەم ارقىلى، (3) ەتسىمكە ەسەمشە تۇرى ارقىلى، (4) ەتسىمكىنىڭ ەومەمشە تۇرى ارقىلى.

مېسالى: (1) تۇسى قانداي بولسا، مۇسى سونداي بولدى بۇل تولقى تۇرى. نقشام تۇرىندە ايتقاندا، « مۇسى تۇسىندەي بولدى » دەيمىز (زات - ەسەم ارقىلى). (2) بىت جۇيرىك بولسا ونى تۇلكى سۇيەسە. مۇنى نقشامداۋ ايتقاندا، « بىت جۇيرىگەن تۇلكى سۇيەسە » دەيمىز (مۇندا سەن - ەسەم ارقىلى) (3) قاي پىشىلسە، كىم سولاي تىگىلمەشى. مۇندا نقشامداۋ ايتقاندا، « پىشىلەۋىشە كىم تىگىلمەشى » دەيمىز (مۇندا ەتسىمكە زات - ەسەمگە ايتالغان تۇرى ارقىلى). (4) اناشا نە قىلماڭ، اللىڭا سول

келер. Мұны ықшамдаб айтқанда, «атаңа қылғаның алдына келер» дейміз (мұнда етістіктің есімше түрі арқылы). Олар көше алмады. Үйткені көлігі жоқ болды. Мұны ықшамдаб айтқанда, «көлігі жоқ болыб, олар көше алмады» дейміз (мұнда етістіктің көсемше түрі арқылы).

1-інші мыйсалда «түсі қандай болса» деген бағыныңқы сөйлем жоғалыб «түсіндей» деген жалғыз ауыз сөз болыб басыңқы сөйлемге сіңісіб кетіб тұр. 2-інші мыйсалда «ійт жүйрік болса», деген бағыныңқы сөйлем жоғалыб «ійт жүйрігін» деген екі ауыз сөз болыб, басыңқы сөйлемге сіңісіб тұр. 3-інші мыйсалда қалай пішілсе деген бағыныңқы сөйлем жоғалыб, пішіліуінше деген бір ауыз сөз болыб сіңісіб тұр. 4-інші мыйсалда «атаңа не қылсаң» деген бағыныңқы сөйлем жоғалыб «атаңа қылғаның» деген екі ауыз сөз болыб басыңқы сөйлемге сіңісіб тұр. 5-інші мыйсалда «үйткені көлігі жоқ болды» деген бағыныңқы сөйлем ықшамдалыб «көлігі жоқ болыб» деген бағыныңқы сөйлемге айналыб тұр. Мұнда алдыңғы сөйлемдер сыйақты бағыныңқы сөйлем жоғалыб кеткен жоқ, тек ықшамдалған. Оның себебі көсемше арқылы ықшамдалуында. Көсемше арқылы ықшамдалған бағыныңқы сөйлемдер өз алдына сөйлемнің күйін ықшамдалған күндеде жоғалтбайды.

Толық түріндегі бағыныңқы сөйлемдер мен басыңқы сөйлемнің арасы теріс үтірмен айырылады. Ықшам түріндегі бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемге сіңісіб жоқ болыб кеткенде ешбір тыныс белгісімен бөлінбейді. Егер бағыныңқы сөйлем ықшамдалғанмен, басыңқы сөйлемге сіңісіб кетбей өз алдына сөйлем күйінде қалса, онда ол толық түрдегідей кері үтірмен айырылады.

3) Қыстырынды сөйлем.

Кейде бір сөйлемнің ішінде екінші сөйлем қыстырылыб айтылады. Сондай қыстырылыб айтылған сөйлемді қыстырынды дейміз.

Мыйсал: 1) Бүгүн, Құдай біледі, жауын болса керек. 2) Әзір Аллаға шүкір жаман емесбіз. 3) Осы жолы, асылық болмасын, алыб келерміз-ақ. 1-інші мыйсалда бүгін жауын болса керек деген сөйлемнің ішіне Құдай біледі деген сөйлем қыстырылыб айтылыб тұр. 2-інші мыйсалда «әзір жаман емесбіз» деген сөйлемнің ішіне «Аллаға шүкір» деген сөйлем қыстырылыб айтылыб тұр. 3-інші мыйсалда «осы

كەلەر. مۇنى نىشامداپ ايتقاندا، «اتاشقا قىلغانىڭ الدىكا كەلەر» دەيمىز (مۇندا تەستىكىنىڭ سەسەشە تۇرى ارقىلى). ۱- لار كىرگەن ماددى، ۋىتەنى ئولگى جوق بولدى. مۇنى نىشامداپ ايتقاندا، «ئولگى جوق بولس، ولار كوشە ماددى» دەيمىز (مۇندا تەستىكىنىڭ كوسەشە تۇرى ارقىلى).

1- نىشى مېسالدا «تۇسى قانداي بولسا» دەگەن باغنىڭنى سويلەم جو-
عالب «تۇسىندەي» دەگەن جالعز اۋىز «سوز بو» : باسنىڭنى سويلەمگە «سېڭ
مىسب كەتەپ تۇر. 2- نىشى مېسالدا «مىت جۇيرىك بولسا،» دەگەن باغ-
نىڭنى سويلەم جو عالب «مىت جۇيرىكەن» دەگەن كى اۋىز «سوز بولس،
باسنىڭنى سويلەمگە «سېڭمىسب تۇر. 3- نىشى مېسالدا «قالاي پەشلىسە»
دەگەن باغنىڭنى سويلەم جو عالب، «پەشلىمۇنشە» دەگەن «بىر اۋىز «سوز
بولسب «سېڭمىسب تۇر. 4- نىشى مېسالدا «اتاشقا نە قىلساڭ» دەگەن باغنىڭنى
سويلەم جو عالب، «اتاشقا قىلغانىڭ» دەگەن كى اۋىز «سوز بولس، باسنىڭنى
سويلەمگە «سېڭمىسب تۇر. 5- نىشى مېسالدا «ۋىتەنى ئولگى جوق بولدى»
دەگەن باغنىڭنى سويلەم نىشامداپ «ئولگى جوق بولس»، دەگەن باغنىڭنى
سويلەمگە ايتالىپ تۇر. مۇندا الدىكى سويلەمەر سىپاتنى باغنىڭنى سويلەم
جو عالب كەتكەن جوق، ئەڭ نىشامداپ العان. ونىڭ سەبەبى كوسەشە ارقىلى
نىشامداپ لۇنىدا، كوسەشە ارقىلى نىشامداپ العان باغنىڭنى سويلەمەر «وز الدىفا
سويلەمىڭ كۇيىن نىشامداپ العان كۇندە» جو عالتاپىدى.

تولقى تۇرىندەگى باغنىڭنى سويلەمەر مەن باسنىڭنى سويلەمەننىڭ اراسى
تەرس «تۇر مەن ايتىلدى. نىشام تۇرىندەگى باغنىڭنى سويلەم باسنىڭنى
سويلەمگە «سېڭمىسب جوق بولسب كەتكەندە ش «بىر نىمىس يادىسى مەن
بولىنەيلى. كەردە باغنىڭنى سويلەم نىشامداپ العان مەن باسنىڭنى سويلەمگە
«سېڭمىسب كەتەي «وز الدىفا سويلەم كۇيىندە قالسا، وندا تولقى تۇردە كەيدى
تەرس «تۇر مەن ايتىلدى.

(3) قىستىرىلىپ سويلەم.

كەيدە «بىر سويلەمنىڭ نىشامداپ كەتەش سويلەم قىستىرىلىپ ايتىلدى. سو-
ندا قىستىرىلىپ ايتىلغان سويلەمدى قىستىرىلىپ دەيمىز
مېسال: 1) بۇگۇن، قۇداي بىلەدى، جاۋىن بولسا كەرەك (2) «ازىر،
اللاعا شۇكىر، جامان مەنسىمىز. 3) «وسى جولى، سىلىق بولماستىن،
الدى كەلەر مەن اق. 1- نىشى مېسالدا «بۇگۇن جاۋىن بولسا كەرەك»
دەگەن سويلەمنىڭ نىشامداپ «قۇداي بىلەدى» دەگەن سويلەم قىستىرىلىپ ايتىلدى
تۇر. 2- نىشى مېسالدا ««ازىر جامان مەنسىمىز» دەگەن سويلەمنىڭ نىشامداپ «اللاعا
شۇكىر» دەگەن سويلەم قىستىرىلىپ ايتىلدى تۇر. 3- نىشى مېسالدا «وسى

жолы алыб келерміз-ақ» деген сөйлемнің ішіне «асылық бол-масын» деген сөйлем қыстырылып айтылып тұр.

Сондықтан «Құдай біледі», «Аллаға шүкір»; «асылық бол-масын» деген сөйлемдер қыстырынды болады. Қыстырынды сөйлемдер қыстырыушы сөйлемдерден теріс үтірмен айырылады.

4) Келтірінді сөйлем.

Сөйлегенде иә жазғанда сөйлеуші иә жазушы бұрынғыдан қалған мақалды, немесе біреудің айтқан сөзін келтіре сөйлейді, не жазады. Сондай келтіріп айтқан не жазған мақалдар, болмаса біреудің сөздері келтірінді сөйлем деліп аталады.

Мыйсал: 1) Нақыл сөз: «Әлін білмес әлек» деген осындай әуре болған жаннан қапты.

2) Бір күні бұлбұл құсты есек көрді, қасына сөз айтбаққа жақын келді. Сыртыңнан сайрағыш деб жұрт мақтайды, тыңдайын достым, біраз сайра деді. 1-інші мыйсалда келтірінді сөйлем: «әлін білмес әлек» деген мақал. 2-інші мыйсалда келтірінді сөйлем: «сыртыңнан сайрағыш деб жұрт мақтайды, тыңдайын достым біраз сайра» деген есектің сөзі.

Келтірінді сөйлемде мақалды, немесе біреудің айтқан сөзін айтушы не сол айтылған күйінде өзгерітбестен айтады, не өзгертіп мағынасын мазмұнын ғана айтады.

Бірінші түрде айтылса, мақал не біреудің сөзі төл сөз деліп аталады; не екінші түрде айтылса, төлеу сөз деліп аталады.

Мыйсал: 1) Сонда есек сөз айтады бұлбұл құсқа: «Мақтаулы бар ғой әнпаз әрбір тұста, солардың бәрідағы әдемі әнге тауықтың айғырындай емес ұста». Мұнда «мақтаулы»... дегеннен бастап «ұстаға» дейін бәрі есектің сөзі өзгерместен алынып айтылып тұр. Сондықтан бұл төл сөз болады. 2) Шал тұрып орнынан аман-есен, жақындаб жұмыскерге келді таман, әумесер ақылы жоқ, ийіт, доңыз деб, байғұсты балағаттап сөкті жаман. Мұнда «әумесер...» дегеннен бастап «деб»ке дейін шалдың не дегенін нақ айтқан күйінде келтірмей, жай әңгіме түрінде мазмұнын ғана айтып өткен; мұнда шалдың төл сөзі емес, төлеуі ғана айтылған. Сондықтан бұл төлеу сөз болады.

«ئولى المې كەلەرمۇزاق» دەگەن سۆيلىمەننىڭ ئىشىغە «ئىسلىق بولماسىن» دەگەن سۆيلىم قىستىرىلىپ ايتىلىپ تۇر. سوندىقتان «قۇداي بىلەدى»، «اللاغا شۇكەر»؛ «ئىسلىق بولماسىن» دەگەن سۆيلىمەن قىستىرىندى بولادى. قىستىرىندى سۆيلىمەن قىستىرىنۇشى سۆيلىمەن دەردەن تەرىس قۇتىر مەن ايمىرلادى.

4) كەلتىرىندى سۆيلىم.

سۆيلىگەندە يا جازھاندا سۆيلىۋىشى يا جازبۇشى بۇرىنغىدىن قالغان ماقالىدى، نەمەسە بىرەۋدىڭ ايتقان سۆزىن كەلتىرە سۆيلىيدى، نە جازادى. سونداي كەلتىرىپ ايتقان نە جازغان ماقالدار، بولماسا بىرەۋدىڭ سۆزدەرى كەلتىرىندى سۆيلىم دەلىپ انالادى.

مىسال: 1) ناقل سوز: «الەن بىلمەس» الەك دەگەن وسىنداي اۇرە بولغان جاننان قايتى.

2) «بىر كۇنى بۇلىم قۇستى ەسەك كوردى، قاسىنا سوز ايتىپاققا جاقىن كەلدى. سىرتىڭنان سايراعىش دەپ جۇرت ماقتايدى، تىڭدايىن دوستىم، بىر از سايرا دەدى. 1) نىشى مىسالدا كەلتىرىندى سۆيلىم: «الەن بىلمەس الەك» دەگەن ماقال. 2-نىشى مىسالدا كەلتىرىندى سۆيلىم: سىرتىڭنان سايراعىش دەپ جۇرت ماقتايدى، تىڭدايىن دوستىم بىر از سايرا» دەگەن ەسەكنىڭ سوزى.

كەلتىرىندى سۆيلىمە ماقالىدى، نەمەسە بىرەۋدىڭ ايتقان سۆزىن ايتىۋىشى نە سول ايتىلغان كۇيىندە ۆزگەرتىستەن اينايدى، نە ۆزگەرتىپ ماعاناسىن، مازمۇنىن عانا ايتادى.

بىرىنشى تۇردە ايتىلسا، ماقال نە بىرەۋدىڭ سوزى تولى سوز دەلىپ انالادى؛ ەكەنشى تۇردە ايتىلسا، تولى سوز دەلىپ انالادى.

مىسال: 1) سوندا ەسەك سوز اينايدى بۇلىم قۇسقا. «ماقتاۋلى پارغوي اناپاز ار بىر تۇستا، سولاردىڭ بارىداعى ادەمى انىگە تاۋىقتىڭ ايمىرىداي ەمەس قۇستا» مۇندا «ماقتاۋلى» دەگەننەن باشتاپ «قۇستاغا» دەپىن بارى ەسەكنىڭ سوزى ۆزگەرتىستەن ايتىلىپ تۇر. سوندىقتان بول تولى سوز بولادى. 2) شال تۇرىپ ۆرنەننەن ەسەن-امان، جاقىنداپ جۇمىسكەرگە ئەلدى تامان، اۋمىسەر اتىلى جوق، نىست، دۇڭمۇز دەپ، بايغۇستى بالاقتاپ سوكتى جامان. مۇندا «اۋمىسەر» دەگەننەن باشتاپ «دەپ» كە دەپىن شالدىڭ نەدەگەننەن نالق ايتقان كۇيىندە كەلتىرىمى، جاي اڭكىمە تۇرىدە مازمۇنىن عانا ايتىپ ۆتكەن؛ مۇندا شالدىڭ «تولى سوزى ەمەس، تولىۋى عانا ايتىلغان، سوندىقتان بول تولى سوز بولادى.

Төл сөздер қабатша (« ») ішіне жазылады. Төлеу сөздерге тыныстар жай сөйлемдерше қойылады; мәселен, шал айтты: «Көрмеймісін не еткенінді? Желігіб жынданыуға жеткенінді? Бардай-ақ әкең құны сонша шаншыб терісін іске алғысыз еткенінді». Шалдың бұл сөзі төл сөз болған соң қабатша қойылыб тұр.

5) Орамды (немесе өрнекті) сөйлем.

Сөйлегенде ойды, тақ-тұқ қысқа айтыб, білдіретүн орын да болады. Ойды ұзын айтыб орағытыб білдіретүн орын да болады. Ұзын айтқанда ой дәуірлегені бетімен барыб, қайтатүн түрі болады. Сөйлеудің сондай түрлері орамды деліб аталады. Түсінікті болыу үшін мыйсал алыб көрсетелік.

Мыйсал: 1) Байлыққа кім тұрғанда, Досан тұрған; Қасында Байжан сымам қоса тұрған; Қорадан он төрт мың қой бірден өрген, аламан шеннен шыққан Асан тұрған; Шабса кылыш өтбейтүн Мұсам тұрған; Сөйлейді маған неге осы антұрған? Мұнда басынан бастаб «Мұсам тұрған...» деб айтқан жерге келгенше ой дәуірлеген бетімен келеді. Онан әрі «сөйлейді...» дегеннен бастаб, ойдың беті келе жатқан жөнін тастаб бұрылыб кетеді

2) Қыйсабсыз бай болсаңда Қарынбайдай, Сақый боб мал шашсаң да Атымтайдай, Патшадай Әмір-Темір дін түзетіб, Болсаң да әйдік батыр арыстандай, Болсаң да Жійреншедей сөзге шешен, Ақырда жатар орның тар лақыт жай. Мұнда ойдың дәуірлеуі «шешен» деген сөзге дейін келіб, онан арғы жерде беті бұрылады.

3) Ыстамбұл патша болсаң да Құддыс Шамға, Бұқар мен үкім етсең де Үндістанға, Ағылшын, Қытай, Мәскеу, Рұуымды алыб, дін түзетіб әмір етсең де бұл жыйанға, Тұтсаң да жеті ыкылымның бәрін тегіс, Кіресін акыр бір күн көрістанға. Мұнда ой дәуірлеуі «тегіс» деген сөзге дейін келіб; онан арғы жерде беті бұрылады.

4) Қосылыб бірнеше адам, ортақтасыб, Үй салыб ортасынан, дүкен ашыб, Саудасы, жұғымды боб байыб әбдән, Шат болыб көңілдері сұудай тасыб, Ақшаны төбедей қыб үйіб, қойыб, Үлесіб отыр еді шұуылдасыб. Үй жаныб барады деб кабар берді, Жүгіріб келіб біреуі түсі қашыб. Мұнда ойдың дәуірлеген беті «шұуылдасыб» деген сөзбен бітіб, сонан арман беті бұрылады.

«تول سوردەر قاباشا» («») دىشمەنە جازىلادى. تولىۋ سوزدەرگە نىمىستار جاي سويلەيدىر شە قويىلادى؛ ماسەلەن، شال ايتتى: «كورمەيمىسن نە دىكەنكى؟» چەلىگىب جىندايمۇغا چەنكەنكىدى؟ بارداي اتى اكەك قۇنى سونشا شانشىب، تەرىسەن نىكە الەمسىز دىكەنكىدى». شالدىك بۇل سوزى سول سوز بولغان سوك قاباشا قويىلمىب تۇر.

(5) ورامىدى (نەمەسە ورنەكتى) سويلەم.

سويلەگەندە ويىدى، ئاق-تۇق قەسقا ايتىپ، بىلدىرەتۇن ورنىن دا بولادى. ويى ۇزىن ايتىپ، وراعتىپ كەلىپ بىلدىرەتۇن ورنىن دا بولادى ۇزىن ايتقاندا وي داۋىرلەگەن بەنى مەن بارىپ، قايتانۇن تۇرى بولادى. سويلەۋدىك سونداي تۇرلەرى ورامىدى دەلىمب اتالادى. تۇسىنكىتى بولۇۋۇشىن مەيسال الەب كورسەنەلىك. مەيسال: (1) بايلىققا كەم تۇرغاندا، دوسان تۇرغان؛ قاسىندا بايچان سىمام قوسا تۇرغان؛ قورادان وق تورت مەك قوي بىردەن وركەن، الامان شەنەن شەققان اسان تۇرغان؛ شابسا قەلىش وتەيتۇن مۇسام تۇرغان؛ سويلەيدى ماغان نە ئە وسى انت تۇرغان؛ مۇندا باسىمان باسناپ «مۇسام تۇرغان...» دەپ ايتقان چەرگە كەلگەنمىشە وي داۋىرلەگەن بەنى مەن كەلدى. ونان «ارى سويلەيدى...» دەگەننەن باسناپ، ويدىك بەنى كەلە-جانقان مۇنەن تاسناپ بۇرىلمىب كەتەدى.

(2) قىياسىمىز باي بولساڭدا قارىبايدى، ساقىي بوب مال شاشساڭدا انىمتايتاي، پاتساداي، امىر-تەمىر دىن تۇزەتەپ، بولساڭ دا ايدىك باتىر ارىستانداي، بولساڭ دا جىيرەنشە دەي سوز ئە شەشەن، امىر دا جانار ورنىك تارلاقت حاجى. مۇندا ويدىك داۋىرلەۋى شەشەن دەگەن سوزى دەيىن كەلىپ، بەنى سونان ارعى جەردە بۇرىلادى.

(3) سىتامبۇل پاتسا بولساڭدا قۇددىس شامعا، بۇتارمەن ۇكەمەتسەڭدە ۇندىستانغا، اعلەشمەن، قىتاي، ماسكەۋ، رۇمىدى الەب، دىن تۇزەپ امىرەتسەڭ دە بۇل جىياھا، تۇتساڭ دا جەننى اقلەمنىك بارىن تەگىس، كىرەرسىن اقىر مۇر كۇن كورىستانغا. مۇندا وي داۋىرلەۋى «تەگىس» دەگەن سوزىگە دەيىن كەلىپ، ونان ارعى جەردە بەنى بۇرىلادى.

(4) نوسىلمىب مۇر نەشە ادام، ورتاقناسىپ، مۇي سالىپ ورتاسىمان، دۇكەن اشىپ، ساۋداسى، جۇمەدى بوب بايىپ ايدان، شات، بولمىب كوشىلدەرى سۇۋداي تاسىپ، اقشانى توبەدەي قىب مۇيىپ، قويىپ، ۇلىسىپ وتىردەدى شۇۋىلداستىپ، مۇي جانىپ بارادى دەپ قانار بەردى، جۇمىرىپ كەلىپ نەرمەۋى مۇسى قاشىپ. مۇندا ويدىك داۋىرلەگەن بەنى «شۇۋىلداستىپ» دەگەن سوزىن مەلىپ، سونان ارمان بەنى بۇرىلادى.

Жазыу қосымша белгілері мен тыныс белгілерінің жалпы ережесі.

1) Кіші сызықша «-» (тіркестіріу белгісі).

Бұл белгі 1) Бір сөзді екінші сөзге тіркестіретін орында қойылады; сөзді олай тіркестіріу екі сөзді қосақтап бір сөз (қос-сөз) қылыб айтатұн орындарда келеді; мәселен: төсек-ағаш, жүк-айақ, құрт-құмырысқа, аяқ-табақ; 2) Сөздің бір бөлімін екінші бөліміне тіркестіріу керек болған орындарда қойылады; ондай тіркестіріу көбінесе сөздің бөлімдері жазыб келе жатқан жолға түгелімен сыймай, сыймаған бөлімін екінші жолға шығарыу қажет болған жерде келеді. Ондай орында қойылған тіркестіріу белгісі сөздің екі жолдағы бөлімдерін тіркестіріб қосыб оқыу керектігін көрсетеді. Жаната тіркестіріу белгісі сөздің жалғауы мен екі арасына бөтен сөз келіб қыстырылған жерде, мәселен, де-меу келіп қыстырылған жерде келеді. Мұндай орында тіркестіріу белгісі сөзді жалғауынан айырыуға болмайтұндығын бірінен бірін айырмай тіркестіріб оқыу керектігін көрсетеді (жақсы-ақ-бысын? Жалғыз-ғана-мысын?).

2) Үлкен сызықша «—» (жұмақтау белгісі)

Бұл белгі бытыранды ұғымдарды шоғырландырыб, жалқыланған ұғымдарды жалпыландырыб, теңерлерлік нәрселерді теңеб; балаб айтатұн орындарда қойылады. Мәселен: көк шалғын; ағаш, бұлақ – бәрі жақсы. Қасқыр – аң. Ақымақты үйретіу – өлгенді тірілтіу.

3) Ноқат (нүкте) «.» (ұлы тыныс).

Бұл белгі 1) Әбдан біткен ойлы сөйлемдерді бір-бірінен

جازىۋ قوسىمىشا بەلگىلەرى مەن تەندىس بەلگىلەرنىڭ جالپى ەرەجەسى.

(1) كىشى سىزىقشا «•» (تىركەستىرىۋ بەلگىسى).

بۇل بەلگى (1) *بىر* سوزدى ەكىنشى سوزگە تىركەستىرەتۇن ورنىدا قويىلادى؛ *سوزدى* ولاي تىركەستىرىۋ ەكى *سوزدى* قوساقتاب *بىر* سوز (توس - سوز) تىلمىب ايتاتۇن ورنىداردا كەلەدى؛ ماسەلەن: توسىك - اعاش، چۆك - اياق، قۇرت - قۇمىرسقا، اياق - ئاياق؛ (2) *سوزدىڭ* *بىر* بولمىن ەكىنشى بولمىنە تىركەستىرىۋ كەرەك بولغان ورنىداردا قويىلادى؛ ونداى تىركەس - تىرىۋ كويىنەسە *سوزدىڭ* بولمىنەرى جازىب ەلەچاتقان چولعا ئۆكەلى مەن سىمىماي، سىمىمان *بولمىن* ەكىنشى چولعا شىعارىۋ قاچىت بولغان چەردە كەلەدى. ونداى ورنىدا قويىلغان تىركەستىرىۋ بەلگىسى *سوزدىڭ* ەكى چولداى *بولمىنەرنى* تىركەستىرىپ قوسىپ وقىۋ كەرەكتىگىن كورسەتەدى جانانا تىركەستىرىۋ بەلگىسى *سوزدىڭ* جالعاۋى مەن ەكى اراسىغا بوتەن *سوز* كەلىپ قىستىرىلغان چەردە، ماسەلەن، دەمەۋ كەلىپ قىستىرىلغان چەردە كەلەدى. مۇنداى ورنىدا تىركەستىرىۋ بەلگىسى *سوزدى* جالعاۋىنان ايمىرۇعا بولمايتۇندىمەن بىرىنەن *بىرىن* ايمىراي تىركەستىرىپ وقىۋ كەرەكتىگىن كورسەتەدى (چاقىسى - اق - بىسىن؟ جالەز - ھانا - مىسىن؟).

(2) ۇلكەن سىزىقشا «—» (جۇۋماقتاۋ بەلگىسى)

بۇل بەلگى بىتىراندى ۇعىمداردى شوغىرلاندىرىپ، جالقىلانغان ۇعىمداردى جالپىلاندىرىپ، تەڭەلەرلىك ئارسەلەردى تەڭىپ، بالاب ايتاتۇن ورنىداردا قويىلادى. ماسەلەن: كۆك شالەن، اعاش، بۇلاق — *بارى* چاقىسى. قاسقىر - الكاقشماقتى ۇيرەتەۋ - ۇلكەندى *تورلىنىۋ*.

(3) نوقتات (نۇقتە) «•» (ۋلى نىقىسى).

بۇل بەلگى (1) *ابدان* بىتىكەن ۇلى سوبىلەندەردى *بىر* - *بىرىنەن*

айыратұн орындарда қойылады. 2) Мақала, кітаб басының атауларынан соң қойылады. 3) Қысқартқан сөздің соңынан қойылады. 4) Келте-келте қысқарттылыб айтқан сөйлемдердің соңынан қойылады.

4) Үтірлі ноқат (нүкте) «;» (орта тыныс).

Бұл белгі 1) Сөйлемдердің ішкі жақындығы болған жерде қойылады. Сөйлемдердің арасында ондай жақындық ортақ ой айтылған, немесе нәрсе тұтас сүгіреттелген жерде келеді. (Шақшам жақсы еді, тау текенің мүйізінен істелген тақсы еді; қырық қой, төрт ат істеген кісінің ақысы еді; сексен маржан көзі бар еді; тоғыз ат болар деген істеген кісінің сөзі бар еді). 2) Сый-ысулы құрмалас сөйлемдердің байандауыштары демемеулермен құрасбай, алды-алдына тұрған жаната қастарында тұрлаусыз сөйлем мүшелері немесе бағыныңқы сөйлем болған орында қойылады. (Берген ақыны азсыныб, істеген кісі тау жайдаймын деб наршамды алды; ой қыстаймын деб шотымды алды; қыр қыстаймын деб балтамды алды; қалауым деб бөрте атымды алды; жау шабты деб төр атымды алды; қайқы келген қара атымды алды алды; тілік құлақ сары атымды алды;).

5) Теріс үтір «,» (кіші тыныс).

Бұл белгі 1) Бұратана сөздерді бөлек шығару үшін қойылады. 2) Сыйысыулы сөйлемдердің бір өңкей мүшелерінің арасына қойылады. 3) Бағыныңқы сөйлемнің жігін басыңқы сөйлемнен айырыу үшін қойылады. 4) Лебті сөйлемдерде одағайдан кейін қойылады, 5) Бір сөз, не болмаса сөйлем, қайта-қайта айтылған орында қойылады.

6) Қос ноқат (қос нүкте) «:» (бәшеуеу белгісі).

Бұл белгі 1) Алдыңғы сөйлемдегі пікірді, кейінгі сөйлем ыдыратыб, (сйіретіб, ұсақтаб, сұйылтыб) сөйлейтұн орындарда қойылады. Олай сөйлеу жалпы түрдегі ұғымды жалқы түрдегі ұғымға айналдырған жерлерде келеді (Біздің екі үйіміз бар; жаз тігетұн кийіз үй, қыс кіретұн там үй. Балта мен түрлі жұмыс істеледі; ағаш кесіледі; отын бұталады; қазық қағылады; ойық ойылады, тағысын тағылар істеледі). 2) Келтірінді сөйлем алдында қойылады (Сонда есек сөз айтады бұлбұл құсқа: «Мақтаулы бар ғой әнпаз әрбір тұста; солардың бары-дағы әдемі әнге, Тауықтың айғырындай емес ұста»).

ايرىتىن ورنىدا قويىلدى. (2) ماقالا، كىتاب باسىمىنىڭ اناۋلارنىڭ سوك قويىلدى. (3) قىسقارتقان سوزىنىڭ سوكىنىڭ قويىلدى. (4) كەلتە-كەلتە قىسقارتىلىپ ايتقان سويلەمىلەردىڭ سوكىنىڭ قويىلدى.

4) « تىمىرلى نوقتات (نۇمىتە) » (ورتا تىمىس).

بۇل بەلگى (1) سويلەمىلەردىڭ ئىشى جاقىمىدىكى كۇشتى بولغان جەردە قويىلدى. سويلەمىلەر اراسىندا ونداى جاقىمىدىكى ورنىڭ وي ايتىلغان، نەمەسە نارسە نۇناس سۇگمىرەتەلگەن جەردە كەلدى. (شاقشام جاتىسى ەدى؛ ناۋ نەكەنىڭ مۇيىزىنەن سىتەلگەن تاقىسى ەدى؛ قىرىق قوي، تورت ات سىتەلگەن كىمىنىڭ اتىسى ەدى؛ سەكسەن مارجان كوزى بار ەدى؛ تۇغىمىز ات بولار دەگەن سىتەلگەن كىمىنىڭ سوزى بار ەدى). (2) سىمىسۇلى قۇرمالاس سويلەمىلەردىڭ بايانداۋىشتارى دەمەۋلەرمەن قۇراسىباي، الدى-الدىغا تۇرغان جانانا قاستارىغا تۇرلەۋسىز سويلەم مۇشەلەرى، نەمەسە باغىنىڭقى سويلەم بولغان ورنىدا قويىلدى (بەرگەن اقمىنى ازىمىنىمىز، سىتەلگەن كىمىنى ناۋ جايلايىمىز دەپ نارشامىدى الدى؛ وي قىستايىمىز دەپ شوتەلمىدى الدى؛ قىر قىستايىمىز دەپ بالئامىدى الدى؛ ئالاۋىم دەپ بورنە اتىمىدى الدى؛ جاۋ شابتى دەپ تورت اتىمىدى الدى؛ قايقى كەلگەن قارا اتىمىدى الدى؛ تىمىك قۇلاق سارى اتىمىدى الدى).

5) « تەرىس تۇتمى » (كىشى تىمىس).

بۇل بەلگى (1) بۇرانانا سوزدەردى بولەك شىعارىۋ تۇشىن قويىلدى. (2) سىمىسۇلى سويلەمىلەردىڭ مېر وكىكەي مۇشەلەرنىڭ اراسىغا قويىلدى. (3) باغىنىڭقى سويلەمىنىڭ جىگىن باسىڭقى سويلەمىنەن ايرىۋ تۇشىن قويىلدى. (4) لەبىتى سويلەمىلەردە وداعايدان كەيىن قويىلدى، (5) مېر سوز، نە بولماسا سويلەم، ئايتا-قايتا ايتىلغان ورنىدا قويىلدى.

6) قوس نوقتات (قوس نۇمىتە) «:» (باشلەۋ بەلگىسى).

بۇل بەلگى (1) الدىڭقى سويلەمىلەگى پىكىردى، كەيىنگى سويلەم ئىدىراتىپ (سىدىرەتىپ، ۇساقىتاپ، سۇيىلىتىپ) سويلەيتۇن ورنىداردا قويىلدى. ولاى سويلەۋ چالپى تۇردەگى ۇغىمىدى چالقى تۇرلى ۇغىمغا اينالدىرغان جەردە كەلدى (مېزى دىڭ ەكى ۇيىمىز بار: جاز تىگەتۇن كىيىمىز ۇي، قىس كىرەتۇن تام ۇي. بالتا مەن تۇرلى جۇمىس سىتەلەدى: اعاش كەسەلەدى؛ وتىن بۇتالادى؛ قازىق قاعىلادى؛ وپىق وپىلادى، تاغىمىن تاغىلار سىتەلەدى). (2) كەلتىرىلدى سويلەم-الدىندا قويىلدى (سوندا سەك سوز ايتادى بۇلپىل قۇسقا: «ماتتاۋلى بارەوي» «ئىپاز» ار مېر تۇسقا؛ سولاردىڭ بارى داعى ادەمە انگە تاۋىقتىڭ اھمىرىنداى مەس ۇستاق).

7) Сұрау белгісі «?».

Бұл белгі жауап сұраған сөйлемдердің соңынан қойылады.

8) Леб белгісі. «!».

Бұл белгі 1) Лебті сөйлемдерден соң қойылады; 2) Тілекті сөйлемдердің бұйрық, өтініш түрлерінің соңынан қойылады. (Бар! Жүір! Ұш! Жанымды бір шыбындай қый, ақсақал! Айта гөр, қайырымды ер бар болса! Балалар оқығуға бар, жатба қараб).

9) Көб ноқат (көб нүкте) «...» (қалдырыу, тастау белгісі)

Бұл белгі сөзді бүкбелеб жорта қалдырыб сөйлегенде, немесе сөздерді тізіб тұтастыра сөйлемей, үзіб бөлек-бөлек сөйлеген орындарда қойылады.

10) Қабат үтір “” (қабатша, қос тырнақ)

Бұл белгі 1) Төл сөздердің жігін ашыу үшін алды-артынан қойылады. («Бекерме» қасқыр айтты, «менің сөзім»?) 2) Кітаб жорнал, газйт аттарына қойылады. (Қызыл Ордада «Еңбекші қазақ» газйіті мен «Қызыл қазақстан» жорналы шығыб тұр). 3) Бір нәрсені сөз қылғанда бір нәрсені айырыб айкын көрсетіу үшін қойылады. (Леб белгісі «!») Лебті сөйлемге, сұрау белгісі «?» сұраулы сөйлемге қойылады. Мәселен, Жолдас емес адамды «жолдас» деб атау теріс атау болады; Сондай орындарда «жолдас» деген сөз қабатшамен жазылады.

11) Жақша «()» (қамау белгісі).

Бұл белгі 1) Бір нәрсені қабарында болдыра кетейін деген орындарда қойылады. Ондай кездер айта кетейін деген ой сөйлем келе жатқан әңгіменің жүйесінен тысқары бүтіндеу болған орындарда келеді: (Сөйлейді ойланбай-ақ айыу шолақ (айыулар күшке мықты ойға олақ). «Қойлардан ала түсті құтылғандай Бар деймін бұған оңай жалғыз жол-ақ). 2) Алдағы сөзді артқысы түсіндіре өтетүн жерлерде қойылады. Ондай кездер жат сөзді немесе жаңа сөзді оқыушы түсінбес деген орындарда болады; Мәселен, пән сөздің мағынасы жат сөздің ана тілге аударғандағы мағанасы, жаңа мекеменің атауының мағанасы, тағысын тағы сондайлар жақшаға қамалады.

Сөйлем түрлерін айырығуға керек сөйлем мыйсалдары.

Сөйлем түрлерін айыртуу жүзінде сөйлем мыйсалдары мен үш түрлі іс істеледі: 1) Өлеңмен айтылған сөйлемдерді өлеңсіз түрге

(7) سۇراۋ بەلگىسى؟»

بۇل بەلگى جاۋاب سۇراغان سويلەمدەردىڭ سوڭىنان قويىلدى.

(8) لەپ بەلگىسى؟»

بۇل بەلگى (1) لەپنى سويلەمدەردەن سوڭ قويىلدى؛ (2) تىلەكنى سويلەمدەردە دىڭ بۇيرىقى، «توغنىش نۇرلىقلىرىغا؛ سوڭىنان قويىلدى؛ (3) تىلەكنى سويلەمنىڭ ئۈست نۇرىدە كىسىمنىڭ قاراتىبا سوزىدەلەرنىڭ سوڭىنان قويىلدى. (بارا جۇگرا! ۋىش! چاندىدى «بىر شىمىنداي قىي، اقساقال! ايتا گور، قايمىدى مەر بار بولسا! بالالار، وتمۇعا بارا چانبا قاراب).

(9) سوپ نوقتات (كوپ نۇكتە)» (قالدىرۇ، ناستاۋ بەلگىسى)

بۇل بەلگى «سوزدى بۇكەلەپ جورنا قالدىرىپ سويلەگەندە، نەمەسە سوز-دەردى «تېزىپ تۇتاستىمرا سويلەمەي، «ۋىزىپ بولەك-بولەك سويلەگەن ورنىداردا قويىلدى.

(10) قابات «قۇتىمرد» (قاباتشا، قوس تىرناق)

بۇل بەلگى (1) «ئول سوزدەردىڭ چىگىن اشىۋ «ۋىشىن الدى-ارتىمان قويىلدى. («بەكىرمە» قاسقىر اينىتى، «مەنىڭ «سوزىم»؟) (2) كىتاب، جورنال، گازىت اتىغا قويىلدى. (قىزىل وردادا «كەبەكشى قازاق» گازىتى مەن «قىزىل قازاقىستان» جورنالى شىعەب تۇر). (3) «بىر نارسەنى «سوز قىلغاندا ايرىپ ايقىن كورسەتمەۋ «ۋىشىن قويىلدى. (لەپ بەلگىسى «! لەپنى سويلەمگە، سۇراۋ بەلگىسى «؟» سۇراۋلى سويلەمگە قويىلدى). (4) «بىر نارسەنى تەرىس ماغانادا اتاۋ «ۋىشىن قويىلدى، ماسەلەن، جولداس مەمس ادامدى جولداس دەپ اتاۋ تەرىس اتاۋ بولدى؛ سونداي ورنىداردا «جولداس» دەگەن «سوز قاباتشا مەن جازىلدى.

(11) چاقشا «()» (قاماۋ بەلگىسى).

بۇل بەلگى (1) «بىر نارسەنى قايارىندا بولدىرا كەتەيمەن دەگەن ورنىداردا قويىلدى. ونداي كەزدەر ايتا كەتەيمەن دەگەن وي سويلەپ كەلە جاتقان انگە-مەنىڭ جۇبەسىنەن تىسقارى بۇتەندەۋ بولغان ورنىداردا كەلەدى: (سويلەيدى ويلانباي اق ايمۇ شولاق. (ايمۇلار كۇشكە مەقتى، وپعا ولاق) «قويلاردان الا نۇستى قۇنىلغانداي بار دەيمەن بۇعان وڭاي جالغىز جولاق). (2) الداعى «سوزدى ارتقىسى تۇسىندىرە وتۇنۇن جەرلەردە قويىلدى. ونداي كەزدەر جات «سوزدى نەمەسە جاڭا «سوزدى وقۇشى تۇسىنەس دەگەن ورنىداردا بولادى؛ ماسەلەن، «پان «سوزدىڭ ماغاناسى جات «سوزدىڭ انا تىلىنە اۋدارغانداغى ماغاناسى، جاڭا مەكەمنىڭ اتۇنىڭ ماغاناسى، تاغىسەن تاغى سوندايلار چاقشاعا قىلالادى.

سويلەم تۇرارىن ايرىۋعا كەرەك سويلەم مەيسالدارى.

سويلەم نۇرلەرىن ايرىتۇ جۇزىندە سويلەم مەيسالدارى مەن «ۋىش «تۇرلى «س سىستەلەدى: (1) ولەڭ مەن ايتىلغان سويلەمدەردى ۋلەڭسىز تۇرگە

айналдырыу. 2) Сөйлем түрлерін айыртыу. 3) Сөйлемдердің керек болған түрлерін оқыушыларға табызыу.

Бұл сөзді біреу алмас, біреу алар. Құлағын біреу салмас, біреу салар. Теб-тегіс көбке ұнау оңай емес, кейіне жарамаса кейіне жарар. Мінсіз таза меруерт сұу түбінде жатады. Сұу түбінде жатқан зат, жел толқытса шығады. Адам да, ұшқан құс да, жүгірген аң да – жұмыссыз тек тұрған жоқ ешбір жан да; Кішкене қоныз да жүр жүгін сүйреб; Барады аралар да ұшыб балға. Тоқылдақтың тоқ-тоқ даусы, Сайрағы сарғалдақтың сыңғырлаған. Өзенде балықшылар аң қараб жүр; Тоғайда орақ даусы шаң-шұң орган. Арабтың Нәбек деген жалғыз аты – Сол екен болған малы, мүлкі заты. Дайырда күндіз күлкі, түнде ұйқы жоқ. Е, жаным, мен жолаушы жолым алыс; Адам жоқ бұл маңайда маған таныс. Жүк алды аққу, шайан, шортан бір күн. Жегіліб тартты үшеуі дүркін-дүркін. Тартады аққу көкке, шайан кейін. Бұлардың машақаты аз болмады. Жұмысы орнына кеб мәз болмады. Тартса да бар күштерін аямай-ақ, асылан жүк орнынан қозғалмады. Оншама ол жүк артық ауыр емес. Құр сырттан бәлен деу де тәуір емес. Жігіттер, мұнан ғыйбрат алмай болмас: Әуелі бірлік керек болсақ жолдас. Бірің айтқаныңа бірің көнбей істеген ынтымақсыз ісін оңбас. Түсер ме есі дұрыс күндіз торға? Кім күлмес бостығыңа сенгіш жаманның! Мен соған қол беремін түсбесіме! Амалы саған ғана мол адамның. Пысықсыб көгершінім отырғанда. Қалыбты өзі түсіб қыл тұзаққа. Ақылың қайда кетті, данышбаным? Табалаб мұнан былай күлме жаным! Ат достым, жүгім ауыр; әлім бітті. Емесбін жүре алатұн енді тібті. Зорығыб жолда өліб қалатұнмын, алмасаң ауыстырыб біраз жүкті. Ат оған ешбір жауап қайтармайды. Ауырлаб жүгін есек қайқандайды. Қараңдар, шара бар ма мына сорға?! Айағын ат келеді басыб зорға. Өкініб өткен іске ат келеді. Мен қате кеткен екем аһ деді. Күш кеміді, айбынды тұу құлады. Кеше батыр – бүгүн қорқақ ерікке ұмтылған ұшқыр жаны кісенде. Қан сұуынған; жүрек соғын соғады. Бірлік, елдің, ерлік, қайрат, бақ, ардың жауыз тағдыр жойды бәрін не бардың. Ойпырым-ай! Аллаһ жасаған. Қыйналды ғой шыбын жан! Құуат кеміб барады. Сауықшыл есіл елім-ай! Сарыарқа сайран жерім-ай! Күмістей таза сұуы бар – Айдын шалқар көлім-ай! Қыйналдың-ау, шыбын жан! Тоқталсайшы ыстық қан! Қарлығаш. Қайран жарым-ай, қарашығым, жаным ай! Құлағыма келеді алыстан ашшы зарың-ай! Түсті ғой қысым жаным! Тұншықтым ғой жаным! Тұншықтым ғой қаныма! Жаралы құба жонда кім зарлаған! – Бұл – қазақ; Тәңіріге

ايتالدى: رېۋ. 2) سويلەم تۇرلەردىن ايمىرتىۋ. 8) سويلەمدەردىڭ كىرەك بولغان تۇرلەردىن وقمۇشيلارغا تاپقىزىۋ. بۇل سوزدى بىرەۋ الماس، بىرەۋ الار. قۇلاغمىن بىرەۋ سالماس، بىرەۋ سالار. تەبىئەتگەس كۆپكە ۇناۋ وكاي مەس، كەينىنە جاراماسا، كەينىنە جارار. مەنسىز تازا مەربۇەرت سۇۋ تۇبىنىنە جانادى. سۇۋ تۇبىنىنە چاتقان زات، جەل تولقىنسا، شىعادى. ادامدا، ۇشقان قۇسدا، جۇرگەن اۋدا-جۇمىسىز نەك تۇرغان چوقەش بىر جاندا؛ كەشكەنە قوڭىزدا جۇر جۇگىن سۇيۇب؛ بارادى ارالدا ۇشېب بالغا. شىعادى توقىلداقتىڭ توق-توق داۋىس، سايراغى سارغالداقتىڭ سىكىمىرلاغان. ۆزەندە پالمىقىشلار اۋ قازاب جۇر؛ توعايدا وراقى داۋىسى شاك-شۇڭ ورغان. ارابتىڭ نەپەك دەگەن جالغىز اتى-سولەكەن بولغان مالى. مۇلكى، زاتى. دايبىردا كۇندىز كۆلكى، تۇنىنە ۇيىقى چوق. ە. جانىم، مەن چولاۋشى چولمىن اللىس؛ ادام چوق بول ما كاپدا ماغان تانىس، چۇك الدى شايبان، شورنان، اققۇۋ بىر كۇن. چەگىلىپ نارىنى ۇشەۋى دۇركىن-دۇركىن، نارنادى اققۇۋ كوككە، شايبان كەينى. بۇلاردىڭ ماشاقانى از بولمادى. چۇمىسى ورنىنا كىب ماز بولمادى. تارتىسادا بار كۇشتەردىن ايلماي اق، اسىلان چۇك ورنىنان قوزعالماي. ونشاما ول چۇك ارىنق اۋر مەس. قۇر سىرتىنان پالەن دەۋدە ئۇۋر مەس. چىگىتتەر، مۇنان غىبىرات الماي بولماس؛ اۋەلى بىرلىك كىرەك بولساڭى چولدىس. بىرلىكنىڭ ايتقاننىڭا بىرلىك كۈنەي، سىتەگەن نىنمىقاسىز مۇسنىڭ وكباس. تۇمەرە مەسى دۇرسى كۇندىز تورعا؟ كىم كۆلمەس بوستىمىڭا سەن جامانىڭ! مەن سوعان قول بەرمەن تۇستەسىمە! مالى ساغانا مول ادامنىڭ، پىسىقىسىپ كوكۇرشىنىم وتىرعاندا، قالىتى ۆزى ئۇسىب نىل تۇزاققا. انىلىك قايدا كەتتى، دانىشبانىم؟ تابالاپ مۇنان بۇلاڭى كۆلمە، جانىم! ات دوستىم، چۇگىم اۋر؛ قالىم بىتتى. مەسىبىن چۇرە الاتۇنەندى ئىتتى. زورەبى چولدا ۇلىب قالاتۇنەن، الماساڭ اۋستىرىب بىر-از چۇكتى. ات وغان ش بىر جاۋاب قايتارمايدى. اۋىرلاپ چۇگىن شەك قايقا كۇدايدى. قارا كۇدار، ئارا بارما مېنا سورعا؟! اياغىن ات كەلەدى باسېب زورعا. وكىنىپ نەكەن نىكە ات كەلەدى. مەن فانه نەكەنەكەم اء! دەدى. كۇش كەمىدى. ايبىندى تۇۋۇ ئۇلادى. كەشە باتىر-بۇگۇن قورقاتى ەرىككە ۇمىلغان ۇشقر جانى كەسەندە. قان سۇنىنغان؛ چۇرەك سولغىن سوعادى. بىرلىك، ەلدىك، ەرىك، قىرات، باتى، اردىڭ-چاۋىز ئاندىر جويدى بارسىن نە باردىڭ، وپىرىم اي! اللاي جاساعان، قىسىلدى عوي شىبىن جان! قۇۋات كەمىب بارادى. ساۋىقىشىل سەلەلم اي! سارى ارقا سايراز چىرىم اي! كۇمىستەي تازا سۇۋى بار-ايدىن شالغار كولىم اي! قىمىنالىڭ اۋ، شىبىن جان! ئوتقالسايشى سىتىق قان! قارىلغاش. قايران چارىم اي، قاراشىمىم، چانىم اي! ئۇلاغىما كەلەدى المىستان اششى زارىڭ اي! ئۇستى عوي قىسىم چانىما ئۇنىشىقىم عوي قانىم! چارالى قۇبا چولدا كىم زارلاغان-بۇلداقاز؛ تاكۇرە

зар еткен қазақ! Қыйналыб қанды азаб шеккен қазақ! Әйтеуір қанды азабтан құтқарар деб, оқыған азаматын күткен қазақ. Кеудеде от, іште жалын, көзде жас. Күні, түні қайғы жұтқан сорлы бас. Сабан төсек, тым қараңғы жатағы, наны қара, шайы қара, қарны аш. Әкенді алдындағы таниймысын? Балам, сен байқаб қара ашыб көзің! Кезек бер бір азырақ сөзге, тақсыр! Тақсыр-ай, еш жазығым жоқ ғой менің! Жәбір ғой біреу үшін күйдіргенің!

Үндеме! Жетер! Кәзір пұрсатым жоқ тұрыуға-ақ, қараңды тергеб сенің! Алда, сорлы, бійшара балалар-ай! Жасынан өлген екен аналары-ай! Көбелек, шыбын аулаб күн көрерлік, Жоқ екен пақырлардың шамалары-ай! Әй, құстар, тындаңыздар құлақ салыб! Кезекбен жем тасыңдар ұшыб барыб. Үшеуін асырауға қанша қыйын? Етіңдер аз күн қайыр бөліб жарыб! Көкек құс, жүнің толыб жүр ғой бекер! Азырақ жетім үшін жұлсақ не етер? Қайырдың бұл дүниеде жетімге еткен, Басқа іс сауабына барма жетер? Бозторғай, қараб тұр ма сенде текке? Жүресін босқа шарлаб ұшыб көкте! Даладан торғайлардан тамақ ізде! Бұлардың үшеуіне көб керек бе? Сарымойын, ер жетті ғой балаларың! Бәледен Құдай сақтар бірер жарым! Бұлардың күндіз-түні жанында бол! Жоқтатбай батырлардың аналарын! Сандұуғаш, не қылайын сені қайраб! Қойарсын октын-октын өзің сайраб! Көңілін бір азырақ көтермекке. Зарлының жетім қалған соры қайнаб! Достарым осындай бір іс етелік! Жастарды жетім қалған кісі етелік! Ізгілер орманда да бар екенін Осындай сауаб ісбен көрсетелік! Дарыйға, мен бай болсам жұрттан асқан! Үйлерді салдырар ем қандай тастан. Бақыл бол, серік атым, іренжіме! Дамыл ал! Қош, аман бол! Мені ұмытба! Аяғым тіймес алтын үзенгіге, Келіндер, боз балалар, атты алыңдар! Жетектеб тоғайыма апарыңдар! Жабыңдар жабыуына түкті кілем! Жеміне ең қалаулы сұлы алыңдар! Бұлақтың сұуыменен сұуарыңдар.

Көңілім қайтты достан да дұшпаннан да. Алдамаған кім қалды тірі жанда? Алыс, жақын қазақтың бәрін көрдім. Өткірдің жүзі, Кестенің бізі. Өрнегін сендей сала алмас, Білгенге – маржан, Білмеске – арзан. Надандар баға ала-алмас. Қыйналма бекер, тіл мен жақ! Көңілсіз құлақ ойға олақ. Енсаб, ұйат, терең ой, Ойлаған жан жоқ; жауыб қой! Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық Аздырар адам баласын. Өтірік, шағым толды ғой, Ойланар ұуақыт болды ғой. Кеш деб қайтар жол емес; Жол азығым мол емес. Бір кісі мыңға, Жөн кісі сұмға Әлі жетер заман жоқ. Қадірлі басым, қайратты жасым Айғаймен кетті; амал жоқ! Қош қорықты елің. Қорқытқан –

زا تەكەن قازاق! قىيىنالىق قاندى ازاب شەككەن قازاق! ايىنەۋەر قاندى ازابتان قۇتقار دەپ، وتمعان ازاماتىن كۆنكەن قازاق، كەۋدەدە وت، شىتە جالىن، كۆزدە جاس، كۆنى، تۇنى قايسى جۇتقان سورلى باس. سابان تۈسەك، تىم قارا كىمى جاناغى، نانى قارا، شايى قارا، قارىنى اش. اكەككى الدىكداغى نانىمىسىن؟ بالام، مەن بايقاب قارا اشب كۆزىك! كەزەك بەر بەر ازىراق سۈزگە، ئاقسەر! ئاقسەر، مەن جازىمەم چوقى عوي مەنىك! مچايدى عوي بەرەۋە قۇش كۆيدىرگەنىك! ۋەندەمە! چەتەر! كازىر پۇرساتىم چوق تۇرۇعا اق، قارا ككى تەرگەب سەنىك! الدا، سورلى، بېشىرا بالالار! جاسقان ولگەن ەكەن انالارى! كۈبەلك، شىمىن اۋلاب كۈن كۆرەرلىك چوق ەكەن پاندرلاردىك شامالارى! اي، قۇستار، تىكدا كىزدار قۇلاق سالما! كەزەك بەن جىم تاستىكدار ۇشب بارىپ، ۇشەۋىن اسراۋعا ناناشا قىمىن؟ تەككەر از كۈن قايرى بولىپ جارىپ! كۆكەك قۇس، چۇنىك تولىپ چۇرغوي بەكەر! ازىراق چەتىم قۇشمن چۇلساق نەتەر؟ قايرىدىك بۇل دۇنيىدە چەتىمگە تەكەن باسقا مۇس ساۋابىنا بارما چەتەر؟ بوز تورعاي، قاراب تۇرما سەندە تەككە! چۇرەسىن بوسقا شىرلاب ۇشب كۆككە! دالادان توغايلاردان تاماق مۇدە! بۇلاردىك ۇشەۋىنە كۆپ كەرەك بە؟ سارمويىن، ەر جەنتى عوي بالالارىك! بالەدىن قۇداي ساقنار بەرەر چارىم! بۇلاردىك كۇندىز-تۇنى چانىندا بول! چوقناتباي باقىلاردىك انالار! سەندىعاش نە قىلايىن سەنى قايراب! قايراسىن وقىن-وقىن قۇنىك سايراب! كۆككەن بەر ازىراق كۆتەرمەككە زارلىقىم چەتىم قالغان سورى قايناب! دوستارىم وسىنداي بەر مۇس تەلىك! چاستاردى چەتىم قالغان كىسى تەلىك! زىگىلەر ورماندا بار ەكەتىن وسىنداي ساۋاب مۇس بەن كورسەتەلىك! دارىيغا، مەن باي بولسام چۇرتقان اسقان! ۇبىلەردى سالىدىرار مە قانداي تاستان، باقىل بول، سەرىك اتىم، بەنچىمە! دامىل ال! قوش، امان بول! مەنى ۇمىتبا! ايعىم تىمەس التىن ۇزەگىگىكە، كەلىككەر، بوز بالالار، اتنى الكىدار! چەتەكتەب توغايما اپارىكدار! چابىكدار چابىۋىنا تۇكىنى كىلەم! چەمىنە ەك قالاۋى سۇلى الكىدار! بۇلاقنىڭ سۇۋى مەن سۇۋارىكدار.

كۆككەم قايتىنى دوستاندا دۇسيانغان دان الداماعان كىم قالدى تىرى جاندا! السى، جانىن قازاقنىڭ بارىن كوردىم، وتكىردىك مچۇزى، كەستەنىڭ مچۇزى وۇزەگىن سەندەي سالا-الماس، بىلىگەنگە-مارجان، بىلمەسكە-ارزان، ناداندار باعا ال-الماس، قىيىنالمە بەكەر، تەل مەن چاق! كۆكلىسىز قۇلاق ويغا ولاق، تەسلىب، ۇيات، تەرەك وي بىلغان جان چوق؛ جاۋىب قوي! تاماغى توتتىق، چۇمىسى چوتتىق ازىدىرار ادام بالاسىن، وتىرىك شاعىم تولىدى عوي، بىلنار ۇانت بولدى عوي، كىش دەپ قايتار چول مەس؛ چول ازىمەم مول مەس، مچىر كىسى مىككا، چون كىسى سومعا الى چەتەر زامان چوق، قاندىرلى باسىم، قايراتنى چاسىم ايعاي مەن كەتتى؛ امال چوق! قوش، قورقنى ەلىك، قورقنىقان

сенің өнерің қайсы? Айтыб бер! Бауырыңа тартқан, сырынды айтқан сырласың сыртты айналар. Не ол емес, бұл емес: менің де күнім күн емес! Ақша жүз, алқызыл бет тіл байлайды. Сорақы ұзын да емес, қысқа да емес. Нәзік бел тал шыбықтай бұраңдайды. Жасыл шөб, бәйшешек жоқ бұрынғыдай. Жапырағынан айырылған ағаш, құурай. Ақ кийімді, денелі, ақ сақалды, Соқыр, мылқау танымас ешбір жанды. Үсті, басы ақ қырау, түсі сұуық, Басқан жері сықырлаб келіп қалды. Ол күледі, мен де есалаң күлемін. Ол жылайды, мен де жасым төгемін; әйел өлед менде бірге өлемін. Қыс болды, бақшада өлді, гүлдер солды. Өтер жылдар, қартайамыз. Өлерміз: бірте-бірте құрыб шамдай сөнерміз.

Ішім өлген, сыртым сау. Бүгүнгі дос ертең жау. Нансаңыз ағам да жоқ, інім де жоқ. Уа ғайры нашарлықтан мінім де жоқ. Ол саған әлде күйеу, әлде құда: Сүймейді қой атаулы мені жүдә. Жә бөлең, жә жйіенің, жә нағашың – Әйтеуір саған ұқсас еді о да. Айттырған періште ме ізкій жын ба – Әйтеуір өзен сөзі шықты шынға. Алаштың адамының бәрі мәлім: Кім қалды таразыға тартылмаған; Дегендер мен жақсымын толыб жатыр, Жақсылық өз басынан артылмаған. Тұмсығымен шабды да, қанның мыйын шақты да Өтеш кетті аспанға, Арбасынан қан ұшты, кеудесінен жан ұшты.

Айлаға, ашығуға жақыным шырақ Ерте ойандым, ойландым, жете алмадым; Етекбасты көб көрдім елден бірақ. Өзі ермей, ерік бермей, жұрт қор етті. Ішім толған ұу мен өрт, сыртым дүрдей. Мен келмеске кетермін, түк өндірмей.

Қалыққа жағайын десең, қазаның болсын. Момынның есебін құу табады. Құудың есебін Құдай табады. Жер таусыз болмайды, ел даусыз болмайды. Тай жаманы жорға болады. Адам жаманы молда болады. Жаңылмас жақ болмас, сүрінбес тұйақ болмас. Бұрынғының кісісі – бүгінгінің кішісі. Арғымақ бірде жалды, бірде жалсыз; Ер жігіт бірде малды, бірде малсыз. Ердің ерлігін білмеген Құдайдың бірлігін білмейді. Ат басбаймын деген жерін үш басады; Ер көрмеймін деген жерін үш көреді. Адастаймын деген жігітті қараңғы тұман адастырады.

Ат басына күн тұуса, ауыздықбен сұу ішер; Ер басына күн тұуса етігімен сұу кешер. Ер өтірік айтбайды, еб өтірік айтады. Ердің атын жә аты шығарар, жә қатыны шығарар. Есебдар болмай, бай болмайды. Есер

سەنىڭ ۋەزىرىنىڭ قايسى؟ ئېيتىپ بەر! ياۋرېنكا تارتقان، سىرىڭىنى ئايتقان سىرلاسىڭىزنىڭ سىرتىنى ئايتالار. نەزىر ۋە ھەس بۇل ھەس: مەنىڭدە كۈنۈم كۈن ھەس، قىشقا چۈز، ال قىزىل بەت ئىدىئەل بايلىقىدى. سوراقى ۋىزىندا ھەس، قىشقا ھەس. نازىك بەل ئال شىبىقتاي بۇرا كۆيدى. جاسىل شوب، بايشەشەك چوق بۇرىنىداي. چاپىراغىنان ئېرىلغان اعاش، قۇۋزاي، اق كىيىمىدى، دەنەلى، اق ساقالىدى، غوفىر، مېلقاۋ تانىماس ھىش مېر جانىدى. مۇستى، باسى اق قىراۋ، تۇسى سۇۋىق، باسقان چەرى سىقىرلاپ كەلىپ قالدى، ول كۈلەدى. مەندە ھىلالاڭ كۈلەمەن. ول چىلايدى. مەندە جاسىم تۈگەمەن؛ ئېلە ولەد، مەندە بىرگە ولەمەن. قىس بولدى، باشادا ۋىلى، گۈلدەر سولدى. ۋەزىر چىلدار، قارتايامىز، ولەرمىز؛ بىرتە-بىرتە قۇرىپ شامداي سۈنەرمىز.

ئىشىم ۋىلىگەن، سىرتىم ساۋ، بۈگۈنكى دوس ھەتەك جاۋ. ئانىسىڭىز ئامامدا چوق، ئىشىمچە چوق. ۋاغايرى ئاشارلىقتان مەنىمچە چوق. ئاققان مەنى ئاقسىر كۈيدەرەسىز؛ جاۋىزدىق سىزگە ۋىللاغان كۈنۈمچە چوق. ول ساغان الدە كۈيەۋ، الدە قۇدا؛ سۈيەيدى قوي ئىناۋلى مەنى چۇدا. چا بولەك، چا چىيەنەك، چا ئاغاشىڭ ئېتەۋىر ساغان ۋىقاس ھىدى ۋدا. ئېتىرغان پەرىشتەمە، ياكى چىن-يا. ئېتەۋىر ۋەزىن مۇزى شىقتى شىنغا. الاشتىڭ ئادامنىڭ مۇبار مۇسالىم؛ كىم قالدى تارازما تارتىلغان، دەگەندەر مەن چاقسىمەن ئۆلۈپ جانىر، چاقسىلىق مۇز باسىنان ارتىلغان. تۇمسىمەن مەن شاپتىدا، قاننىڭ مېدىن شاقنىدا ئىش كەتتى اسىنغا، ارباسىنان قان ۋىشتى. كەۋدەسىنەن چان ۋىشتى.

ئېلغا، ئىشۇغادا چاقنىم شىراق ھەتە ۋىاندىم، ۋىلاندىم، چەتە ئامادى؛ ھەتە باستى كۆپ كوردىم ھەلەن مۇباراق مۇزى ھەمەي، ھەنەك بەرمەي، چۆرت قورەتتى ئىشىم تولغان ۋۇمەن مۇرت. سىرتىم دۇردەي. مەن كەلمەسكە كەتەرەمەن، تۇك ۋىندىرەي.

قالىققا چاغىيەن دەسەك، قازاننىڭ بولسىن، مومىنىڭ ھەبەن قۇۋ ئابىدى. قۇۋدىڭ ھەبەن قۇداي ئابىدى، چەر ئاۋسىز بولمايدى، ھەل داۋسىز بولمايدى. ئاي چامانى چورغا بولادى، ئادام چامانى مولدا بولادى، چا كىلمەس چاق بولماس، سۈرۈنەس تۇياق بولماس. بۇرىنىنىڭ كىسىسى-بۇگۈننىڭ كىسىسى. ارغىماق بىردە چالدى، بىردە چالسىز؛ ھەرچىگىت بىردە مالىدى، بىردە مالىسىز. ھەرنىڭ ھەرنىڭ بىلمەگەن قۇدايدىڭ بىرلىگەن بىلمەيدى. ات باسبايمەن دەگەن چەرن مۇش باسادى؛ ھەر كۆرەمەن دەگەن چەرن مۇش كۆرەدى. ئاداسبايمەن دەگەن چىگىنتى قاراڭغى تۇمان ئاداستىرادى.

ات باسىغا كۈن تۇسا، ئۈزۈدىق يەن سۇۋە شەر؛ ھەر باسىغا كۈن تۇسا، ھەنگى مەن سۇۋە كەشەر. ھەر تىرىك ئېتىپىدى، ھەر تىرىك ئېتىدى. ھەرنىڭ ئاتىن چا ئى شىعارار، چا قاننى شىعارار. ھەبەنداز بولماي، باي بولمايدى، ھەبە

соқ болмай ер болмайды. Алыб анадан, ат бйеден тұады. Ұуайым түбі теңіз: батасын да кетесін; тәуекел түбі қайық: мінесін де өтесін. Арғымақ аттың құйрығы – әрі жібек, әрі қыл. Қас жақсының белгісі – әрі мырза, әрі құл. Бай болайын деген жігіт айырбасшыл келеді; адам болайын деген жігіт қарындасшыл келеді. Жаңбыр жауса, жердің ырысы, Жақсы тұуса елдің ырысы. Бйік таудың төбесін көріб, түбіне барма; Жақсының атын естіб, үйіне барма. Жорғаның қадірін желгенде біледі, Жақсының қадірін өлгенде біледі. Жаманның айтқаны келмейді, сандырақтағаны келеді. Йт құтырса ййесін қабар; Торғай құтырса бүркітке шабар. Арық малды асырасаң аузы-мұрныңды май етер; Жаман кісіні асырасаң аузы-мұрныңды қан етер. Жаманның үсті сұу болса, кеббестей көрер. Жаманға мал бітсе, кетбестей көрер; Жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатбас; Жаман кісіге мал бітсе, жанығна қоңсы қондырмас. Жақсыға айтсаң бітірер, жаманға айтсаң жітірер. Жақсыдан жаман тұады: бір айақ асқа алғысыз; Жаманнан жақсы тұады: адам айтса нанғысыз. Қас жақсының белгісі – өз үйіне өз құл; Қас жаманның белгісі – өз үйіне өзі сый. Жақсыға берсең асыңды, жақсы сыйлар басыңды; Жаманға берсең асыңды, йтке тастар басыңды. Жүйрік шабан болады, мойнынан жал кетсе; Жақсы жаман болады қолынан мал кетсе. Қарға мақтаныб, сұңқар болмайды; Есек мақтныб, тұлпар болмайды. Кісі ақылымен бай болғанша, өз ақылыңмен жарлы бол. Жалғыз жүріб жол табқанша, көб кісімен адас. Жалғыздың жағы жоғалсада, табылмайды. Көбтің оғы жоғалсада, табылады. Қалыңсыз қыз болса да, кәдесіз күйеу болмайды. Орамал тойға жарамайды, жолға жарайды. Еңкейгенге еңкей, басың жерге жеткенше; Шалқайғанға шалқай, төбең көкке жеткенше. Өзі біткен жанжалды жаным десең болмас ба; Алты ұл табқан қатынды қаным десең болмас болмас ба? Атадан алтау тұғанша, жалғыз тұуса не етеді. Елге тұлға болғалы; қарағайға қарыс бұтақ біткенше, еменге айыр бұтақ бітсе не етеді – құсқа тұғыр болғалы. Өзіңнен тұмай, ұл болмас, сатыб алмай, құл болмас. Жетімшілікті көб көрген, үш шақыртбай «ә» демес, ашаршылықты көб көрген өзі тоймай «мә» демес. Ақ сұңқардың баласы, алдына қоймай, жем жемес. Арғымақ аттың баласы, аз оттаб, көб жұусайды; Асылдардың баласы, аз сөйлеб, көб тындайды. Ағайынның қадірін, жалалы болсаң, білерсін. Атаананың қадірін балалы болсаң білерсін. Ағайынды жамандаб, тұуғанды қайдан табарсын; Арғымақты жамандаб, бұданды қайдан табарсын. Басқа елде сұлтан болғанша,

سوق بولماي، ەر بولمايدى. ئالب انادان، ات بىيەدەن تۇۋادى. ۋۇايىم ئۇيى تەگىز: باناسىندا كەتسەن: تاۋەكەل ئۇيى قايق: مەنەسەندە وتەسەن. ارغىماق اتنىڭ قۇيرىقى-ئارى چىپەك. ئارى قىل. فاس چاقسىنىڭ بەلگىسى-ئارى مېززا، ئارى قۇل. باي بولايىن دەگەن چىگىت ايرىياسشىل كەلەدى: ادام بولايىن دەگەن چىگىت قارىنداسشىل كەلەدى، چاڭبىر جاۋسا، جەردىڭ بوسى، جانسى تۇسا، ەلدىڭ بوسى. بىيەك ناۋدىڭ توبەسەن كورپ، ئۇيىنە بارما: چاقسىنىڭ اتىن مەتىپ، ئۇيىنە بارما، جورعانىڭ قادىرىن چەلگەندە بىلەدى. چاقسىنىڭ قادىرىن ولگەندە بىلەدى. جامانىڭ ايتقانى كەلمەيدى، ساندراقتاعانى كەلەدى. مېت قۇتوسا، يەسەن فايار: تورعاي قۇتوسا، بۇركىنگە شايار. ارنىق مالدى اسراساڭ، اۋزى-مۇرنىڭدى ماي تەر: جامان كىسى اسراساڭ، اۋزى-مۇرنىڭدى فان تەر. جاماننىڭ مۇستى سۇۋ بولسا، كەبەستەي كورەر. جامانغا مال بېتىسە، كەت بېستەي كورەر: جامان اتقا جال بېتىسە، چانغا تورسوق پايلايتباس: جامان كىسىگە مال بېتىسە، چانغا قوڭسى قوندىراس. چاقسىغا ايتساڭ بىتمەر. جامانغا ايتساڭ چىتمەر. چاقسىدان جامان تۇۋادى: مېن اياق اسقا العىسىز: جاماننان چاقسى تۇۋادى: ادام ايتسا، نازىسىز. فاس چاقسىنىڭ بەلگىسى-ئوز ئۇيىنە ئوزى قۇل: فاس جاماننىڭ بەلگىسى-ئوز ئۇيىنە ئوزى سەي. چاقسىغا بەرسەڭ اسكىدى، چاقسى سىپىلار باسكىدى: جامانغا بەرسەڭ اسكىدى، بىتكە تاستار باسكىدى. چۇپوراك شايبان بولادى، مويننان جال كەتسە: چاقسى جامان بولادى، فولىنان مال كەتسە. فارغا ماقتانپ، سۇڭقار بولمايدى: سەك ماقتانپ تۇلپار بولمايدى، كىسى اقبلى مەن باي بولغانشا، ئوز اقبلىڭ مەن جارلى بول. چالغىز چۇپورب چول تايغانشا، كوپ كىسى مەن اداس. چالغىزنىڭ چاقى چوعالسادا، تابىلمايدى. كوپنىڭ وعى چوعالسادا، تابىلادى. فالڭسىز قىز بولسادا، كادەسىز كۇيەۋ بولمايدى. ورامالى توپعا چارامايدى، چولغا چارايدى. ەككەيگەنگە ەككەي، باسنىڭ چەرگە چەتكەنشە: شالقايمانغا شالفاي، توبەك كوككە چەتكەنشە. ئوزى بىتكەن چانجالدى جانىم دەسەڭ بولماس با: ئىنى ۇل تايقان قاتىندى فانىم دەسەڭ بولماس بالا انادان التاۋ تۇۋغانشا، چالغىز تۇسا نە تەدى، ەلگە تۇلغا بولغالى: فارايعا قارس بۇناق بىتكەنشە، مەنگە ايرى بۇناق بېتىسە نە تەدى-قۇسقا تۇغىر بولغالى، وزىڭگەن تۇۋماي، ۇل بولماس، ساتىپ الماي، قۇل بولماس. چەتمىشىلىكىنى كوپ كورگەن، مۇش شاقىرتىباي «ا» دەمەس، اشارشىلىقتى كوپ كورگەن، ئوزى ئويماي «ما» دەمەس. اق سۇڭقاردىڭ بالاسى، الدىنا ئويماي، چىم جەمەس. ارغىماق اتنىڭ بالاسى، از وتىپ، كوپ چۇۋسايدى: اسملاردىڭ بالاسى، از سويلەپ، كوپ تىكدايدى، اەيىنىڭ قادىرىن، جالالى بولساڭ، بىلەرسەن. اتا-انانىڭ قادىرىن بالالى بولساڭ، بىلەرسەن. اەيىنىدى جامانداپ، تۇۋعاندى قايدان تاپارسىن: ارغىماقتى جامانداپ، بۇۋداندى قايدان تاپارسىن. باسقا ەلدە سۇلتان بولغانشا،

өз елінде ұлтан бол. Ел ағасыз болмайды тон жағасыз болмайды. Мал бітбес деб, ерден түңілме, шөб бітбес деб, жерден түңілме. Мал таббас жігіт болмас: тұрарын айт. Бас екеуі болмай, мал екеу болмас. Ат аунаған жерінде түк қалады.

Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме. Ат айаған жерге қарар, құс айаған көкке қарар. Құтты қонақ келсе, қой егіз табады. Ешкі егіз тауыб қойдан асбас; Ійт егіз тауыб елден асбас. Бір бйенің емшегі екі: бірі кетсе, сүті жоқ; Бір түйенің өркеші екі бірі кетсе, күші жоқ. Түйе қашыб, жүктен кете алмас. Алты күн атан болғанша, бір күн бұура бол. Ауызы қыйсық болса да, байдың ұлы сөйлесін. Бағың жүрген шағында, жапалақ салсаң қаз ілер; Бағың қайтқан шағында, лашын салсаң аз ілер. Жемесе де май жақсы, бермесе де бай жақсы. Жарлылық сені қайтейін: жандай досты жат еттің; Кәрілік сені қайтейін: сөйлер сөзге мат еттің. Бай қасына көшіб бар, байымасаң, маған кел; Құу қасына көшіб бар, құрымасаң, маған кел. Ұрлық қылсаң жалғыз қыл: екеу болсаң бірі айғақ; өткел өтсең, бұрын өт: арттан өтсең, жол тайғақ. Айтысқан соң дау емес бе, алысқан соң жау емес бе? Табқан құуансада, таныған алады. Әлі келген алыб да, шалыб да жығады. Бйі айтқанды құл да айтады. Құл аузының дұуасы жоқ. Ақылы жоқ басқа адырайған көз бітеді, дұуасы жоқ ауызға сылдыраған сөз бітеді. Ерден елтірі даулаб алсаң да теңдік. Арлы арына қараса, арсыз «жендім» дейді. Қонғанша қонақ ұйалады. Қонған соң қонақ ійесі ұйалады. Қонақ аз отырыб көб сынайды. Қонақ келсе, ет пісер, ет пісесе бет пісер. Барында батыб іш; жоғында сатыб іш. Жақсы ас қалғанша, жаман құрсақ жарылсын. Кісі қандай болса, асы сондай. Жетімнің аузы асқа тійсе, мұрны қанайды. Ақымақ алдындағы астан үркіб, аштан өлібті. Жоғалыб табылған мал олжа; ауырыб жазылған жан олжа. Көзінен көріб бәрін де Нысанбай мұны жырлаған. Тосыу көрмей ешкімнен, Қан еді мойны сынбаған. Ерегесіб қырғызға, Қан ойынды шындаған. Сол елменен күшейіб, төрелер жайды қанатты. Аттансын деб жан қалмай, жұртқа салды санатты. Сегіз жүз кісі іріктеб, ылғый батыр манабты; Ақ сұу деген өзеннен шабты олжа болатты. Тау сұуындай сарқыраб, Байұзақ келді төменнен көңілі бітті, айқасыб Наурызбай – асыл берен мен. Тұс-тұсынан құралыб, Қырғыздың қолы кернеді, бесінге дейін атысыб, қазақтың әлі келмеді. Қырғызды түріб шыға алмай, Батырлар сонда бір

ئۆز ھەلىكىدە ۇلتان بول، ھل اعاسىز بولمايدى، تون چاعلىسىز بولمايدى، مال بىتىس دەپ، ھردەن تۇكىلمە، شوب بىتىس دەپ، جەردەن تۇكىلمە، مال تاباس چىگىت بولماس؛ تۇرادىن ايت، باس ەكەۋ بولماي، مال ەكەۋ بولماس. ات اۋناغان جەرىندە تۇك قالادى.

سەرىن بىلمەگەن انتىك سەرىننان چۇرە، ات اباغان چەرگە قارار، قۇس اباغان كوككە قارار. قۇتنى قوناق كەلسە، قوي ەگىز ئابادى. ەشكى ەگىز تاۋىپ نويدان اسباس؛ مەيت ەگىز تاۋىپ، ھلدەن اسباس. مېر بىمەنك ەمشەگى ەكى؛ مېرى كەنسە، شۇنى چوق؛ مېر تۇيەنك وركشى ەكى؛ مېرى كەنسە، كۇشى چوق. تۇيە قاشىپ، چۇكئەن كەنە الماس. التى كۇن اتان بولغانشا، مېر كۇن بۇۋرا بول، اۋنىزى فەيسق بولسادا، بايدىك ۇلى سوبەلسەن. باسك چۇرگەن شاعىندا، چاپالاق سالساك قاز ئلەر؛ باسك ئايتقان شاعىندا، لاشىن سالساك، از ئلەر، جەمسەدە ماي چاقىسى، بەرمەسەدە باي چاقىسى. چارلىلىق سەنى قايتەيمەن؛ جانداي دوستى جات ەتنك؛ كارلىك سەنى قايتەيمەن؛ سوبلەر سوزگە مات ەتنك، باي قاسنا كوسىپ بار، بايمالساك، ماغان كەل؛ قۇۋ قاسنا كوشىپ بار، قۇرباساك، ماغان كەل. ۇرلىق فىلساك چالسىز فىل؛ ەكەۋ بولساك مېرى اباغانى؛ ونگەل وئسەك، بۇرۇن ۇت؛ ارتقان وئسەك، چول ئايە ھاق. ايتساق سولك داۋ ەمسە، يە، لىساق سولك چاۋ ەمسە؟ ئايقان ئۇۋانسادا، نانمەن الادى. الى كەلگەن المېدا، شالېدا چىعادى. مېنى ايتقاندى قۇلدا ايتادى، قۇل اۋزىنىك دۇۋاسى چوق، اقلى چوق باسقا ادراپان كوز بىتەدى، دۇۋاسى چوق اۋزعا سىلدىراغان سوز بىتەدى. ھردەن ەلنىرى داۋلاب سالساك تەگدىك. ارلى ارنا قاراسا، ارىسز «جەكەم» دەيدى. ئونغانشا قوناق ۇيالادى، قونغان سولك قوناق نەسى ۇيالادى، قوناق از وئىرىپ كوپ سىنايدى، قوناق كەلسە، ەت پىسەر، ەت پىسەسە، ەت پىسەر. بارىندا ياتىپ مېش؛ جوعىندا سا. ئىب مېش، چاقىسى اس قالغانشا، جامان قۇرساق چارىلسەن. كىسى قانداي بولسا، اسى سونداي. جەتمەنك اۋزى اسقا تەيسە، مۇرنى قانايدى. اقماق، لىنداعى استان ۇركىپ، اشنان ۇلبىتى، جوعالىپ ئابىلغان مال ولجا؛ اۋىرىپ چازىلغان جان ولجا، كوزىنەن كورىپ بارىن دە، نىسامباي مۇنى چىرلاغان. ئوسۇ كورمەي مېش كىمەن. قان ەدى مويىنى سىتباغان. ەرەگسىپ قىرغىزا، قان وپىندى شىنداغان. سولك ەل مەنەن كۇشەيب، تۈرەلەر چايدى قانانتى. انتاناسن دەپ جان قالماي، چۇرتقا سالدى سانانتى. سەگىز چۇز كىسە، بىكىتەپ، لىبى ياتىر مانابىتى؛ اتى سۇۋ دەگەن ۆزەننەن شابىنى ولجا بولاتتى. تاۋ سۇۋىنداي سارقىراپ، بابۇزاق كەلدى تومەننەن كوكۇلى مېمتى، ايقاسىپ ئاۋرۇزىباي-اسىل بەرەن مەن. قۇس-ئۇسىنان قۇرالىپ، قىرغىزدىك قولى كەرنەدى. بىسىنگە دەيمەن انتىسپ، قازانتىك الى كەلمەدى، قىرغىزدى تۇرىپ شىمعا-الھاي، پاتىرلار سوندا مېر

састы. Үйінде еркек қалдырмай, қырғыз шыққан айдатыб. Қыл құйрық қыб бәрін де Қарыу-жарақ сайлатыб. Қызықсын деб асуға, Қазына төкті жайнатыб, «Келсең кел» деб ақырыб, Сары ала тұуын жайратыб, қырғыздарды жөңкілтіб, төскейде атын ойнатыб; Асуын тастаб, көб қырғыз, бас камын қылыб, кетбеді. Ашыуланыб сол жерде, (Қан) алдырды, екі түйені: шөгериб салыб, түйеге зеңбірегін сүйеді. Тұрғызыб қойыб атсада, күмпілдеб, тауға тийеді. Ала таудан аса алмай. Қазақтың қолы байланды. Осы бүгін күн батбай, Көрсетші қанат жайғанды. Тау басында қырғызға. Бір тийгізіб найзамды. Тау басына жете алмай, Болмай тұр ау сәніміз; Жабырқаған секілді, Көңілі ашылмай жанамыз; Көңілің соқса Науанжан, Қаннан жауаб алыңыз, Томағамды сыпырыб, қамау тасқа салыңыз. Байұзақ аттан түскен соң, қасына түсті Қанымыз. Қанымыз аттан түскен соң, Төгіле қалды арымыз. Бұзбасақ да ол тауды. Түсе қалдық бәріміз. Сол уақытта қарасақ, Тау басынан суу шықты. Қабтаған қара тұмандай Мұнарланыб, бұу шықты. Бұу десек мылтық түтіні (екен). Шөке атым жер бармай-ақ, Айырылды қаның еркінен. Қойға тийген бөрідей, қырғызға салды кесірді. Ақ кіреуке бек сауыт, таза жүрсе, тот алмай, мылтықтың оғын жібермес, Шығыршығы жұқармай, жарасалық дегенде, Бергендей қырғыз бар малын. Қол алдында жүргенде Қырғыздың бір данасы, Наурызбайға кез болыб, тұра қалды жанаса. Ашыуын бұған бассын деб, жерімді саған тастадым, олжа қылыб қайтсын деб, Малымды саған тастадым.

Қонысты орыс алған соң, Кенекем ауған жерінен, Бауыры сууыб ол жақта Қарашы болған елінен. Он екі кісі жіберді Жеке батыр ерімен. Бізге қоныс берсін деб, Қоқының салған көлінен. Екі ай жатты, тұтқын болыб Жанқараш, Жаттай бегіңнен: Қорған болыб қалқына Әр кім шықсын табында. Айбатың асыб тұрғанда, Айтарсын, төре, сөзінді. Алтын жығаң қыйсайса, қырғыздар ойар көзінді. Күнім тұуса көрермін. Бұйрық болыб Құдайдан қазам жетсе, өлермін. Ержан кеткен түн қатыб, Қан болған соң өкімді, Төрт жүз кісі бөлініб Қалың тобтың шетінде, барлаб, қараб келгелі Жау барма деб бетінде. Келісбестей көрінді, Наурызбайды бөлген соң. Қырғыздың қолы көбейіп, Жақынға келіб төнген соң. Байұзақ датқа сөйлейді. Ашуланыб, ақырыб; Қалқына қараб, сөз айтты. Оң-терісті сапырыб; Не қылыб шықбай отыр деб, Батырларын шақырыб, Дуулаттан шыққан батырдың Талайына батырыб, Шыдамады Наурызбай. Кійіміне қыналыб; Тұра келді орнынан, шыбықтай белі бұралыб, Арасы алыс дауыстаб: «Барма, мұнда

ساستى. ۋېينىدە ەركەك قالدۇرماي، قىرغىز شىققان ايدانىپ، قىل ئۇيرىق قىپ مۇبارىدە قارىۋىجاراتى سايلانمىپ. قىزىقىمىن دەپ اسىۋعا، قازىنا توكىنى چاينانمىپ. «كەلسەڭ كەل» دەپ اقىرىپ، سارى الا ئۇۋىن چايرانمىپ، قىرغىزداردى جوڭكىلىتىپ، توكىدە اتىن وينايتىپ؛ اسىۋىن ئاستاپ، كوپ قىرغىز، باس قامىن قىلىپ، كەتپەدى. اشىۋلانمىپ سول جەردە، (قان) الدوردى، ەكى ئۇيەنى: شوگەرىپ سالىپ، ئۇيەگە زەڭبەرەگىن سۇيەدى. ئۇرغىزىپ قويىپ انسادا، كۇمپىلەپ، ئاۋعا نىيەدى. الا ئاۋدان اسا الماي، قازاننىڭ قولى بايلاندى. وسى، بۇگۇن كۇن باتىپاي، كور- سەنشى قانات چايعاندى. ئاۋ باسىندا قىرغىزعا مۇر نىيگىزىپ ئايزامدى. ئاۋ باسىغا چەتە الماي، بولماي ئۇر اۋ سانمىز؛ چايرىقان سەكىلدى، كوڭىلى اشىلماي جانمىز؛ كوڭىلىڭ سوقسا، ئاۋاجان، قاننان جاۋاب ئىكۇز، توماعامدى سىپىرىپ، قانماۋ ئاسقا سالنىكۇز. بايۇزاقى اتنان تۇسكەن سولۇ، قانسىغا مۇستى قانمىز، قانمىز اتنان تۇسكەن سولۇ، توگىلە قالدى ارىمىز، بۇزىساقى دا ول ئاۋدى، ئۇسە قالدىق مۇنارلانمىپ، بۇ شىقتى، ئاۋ باسىغا سۇۋ شىقتى، قايتان قارا تۇمانداي ماي اق، ايمىلدى قاننىڭ ەركىنەن، قويعا نىيگەن بوردەي، قىرغىزعا سالىدى كەسەردى. اق كورەۋكە بەك ساۋىت، ئازا جۇرسە، توت الماي، مىلتىقنىڭ وعىن چىبەرمەس، شەبەرشىمى چۇقارماي، چارا سالىق دەگەندە، بەرگەندەي قىرغىز بار مالىن. قول الدىندا چۇرگەندە قىرغىزدىڭ مۇر دانلىسى، ئاۋرۇزىبايغا كەز بولمىپ، ئۇرا قالدى جاناسا. اشىۋىن بۇعان باسىن دەپ، چەرمىدى ساعان ئاستادىم، ولجا قىلىپ قايتىسىن دەپ، مالىمدى ساعان ئاستادىم.

قونىستى ورسى العان سولۇ، كەنە كىم اۋعان چەرىنەن، باۋىرى سۇۋىپ ول چاقنا قاراشى بولغان ەلنەن. ون ەكى كىسى چىبەردى چەكە باتىر ەرى مەن. بىزگە قونىس بەرسىن دەپ قونىنىڭ سالغان كولىنەن. ەكى اي چاتتى، ئۇنقىن بولمىپ چاققاراش، چاتتاي بەگىككەن. قورغان بولمىپ قالىقنا ار كىم شىققىن ئابىندا، ايباننىڭ اسىپ تۇرغاندا، ايتارسىن، تەرە. موزىڭدى. اتنىن چىعاڭ قىدىسا، قىرغىزدار وپار كوزىڭدى. كۇنىم ئۇۋا كورەرمىن. بۇيرىق بولمىپ قۇدايدان قازام چەتسە، ولەرمەن. ەرجان كەتكەن مۇن قاتىپ، قان بولغان سولۇ وكىمدى، مۇتوت مۇز كىسى مۇلنمىپ قالىڭ توبىنىڭ شەتىندە، بارلاپ، قاراپ كەلگىلى جاۋ بارما دەپ يەتمەندە. كەلسەسەنەي كورىندى، ئاۋرۇز- بايدى بولگەن سولۇ. قىرغىزدىڭ قولى كوپەيىپ، چاقىندا كەلىپ تونگەن سولۇ. بايۇزاقى دائىقا سولپەيدى، اشىۋلانمىپ، اقىرىپ: قالىقنا قاراپ، مۇز ايتتى، ولۇ- تەرسىتى ساپىرىپ، نە قىلىپ شىقباي وتىر دەپ، باتىرلارنى شاقىرىپ، دۇۋلاتنان شىققان بانىردىڭ ئالايمىنا بانىرىپ، شىدامادى ئاۋرۇزباي، كىيىمىنە قىنالىپ: تۇرا- كەلىدى ورشىغان، شىبەقتاي بەلى بۇرالمىپ، اراسى اللىس داۋىستاپ: «بارما، مۇندا

кел» деуге. Екінші рет атқанда. Бір керемет білінді. Ұрмай-соқбай, зеңберек Ортасынан бөлінді. Кертайлақ қолға тійген соң, Мініб алды Наурызбай, Сегіз кісі бас қосыб Сұу бойында ұрысты. Тоқтата алмайды көб жауды. Үстіртке ойнаб шығысты.

Әл кетіб жығылуыға тайағанда, Жалыныб атқа есек сөз айтады: Ат достым, жүгім ауыр әлім бітті. Емесбін жүре алатын енді тібті, Зорығыб жолда өліб қалатұнмын. Алмасаң ауыстырыб біраз жүкті.

Бір көлдің емен айтты қамысына, Сыбайлас көбтен бері танысына: «Жаратқан мені Құдай сонша артық, Мықты деб жер жарылад дабысыма». Өгізді сұуға тойған бақа көрді; Секіріб жолдасына жетіб келді. Боламын менде сондай өгіздей деб, Жел тартыб, ісіб-кеуіб, қарнын керді. Сұрады жолдасынан толдым ба деб. Бұрынғы мықтылықты былай қойыб, Тырнаға сөз сөйлейді кішілікбен: «Шырағым, дүниеде ұмытбайын құтқарсаң мені қазір осы дерттен». Сұуырыб сүйекті алыб тастаб еді Ұуп деб қасқыр сонда көзін ашты. Құтқарған зор бәледен тырнасына Ол бірақ көрсетбеді ықыласты. Еңбегін бер деб тырна сұраб еді. Қасекен сау күндегі әнге басты; «Не дейсін? Ойын ба осың, шын ба тырна? Қажауға мәжінүн жоқ саған мұнда. Ақы алыб өзгелерден дәндеб қабын. Қой, тырнам ойнаб мені әуре қылма!». Танысы мұны көріб келе жатқан, Астында өгізі бар сабан тарытқан. Көзіме күні бойы көрінбег ең. Келесін сөйле деді сен қай жақтан. Сонда бұл мұрнын көкке көтереді, адамсыб маңғазданыб жөтеледі: «Жер жыртыб күні бойын шаршаб келем. Мазалаб сұраб саған не керегі?». Мәз болыб мақтағанға насаттаныб, Қайтбасын деб ойлады сағы сыныб. Алыстан арыб, ашыб іздеб келген. Байғұстың кетсін деді көңілі тыныб». Өтірік мақтағанға қарға еріб, Қарқ етті пәрменінше жағын керіб. Қаңғырған тамақ іздеб, бір аш бөрі Қозыға жетіб келді жайнаб көзі. Жемекке кінә қойыб сол арада, Жала ғыб, міні қасқыр айтқан сөзі: «Сен, қозы текке қараб жүре алмайсын! Соқтықба маған десем тіл алмайсын. Мойныңды қазір жұлыб алайын ба! Сұуымды неге былғаб ылайлайсын?» Қозы айтты: «Қасқыр тақсыр, тоқта азырақ! Тергеңіз кінәм болса, әділ бірақ. Ізіңіз жатқан жерден төмен келіб, Іштім мен жүз қадамдай қашығырақ...» Орманға балтасы мен келді мәжік; Аралаб ағаш таңдаб жүрді кезіб, Йапырым-ай, аман қалсақ жарар ед деб. Жанынан көрген ағаш тұрды безіб. Мөжікке бір жас ағаш айтады сөз: «Құдайдан тілеуші едім

كەل» دەۋگە. ەكىنشى رەت اتقاندا، ئىمىر كەرەمەت ئېلىندى. ئۇرماي-سوقايي، زەكېرەك ورتاسىمان بۇلىندى. كەر ئايلاق قولغا تىيگەن سوڭ، ئىنىب الدى ئاۋۇزباي، سەگىز كىسى باس قوسىپ، سۇۋ بويىندا ئۇرىنى. توقسانا مايدى كۆپ جاۋدى، ئۇستىرتكە ويناب شىعەستى.

ال كەتەب جىمىلمۇغا ئايانغاندا، جالىنىپ اتقا سەك *ئوز ايتادى: ات دوستىم، جۇگىم ئۇر قالمى بىتىنى. مەسەپىن جۇرە الانۇن ەندى ئىنىتى، زورەبىپ جولدۇ ئولپ فالانتۇنەن، الماساڭ اۋستىروب ئىمىر از جۇكتى.

*ئىمىر كۆلدىڭ مەن ايتتى قامىسنا، سىبايلاس كۆپتەن بەرگى ئانىسنا: «چاراتقان مەنى ئۇداي سونشا ارتتى، مەقتى دەپ جەر چارىلاد دايسىما». وگىزدى سۇۋغا ئويغان باقا كوردى؛ سەكۆرۈپ جولداسىغا جەتەپ كەلدى. بولامىن مەندە سونۇۋ وگىزدەي دەپ، جەل ئارتىپ، ئىسىپ-كەۋىپ، ئارتىن كەردى. سۇرادى جولداسىنان تولدۇم-بادەپ، وگىزدەي ئاۋۇ، ئۇرغان بولدۇم-پا دەپ. بۇرۇنقى مەقتىلىقتى بۇلاي قويىپ، ئىرناغا *ئوز سويلەيدى كىشىلىك بەن: «شەراىم، دۇ-نەيدە دە ئىمتىبايىن، ئۇنقارساڭ مەنى قازىر وسى دەرتتەن». سۇۋرۇپ سۇيەكتى الپ ئاستاب چى، ئۇۋى دەپ، قاسقىر سونفا كوزىن اشتى. ئۇنقارغان زور بالەدەن ئىرناسىغا ول *بىراق كورسەتتەيدى ئىلاستى. ەكەگەن بىر دەپ ئىرنا سۇراب ەدى، قاس ەكەڭ ساۋ كۇندەگى انگە باستى؛ نە دەيسىن؟ وپىن با وسىڭ، شىن-با ئىرنا؟ قاچۇغا *ماجىنۇن چوق ساعان مۇندا. اتى الپ وزگەلەردەن دانەپ ئابىسىن. قوي، ئىرنام، ويناب مەنى اۋرە قىلما!». ئانىسى مۇنى كورۇپ كەلە جاتقان، استىندا وگىزى بار سابان ئارتقان. كوزىمە كۇنى بويى كورنەپ ەڭ، كەلەسىن سويلە دەدى سەن فاي جاتقان. سوندا بۇل مۇرتىن كوكبەك كوتەرەدى، ادامسىپ ماگىزداننىپ جوتەلەدى، «جەر چىرتىپ كۇنى بويىن، شارشاب كەلەم. مازالاب سۇراب ساعان نە كەرەگى؟». ماز بولۇپ ماقتانغا ئاساننانىپ، ئايتىباسىن دەپ ويلايدى ساعى سىغىپ، انىستان ارىپ، اشىپ نىزەپ كەلگەن. بايۇستىڭ كەتسىن دەدى كوكۇلى تىغىپ، «ئىمىر كورمىك ماقتانغا ئارغا ئارغا، ئارقى ەتتى پارمەننىشە چامەن كىرىپ، قاكىرىغان تاماق نىزەپ، ئىمىر اش *بۇررى ئوزغا جەتەپ كەلدى چايناب كوزى. جەمەككە كىنا قويىپ سول ارادا، جالاىم، ئىمىنى قاسقىر ايتقان *سوزى: «سەن، قوزى، نەككە قاراب جۇرە المايسىن! سونقىما ماعان دەسەم ئىل المايسىن. مويىڭكىنى قازىر جۇلۇپ المايسىن! سۇۋمەدى نەگە بىلەپ رلاي-لايسىن؟» قوزى ايتتى: «قاسقىر ئاقسىر، توقنا ازىراق! نەرگەگىز كىنام يولسا، *ادىل ئىمىر اتى. ئىزىڭىز جاتقان جەردەن تومەن كەلەپ، ئىشىتمە مەن *ئوز قادماداى قاشقىر اتى...» ورمانغا بالئاسى مەن كەلدى مويچىك: ارالاب اعاش ئاگداپ *جۇردى كەزىپ، ياپىرىم اي، امان قالساق چارار دە دەپ، چاننىن كورگەن اعاش ئۇردى بەزىپ، مويچىككە *ئىمىر چاس اعاش ايتادى *ئوز: «ئۇدايدان تەلەۋشى دەم

келтір деб кез. Мың да бір алғыс саған берер едім, Осы үлкен ағаштардан құтқарсаң тез...». Ол қанша пайда тапты жалғыз тұрып, Өзгенің әлек етіп, бәрін қырып. Ағашта құурап тұрған әл болсын ба? Кетіп дауыл соғып қалды сынып. Сонда оған сынып жатқан жылан келді. Өзіңе пәле тілеб алдың деді. Қорғауыш жаныңдағы ағаштардың Кінәсіз бәріне ылық салдың деді. Панаңды желден, күннен қорғап тұрған Қырғызып өзің жалғыз қалдың деді. Алданың арам бейіл сүймес құлы Отыңа өзің жаққан жандаң деді. Әміяң күндіз-түні болды қолда, Ас ішіу, дамыл алыу болмады онда. Алтынды, бөлек-бөлек үйіп отыр. Өзі мен өзі кеңес құрып сонда. Мінекі, деді енді менде баймын: «Байлармен жұрттан асқан сайма-саймын. Құдайым бермегенде жаттым ұйықтап, Тұрғанда Құдай беріп неге ұйықтаймын? Шығарсам, қазір алтын үй алатұн. Онан соң бір жүз мыңын біе алатұн. Көшкенде жүктерімді атқа артам ба? Тағы да алтын керек түйе алатұн...» Сыйыр мен мынау алтын қойға деді. Аналар қатын алсам, тойға деді. Жұмсармын мұнан соңғы алтындарды Қаражат кийім-кешек бойға деді. Ал, өгіз тұрып мөңіреді, Көз жасы ағыл-тегіл еңіреді; Қыйанат кісі ақына қылман деуші ем: Азғырды шайтан залым мені дейді. Барып келсе, Ертістің сұуын татып, Беріп келсе, бір арыз, бұтып шатып, Елді алып, Еділді алып, еліреді, Ісіб-кеуіп қабарып, келе жатып. Әрі-бері айналса, аты арықтап Шығынға белшесінен әбдән батып, Сұм-сұрқыйа, құу, білгіш атанбаққа Құдай құмар қылыбты, қалжыратып. Шын көңілмен сүйсе екен, кімді сүйсе; Бір сөзімен тұрса екен, жанса, күйсе; Қырмызы, қызыл жібек боз балалар, Оңғақ болса былғайды, бір дым тійсе. Жоқ болса қатыныңның жат өсегі, Болмаса мінезінің еш кесегі, Майысқан бейне гүлдей толықсыған, Кем емес алтын тақтан жар төсегі. Көлеңке басын ұзартып, Алысты көзден жасырса, Күнді уақыт қызартып, Көк жібектен асырса, Күңкіріт көңілім сырласар Сұрқылт тарытқан бій уаққа, Алыстан сермеб, Жүректен тербеб, Шымырлап бойға жайылған, Қыйуадан шауып, Қыйсынын тауып, Тағыны жетіп қайырған. Толғауы тоқсан қызыл тіл, Сөйлеймін десең сөзің біл. Қайнайды қаның, Ашыйды жаның Мінездерін көргенде; Жігерлен, сілкін, Қайраттан, беркін Деб нәсіқат бергенде, Ұятатс, арсыз салтынан Қалғыб кетер артынан. Йіт үрсе, бала тайағын ала, құуады, йіт-бен кектесіб; Ұрыскансыб, ой!, деб, Үлкендер тыйар тек!, десіб; Оны білсең; мұның не? Мен де ұят іс қылдым де Күйдірген

كەلتىر دەپ كەز. مىڭدا مېرەلەمىس ساعان بەرەر دەيم، وسى ۇلكەن اعاش-
ئاردان قۇنقارساڭ نەز...»، ول قانشا پايدا ئابىتى چالغىز تۇرىپ، وزگەنىڭ ەلەك
ەتىپ، بارىن قىرىپ، اعاشتا قۇۋراپ تۇرعان ەل بولسىنبا؟ كەتىپ داۋىل
سوعىپ قالدى سىنىپ. سوزدا وعان سىنىپ چاتقان چىلان كەلدى،
وزىگە پالە ئىلىپ ەلدىڭ دەدى. قورعاۋىش چانكىداغى اعاشتاردىڭ كىنىسىز
بارىغە ىلاڭ سالىدىڭ دەدى. پاناڭدى چەلەن. كۈننەن قورعاپ تۇرعان قىرىغە
زىپ ۇزىڭ چالغىز فالدىڭ دەدى. ەلانىڭ ارام بەيدىل سۇيەسەن قولى وتىڭا
ۇزىڭ چاتقان چاندىڭ دەدى، ەمىيان كۈندىز ەتۈنى بولىدى قولدا، اس ەشىۋ.
دەمىل ىلۇ بولمادى وندا. ەلنىڭ، بولەك-بولەك ۇيىپ وتىر. ۇزى مەن ۇزى
كەڭەس تۇرىپ سوندا. مەنىكەي، دەدى ەندى مەندە بايەمىن: «بايلار مەن
چۇرتتان اسقان سايماسايەمىن. قۇدايم بەرمەگەندە چانتم ۇيىقتاپ، تۇرغاندا
قۇداي بەرىپ نەگە ۇيىقتايەمىن؟ شىعارسام، قازىر ەلنىڭ ۇي ەلنۇن. ونان سولڭ
مېرە چۇز مىڭىن بەيدە ەلنۇن. كۈشكەندە چۇكتەرىمىدى اتقا ارتام با؟ نەلى دا ەلنى
كەرەك تۇيە ەلنۇن...» سىمىر مەن مەنۇ ەلنىڭ قوبىغا دەدى. ەنلار قاتىن ەلەم،
تويغا دەدى. چۇسارمىن مۇنان سولڭى ەلنىڭ قاراجات كىمىم-كەشەك بويغا
دەدى. ەل، ەندى ەگىز تۇرىپ مۇكەۋەيدى، كوز چىلىسى ەل-تەگىلەگەيدى؛ قىيات
كىسى ەلنىڭ قىلمان دەۋشەم؛ ەزەردى شايىنان زالىم مەنى دەيدى. بارىپ كەلسە،
ەرتىنىڭ سۇۋىن ئاتىپ، بەرىپ كەلسە، مېرەرنىز، بۇتەپ شاتىپ، ەلدى ەلپ.
ەلدى ەلپ، ەلەرەدى، ەسىپ كەۋىپ قايارىپ، كەلە چاتىپ ەرى-بەرى ەنالىسا،
ەتى ارىقتاپ شىمىنغا بەلشەسىنەن ەلدىن باتىپ، سۇم-سۇرقىيا، قۇۋ، بىلگىش
ەنلىققا قۇداي قۇمار قىلىپتى، فالچىراتى شىن كۈڭىل مەن سۇيسە ەكەن،
كەلدى سۇيسە؛ مېرەسوزى مەن تۇرسا ەكەن، چانسا، كۇيسە؛ قىرىمىزى، قىزىل
چىبەك بوز بالالار، وڭقات بولسا، بىلەيدى، مېرەدىم تىيسە، چوق بولسا قاتى
نىڭنىڭ چات ەمەگى، بولماسا مىنەزىنىڭ ەش كەسەگى، مايسىقان بەينە گۈلدەي
تولىقسىغان، كەم مەس ەلنىڭ ئاقتان چار تۈسەگى. كۈلەڭگە باسەن ۇزارتەپ
ەلنىڭ كوزدەن چاسوسا، كۈندى ۇقىت قىزارتەپ، كوك چىبەكتەن اسوسا،
كۈڭگۈرت كۈڭىلەم سىرلاسار سۇرقىل ئارتقان مېيى ۇققا، ەلنىڭ سەرمەپ،
چۇرەكتەن نەرىپ، شىمىرلاب بويغا چايمەن، قىۋادان شاۋىپ، قىيىنىن
ئۇتەپ، نەلنى چەتەپ قايىرعان. تولىۋى تولىقان قىزىل ەل، سويلەيمىن دەسەڭ،
سوزىڭ مېل. قايىيدى قانىڭ، اشىيدى چاننىڭ مىنەزەردىن كۈرگەندە؛ چىگەرەن،
سەلگىن، قايىراتان، بەرىكىن دەپ ناسىقات بەرگەندە، ۇياتسىز، ەرسىز سالىنىن
قالغىپ كەتەر ەرتىنغان، مېت ۇرسە، بالا ئاياعىن ەل، قۇۋادى، مېت بەن كەكتە-
سەپ؛ ۇرسىقانىپ، ەي! دەپ، ۇيات دەپ قوي! دەپ، ۇلكەندەر تىيار نەك!
ەسەپ؛ ونى بىلسەڭ؛ مۇنىڭ نە؟ مەندە ۇيات مەس قىلدىم دە كۈيدىرگەن

соң, шыдатбай, Қойама екен, жылатбай. Ойыуын ойыб, орындаб қойыб, түр салғандай өрнекке, Қыйыннан қыйыб, қыйырдан жыйыб, құраб сөзді термекке, Еңбекке егіз тіл мен жақ, Ерінбесең сөйлеб бак! Ійменіб көбтен, шақтық қыб, Еббен тасалама ойынды. Ашынса етің, ашылмақ бетің: тірі көмбей бойыңды, Жүрегіңнің жарасын көрсет жұртқа қарасын! Сайраған тілмен, зарлаған үн мен құлағы жоқ керенді, ұқтыра алмай, сөз әуре; Тек тұра алмай, біз әуре. Жаңбыр жаумай, жауса қар, Жұрт жұтайтын түрі бар. Мұны көріб көзіміз: бірігер деб сөзіміз, Кен болар деб, балшықты, Көл болар деб, шалшықты біз үмітбен казыб ек.

Жанға көңіл қалыб тұр: Жан бұл күйге салыб тұр. Тәнге көңіл қалыб тұр: Тән шыдамай, арыб тұр. Ет бенен қымыз беріб, сөйлеб көрсең, айтқанаң жұртқа балдай татыр. Інім; ақылын Аплатондай болсадағы, Қымыз бен еті жоқ құр- тақыр білім. Ағаның ақыл айтқаны мақұл: жаны ашыған жақындық, Мілләтке қызмет – жүміләге міндет: ұйқыны аш!, дер ек. Надандықтан қаш!, дер ек. Болмайды үндеб; дұшпан тұр күндеб, «Мілләтке қызмет – жүміләге міндет» деб айтарсыз өзіңіз. Мілләттан безіу, әйтбесе, түзіу, шын болса сол сөзіңіз. Қараңғылық бұққанда, Қызарыб күн шыққанда. Күн отынан тұуғанмын жүрегімді, жанымды, ыйманымды, армды жалын менен жұуғанмын. Жүрегім де, жаным да от. Ыйманым да, арым да от. Жарқыраб от боб тұуғаннан (бері), Белімді бекем бұуғаннан (бері) қараңғылық дұспаным. Жауыздықты жамылған, Қарыңға құл боб табынған. Қорсылдаған доңыздай. Көкті көрмей, көр болған, Сүйгені сасық жер болған Соқыр, сасық қоңыздай күнбатысқа жүрейін, Дұғада бол, алтын Алтай, қарт анам! Алыб ата құуды жолын ер балаң, Ақ шашаңды көкірегіңді ійіскеуге, Тәңірі жазса, сәулетбенен тез барам. Азамат; анау қазақ қаным десең, Ұжмақтың сууын апар жаным десең. Болмаса, Ібіліс бол да ұу алыб бар, Тоқтатам, тұншықтырыб зарын десең.

سوكە، شىدا ئىباي، ئوياما ەكەن، جىللتىباي، ويىۋىن ويىب، ورىنداب قويىب، ئۆز
 سالغانداي ورنەككە، قىيىننان قىيىب، قىيىردان جىيىب، قۇراب ئۆزى تەرمەككە،
 ەكەككە ەگىز ئىل مەن جاق، ەرنىبەسەك، سويلەب باق! نىبەنىب كۆيتەن،
 شاتتىق قىب، ەب بەن ئاسالاما ويىكىدى، اشىنسا ەتك، اشلىماق بەتك: ئىرى
 كومبەي بويىكىدى، جۆرەگمكىنەك جاراسەن كورسەت جۆرتقا! ئاراسەن، ئاراسەن
 ئىل مەن، زارالغان ئۇن مەن قۇلاعى چوق كەرەككىدى، ئۇتىمرا الماي، ئۆز اۋرە:
 نەك ئۇرا الماي، ئىمىز اۋرە، جاكىبىر جاۋماي جاۋسا فار، جۆرت جۇتايىتۇن ئۆزى
 بار، مۇنى كورب كوزىمىز، بىرىگەر دەب ئۆزىمىز، كەن بولار دەب، بالشىقتى،
 كول بولار دەب، شالشىقتى ئىمىز ئۆمەت بەن قازىب ەك.

جانغا كوگىل قالقىب ئۆز: جان يۇل كۆيگە سالىب ئۆز. ئازگە كوگىل قالىب
 ئۆز: ئان شىداماي، اربى ئۆز. ەت بەنەن قىمىز بەرىب، سويلەب كورسەك، ايتقاننىك
 جۆرتقا بالداي تاتىر، مەنم: ائىلىك اپلاتونداي بولسادى، قىمىز بەن ەتى چوق
 قۇر-تاقىر ئىلىم، اماننىك ائىل ايتقانى مانۇل: جاننى اشىعان جاننىدىق، مىللەتكە
 قىزىمەت-جۇملاگە مىندەت. ئۇيىقنى اش! دەر ەك، ئادا ئىدىقتان قاش! دەر ەك،
 بولمايدى ئۇندەب: دۇشپان ئۆز كۆندەب، «مىللەتكە قىزىمەت-جۇملاگە مىندەت»
 دەب ايتارسىز ئۆزىكىز: مىللەتتان بەزى، ايتىسە، ئۆزى، شىن بولسا سول ئۆز-
 زىكىز. قارا كىملىق بۇققاندا، قىزىب كۆن شىققاندا، كۆن وتىنان ئۆزىمەن،
 جۆرەگىدى، جاننىدى، بىماننىدى، اربىدى جانن مەنەن جۇۋعانىدىن. جۆرەگىدە،
 جاننىدا وت. بىماننىدا، اربىدا وت. جارنىراب وت بوپ ئۆزىغانغان (بەرى)، بەلىمىدى
 بەكەم بۇۋعانغان (بەرى) قارا كىملىق دۇسپانم. چاۋزىدىقتى چامىلغان. قارىنغا قۇل
 بوپ تاپىغان، ئورسىلداغان دوگىزداي. كوكتى كورمەي، كور بولغان، سۇيگەنى
 سالىق جەر بولغان سونمىر، سالىق قوگىزداي كۆن بانىسقا جۆرەيىن، دۇعادا بول،
 التىن التاي، قارت انام! اللب انا قۇددى جولىن ەر بالاك، اق شاشكىدى، كو-
 كىرەگىدى بىسكەۋىگە، ئاكىرى جازسا، ساۋلەت بەنەن تەز بارام. ازامات! انانۇ
 قازاق قانم دەسەك، ئۇچقاننىك سۇۋىن ابار جانم دەسەك، بولماسا، ەبىلىس بولدا
 ئۇ اللب بار، ئوقتانام، ئۇنىشىقتىرىب زارىن دەسەك.

ЖИЗНЬ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ

ОРГАН НАРОДНОГО КОМИССАРИАТА ПО ДЕЛАМ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ

№ 89 (121) 25 октября 1921 г.

ЕЖЕНЕДЕЛЬНАЯ ГАЗЕТА.

4-й ГОД ИЗДАНИЯ.

РЕДАКЦИЯ
ЖИЗНИ
У
ПРЕДМ. РАЙОНА
Владивосток

УПРАВЛЕНИЕ
ЖИЗНИ
У
ПРЕДМ. РАЙОНА
Владивосток

Содержание номера:

- К предвзвешенно Киринской республике.
- Об Институте Востоковедения.
- О периодическом литературном журнале на тюркских языках.
- Еще о голоде в Киргизии.
- 2-4 БС, Киринской фвд.

К просвещению Киринской Уездовщины.

В Киринской уездовщине, как и во всех других уездовщинах, наблюдается недостаток просвещения. Ввиду этого необходимо принять меры к тому, чтобы улучшить положение дел в этой области.

Для этого необходимо прежде всего обратить внимание на организацию школ. В настоящее время в Киринской уездовщине имеется несколько школ, но их количество и качество оставляют желать лучшего.

Важно также обратить внимание на подготовку учителей. Необходимо организовать курсы для повышения квалификации учителей и привлечь к преподаванию грамотных и способных местных жителей.

Кроме того, необходимо развивать просветительскую работу среди населения. Для этого можно использовать различные формы: лекции, концерты, выставки и т.д.

В заключение следует отметить, что просвещение является основой для развития культуры и экономики в Киринской уездовщине. Поэтому необходимо приложить все усилия для его улучшения.

Об Институте Востоковедения.

Институт Востоковедения является одним из ведущих научных учреждений в нашей стране. Его деятельность направлена на изучение истории, культуры и языка народов Востока.

В настоящее время институт проводит активную научную работу. В частности, он занимается изучением древних рукописей, археологическими раскопками и организацией выставок.

Важно отметить, что институт играет важную роль в подготовке специалистов в области востоковедения. В институте работают многие известные ученые, которые проводят лекции и семинары для студентов и аспирантов.

В заключение следует сказать, что деятельность Института Востоковедения имеет большое значение для развития науки и культуры в нашей стране.

О периодическом литературном журнале на тюркских языках.

В настоящее время в Киринской уездовщине наблюдается недостаток периодической литературы на тюркских языках. Ввиду этого необходимо принять меры к тому, чтобы улучшить положение дел в этой области.

Для этого необходимо прежде всего обратить внимание на организацию издательства. В настоящее время в Киринской уездовщине имеется несколько издательств, но их количество и качество оставляют желать лучшего.

Важно также обратить внимание на подготовку редакторов и корректоров. Необходимо организовать курсы для повышения квалификации редакторов и привлечь к работе грамотных и способных местных жителей.

Кроме того, необходимо развивать литературную работу среди населения. Для этого можно использовать различные формы: конкурсы, лекции, концерты и т.д.

В заключение следует отметить, что периодическая литература является основой для развития культуры и экономики в Киринской уездовщине. Поэтому необходимо приложить все усилия для ее улучшения.

Еще о голоде в Киргизии.

В Киргизии наблюдается острый недостаток продовольствия. Ввиду этого необходимо принять меры к тому, чтобы улучшить положение дел в этой области.

Для этого необходимо прежде всего обратить внимание на организацию помощи голодающим. В настоящее время в Киргизии имеется несколько организаций, занимающихся оказанием помощи голодающим, но их количество и качество оставляют желать лучшего.

Важно также обратить внимание на подготовку специалистов в области оказания помощи голодающим. Необходимо организовать курсы для повышения квалификации специалистов и привлечь к работе грамотных и способных местных жителей.

Кроме того, необходимо развивать работу по предотвращению голода. Для этого можно использовать различные формы: лекции, концерты, выставки и т.д.

В заключение следует отметить, что голод является одной из самых серьезных проблем в Киргизии. Поэтому необходимо приложить все усилия для его предотвращения.

Среди бурят-монгол.

В настоящее время в Киринской уездовщине наблюдается недостаток просвещения. Ввиду этого необходимо принять меры к тому, чтобы улучшить положение дел в этой области.

Для этого необходимо прежде всего обратить внимание на организацию школ. В настоящее время в Киринской уездовщине имеется несколько школ, но их количество и качество оставляют желать лучшего.

Важно также обратить внимание на подготовку учителей. Необходимо организовать курсы для повышения квалификации учителей и привлечь к преподаванию грамотных и способных местных жителей.

Кроме того, необходимо развивать просветительскую работу среди населения. Для этого можно использовать различные формы: лекции, концерты, выставки и т.д.

В заключение следует отметить, что просвещение является основой для развития культуры и экономики в Киринской уездовщине. Поэтому необходимо приложить все усилия для его улучшения.

ТӨРТІНШІ БӨЛІМ

МАҚАЛАЛАР

1913-1914 жылдар

ЦНБ АН КазССР

РФ 233

Пролетарий всех стран, соединяйтесь!

ИЗВЕСТИЯ КАЗАХОВСКОГО КРАЯ

№ 16 четверг 15 апреля 1920 г.

Орган Казахского краевого Военно-
революционного комитета

(Выходит еженедельно. Адр. ред. Контр. Оренб.
Совет № 10. Тел. № 327)

Да здравствует свободный союз свободных
народов!

Заявление т. Ахмета Байтурсунова

Ниже мы печатаем заявление члена Казахского Краевого Ревкома и Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета товарища Ахмета Байтурсунова о вступлении в члены Российской Коммунистической партии.

Т. Ахмета Байтурсунова знает вся степь. Каждый казах слышал имя этого вождя своего народа, крупного казахского общественного деятеля и литератора.

Все политическое движение в развитии общественной мысли казахского народа за последние десятилетия тесно связано с именем Байтурсунова. Он прошёл все этапы политического развития мирного национального либерализма до признания Октябрь-

ской революции и Советской власти. После долгих колебаний и борьбы от казахского национализма он пришёл к международному коммунизму.

Это крупная победа нашей партии и лучший пример нашего влияния среди казахов. Были и есть люди, утверждающие, что советская власть насильно насаждается среди казахов, что здесь совершенно нет места для коммунизма и социализма. Мы всегда считали, что казахи действительно слабо для этого подготовлены, но что одно спасение для них в советской власти и росте влияния нашей партии и все увеличивающегося роста коммунизма среди казахов и, наконец, переход одного из крупных наших идейных противников в наши ряды является лучшим доказательством нашего взгляда.

Открытое выступление Байтурсунова в страшную когда-то для казахских националистов большевистскую партию лучший показатель крупного перелома во всём националистическом движении казахов, убедившихся, что спасение веками порабощённого и угнетённого казахского народа не в национализме и проповеди своих домашних дел, а в полном слиянии с борющимся под знаменем коммунистической партии пролетариатом.

Пусть каждый казах внимательно прочтёт каждое слово письма Байтурсунова о коммунистах, на которых многие ещё казахи смотрят со страхом, которых наши враги в глазах тёмного народа рисуют грабителями, насильниками и хулиганами.

Было время, когда Байтурсунов также смотрел на коммунистов-большевиков, боялся их и шёл открыто против Советской власти. Но скоро он начал убеждаться, что у Колчака и русской буржуазии

нельзя найти той правды, свободы и справедливости, какую он искал для своего народа, что правда на стороне Советской власти, куда он и перешёл. Здесь он ближе познакомился, узнал коммунистов и на деле убедился, как он пишет, что одни коммунисты дают полную свободу угнетённым народам и вот вступает в коммунистическую партию, чтобы сплотить казахский трудовой народ под знаменем программы этой партии.

Ряды коммунистов казахов увеличиваются ещё одним крупным бойцом.

Пусть это послужит примером для колеблющихся и больше всего для тех, кто в усилении коммунистического влияния среди казахов видел опасность для народа. Мы бьём своих врагов не только силой, но больше всего своими идеями. Вступление т. Байтурсунова в Коммунистическую партию будет считаться одной из крупных идейных побед среди казахов.

В.М-т.

В ОРЕНБУРГСКИЙ КОМИТЕТ РКП (БОЛЬШЕВИКОВ)

После долговременного искания путей освобождения казахского народа, находившегося в многовековом угнетении, я пришёл к следующему убеждению:

1. Освобождённый казахский народ может получить счастье только вместе со всей угнетённой частью человечества, т.е. в мировой революции, в мировой федерации.

2. Никакая другая, кроме интернациональной коммунистической партии большевиков, ставящей своей прямой целью и отчасти осуществивший на деле полное освобождение классов наций, не может сделать этого.

3. Необходимой переходной ступенью к истинному трудовому демократизму является диктатура трудового слоя человечества в смысле полного политического и экономического господства пролетариата и полупролетариата.

4. Диктатура эта может утвердиться и действовать в интересах всего человечества только при условии, если громадное большинство организованного трудового слоя человечества сознательно будет поддерживать её, почему необходимо сплотить и казахский трудовой народ под знаменем этой программы.

5. Программа РПК в области национальных отношений, а ровно взгляд тов. Ленина на самоопределение наций, наложенный в итогах дискуссии по самоопределению и тактических соображениях, высказанных Центральным Комитетом РКП по отношению работы среди народов Востока, при правильном применении и проведении в жизнь может вполне обеспечить интересы казахского народа как нации угнетённой.

В виду вышесказанного, я решил вступить в Российскую Коммунистическую партию большевиков, чтобы помочь ей в деле осуществления её программы вообще и в частности - по восточному вопросу, почему прошу Комитет принять меня в число членов РКП.

Ахмет Байтурсунов
4 апреля 1920 г.

ЕЩЁ О ГОЛОДЕ В КАЗАКСТАНЕ¹

Европейцы, в том числе и русские, не имеют понятия о том, что голод бывает от «жута».² По их понятиям, голод может быть только от неурожая, и Центр поэтому никак не мог понять, как мог получиться голод в Казакстане ранней весной, когда ещё не определился неурожай хлеба.

В скотоводческих районах Казахского края, где земля непригодна для хлебопашества, скот является единственным средством к существованию. Со времени социалистического переустройства России и сосредоточения предметов потребления в продовольственных органах и экономических отделах, степное население Казахского края почти ничего не получало от хозяйственных организаций. Все предметы первой необходимости доставляло ему скотоводство.

Это есть именно то специфическое свойство скотоводческого хозяйства, которое при крайности в состоянии удовлетворить казакскую семью всем необходимым.

Оно доставляет для семьи казака пищу (продукты убоя животных), питье (кумыс, кислое молоко), платье и обувь (кожи, шерсть), жильё (войлочные кибитки), топливо (кизьяк), освещение (сало), посуду (саба, торсук и т. д.). Оно же служит и предметом заработка (извозный промысел), предметом меновой торговли, средством для передвижения и, наконец, запасным капиталом, сберегаемым про черный день.

¹ В оригинале статьи «Киргизии».

² «Жутом» называются катастрофические годы, когда после ряда неурожая трав разразится суровая зима с ее страшными буранами и морозами, вызвавшими поголовный падеж скота.

На казахах отдалённых уездов почти не видно обуви и одежды фабричного изделия.

Правда, казахи, одетые в шкуру и шерсть животных, своим внешним видом напоминают первобытных людей, но зато имеют возможность существовать в критические моменты.

Учитывая это, легко представить себе положение казака, лишившегося скота, единственного его источника к существованию. Положение его может сравниться с положением человека, у которого сгорело всё имущество и достояние.

1921 год является одним из самых страшных катастрофических годов для казаков некоторых уездов и губерний Казакского края. Зима 1920 года была ранняя, суровая, запасов сена и подножного корма не было, ибо в этих уездах и губерниях указанному году предшествовал ряд лет неурожая трав, а имевшиеся небольшие запасы сена отбирались продовольственными органами. Разрушительное действие зимы начала 1921 года усугублялось ещё тем, что на сытом скоте население возило мясо, сырьё и сено для продорганов, а тощий не в состоянии был перенести продолжительную зиму. Из скота, выполнявшего подводную повинность, уцелела лишь небольшая часть.

Таким образом, скот в 1921 году попал под тройной перекрёстный огонь, во-первых, продразверстки, во-вторых - суровой зимы, в третьих - подводной повинности. Скот казаков не вынес этого и постепенно падал от изнеможения.

Чтобы получить представление о положении казаков после того, как он лишился скота, главного

источника своего существования, не лишне поделится впечатлениями из поездки в Тургайский уезд, пострадавший от «жута».

Раньше, подъезжая к какому-нибудь аулу, бывало увидишь пасущиеся табуны лошадей, стада коров и овец. Ныне этого не видно. Вместо стад и табунов, там и сям около аула пасутся одиночные животные, исхудалые, изнурённые. Там и сям около аула бродят люди, ищущие чего-то. Подъезжаешь к одному и спрашиваешь: «что ищешь?». Ответ – «яйца птиц». Подъезжаешь к другому, то и дело нагибающемуся к земле, и спрашиваешь: «Что ты делаешь?» - ответ – «Лук рву».

Это свидетельствует о беспощадном действии зимы. Дороги и зимовки, усеянные повсюду трупами животных, свидетельствуют о том же.

После такой расправы зимы, со скотом последнего осталось мало, молочного же в ничтожном количестве. За изнурительностью и истощённостью за зиму, это ничтожное количество скота не в состоянии было давать молока.

После этого понятно, почему казаки ищут яйца диких птиц и рвут дикий лук. Иначе нечем питаться, ибо мясо зимнего запаса съедено, хлеба и зимой уже многие не имели. Питаясь же луком и дикими яйцами, казаки дожидались того времени, когда скот поправится настолько, что в состоянии будет давать молоко и делаться годным на закол. Начиная с этого времени те, у кого был скот, стали питаться молоком и мясом, а те, у кого его не было, либо перебрались в город, либо влачили жалкое существование, питаясь корнями и побегами растений, начали вымирать: одни от холерной эпидемии, другие - от голодного тифа.

Одно то уже, что голодные казаки, перебираются в город, ясно говорит за то, что голод в городах, о которых пишут, в газетах, ничто в сравнении с голодом в степи.

С наступлением осени казакский скот перестает давать молоко, и казаки спасая себя от голода, станут резать последний остаток скота. Если государство не придёт на помощь, то весь скот будет съеден. Насколько известно, помощь государства выразилась до сего времени в отпуске хлеба, в количестве 28.000 пудов на всё население Тургайского уезда. Но эта помощь крупца для 120.000 населения. Съедая скот и уничтожая, тем самым, главный источник своего существования, степные казаки обречены на голодную смерть.

Спасшиеся от зимнего голода, не смогут спастись от предстоящего весеннего голода, который будет во много раз страшнее нынешнего. Съев весь скот за зиму, казаки весною очутятся в положении нынешних бесскотных казаков, которые погибли либо от холерной эпидемии, либо от голодного тифа.

Если Казакский Центральный Исполнительный Комитет не примет энергичные меры к проведению в жизнь постановлений 2-го Всеказакского Съезда Советов по вопросу о борьбе с голодом и если Центр своевременно не поспешит на помощь голодающему населению Казакстана, то казаков, пострадавших от «жута», следует окончательно считать обреченными на гибель.

А. Байтурсунов.
«Жизнь национальностей»,
25.10.1921. – С. 3.

ВОЗЗВАНИЕ К КИРГИЗСКИМ ПОЭТАМ, ЛИТЕРАТОРАМ И ЛЮБИТЕЛЯМ КИРГИЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Государственное издательство КССР, являющееся первым в истории киргизского народа органом, призванным для создания и обогащения киргизской литературы, отвечающей требованиям широких слоев трудящихся масс Киргизии, обращается с настоящим воззванием к вам, уважаемые киргизы-поэты, литераторы и любители киргизской литературы, жаждающие видеть обогащение и процветание последней и вместе с тем полное возрождение трудового киргизского народа.

Всем нам хорошо известно, что веками угнетавшиеся старым царским правительством киргизские трудящиеся массы до 1905 года не могли иметь на своём родном языке печатного слова. Возникшая в процессе революции 1905 года киргизская литература страдала не только от недостатка духовных и материальных средств, но и тех препятствий, которые чинились ей царским правительством на каждом шагу, а потому она не могла развиваться в должной мере. Только октябрьская революция 1917 года, в корне уничтожившая все препятствия на пути к свободному развитию всех национальных меньшинств России, дали и киргизским трудящимся массам возможность выступить свободно и самостоятельно на арену экономической и политической жизни и одновременно поставить на прочную ногу дело духовного возрождения своего. Но следы духовного гнёта не могли не сказаться на киргизских трудящихся. К моменту его

освобождения не сказалось даже более или менее обработанного литературного языка, этого яркого верного выразителя духовного уровня каждого народа. Вследствие этого открытие после октябрьской революции для киргизских трудящихся масс школ и полит-просветительных учреждений в большинстве не оправдывали своего назначения, т.к. в них не хватало самого главного источника знания – печатной литературы.

Для создания последней трудящиеся Киргизии должны были иметь колоссальные материальные и духовные средства.

В настоящее время созданная октябрьской революцией автономная Киргизская Республика уже имеет в достаточном количестве первые из этих средств (типографию, бумагу и т.п.), но не достает ей вторых.

В виду же того, что значительная часть духовных средств – различных рукописей и памятников старины (в рассказах, пьесах, стихах, сказках, былинах и т.п.) таится в недрах трудовой Киргизии, Киргосиздат считает своим долгом и правом обратиться к вам, уважаемые товарищи, как наиболее близко стоящим к трудящимся слоям её с просьбой оказывать ему всемерное содействие в деле извлечения и собирания означенных духовных ценностей края.

Мы просим все эти материалы, написанные вами лично или же окружающими вас лицами. Прислать в главное управление государственного издательства КССР. Если же в среде окружающих вас не встретиться таковых, то создайте их сами своим личным коллективным трудом, объединяясь для этого в литературные кружки и изучая в них методы создания родной литературы.

Особенно велика ещё нужда в соответствующем письменном материале для издания учебников и методико-педагогических руководств. Но вы хорошо знаете, что этими последними достаточно богата литература ваших соседей – русских, из которой вы можете и заимствовать многое, пока нет своей.

Так выбирайте же из неё всё лучшее, перерабатывайте применительно к особенностям киргизской жизни или же составляйте, пользуясь ею, оригинальные труды.

Всему, что вы создадите таким путём и пришлёте в Киргосиздат для просмотра и издания, будут рады и благодарны не только он и все киргизские трудящиеся настоящего времени, но и будущее подрастающее поколение их.

За все труды, как оригинальные, так и переводные и переработанные, присланные Киргосиздату и одобренные последним для издания, Киргосиздат будет выдавать всем литературным работникам соответствующее вознаграждение по особым в каждом отдельном случае договорам.

Итак, товарищи поэты, литераторы и любители киргизской словестности, дружно за работу, за тяжёлую, но благодарную работу!

Заведующий отделом Государственного
издательства КССР

А. Бочагов

Члены Совета по делам печати

А. Байтурсунов

Арсланов.

«Степная правда». – 1922. – 27 октября. - № 234. – С. 4.

БЕСІНШІ БӨЛІМ

**ҒЫЛЫМИ
ТҮСІНІК**

ҒЫЛЫМИ ТҮСІНІК

«Тіл – құрал» оқулығы негізінен, үш жылдыққа арналып, әр жылғы бастауыш сыныптарға жеке-жеке жазылған құрал. Бірінші тіл танытқыш кітап: Дыбыс жүйесі мен түрлері (1914), екіншісі: Сөздің жүйесі мен түрлері (1914–1915), үшіншісі: Сөйлем жүйесі мен түрлері (1923). Әдіскер ұстаз осы оқулықты не себепті үш жылға бөлінгенін түсіндіре отырып, бірінші жылы оқытылатын «Тіл – құрал» тіл білімінің негізі болғандықтан мұғалімдердің алғашқы жылы нық үйретулері керектігін ескертеді. Бірінші кітапта әріптер, буындар, әріптер туралы ережелер, қазақ тіліндегі сөздердің тұлғалары оқытылса, жеткілікті екенін айтады. Дүниедегі жұрт тілінің негізі үшке: «Түбіршек, жалғамалы, қопармалы» болып бөлінетіні, ал қазақ тілінің қай топқа жататынын әрі оның негізгі ережелерін түсіндіріп береді. Сонымен қатар, оқулықта қолданылуға тиісті әдіс-тәсілдердің қандай жолмен оқытылуы керектігін ұғынықты етіп түсіндіреді. Оқулықтың тақырыбы қарапайымнан күрделіге қарай оқыту тәсілі сатылана қолданылып кітаптың екінші, үшінші жалғасы жазылған.

Ағартушының бала оқытудағы әдістемелік мұрасы туралы тілші ғалым А.Қыдыршаевтың 1998 жылы жарық көрген «Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы» атты ғылыми зерттеу еңбегінде әдіскердің еңбектерінің жазылу тарихы, әліппе мен оқулықтарының әдістемелік негізі, жалпы сипаты жөнінде сараптаулық талдаулар жасады. Зерттеуші еңбегінде «Ахмет

Байтұрсынұлы – қазақ тілін оқыту әдістемесі ілімінің іргетасын қалаушы» екендігін ғылыми тұрғыдан дәлелдеп шығып, ағартушының әдістемелік мұрасының бүгінгі оқыту ісімен сабақтастығын, тұлға мұрасының өміршеңдігін жазды. Шындығында, осы «Тіл – құрал» кітабының бірінші бөлімі – 7 рет, екіншісі – 8 рет, үшіншісі – 6 рет басылған. Енді осы оқулықтардың әр жылдары жарық көрген нұсқаларын картотекалық мәліметтегі анықтамалық бойынша рет-ретімен тізімдесек:

I.«Тіл – құрал». Бірінші бөлім: Грамматика (Дыбыс жүйесі мен түрлері) атты оқулығы – 1).Орынбор, 1914.-53 бет; 2).Ташкент, 1918.-32 бет; 3).Ташкент, 1922.-90 бет; 4).Орынбор, 1924.-48 бет; 5).Қызыл-Орда, 1925.-39 бет; 6).Семей, 1927.-38 бет; 7).Қызылорда, 1927.-39 бет;

II.«Тіл – құрал». Екінші бөлім: Этимология (Сөздің жүйесі мен түрлері) атты оқулығы – 1).Орынбор, 1914.-120 бет; 2).Ташкент, 1920.-96 бет; 3).Қазан, 1920.-104 бет; 4).Ташкент, 1922.-96 бет; 5).Орынбор, 1923.-128 бет; 6).Орынбор, 1924.-128 бет; 7).Қызыл-Орда, 1925.-122 бет; 8).Қызыл-Орда, 1927.-122 б.;

III.«Тіл – құрал». Үшінші бөлім: Синтаксис (Сөйлем жүйесі мен түрлері) атты оқулығы – 1).Орынбор, 1923.-68 бет; 2).Орынбор, 1924. 67 бет; 3).Қызыл-Орда, 1925.-73 бет; 4).Қызыл-Орда, 1926.-73 бет; 5).Қызыл-Орда, 1927.-73 бет; 6).Қызыл-Орда, 1928.-72 б.

Жоғарыдағы тізбеленген кітаптардың әр жылғы жарияланымдарының факсимилесі 1-ші жылдық оқулықтыкі – 339 бетті құрайды, егер оны бүгінгі жазумен қаз-қатар беретін болсақ, жиынтығы – 678 бетке айналады. Сонда бірінші жылдық кітаптың баспа табағы – 42,37 баспа табақ болады. Бұған екінші

жылдық оқулықтың әр жылғы, жалпы жиынтығы – 916 беттен тұратын басылымдарының факсимилесімен қазіргі таңбамен қатар берсек, кітап беті – 1832 бет, 114, 5 баспа табақты, ал үшінші жылдық кітап – 426 бет, факсимилесімен – 852 бет, нақтысы – 53, 25 баспа табақты құрайды екен. Осы үш оқулықтың жалпы баспа табағы – 210, 12!

Бұл үш кітаптың көлемі осы он екі томдыққа берілген 240 баспа табақтың көлімімен пара-пар деген сөз. Көлем көтермейтіндіктен, 1, 2-нші жылдық оқулықтың тек кирилшеленген нұсқасы берілді. Ал, кейінгі 1992 жылдан бастап қайта жарық көрген жинақтарға енбеген 1927 жылы Қызыл-Ордада жарық көрген 5-ші басылымының факсимилесін бүгінгі әріпке түсіріп, қаз-қалпында беруді жөн көрдік.

Райхан Имаханбет,

*Ахмет Байтұрсынұлы музей-үйі жетекшісі,
«Тіл – құрал» оқу-әдістемелік, ғылыми-зерттеу
орталығының директоры*

МАЗМҰНЫ

БІРІНШІ БӨЛІМ

Тіл – құрал	3
Бірінші жылдық	3

ЕКІНШІ БӨЛІМ

Тіл – құрал	87
Екінші жылдық	87

ҮШІНШІ БӨЛІМ

Тіл – құрал	217
III. Тіл танытқыш кітап	217

ТӨРТІНШІ БӨЛІМ

Мақалалар	367
Известия казаховского края	367
В Оренбургский Комитет РКП (большевиков)	370
Ещё о голоде в Казакстане	372
Воззвание к киргизским поэтам, литераторам и любителям киргизской литературы	376

БЕСІНШІ БӨЛІМ

Ғылыми түсінік	379
-----------------------------	-----

ISBN 978-601-337-718-6

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

Он екі томдық шығармалар жинағы

Қазақ және орыс тілдерінде

Төртінші том

Тіл-құрал

Жауапты редакторы: *Райхан Сахыбекқызы*

Жауапты шығарушы: *Сұлтан Хан Аққұлы*

Редакторлары: *Сағымбай Жұмағұл,*

Қайырбек Кемеңгер

Корректоры: *Мейрамгүл Башарқызы*

Техникалық редакторы: *Әділ Бауыржанұлы*

Көркемдеуші редактор: *Жамила Айдос*

Суретші: *Дархан Айтжан*

ИБ №267

Теруге 05.03.2022 ж. берілді.

Басуға 14.09.2022 ж. қол қойылды.

Пішімі 84x108 ¹/₃₂.

Қаріп түрі «Times New Roman».

Басылымы офсеттік. Шартты баспа табағы 20.

Таралымы 3000 дана. Тапсырыс №7071.

Тапсырыс берушінің файлдарынан

Қазақстан Республикасы «Полиграфкомбинат»

ЖШС-нде басылды.

050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.

Бұл тапсырыстың мазмұнына баспахана жауап бермейді.